१९. विदुर

साधुत्वाविषयींच्या विकृत कल्पनांमुळें महाभारतांतील जीं कांहीं महत्त्वाचीं व्यक्तिचित्रें विकृत झालीं आहेत त्यांत धृतराष्ट्राचा महामंत्री विदुर याचें व्यक्तिचित्र अग्रगण्य आहे. विदुर हा भक्त होता या कल्पनेमुळें भक्ताच्या बाबतींत ठरून गेलेले सारे संकेत त्याच्यासंबंधीं गृहीत धरण्यांत आलेले आहेत. विदुर हा दरिद्री होता व कौरवांच्या राज्याबाहेर एक झोपडी बांधून तिच्यांत तो राहात असे अशीही एक हास्यास्पद कविकल्पना त्याच्या बाबतींत नेहमींच केलेली आढळते. विदुराविषयींचे अपसमज सामान्यतः पुढीलप्रमाणें सांगतां येतील :—

(१) विदुर हा दरिद्री असून तो वल्कलें नेसून एकाद्या वनवासी व तपस्वी ऋषीप्रमाणें राजधानीच्या सीमेपार अरण्यांत रहात असे. (२) पांडव वनवासांत गेल्यानंतर कुंती, सुभद्रा व अभिमन्यु असे तिघेजण विदुराच्या घरीं रहात व तेथूनच अभिमन्यूनें बळरामाची मुलगी वत्सला हिचें हरण केलें. (३) विदुर हा श्रीकृष्णाचा अत्यन्त भक्त असल्यामुळें भक्तवत्सल श्रीकृष्णाला आपल्या या भक्ताचें अतोनात प्रेम वाटत असे. श्रीकृष्ण शिष्टाईला गेले असतां त्यांनीं विदुराच्या घरीं कण्या खाऊन दुर्योधनाच्या घरचीं मिष्टान्नें नाकारलीं. दरिद्री विदुर कण्यांशिवाय श्रीकृष्णांना दुसरें काय देऊं शकणार? (४) श्रीकृष्ण ज्या वेळीं विदुराच्या घरीं गेले त्या वेळीं विदुर घरीं नसून त्याची पत्नी घरीं होती. ती त्यावेळीं स्नान करीत होती. कृष्ण आल्याचें कळतांच हर्षातिरेकानें देहभान विसरून ती नग्नावस्थेंतच त्यांच्या स्वागतासाठीं बाहेर आली व तिनें श्रीकृष्णांना केळीं खावयाला दिलीं. पण तीं देतांना देखील ती इतकी वेडी बनली होती कीं, केळीं सोलून त्यांची सालें ती कृष्णांना देऊं लागली व गर स्वतःच्या तोंडांत टाकूं लागली. कांहीं वेळानें विदुर घरीं आले

व्याख्यान १९ वें, दि. १६ एप्रिल १९५१

तेव्हां त्यांना भक्तवेडा देव व प्रेमवेडी भक्ति पाहून हंसूं लोटलें. हे व या प्रकारचे गैरसमज भक्तांविषयीं अकारण रूढ केले जातात.

विदुरांचें कुरुराज्यांतील स्थान

भक्त दरिद्री असलेच पाहिजेत हा अत्यंत चुकीचा समज आहे. विदुर हा राजा धृतराष्ट्राचा प्रथमपासूनच महामंत्री असल्याचा महाभारतांत उल्लेख आहे. पांडूनें धृतराष्ट्राला जें राज्य दिलें, तें विदुराची मंत्रिपदावर स्थापना करूनच दिलें. इतकेंच नव्हे तर त्याच्याकडे अत्यंत महत्त्वाचीं अशीं खातीं होतीं. महाभारतकार म्हणतात.

नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवान् ।
प्रेष्यवत् पुरुषव्याघ्रो वालव्यजनमुत्क्षिपन् ।। ६
विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं सविदुराय च ।
चचार पृथिवीं पाण्डुः सर्वां परपुरञ्जयः ।। ८
कोशसंवनने दाने भृत्यानां चान्ववेक्षणे ।
भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसङ्गरः ।। ९

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १४८

राजसेवक असल्यामुळें पुरुषव्याघ्र विदुर विनीतपणें हातांत मोर्चेलें घेऊन धृतराष्ट्राची सेवा करीत असे. विदुरासहित धृतराष्ट्राला राज्य देऊन पाण्डु पृथ्वीवर संचार करूं लागला. कोश वाढविणें, कोशाचा व्यय करणें, अधिकारी व नोकर यांच्यावर लक्ष ठेवणें व त्यांना वेतन वेळच्या वेळीं आणि व्यवस्थित मिळतें किंवा नाहीं हें पाहणें हीं कामें विदुराचीं असून तो सत्यसंध होता. तात्पर्य, पूर्वी भीष्मांच्याकडे मंत्री या नात्यानें जीं जीं कामें होतीं तीं तीं सर्व राजा धृतराष्ट्राच्या राज्यांत विदुराकडे आलेलीं होतीं. त्याच्या चारित्र्यामुळें नि स्पष्टवक्तेपणामुळें त्याच्याविषयीं एक प्रकारचा धाक व भीति धृतराष्ट्राला वाटत असे. म्हणून कोणतेंही अकार्य करतांना धृतराष्ट्राला त्याची नेहमींच भीति वाटत आलेली आहे. उन्मत्ततेची मर्यादा ओलांडीपर्यंत कर्ण व दुर्योधन यांना देखील एकादी अन्याय्य

गोष्ट विदुरासमोर उच्चारतांना एक प्रकारचा धाक वाटत असे. ज्या वेळीं पाण्डव द्रौपदीशीं विवाहबद्ध झाले व त्यांना राजधानींत परत आणावें किंवा नाहीं याचा खल सुरू झाला, त्या वेळीं स्वतः दुर्योधनच असें म्हणतो कीं, विदुरासमोर अन्याय्य धोरण स्वीकारणें व त्यासंबंधीं बोलणें करणें शक्य होत नाहीं.

ततो दुर्योधनश्चापि राधेयश्च विशांपते ।
धृतराष्ट्रमुपागम्य वचोऽब्रूतामिदं तदा ॥ २७
संनिधौ विदुरस्य त्वां दोषं वक्तुं न शक्नुवः ।
विविक्तमिति वक्ष्यावः किं तवेदं चिकीर्षितम् ॥ २८
सपत्नबुद्धिं यत्तात मन्यसे वृद्धिमात्मनः ।
अभिष्टौषि च यत्क्षत्तुः समीपे द्विषतां वर ॥ २९
—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २००

नंतर दुर्योधन व कर्ण राजा धृतराष्ट्राकडे आले व त्याला म्हणूं लागले कीं, "विदुराच्या समोर आम्ही आपणांस दुष्ट गोष्ट सांगूं शकत नाहीं. आतां एकांत आहे म्हणूनच सांगतों. आपण हें काय मांडलें आहे? शत्रूंच्या उत्कर्षांत तुम्हांला स्वतःचा उत्कर्ष कां दिसतो? विदुरासमोर आपण आपल्या शत्रूंचीच प्रशंसा कां करीत असतां?" यावर धृतराष्ट्रानें जें उत्तर दिलें आहे, त्यावरून महामंत्री विदुराला तोही किती भीत असे याची पूर्णपणें कल्पना येते. तो म्हणतोः—

अहमप्येवमेवैतच्चिकीर्षामि यथा युवाम् ।
विवेक्तुं नाहमिच्छामि त्वाकारं विदुरं प्रति ॥ १
ततस्तेषां गुणानेव कीर्तयामि विशेषतः ।
नावबुध्येत विदुरो ममाभिप्रायमिङ्गितैः ॥ २
—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २०१

"तुमच्या अंतःकरणांत जें आहे तेंच माझ्याही अंतःकरणांत आहे; पण विदुराच्या समोर मी माझ्या चेहऱ्यावरून देखील माझ्या अंतःकरणांतील भाव प्रकट करूं इच्छीत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर विदुर कुशल असल्यामुळें माझ्या हावभावांनीं व एकाद्या सामान्य शब्दानें

देखील तो माझा अभिप्राय ओळखील म्हणून त्याच्यासमोर मी पाण्डवांचें सारखें गुणवर्णनच करीत असतों."

विदुराच्या प्रगाढ बुद्धिमत्तेचा धाक व विश्वास राजा धृतराष्ट्राला किती वाटत होता, याचीं उदाहरणें महाभारतभर विखुरलेलीं आहेत. प्रत्येक महत्त्वाच्या वेळीं विदुरानें इच्छेविरुद्ध मत दिलें असतांही त्याचें मत धृतराष्ट्रानें वारंवार विचारलें आहे. विदुर एक महान् शक्ति असून ती जर पाण्डवांच्या पक्षाला मिळाली तर त्यांचें सदाचें कल्याण व आपलें सदाचें अहित होईल नि त्यामुळें तो आपणांस प्रसंगीं केवढेंही कठोर बोलला तरी त्याला मुळींच न सोडतां आपल्याजवळच ठेवून घेतलें पाहिजे असें राजा धृतराष्ट्रानें स्वतःचें धोरणच ठरवून टाकलें होतें. त्याचें विदुरावर आत्यंतिक प्रेमही होतें व त्याची योग्यताही तो जाणून होता. पुत्रमोह व राज्यलोभ यांमुळें विदुरासारख्या दुर्लभ नररत्नाचा त्याला लाभ करून घेतां आला नाहीं, हें केवळ त्याचें दुर्दैव होय. विदुराविषयीं धृतराष्ट्राला काय वाटत होतें व कौरवांच्या राज्ययंत्रांत त्याचें केवढें महत्त्वाचें स्थान होतें हें एका प्रसंगानें स्वतः धृतराष्ट्राच्याच तोंडून स्पष्ट झालें आहे. पाण्डव वनांत गेल्यानंतर एकदां विदुरावर संतापून धृतराष्ट्रानें त्याचा परित्याग केला. परित्यक्त विदुर वनांत युधिष्ठिराकडे येऊन राहूं लागला. पण तो जातांच चिंतेनें राजा धृतराष्ट्राची शोचनीय अवस्था झाली. त्यानें वनांत संजयाला विदुराकडे पाठविलें व त्याला बोलावून आणून त्याची सपशेल क्षमा मागितली. विदुरानेंही त्याला बंधुप्रेमानें क्षमा केली. महाभारतकार या प्रसंगाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें करतात :—

गते तु विदुरे राजन्नाश्रमं पाण्डवान्प्रति ।
धृतराष्ट्रो महाप्राज्ञः पर्यतप्यत भारत ।। १
विदुरस्य प्रभावं च सन्धिविग्रहकारिताम् ।
विवृद्धिं च परां मत्वा पाण्डवानां भविष्यति ।। २
स सभाद्वारमागम्य विदुरस्मारमोहितः ।
समक्षं पार्थिवेन्द्राणां पपाताविष्टचेतनः ।। ३

स तु लब्ध्वा पुनः संज्ञां समुत्थाय महीतलात् ।
समीपोपस्थितं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४
भ्राता मम सुहृच्चैव साक्षाद्धर्म इवापरः ।
तस्य स्मृत्याद्य सुभृशं हृदयं दीर्यतीव मे ॥ ५
तमानयस्व धर्मज्ञं मम भ्रातरमाशु वै ।
इति ब्रुवन्स नृपतिः कृपणं पर्यदेवयत् ॥ ६
पश्चात्तापाभिसंतप्तो विदुरस्मारमोहितः ।
भ्रातृस्नेहादिदं राजा संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ ७
गच्छ संजय जानीहि भ्रातरं विदुरं मम ।
यदि जीवति रोषेण मया पापेन निर्धुतः ॥ ८
न हि तेन मम भ्रात्रा सुसूक्ष्ममपि किंचन ।
व्यलीकं कृतपूर्वं वै प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ ९
स व्यलीकं परं प्राप्तो मत्तः परमबुद्धिमान् ।
त्यक्ष्यामि जीवितं प्राज्ञ तं गच्छानय संजय ॥ १०
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राज्ञस्तमनुमान्य च ।
संजयो बाढमित्युक्त्वा प्राद्रवत्काम्यकं प्रति ॥ ११
सोऽचिरेण समासाद्य तद्वनं यत्र पाण्डवाः ।
रौरवाजिनसंवीतं ददर्शाथ युधिष्ठिरम् ॥ १२
विदुरेण सहासीनं ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ।
भ्रातृभिश्चाभिसंगुप्तं देवैरिव पुरंदरम् ॥ १३
युधिष्ठिरमुपागम्य पूजयामास संजयः ।
भीमार्जुनयमाश्चापि तद्युक्तं प्रतिपेदिरे ॥ १४
राज्ञा पृष्टः स कुशलं सुखासीनश्च संजयः ।
शशंसागमने हेतुमिदं चैवाब्रवीद्वचः ॥ १५

संजय उवाच ।

राजा स्मरति ते क्षत्तर्धृतराष्ट्रोम्बिकासुतः ।
तं पश्य गत्वा त्वं क्षिप्रं संजीवय च पार्थिवम् ॥ १६
सोनुमान्य नरश्रेष्ठान्पाण्डवान्कुरुनन्दनान् ।
नियोगाद्राजसिंहस्य गन्तुमर्हसि सत्तम ॥ १७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु विदुरो धीमान्स्वजनवल्लभः ।
युधिष्ठिरस्यानुमते पुनरायाद्गजाह्वयम् ।। १८
तमब्रवीन्महातेजा धृतराष्ट्रोम्बिकासुतः ।
दिष्टया प्राप्तोसि धर्मज्ञ दिष्टया स्मरसि मेनघ ।। १९
अद्य चाहं दिवा रात्रौ त्वत्कृते भरतर्षभ ।
प्रजागरे प्रपश्यामि विचित्रं देहमात्मनः ।। २०
सोऽङ्कमानीय विदुरं मूर्धन्याघ्राय चैव ह ।
क्षम्यतामिति चोवाच यदुक्तोसि मयानघ ।। २१

विदुर उवाच

क्षान्तमेव मया राजन्गुरुर्मे परमो भवान् ।
एषोहमागतः शीघ्रं त्वद्दर्शनपरायणः ।। २२

—महाभारत वनपर्व अध्याय ६

विदुर अरण्यांत पाण्डवांकडे गेल्यानंतर अत्यंत बुद्धिसंपन्न अशा धृतराष्ट्राला मोठी चिंता वाटूं लागली. विदुराचा प्रभाव व केव्हां संधि करावा नि केव्हां नि कसें युद्ध करावें या बाबतींतील राजनीतीचें त्याचें सुसूक्ष्म ज्ञान यांमुळें पाण्डवांचा अत्यंत मोठा उत्कर्ष होईल या कल्पनेनें त्याला पूर्णपणें ग्रासलें. विदुराच्या सामर्थ्यानें व त्यामुळें आपल्या होणाऱ्या हानीच्या कल्पनेनें तो चिंतामग्न झाला. सभेच्या दाराशीं येतांच सर्व सामंतांसमक्ष राजा धृतराष्ट्र मूर्छित होऊन खालीं पडला. कांहीं वेळानें सावध झाल्यानंतर जवळच उपस्थित असलेल्या संजयाला तो म्हणाला, " धर्माचाच जणूं की कांहीं अवतार असलेला असा माझा बंधु विदुर असून तो माझा सुहृद आहे. त्याच्या स्मृतीनें माझ्या हृदयांत खोलवर वेदना होत असून जणूं तें विदीर्ण होत आहे. तूं ताबडतोब जाऊन माझ्या त्या धर्मज्ञ बंधूला सत्वर घेऊन ये." इतकें बोलून राजा धृतराष्ट्र विलाप करूं लागला. पश्चात्तापानें त्याचें अंतःकरण पोळलें होतें व विदुराच्या स्मृतीनें तो मोहित झाला होता. पुनश्च राजा संजयाला असें म्हणूं लागला कीं, मी पाप्यानें काढून लावलेला माझा बंधु विदुर जर जिवंत असेल तर त्याचा शोध घे व त्याला ताबडतोब

इकडे घेऊन ये. तो अत्यंत बुद्धिमान आहे. त्यानें कधींही सूक्ष्म-देखील कपट केलेलें नाहीं. मी मात्र त्याच्याशीं द्वेषानें व कपटानें वागलों. जर त्याचा मला आणखी वियोग होईल तर त्याच्या-वांचून मी जिवंत राहूं शकणार नाहीं. राजाचें तें बोलणें ऐकून संजयानें काम्यक वनाकडे गमन केलें. तेथें मृगचर्म परिधान केलेल्या आणि विदुर व मंत्रवेत्ते ब्राह्मण यांनीं परिवेष्टिलेल्या, बंधूंनीं संर-क्षित अशा इंद्राप्रमाणें शोभणाऱ्या राजा युधिष्ठिराला त्यानें पाहिलें. त्याच्याशीं कुशल प्रश्न करून संजय विदुराला म्हणाला, " राजा धृतराष्ट्र आपली आठवण करीत असून आपल्यावांचून त्याची मोठी शोचनीय अवस्था झाली आहे. तेव्हां पाण्डवांचा निरोप घेऊन राजाच्या आज्ञेनुरूप आपण हस्तिनापुरास चलावें व राजा धृत-राष्ट्रांत चैतन्य आणावें." विदुरानें हें ऐकतांच पाण्डवांचा निरोप घेतला व तो धृतराष्ट्राकडे आला. त्याला पाहतांच धृतराष्ट्र म्हणाला, ' हे धर्मज्ञा, तूं आलास व माझें स्मरण ठेवलेंस हें माझें मोठें भाग्य आहे. केवळ तूं नसल्यामुळें तुझ्या आठवणीनें दिवस-रात्र मनांत भलभलत्या कल्पना येऊन चिंतेंत चूर होऊन मी जाग्रण करीत आहें. त्यानें विदुराला जवळ ओढून त्याच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व जें कांहीं मी बोललों असेन त्याविषयीं मला क्षमा कर असें म्हटलें. त्याबरोबर विदुर म्हणाला, वडील बंधूंच्या व राजाच्या नात्यानें तूं मला अत्यंत मान्य असल्यामुळें मी तुला क्षमा केलीच आहे. तुझ्या भेटीसाठींच मी त्वरेनें येथें आलों. विदुराच्या कर्तृत्वाची व बुद्धिमत्तेची राजा धृतराष्ट्राला केवढी भीति वाटत होती हें स्पष्ट करण्यासाठींच महाभारतकारांनीं 'विदुरस्मारमोहितः' असें विशेषण घातलें आहे. तेथील स्मार शब्दाचा नुसता स्मृति असा अर्थ करणें चुकीचें होईल. कित्येक पोथ्यांमधून स्मार या शब्दाच्या जागीं स्नेह या शब्दाचा वापर करण्यांत येतो व 'विदुरस्नेहमोहितः' असा पाठ आढळतो. पण तो अत्यंत चुकीचा आहे. नीलकंठ पंडित यासंबंधीं विवेचन करीत असतां आपल्या महाभारतावरील टीकेंत असें म्हणतो कीं, " विदुरस्मारमोहितः स्मरः कामः तस्मात् केन-चित्प्रतिबद्धात् उत्पन्नो द्वेषः स्मार इत्युच्यते। विदुरद्वेषेण मम नाशो

भविष्यतीति चिन्तया मोहं प्राप्तः इत्यर्थः । स्नेहेत्यपपाठः । द्वेषमेव स्नेहरूपेण नाटयितुं सभाद्वारे राज्ञां समक्षं पतित्वा उत्थाय आह भ्रातेत्यादि।" स्मर म्हणजे काम अथवा इच्छा. या कामाचा अथवा इच्छेचा अवरोध होण्याची परिस्थिति उत्पन्न झाल्यामुळें उत्पन्न होणारा जो द्वेष त्यालाच स्मार म्हणजे स्मरजनित असें येथें म्हटलें आहे. विदुराशीं विद्वेष उत्पन्न केल्यामुळें माझा नाश होईल या चिंतेनें धृतराष्ट्राला मोह उत्पन्न झाला, असा याचा अर्थ आहे. स्मारच्या जागीं कोठेंकोठें आढळणारा स्नेह शब्द हा अपपाठ अथवा चुकीचा पाठ होय. आपला द्वेषच स्नेहाच्या नाटकानें झाकण्यासाठीं राजा धृतराष्ट्रानें सामंतांसमक्ष राजसभेंत मूर्छित पडण्याचें नाटक केलें व त्याचें सर्व भाषण त्याच्या त्या नाटकीपणाचेंच द्योतक आहे. तात्पर्य, विदुर ही एक महान् शक्ति असून त्याचें जरी आपणास मुळींच ऐकावयाचें नसलें तरी आपल्याविरुद्ध त्याचा कधींही उपयोग होऊं नये म्हणून सर्व प्रकारच्या धनमानादिकांनीं त्याला आपल्याशीं सतत बांधून ठेवावयाचें, त्याचे कठोर शब्दांचे आघात सतत सहन करावयाचे, पण त्याला कोठेंही फटकूं द्यावयाचें नाहीं, हें धृतराष्ट्राचें त्याच्या बाबतींतलें ठरलेलें धोरण होतें. अशा स्थितींत इतक्या महत्त्वाची व्यक्ति व तीही कोशसंरक्षण आणि भृत्यसंगोपन यांसारखी महत्त्वाचीं खातीं संभाळून मंत्रिपदावर अधिष्ठित असलेली व्यक्ति दरिद्री असण्याचें कारण काय? विदुराला वेतन होतें याचा तर स्पष्ट पुरावा महाभारतांतच आहे. महाभारताच्या आदिपर्वांत (अ. १४२–२२) स्वतः दुर्योधनच विदुराविषयीं निर्देश करतांना 'क्षत्ताऽर्थबद्धस्त्वस्माकं'–'विदुर हा आपल्याशीं अर्थानें बांधलेला आहे' असें म्हणतो. तात्पर्य, विदुर हा कौरव राज्याचा महामंत्री होता असें समजूनच त्याचा विचार केला पाहिजे. त्याचें स्थान, वेतन व त्याच्याकडे असणारीं खातीं यांचा विचार केला असतां त्याच्या दारिद्र्याविषयींच्या कल्पनेची हिमराशि प्रत्यक्षाच्या उष्णतेनें आपोआप विरघळून गेल्याखेरीज रहात नाहीं. त्याच्या दारिद्र्यासंबंधानें ज्या कथा पसरल्या आहेत त्या वस्तुस्थितीस सर्वथा सोडून होत.

विदुराची पत्नी

विदुराच्या पत्नीचा महाभारतांत केवळ एकदांच उल्लेख येतो. व तो म्हणजे तिच्या विदुराशीं झालेल्या विवाहप्रसंगींचा होय. त्यावरून विदुर ज्याप्रमाणें दासीपुत्र असले तरी राजपुत्र होते त्याचप्रमाणें त्यांची पत्नीही त्यांच्याचप्रमाणें जन्म पावली असली तरी ती राजकन्या होती हें स्पष्ट दिसतें. तिच्यासारख्या स्वतः भीष्मांनीं पसंत केलेल्या व विदुरासारख्या महाबुद्धिमान् व्यक्तीच्या सहवासांत सारा जन्म घालविलेल्या स्त्रीला कोणत्याही कां होईना पण भावनेच्या आहारीं जाऊन वस्त्राचीही शुद्ध नव्हती असें प्रतिपादन करणें कमालीच्या धाष्टर्याचें आहे. विदुरपत्नीच्या बाबतींत केवळ एकदांच महाभारतांत येणारा जो उल्लेख तो पुढीलप्रमाणें आहे:—

अथ पारसवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
रूपयौवनसंपन्नां स शुश्रावापगासुतः ।। १२
ततस्तु वरयित्वा तामानीय भरतर्षभः ।
विवाहं कारयामास विदुरस्य महामतेः ।। १३
तस्यां चोत्पादयामास विदुरः कुरुनन्दनः ।
पुत्रान्विनयसंपन्नानात्मनः सदृशान्गुणैः ।। १४

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११४

नंतर भीष्मांनीं असें ऐकलें कीं, देवक राजाला विदुराच्या जन्मानुसारच जन्म पावलेली एक रूपयौवनसंपन्न कन्या आहे. लगेच भीष्मांनीं जाऊन विदुरासाठीं त्या मुलीची मागणी केली व तिच्याशीं विदुराचा विवाह करून दिला. विदुरानें तिच्या ठिकाणीं आपल्याचसारखे गुणसंपन्न व विनयसंपन्न पुत्र उत्पन्न केले. विदुराच्या पत्नीचा प्रत्यक्ष महाभारतांतील हा पहिला व शेवटचाच उल्लेख होय. श्रीकृष्णांनीं विदुराच्या गृहाला ज्या वेळीं भेट दिली, त्या वेळीं तेथें ते फक्त एकाच स्त्रीला भेटले व ती म्हणजे त्यांची आत्या कुंती होय. गोष्ट रचतांनाही असंभाव्य रचून काय उपयोग? कृष्ण कौरवांच्या दरबारीं अचानक गेलेले नसून ते येणार हें कित्येक दिवस आधींपासूनच गाजत होतें. ते घरीं येण्याच्या प्रसंगीं विदुर घरीं न राहणें अत्यंत अस्वाभाविक होतें. केवळ शब्दाच्या उच्चारावरून व हावभावावरून कारस्थानें ओळखूं शकण्याइतका महाबुद्धिमान्

विदुर कृष्णांसारखा महान् पाहुणा घरीं यावयाच्या वेळींच नेमका अनुपस्थित राहील हें असंभवनीय आहे. महाभारतांत तसा उल्लेख अर्थात नाहींच. महाभारतानुसार भगवान् श्रीकृष्ण विदुराच्या घरीं एकंदर तीन वेळां गेलेले आहेत. त्यांपैकीं दोनदां ते विदुराच्या घरीं गेले ते प्रत्यक्ष विदुराला भेटावयाला होय. तिसऱ्यांदा ते जे गेले ते कुंतीला भेटण्यासाठीं म्हणून. अर्थात केळयांचा प्रसंग पहिल्याच भेटीच्या वेळीं होणें शक्य आहे. पण या पहिल्या भेटीच्या वेळीं विदुर श्रीकृष्णांबरोबरच होते. कारण श्रीकृष्ण राजसभेंत गेले व नंतरच विदुराच्या घरीं गेले. श्रीकृष्णाचें त्याच्या घरीं जें आदरातिथ्य झालें त्याचें महाभारतांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे. तें वर्णन वाचल्यावर केळयांच्या सालींचा पत्ताही लागण्यासारखा नाहीं. तें असें:—

सोऽर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः ।
राजानं समनुज्ञाप्य निरक्रामदरिन्दमः ॥ २१
तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ।
विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ।
अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् ॥ २३
या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।
सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ २४
कृतातिथ्यं तु गोविन्दं विदुरः सर्वधर्मवित् ।
कुशलं पाण्डुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनम् ॥२५
प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ।
धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमतः ॥ २६
तस्य सर्वं सविस्तारं पाण्डवानां विचेष्टितम् ।
क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वं प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २७

—महाभारत उद्योगपर्व अध्याय ८९

"याप्रमाणें धृतराष्ट्रानें केलेला सन्मान घेऊन श्रीकृष्णांनीं त्याची अनुज्ञा घेतली व उपस्थित सामंतांचीही अनुज्ञा घेऊन ते राजसभेबाहेर पडले. त्यानंतर ते रम्य अशा विदुराच्या राहण्याच्या जागीं आले. विदुरानें त्यांचें थाटाचें स्वागत केलें. श्रीकृष्णांचें

स्वागत करून विदुर त्यांना म्हणाला, 'हे कमलनेत्रा, तुझ्या दर्शनामुळें मला जो आनंद झाला आहे तो मी तुला सांगितलाच पाहिजे काय ? तूं सर्व लोकांचा अंतरात्मा असल्यामुळें तूं सर्व ओळखूं शकतोसच.' विदुरानें कृष्णांचें उत्तम आतिथ्य केलें व पांडवांचें कुशल त्यांना विचारलें. श्रीकृष्णांनींही विदुरांना पांडवांचा सर्व वृत्तान्त सांगितला. येथें विदुरपत्नीचें नांवही नाहीं. कृष्ण आले त्या वेळीं विदुर घरीं नव्हते असें गृहीत धरलें तरी द्वारकाधीशाचें स्वागत करावयास स्नान करणाऱ्या पत्नीवांचून महामंत्री विदुराच्या घरीं दुसरें कुणी सामंत वगैरे असूं शकणार नाहींत काय ? भक्तांनीं विदुराचा पूर्ण तुकाराम बनविला आहे. तोही एक वेळ खपून गेला असता; पण त्याच्या पत्नीला नागव्या स्थितींत श्रीकृष्णांसमोर उभे करण्यांत तर असीम हिडिसपणाच व्यक्त होतो. कृष्ण आले ते एकटे येणें शक्य नाहीं. अकरावा अंबरावतार धारण करून द्रौपदीची लज्जा संरक्षण करणाऱ्या श्रीकृष्णांनीं आपल्याला मातृतुल्य असलेल्या या स्त्रीला अशा स्थितींत कधींतरी राहूं दिलें असतें काय? कल्पनाच करावयाची तर निदान ती चांगली तरी करावी. महाभारतांतील कोणतीही स्त्री केवढीही भक्त असली तरी बावळट नाहीं व भारतांतील भक्तीचे आविष्कार कितीही उत्कट असले तरी ते गर खाऊन देवाला केळ्यांच्या साली देण्याइतके स्वार्थी नाहींत. भारतीयांच्या रामायणमहाभारतासारख्या ग्रंथावर जे अत्याचार झाले आहेत ते परकीयांनींच केले आहेत असें नसून स्वकीय धर्मनिष्ठांनींही ते कसे केले आहेत याचें, विदुराविषयींची ही कुकल्पना म्हणजे प्रत्यक्ष निदर्शनच होय. द्वेषानेंच नव्हे तर प्रेमानेंही जीव गमावण्याची पाळी येते ती ही अशी. मानवतेच्या जीवनमार्गाचा महान् दीपस्तंभ म्हणून ज्याकडे बघावें त्या या ग्रंथरत्नावरील परकीयच नव्हे तर स्वकीयहि तेजहानिकर जवनिकांना दूर सारलें पाहिजे.

विदुराच्या घरच्या कण्या

विदुर दरिद्री नव्हता हें आपण पाहिलेंच. एरवीं कण्या खाणारा मनुष्य देखील मोठा पाहुणा घरीं आला असतां चार घरीं भिक्षा

मागून कां होईना चांदीच्या उपकरणांमधून मिष्टान्नाचे चार घास पाहुण्याच्या तोंडीं घालतो. श्रीकृष्णासारखा लोकोत्तर पुरुष पाहुणा म्हणून घरीं आला असतां विदुरासारखा महामंत्री या सस्यशामला भूमीवर अन्नधान्याचें कोणतेंही संकट कोसळलें नसतां कण्यांची मेजवानी कशासाठीं देईल ? श्रीकृष्णांच्या येथील भोजनप्रसंगाचें महाभारतांत पुढीलप्रमाणें वर्णन आहे:—

यातेषु कुरुषु क्षत्ता दाशार्हमपराजितम् ।
अभ्यर्चयामास तदा सर्वकामैः प्रयत्नवान् ।। ३८
ततः क्षत्ताऽन्नपानानि शुचीनि गुणवन्ति च ।
उपाहरदनेकानि केशवाय महात्मने ।। ३९
तैस्तर्पयित्वा प्रथमं ब्राह्मणान् मधुसूदनः ।
वेदविद्भ्यो ददौ कृष्णः प्रथमं द्रविणान्यपि ।। ४०
ततोऽनुयायिभिः सार्धं मरुद्भिरिव वासवः ।
विदुरान्नानि बुभुजे शुचीनि गुणवन्ति च ।। ४१
—महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय ९१

"कौरव निघून गेल्यावर विदुरानें श्रीकृष्णांची सर्व प्रकारें अभ्यर्चना केली. त्यानें पवित्र व उत्कृष्ट अशीं अनेक पक्वान्नें तयार करून श्रीकृष्णांना निवेदन केलीं. श्रीकृष्णांनीं तें अन्न व दक्षिणा प्रथम वेदवेत्त्या ब्राह्मणांना दिलीं व नंतर मरुद्गणासह इंद्रानें भोजन करावें त्याप्रमानें अनुयायांसहित श्रीकृष्णांनीं उत्कृष्ट भोजन केलें. महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंतांनीं तर विदुराच्या घरच्या त्या अन्नाच्या स्वादाचें इतकें मनोरम वर्णन केलें आहे कीं, श्रीकृष्णांचें भोजन उरकलें, पण पंत म्हणतात, 'ताट चाटणें नुरलें'.

आणखी एक अपसमज

पांडवांच्या वनवासांत विदुराच्या घरीं केवळ कुंती होती. सुभद्रा व अभिमन्यु मुळींच नव्हते. कुंतीला देखील विदुरानें स्वतः होऊनच सन्मानानें आपल्या घरीं ठेवून घेतलें होतें व तेंही पांडवांच्या संमतीनेंच होय. महाभारतकार म्हणतात :—

विदुर उवाच ।

आर्या पृथा राजपुत्री नारण्यं गन्तुमर्हति ।
सुकुमारी च वृद्धा च नित्यं चैव सुखोचिता ।। ५
इह वत्स्यति कल्याणी सत्कृता मम वेश्मनि ।
इति पार्था विजानीध्वमगदं वोस्तु सर्वशः ।। ६
तथेत्युक्त्वा ब्रुवन्सर्वे यथा नो वदसेनघ ।
त्वं पितृव्यो पितृसमो वयं च त्वत्परायणाः ।। ७

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७८

एव विलपतीं कुंतीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ।। ३०
विदुरश्चापि तामार्तां कुंतीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयत् गृहं क्षत्ता स्वयमार्ततरः शनैः ।। ३१

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७९

विदुर म्हणाला, आर्या कुंती ही राजपुत्री आहे. ती सुकुमारी असून नेहमीं सुखांत राहिलेली आहे. शिवाय ती वृद्ध झालेली आहे. म्हणून तिनें अरण्यांत जाणें योग्य नाहीं. सन्मानपूर्वक मी तिला माझ्या घरीं ठेवीन. हें ऐकल्यावर पांडव त्याला म्हणाले, आपण आमचे काका असून आम्हांला पित्याप्रमाणेंच मान्य आहां. आम्ही आपल्या आज्ञेंत आहोंत. आपण म्हणाल तसेंच होईल. नंतर विलाप करणाऱ्या कुंतीला वंदन करून पांडव वनांत गेले व स्वतः अत्यंत दुःखी झालेल्या विदुरानें कुंतीचें परोपरीनें समाधान करून तिला आपल्या घरीं नेलें. सुभद्रा व अभिमन्यु यांना सुभद्रेचे बंधु भगवान् श्रीकृष्ण विदुराच्या घरीं राहूं देणें केवळ अशक्य होते. वनवासी पांडवांची श्रीकृष्णांनीं ज्या वेळीं पहिली भेट घेतली त्या वेळींच परत द्वारकेला जातांना आपल्याबरोबर अभिमन्यु व सुभद्रा यांना घेऊन श्रीकृष्ण द्वारकेला गेल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. तें पुढीलप्रमाणें :—

सुभद्रामभिमन्युं च रथमारोप्य काञ्चनम् ।
आरुरोह रथं कृष्णः पाण्डवैरभिपूजितः ।। ४७
शैब्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनादित्यवर्चसा ।
द्वारकां प्रययौ कृष्णः समाश्वास्य युधिष्ठिरम् ।। ४८

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २२

" सुभद्रा व अभिमन्यु यांना आपल्या सुवर्णरथांत बसवून स्वतः श्रीकृष्णही त्या रथांत चढले व युधिष्ठिराला आश्वासन देऊन शैब्य, सुग्रीव इत्यादि विख्यात अश्वांनीं युक्त अशा त्या रथावरून ते द्वारकेला गेले." तात्पर्य, महाभारतानुसार अभिमन्यु व सुभद्रा श्रीकृष्णांकडेच होते व उत्तरेच्या विवाहाच्या वेळीं द्वारकेहून श्रीकृष्णांनीं अभिमन्यूला आपल्याबरोबरच आणलें होतें. अभिमन्यूचा विवाह केवळ उत्तरेशीं झालेला होता. बलरामाला वत्सला या नांवाची कोणीही मुलगी नव्हती. त्यामुळें अभिमन्यूनें तिच्याशीं लग्न करण्याचा, त्यासाठीं घटोत्कचानें आपला मायाबाजार उघडण्याचा व बलरामांची श्रीकृष्णांनीं वंचना करण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं. वत्सलाहरण ही मूळच्या सुभद्राहरणाची काल्पनिक विकृति असून सत्याचा व या विकृतीचा कांहींही संबंध नाहीं. असो.

विदुरांची महत्ता

महाभारतानुसार धर्माची शापित अधिदेवता म्हणजे विदुर होय. महाभारताच्या आदिपर्वाच्या १०७ व्या व १०८ व्या अध्यायांत विदुराच्या जन्माची कथा पुढीलप्रमाणें दिलेली आहे:– " कुणी एक माण्डव्य नांवाचे ऋषि होते. त्या ऋषींचें मौन व्रत असून ते अरण्यांत घोर तपश्चर्या करीत असतां कांहीं चोर त्या ऋषींच्या आश्रमांत गुपचूप शिरले. राजदूत त्या चोरांच्या मागावर होतेच. त्यांनीं आश्रमांत येऊन ऋषीला त्या चोरांचा पत्ता विचारला. पण माण्डव्याचें मौन व्रत असल्यामुळें त्यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. शोधाअंतीं राजदूतांना चोर व द्रव्य ऋषीच्या आश्रमांतच सांपडले. तेव्हां हा गृहस्थ तपस्वी नसून त्या चोरांचाच ढोंगी साह्यकर्ता असला पाहिजे असें त्या राजदूतांना स्वाभाविकपणेंच वाटलें. त्यांनीं चोरांबरोबरच माण्डव्यांनाही पकडून राजाच्या सभेंत आणलें. प्रत्यक्षाला पुराव्याची गरज न वाटल्यामुळें राजानेंही फारसा विचार न करतां चोरांबरोबर मांडव्यांनाही सुळावर चढविलें. ते चोर तेव्हांच गतप्राण झाले. पण दिवसचे दिवस लोटले तरी मांडव्य तसेच अविचल राहिले. तेव्हां आपल्या हातून केवढी भयंकर चूक

झाली याची राजाला कल्पना आली. त्यानें प्रार्थना करून मांडव्यांची क्षमा मागितली. त्यांना सुळावरून खालीं उतरविण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला. पण कांहीं केल्या त्याचें अग्र कांहीं निघेना. शेवटीं सूळ तोडून व अग्र जसेंचें तसेंच त्यांच्या गुह्यभागीं राहूं देऊन त्यांना खालीं उतरविण्यांत आलें. मांडव्यांनीं राजाला क्षमा केली. पण कोणत्या तरी अधर्मावांचून सुळाची व त्याचें अग्र तसेंच अंगांत रुतून राहण्याची भयंकर वेदनामय शिक्षा आपल्याला होणें शक्य नाहीं अशा ठाम निश्चयानें आपलें पूर्वार्जित कर्म काय आहे तें समजावून घ्यावें म्हणून मांडव्य तडक धर्माच्या देवतेकडे गेले. 'माझें असें कोणतें वाईट कर्म आहे कीं ज्यामुळें मला ही भयानक शिक्षा मिळावी ?' असें त्यांनीं धर्माला विचारलें. त्यावर धर्मानें त्यांना असें उत्तर दिलें कीं, "तुमच्या बाल्यावस्थेंत चिमण्यांच्या अंगांत तुम्ही दर्भ टोंचला होता, त्याचें तुम्हांस हें फळ मिळालें आहे." हें ऐकतांच संतापून ऋषींनीं सांगितलें कीं, "वयाला बारावें वर्ष लागण्यापूर्वींच्या अजाणत्या अवस्थेंत केलेलें कोणतेंही कर्म पाप व पुण्याच्या मर्यादेंत येऊं शकत नाहीं असा धर्मशास्त्राचा संकेत असतां त्या संकेताचें उल्लंघन करून अत्यंत लहान अपराधासाठीं तूं मला अत्यंत भयानक शिक्षा दिली आहेस. तूं धर्म असतांही अधर्म केलास. त्याचें फळ भोगण्यासाठीं तुलाच आपलें हें स्थान सोडून पृथ्वीवर मनुष्य होऊन रहावें लागेल." या शापाच्या अनुसार साक्षात् धर्मच मनुष्य होऊन विदुररूपानें पृथ्वीवर आला. या शापित धर्माच्या अथवा विदुराच्या महत्तेचें त्याच्या जन्मकाळीं त्याचे जन्मदाते व्यास महर्षि स्वतःच वर्णन करतांना म्हणतात :—

अयं च ते शुभे गर्भः श्रेयानुदरमागतः ।
धर्मात्मा भविता लोके सर्वबुद्धिमतां वरः ।। २७
धर्मो विदुररूपेण शापात्तस्य महात्मनः ।
मांडव्यस्यार्थतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।। २९

—महाभारत आदिपर्व अध्याय १०६

धर्मे चार्थे च कुशलो लोभक्रोधविवर्जितः ।
दीर्घदर्शी शमपरः कुरूणां च हिते रतः ।। १९

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १०८

त्रिषु लोकेषु न त्वासीत् कश्चित् विदुरसंमितः ।
धर्मे नित्यस्तथा राजन् धर्मे च परमं गतः ।। २२

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १०९

व्यास त्या दासीला म्हणाले, "हे शुभे, तुझ्या गर्भात जो महापुरुष आलेला आहे तो अत्यंत कल्याणकारक आहे. तो सर्व बुद्धिमंतांत अत्यंत श्रेष्ठ असून धर्मात्मा म्हणून प्रसिद्ध होईल. विदुराच्या रूपानें मांडव्याच्या शापानें साक्षात् धर्मच पृथ्वीवर आलेला असून तो राज्यशास्त्रज्ञ व कामक्रोध यांनीं पूर्णपणें विवर्जित आहे. धर्म व राज्यशास्त्र यांत कुशल, लोभ व क्रोध यांनीं विवर्जित, दीर्घदर्शी, विकारांवर पूर्णपणें विजय मिळविलेला व कौरवांचें कल्याण साधण्यांत सदैव गढलेला असा विदुर आहे. त्रैलोक्यांत विदुरासारखा नित्यधर्मानुसारच वागणारा व धर्माचें संपूर्ण रहस्य जाणणारा असा कोणीही नसेल." महाभारतांत चित्रित केलेला विदुराचा संपूर्ण जीवनपट पाहिला तर महर्षींच्या विदुरासंबंधींच्या या अभिप्रायाची यथार्थता मनाला पटते.

विदुराच्या विवेकशक्तीचा प्रभाव

विदुराची विचक्षणता व कार्याकार्यविवेकाविषयींची त्याची पात्रता याची छाप कुरुकुलांतील वृद्ध व कर्त्या पुरुषांवरही त्याच्या बाल्यावस्थेपासूनच पडल्याचें दिसून येते. महत्त्वाच्या राजकीय बाबींपासून तर महत्त्वाच्या कौटुंबिक बाबींपर्यंत सर्व बाबतींत भीष्मासारख्या दीर्घदर्शी, कर्त्या व सर्वश्रेष्ठ पुरुषालाही विदुराचा सल्ला घेणें आवश्यक वाटत असे. धृतराष्ट्र व पांडु यांच्यापेक्षां वयानें विदुर वस्तुतः धाकटा होता. पण हे राजपुत्र विवाहाला योग्य होतांच त्यांचा विवाह करण्याच्या प्रश्नाच्या बाबतींत बरोबरीच्या नात्यानें विदुराचें मत विचारणें भीष्मासारख्या व्यक्तीलाही आवश्यक वाटलेलें आहे. भीष्म म्हणतात :—

गुणैः समुदितं सम्यगिदं नः प्रथितं कुलम् ।
अत्यन्यान्पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभाक् ।। १
रक्षितं राजभिः पूर्वं धर्मविद्भिर्महात्मभिः ।
नोत्सादमगमच्चेदं कदाचिदिह नः कुलम् ।। २

मया च सत्यवत्या च कृष्णेन च महात्मना ।
समवस्थापितं भूयो युष्मासु कुलतन्तुषु ।। ३
तच्चैतद्वर्धते भूयः कुलं सागरवद्यथा ।
तथा मया विधातव्यं त्वया चैव न संशयः ।। ४
श्रूयते यादवी कन्या स्वनुरूपा कुलस्य नः ।
सुबलस्यात्मजा चैव तथा भद्रेश्वरस्य च ।।
कुलीना रूपवत्यश्च ताः कन्याः पुत्र सर्वशः ।
उचिताश्चैव संबन्धे तेऽस्माकं क्षत्रियर्षभाः ।। ६
मन्ये वरयितव्यास्ता इत्यहं धीमतां वर ।
संतानार्थं कुलस्यास्य यद्वा विदुर मन्यसे ।। ७

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११०

" आपलें हें कुळ अधिराज्य पदवीवर आरूढ झालेलें असून सर्व राजांपेक्षां अधिक प्रभावशाली ठरलें आहे. हें कुळ सर्व गुणांनीं युक्त असून प्रख्यात आहे. धर्मवेत्त्या व महानुभाव राजांनीं पूर्वी या कुळाचें संरक्षण केलें. या कुळाचा विध्वंस होऊं नये म्हणून मी, सत्यवतीनें व महानुभाव कृष्णद्वैपायनांनीं तुम्हां तीन कुलतन्तूंच्या रूपानें या कुलाची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली आहे. सागराप्रमाणें हें कुल वाढावें असे प्रयत्न करणें हें जसें माझें तसेंच तुझेंही कर्तव्य आहे यांत कांहीं शंका नाहीं. यादवकन्या, गांधारदेशाचा राजा सुबल याची कन्या व मद्राधिपतीची कन्या या तीन मुली आपल्या कुलाला अनुरूप आहेत असें मीं ऐकलें आहे. या मुली कुलीन व रूपवान आहेत व त्यांचें घराणें हें क्षत्रिय श्रेष्ठांचें घराणें असल्या-मुळें आपण त्यांच्याशीं हा संबंध करावा या गोष्टीस ते सर्वथा पात्र आहेत. हे बुद्धिमंतांत् श्रेष्ठ असलेल्या विदुरा, कुलाच्या संतान-वृद्धीसाठीं ही गोष्ट करावी असें माझें मत आहे. जर तुला हें म्हणणें पटत नसलें तर तुझें काय मत आहे तें सांग." भीष्मासारख्या व्यक्तीलाही एवढ्या लहान वयांत विचार घेण्यास योग्य पुरुष विदुरच वाटला यावरून त्याचें महानुभावत्वच सिद्ध होतें. त्याच्या या योग्यतेची जाणीव राजा धृतराष्ट्रासारख्या खलपुरुषालाही कशी होती व कोणत्याही परिस्थितींत त्याला गमवावयास तो कसा सिद्ध नव्हता हें आपण मागें पाहिलेंच आहे.

स्पष्टवक्तेपणा

राजसभेंत मंत्रिपदावर असलेल्या व्यक्तीला राज्ययंत्राच्या हिता-साठीं पुष्कळदां राज्यकारभाराचीं अधिकारसूत्रें हातीं वागविणाऱ्या व्यक्तीला तोडून बोलणें भाग असतें. अनुरंजन हें भाट बंदीजनांचें कार्य आहे, मंत्री त्यासाठीं नसतात. अनुरंजन करणाऱ्या शंभर मूर्खां-पेक्षां जें हिताचें असेल तेंच स्पष्ट पण तोंडावर सांगणाऱ्या स्पष्ट-वक्त्या पण विचक्षण मंत्र्याचीच राज्ययंत्राला खरी आवश्यकता असते. जे राजसत्तेच्या हिताच्या दृष्टीनें आपलें मत निर्भीडपणानें राजाच्या तोंडावर सांगून त्याचें नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न करीत नाहींत त्या मंत्र्यांची योग्यता अलंकारांनीं भूषविलेल्या स्त्रियांहून अधिक नाहीं असें शुक्रनीतींत स्पष्ट म्हटलें आहे. विदुर हा अशा मंत्र्यांपैकीं नसून महाभारतकारांनींच म्हटल्याप्रमाणें कौरव राज-कुलाचें कल्याण हें त्याचें पदसिद्ध ध्येय असल्यामुळें त्याच्या आड येणारी प्रत्येक गोष्ट हाणून पाडण्याचा व त्यासाठीं सत्तेच्या रागा-लोभाची यत्किंचितही पर्वा न करतां कठोर निर्णय व कडवे शब्द ऐकविण्याचा त्यानें प्रथमपासूनच उपक्रम केलेला आहे. राजा दुर्योधन ज्या वेळीं जन्माला आला त्या वेळीं तो गर्दभस्वरानें ओरडूं लागला व कोल्हे, गिधाडें नि कावळे यांनीं त्याला प्रत्युत्तर दिलें असें महाभारतांत वर्णन आहे. ते अपशकुन पाहतांच धृतराष्ट्रानें भीष्म, विदुर व इतर मोठमोठ्या लोकांना एकत्रित करून काय करावें म्हणून विचारलें. त्यावेळीं विदुरानें स्पष्ट शब्दांत सांगितलें कीं —

> **यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप ।**
> **उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे ते पुरुषर्षभ ॥ ३५**
> **व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव ।**
> **तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान् ॥ ३६**
> **शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते ।**
> **त्यजैनमेकं शान्तिं चेत्कुलस्येच्छसि भारत ॥ ३७**
> **एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा ।**
> **त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् ॥ ३८**
> **ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् । ३९**

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११५

"तुझा ज्येष्ठ पुत्र जन्माला येतांच जे घोर अपशकुन झालेले आहेत त्यांचा विचार केला तर हा पुत्र सर्व कुळाचा अंत करणारा होईल हें स्पष्ट दिसतें. त्यामुळें या मुलाचा परित्याग करण्यांतच शांति व कल्याण असून त्याचें संरक्षण करण्यानें घोर अनर्थ निर्माण होईल. जर कुळांत स्वास्थ्य व समाधान नांदावें अशी तुझी इच्छा असेल तर या मुलाचा तूं त्वरित परित्याग कर. तुझीं उर्वरित मुलें जगावयाचा व कुलनाश टाळण्याचा हा एकच मार्ग आहे. विश्व व कुळ यांचें संरक्षण करण्यासाठीं एका व्यक्तीचा परित्याग करणें आवश्यक असलें तर तो अवश्य केला पाहिजे. कुळासाठीं एका व्यक्तीचा, गांवासाठीं कुळाचा, जनपदासाठीं गांवाचा व आत्मानंदासाठीं पृथ्वीचाही परित्याग करावा असें शास्त्र आहे." पुत्रलोभानें विवश असलेल्या धृतराष्ट्राला विदुराची ही कडू गोळी पचवितांना केवढे प्रयास पडले असतील ! पण दुर्योधनाच्या जन्माच्या वेळींच विदुरानें दिलेला हा संकेत किती दीर्घदर्शीपणाचा होता हें दुसऱ्या द्यूताच्या वेळीं भावी महायुद्धाचें टिपरूं डंक्यावर पडलेलें पाहून स्वत: गांधारीनेंच स्मृतिपूर्वक मान्य केलेलें आहे. ती धृतराष्ट्राला म्हणते :

जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसन: ।। २
त्वन्नेत्रा: सन्तु ते पुत्रा: मा त्वां दीर्णा: प्रहासिषु: ।
तस्मादयं मद्वचनात् त्यज्यतां कुलपांसन: ।। ८

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७५

"दुर्योधन जन्माला येतांच महाबुद्धिशाली विदुरानें असें स्पष्ट सांगितलें होतें कीं हा कुलांगार आहे. याला मारून टाका. पण तें त्या वेळीं मोहवश होऊन तुम्ही ऐकिलें नाहीं. तुमचे उर्वरित पुत्र तुमच्या मार्गदर्शनानें जिवंत रहावे व सारे तुमच्या कृतीनें नाश पावूं नयेत असें मन:पूर्वक वाटत असेल तर माझ्या म्हणण्यासाठीं तरी या कुलांगार दुर्योधनाचा परित्याग करा." विदुराच्या कठोर स्पष्टवक्तेपणाची यासारखीं अनेक प्रत्यंतरें महाभारतांत मिळतात. ऐन द्यूत चालू असतां व शकुनि एकामागून एक विजय संपादन करून

पांडवांचें राज्य गिळंकृत करीत असतां ती वार्ता ऐकून आनंदित होणाऱ्या धृतराष्ट्राला विदुरानें पुढीलप्रमाणें उपदेश केला :—

महाराज विजानीहि यत्त्वां वक्ष्यामि भारत ।
मुमूर्षोरोषधमिव न रोचेतापि ते श्रुतम् ॥ २
यद्वै पुरा जातमात्रो रुराव गोमायुवद्विस्वरं पापचेताः ।
दुर्योधनो भारतानां कुलघ्नः सोऽयं युक्तो भवतां कालहेतुः ॥ ३
विदितं ते महाप्राज्ञ भोजेष्वेवासमंजसम् ।
पुत्रं संत्यक्तवान् पूर्वं पौराणां हितकाम्यया ॥ ७
अन्धका यादवा भोजाः समेताः कंसमत्यजन् ।
नियोगात्तु हते तस्मिन् कृष्णेनामित्रघातिना ॥ ८
एवं ते ज्ञातयः सर्वे मोदमानाः शतं समाः ।
त्वं नियुक्तः सव्यसाची निगृह्णातु सुयोधनम् ॥ ९
निग्रहादस्य पापस्य मोदन्तां कुरवः सुखम् ॥ १०
—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६२

"हे महाराज, मी जें सांगतों तें नीट लक्ष देऊन ऐका. मरणाऱ्या माणसाला औषध ज्याप्रमाणें आवडत नाहीं त्याचप्रमाणें आपणांसही माझें बोलणें आवडणार नाहीं याची मला पूर्णपणें कल्पना आहे. तरीपण माझें कर्तव्य म्हणून आपणांस मी जें कल्याणकारक आहे तें सांगतों. जन्मतःच कोल्हयाप्रमाणें ओरडणारा हा दुर्योधन सर्व भरत-कुलाचा विध्वंस करणारा असून तो तुमचा सर्व नाश घडवून आणल्या-खेरीज राहणार नाहीं. पूर्वीं यादवांच्या मध्यें कुलांगार निपज-लेल्या कंस नांवाच्या राजपुत्राचा पौरांच्या हितासाठीं यादवांनीं परित्याग केला. पुढें श्रीकृष्णानें त्याला योगायोगानें ठार मारल्या-वर सर्व यादव मोठ्या आनंदानें राहूं लागले. तीच गोष्ट दुर्यो-धनाच्या बाबतींत करणें हाच कौरवकुलाच्या कल्याणाचा एकमात्र मार्ग आहे. तूं अर्जुनाला आज्ञा कर. अर्जुन दुर्योधनाला पकडून बंदि-वासांत टाकील व या पाप्याच्या बंधनानें विनाश टळून सारें कौरव-कुल आनंदांत राहील." विदुराचीं हीं वाक्यें ऐकतांच संतापलेल्या दुर्योधनानें "कठोर बोलणाऱ्या व आम्हांला पाण्यांत पाहणाऱ्या मंत्र्याची आम्हांला कांहीं एक आवश्यकता नसून तुला हवें तिकडे तूं

जा " असें सांगतांच विदुरानें त्याच्या तोंडावर त्याला ठणठणीतपणें बजावलें कीं :—

> **यस्तु धर्मपरश्च स्याद्धित्वा भर्तुः प्रियाप्रिये ।**
> **अप्रियाण्याह पथ्यानि तेन राजा सहायवान् ।। १७**
>
> **—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६४**

" जो धर्मपर राहून राजाला काय आवडेल अथवा काय आवडणार नाहीं याचा मुळींच विचार न करतां अप्रिय पण पथ्यकारक स्पष्टपणें बोलतो त्यानेंच राजा खरा साहाय्यवान् होतो. " विदुराच्या या वाक्बाणांनीं पीडलेला दुर्योधन हेतुतः त्याला अपमानित करण्यास्तव द्रौपदीला सभेंत आणण्याविषयीं सांगूं लागला असतां विदुरानें त्याला पुनश्च त्याच्या तोंडावर ठणकावून सांगितलें कीं:—

> **आशीविषास्ते शिरसि पूर्णकोपा महाविषाः ।**
> **मा कोपिष्ठाः सुमन्दात्मन्मा गमस्त्वं यमक्षयम् ।। ३**
>
> **—महाभारत सभापर्व अध्याय ६६**

" तुझ्या डोक्यावर अत्यंत संतापी व भयानक विष धारण करणारे सर्प उभे आहेत. त्यांना क्रोध आणूं नकोस व आपला विनाश ओढवून घेऊं नकोस. "

धूर्तता व प्रयोगपटुता

धर्मनिष्ठ विदुर स्वतः कपटनीतीचा पुरस्कार करणें घृणास्पद समजत असले तरी दुसऱ्यानें केलेला कपटाचा प्रयोग ओळखण्याइतके विचक्षण, तो ध्यानांत आला नाहीं असें दाखविण्याइतके धूर्त व तो पूर्णपणें उलटविण्याइतके प्रयोगपटु होते. ज्या वेळीं दुर्योधनानें भीमाला विषमिश्रित अन्न खाऊं घालून जिवें मारण्याच्या इच्छेनें नदींत ढकलून दिलें त्या वेळीं विदुरानें कुंतीला दिलेला सल्ला या दृष्टीनें लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. भीम दिसत नाहीं असें पाहून घाबरलेले युधिष्ठिर कुंतीकडे आले व भीम नाहींसा झाल्याचें तिला सांगूं लागले. तें ऐकतांच घाबरून कुंतीनें विदुरांना बोलावणें पाठविलें व ती त्यांना म्हणूं लागली.

क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।। १३
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।। १४
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः ।
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलुब्धोऽनपत्रपः ।। १५
निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दहतीव च ।। १६

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १२९

"हे विदुरा, भीमसेन दिसत नाहीं. तो कुठें गेला असेल? उद्यानांत विहार करून सारे बंधु नुकतेच परत आले आहेत. पण भीम कांहीं त्यांच्यांत दिसत नाहीं. दुर्योधनाच्या डोळ्यांत भीम नेहमींच खुपत असतो. दुर्योधन अत्यंत क्रूर असून तो दुष्टबुद्धीचा, क्षुद्र, राज्यलोभी, व निर्लज्ज आहे. राग व दंश धरणारा दुर्योधन भीमाला ठारही मारण्याचा संभव आहे. म्हणून भीमाविषयींच्या शंकेनें माझें चित्त व्याकुळ झालें असून अंतःकरण जणूं कांहीं जळून गेलें आहे." कुंतीचे हे उद्गार ऐकतांच राजनीतिविशारद विदुरांना राज्यलोभासाठीं दुर्योधनाच्या व धृतराष्ट्राच्या मनोवृत्तीचे लोक काय काय करूं शकतात या गोष्टीची पूर्णपणें कल्पना आली. दुर्योधनाविरुद्ध कोणताही पुरावा नसल्यामुळें व धृतराष्ट्राच्याही पाताळयंत्रीपणाची त्यास पूर्णपणें कल्पना असल्यामुळें या गुप्त आघाताविरुद्ध नुसता आरडाओरडा करून कांहींच उपयोग नव्हता. जर भीमाचें कांहीं बरेंवाईट झालेंच असलें तर कानावर हात ठेवून शोकाचें ढोंग करावयास धृतराष्ट्र व दुर्योधन मोकळेच होते. त्यांच्यावर उघडपणें कोणताच आरोप घेण्यासारखा नव्हता. गुप्तपणेंच हें काम झालेलें होतें. व नुसता बभ्रा केल्यापासून स्वतःचा कांहीं एक फायदा नसून उलटा तोटाच होणार होता. कारण त्यामुळें शत्रुपक्ष सावध होऊन अधिक गुप्तपणें व दक्षतेनें उरलेल्या पांडवांनाही मारण्याचा संभव होता. त्यामुळें आपणांला कांहींच माहिती नाहीं असें दाखवून व शत्रुपक्षाला असावध ठेवून स्वतःचें संरक्षण करणें व गुप्तपणेंच त्यांचीं कारस्थानें हाणून पाडणें हा

एकच मार्ग होता. प्रौढांना ही गोष्ट सांगितली तर त्यांना ती खरी वाटणारी नव्हती. धृतराष्ट्र, दुर्योधन यांना ही गोष्ट सांगितल्यास सांगणाऱ्याच्याच पदरीं वरून उपहास व दोष बांधून अधिक गुप्त व हानिकारक कारस्थानेंच फक्त उपस्थित होणारीं होतीं. म्हणून विदुरानें कुंतीला पुढीलप्रमाणें हिताचा सल्ला दिला :--

मैवं वदस्व कल्याणि शेषसंरक्षणं कुरु ।
प्रत्यादिष्टो हि दुष्टात्मा शेषेऽपि प्रहरेत्तव ।। १७
दीर्घायुषस्तव सुता यथोवाच महामुनिः ।
आगमिष्यति ते पुत्रः प्रीतिं चोत्पादयिष्यति ।। १८

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १२९

" हे कुंती, तूं जें माझ्याजवळ बोललीस तें इतरत्र कोठेंही बोलूं नकोस. उरलेल्या तुझ्या पुत्रांचें संरक्षण कर. जर दुर्योधनाला तूं भीमाला कां व कसें मारलेंस असें विचारलेंस तर तो उरलेल्या तुझ्या पुत्रांच्या विनाशाचींही कारस्थानें केल्यावांचून राहणार नाहीं. तुझे सर्व पुत्र दीर्घायुषी आहेत असें महर्षि व्यासांनींच म्हटलें आहे. तुझा पुत्र निश्चित येईल व तुला आनंद देईल." विदुराच्या या सल्ल्यानुसार कुंतीनें ती गोष्ट कधींही तोंडावाटें उच्चारली नाहीं. नुसत्या आकारावरून दुसऱ्याच्या मनांतले दुष्टभाव विदुर सहज ओळखूं शकत असत. वारणावतांत पांडवांना लाक्षागृहांत जाळून टाकण्याची कल्पना व कारस्थान विदुरांनीं धृतराष्ट्रदुर्योधनांच्या चेहऱ्यांवरील नुसत्या भावावरून ओळखलें. महाभारतांत म्हटलें आहे कीं :—

तेषामिङ्गितभावज्ञो विदुरस्तत्त्वदर्शिवान् ।
आकारेण च तं मन्त्रं बुबुधे दुष्टचेतसाम् ।। ३

—महाभारत आदिपर्व अध्याय १४१

इंगितावरून भाव ओळखण्यांत अत्यंत कुशल असलेल्या तत्त्वदर्शी विदुरानें त्या दुष्टबुद्धीच्या लोकांचें तें कारस्थान केवळ त्यांच्या चेहरेपट्टीवरून ओळखलें. पांडव ज्या वेळीं वारणावतास निघाले, त्या वेळीं त्यांना पोहोंचवावयास आलेले सर्व पौरजन निघून गेल्यानंतर विदु-

रांनीं म्लेंच्छ भाषेंत युधिष्ठिराला भावी संकटाची पूर्ण कल्पना दिली व मन ताब्यांत ठेवून त्याचा यत्किंचित्ही बभ्रा न करतां कांहींच लक्षांत आलें नाहीं असें दाखवून गुप्तपणें संकटांतून पार पडावें असें सांगितलें. साहृचार्थ माझीं माणसें येतील असेंही त्यांनीं सुचविलें. विदुरकाका काय म्हणाले हें कुंती विचारूं लागली तेव्हां युधिष्ठिरांनीं तिला असें उत्तर दिलें कीं :–

गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पन्थाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति धर्मधीः ।। ३२
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वं प्रत्युक्तो विदुरो मया ।। ३३

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४५

"घरापासून अग्नीचें भय आहे असें विदुरानें मला सांगितलें. तेथून बाहेर कसें पडावयाचें हें तुम्हांला अज्ञात राहणार नाहीं, कोणीतरी तिथें राहील असेंही त्या धर्मनिष्ठ पुरुषानें मला सुचविलें. जितेन्द्रिय पुरुषाला शेवटीं राज्य प्राप्त होतें असेंही विदुर मला म्हणाले. सर्व कांहीं माझ्या लक्षांत आलें, असें मी त्यांना उत्तर दिलें." विदुरांच्या या इषाऱ्यानुरूप वारणावतास जातांच ज्या घरांत आपल्या राहण्याची व्यवस्था केली आहे, तें लाक्षागृह आहे हें युधिष्ठिराच्या ध्यानांत आलें. तेथून युक्तीनें बाहेर पडावयाचें म्हणजे आंतून भुयार करण्याची आवश्यकता होती. तें कसें करावें या चिंतेंत पांडव असतां विदुरानें एक कुशल खनिक तेथें पाठविला व त्याच्याकडून भुयार तयार करवून दिलें. महाभारतांत म्हटलें आहे कीं :—

विदुरस्य सुहृत्कश्चित्खनकः कुशलो नरः ।
विविक्ते पाण्डवान्राजन्निदं वचनमब्रवीत् ।। १
प्रहितो विदुरेणास्मि खनकः कुशलो ह्यहम् ।
पाण्डवानां प्रियं कार्यमिति किं करवाणि वः ।। २
स तथेति प्रतिश्रुत्य खनको यत्नमास्थितः ।
परिखामुत्किरन्नाम चकार च महाबिलम् ।। १६
चक्रे च वेश्मनस्तस्य मध्येनातिमहद् बिलम् ।
कपाटयुक्तमज्ञातं समं भूम्याश्च भारत ।। १७

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४७

" विदुराचा कोणी एक जमीन खणण्याच्या कामांत अत्यंत कुशल असलेला सुहृद् होता. तो एकांतांत पांडवांकडे येऊन त्यांना म्हणूं लागला कीं, मी अत्यंत कुशल खनक असून मला विदुरानें येथें पाठविलें आहे. पांडवांचें प्रिय करावें अशी मला त्यांची आज्ञा आहे. मी आपलें काय प्रिय करूं तें सांगा. नंतर युधिष्ठिराच्या आज्ञेनुरूप त्या खनकानें अत्यंत कुशलतेनें त्या घराच्या आंतून वनापर्यंत जाणारें एक मोठें भुयार तयार केलें. तें चांगलेंच मोठें असून त्याच्यावरून कपाट असल्यामुळें व तें कपाट जमिनींत अगदीं सारखें बसविलें असल्यामुळें कोणाच्याही तें लक्षांत आलें नाहीं. त्यानंतर पांडव त्या भुयारांतून बाहेर गेल्यावर रस्त्यांत त्यांना एक मोठी नदी लागली व ती तरून कशी जावी असा मोठाच प्रश्न पांडवांच्या समोर उत्पन्न झाला. पण तेथेंही विदुरानेंच त्यांना हात दिला. महाभारतकार म्हणतात :—

एतस्मिन्नेव काले तु यथासंप्रत्ययं कविः ।
विदुरः प्रेषयामास तद्वनं पुरुषं शुचिम् ॥ १
स गत्वा तु यथोद्देशं पाण्डवान्ददृशे वने ।
जनन्या सह कौरव्य मापयानान्नदीजलम् ॥ २
विदितं तन्महाबुद्धेर्विदुरस्य महात्मनः ।
ततस्तस्यापि चारेण चेष्टितं पापचेतसः ॥ ३
ततः प्रवासितो विद्वान्विदुरेण नरस्तदा ।
पार्थानां दर्शयामास मनो मारुतगामिनीम् ॥ ४
सर्ववातसहां नावं यंत्रयुक्तां पताकिनीम् ।
शिवे भागीरथीतीरे नरैर्विस्रम्भिभिः कृतान् ॥ ५
ततः पुनरथोवाच ज्ञापकं पूर्वचोदितम् ।
युधिष्ठिर निबोधेदं संज्ञार्थं वचनं कवेः ॥ ६
कक्षघ्नः शिशिरघ्नश्च महाकक्षे बिलौकसः ।
न हन्तीत्येवमात्मानं यो रक्षति स जीवति ॥ ७
तेन मां प्रेषितं विद्धि विश्वस्तं संज्ञयाऽनया ।
भूयश्चैवाह मां क्षत्ता विदुरः सर्वतोऽर्थवित् ॥ ८

कर्णं दुर्योधनं चैव भ्रातृभिः सहितं रणे ।
शकुनिं चैव कौन्तेय विजेताऽसि न संशयः ।। ९
इयं वारिपथे युक्ता नौरप्सु सुखगामिनी ।
मोचयिष्यति वः सर्वानस्माद्देशान्न संशयः ।। १०
अथ तान्व्यथितान्दृष्ट्वा सह मात्रा नरोत्तमान् ।
नावमारोप्य गङ्गायां प्रस्थितानब्रवीत्पुनः ।। ११
विदुरो मुर्ध्न्युपाघ्राय परिष्वज्य वचो मुहुः ।
अरिष्टं गच्छता व्यग्राः पन्थानमिति चाब्रवीत् ।। १२
इत्युक्त्वा स तु तान्वीरान्पुमान्विदुरचोदितः ।
तारयामास राजेन्द्र गङ्गां नावा नरर्षभान् ।। १३
तारयित्वा ततो गङ्गां पारं प्राप्तांश्च सर्वशः ।
जयाशिषः प्रयुज्याथ यथागतमगाद्धि सः ।। १४
पाण्डवाश्च महात्मानः प्रतिसंदिश्य वै कवेः ।
गङ्गामुत्तीर्य वेगेन जग्मुर्गूढमलक्षिताः ।। १५

--महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४९

"त्याचवेळीं पूर्वींच ठरल्याप्रमाणें एका खात्रीच्या पुरुषाला विदुरानें त्या वनांत पाठविलें. तेथें त्याच्या असें दृष्टीस पडलें कीं, पांडव वनांत आपल्या मातेबरोबर असून ते पाण्याची खोली किती आहे याचें मोजमाप करीत आहेत. त्यानें पांडवांची भेट घेऊन त्यांना गंगा तरून जाण्यासाठीं पूर्वींच सिद्ध ठेवलेली नाव दाखविली. ती यंत्रयुक्त होती. तिच्यावरील माणसें विश्वासू होतीं. विदुराची ओळख त्या पुरुषानें सांगितली. विदुराचे आशीर्वाद पांडवांना कळविले. भावी विजयाच्या व वैभवाच्या आशेनें त्यानें पांडवांना प्रोत्साहित केलें व गंगेच्या पार करून दिलें. लगेच तो पुरुष आपल्या ठिकाणीं निघून गेला व पांडवही गुप्तपणें अरण्यांत निघून गेले." याप्रमाणें विदुराच्या सचिवसत्तेनें धृतराष्ट्राच्या कुटिल राजसत्तेचा पूर्णपणें पराभव करून पांडवांना वांचविलें. पुढें पांडव द्रौपदीस्वयंवरांत प्रकट झाल्यानंतर ते कांहीं अनाथ राहिले नव्हते. एका बाजूला द्रुपदाच्या राजसत्तेचें व दुसऱ्या बाजूला यादवांच्या बलवान् गणसत्तेचें साह्य त्यांना उपलब्ध झालेलें होतें. त्यांच्यावर स्वारी

करून त्यांना नष्ट करण्याचे बेत कर्णादि लोक करीत असतां त्यांत कुळाचा सर्वनाश होण्याचा संभव आहे हें ओळखून पांडवांच्या सामर्थ्याची यथार्थ कल्पना विदुरानें धृतराष्ट्राला दिली व त्याचें मन वळवून सामर्थ्यशील पांडवांना सन्मानानें हस्तिनापुरांत आणवून सर्वनाश टाळला. तो धृतराष्ट्राला म्हणतो :—

> **तेषामनुग्रहश्चायं सर्वेषां चैव नः कुले ।**
> **जीवितं च परं श्रेयः क्षत्रस्य च विवर्धनम् ।। २४**
> **द्रुपदोपि महान् राजा कृतवैरश्च नः पुरा ।**
> **तस्य संग्रहणं राजन्स्वपक्षस्य विवर्धनम् ।। २५**
> **बलवन्तश्च दाशार्हा बहवश्च विशांपते ।**
> **यतः कृष्णस्ततः सर्वे यतः कृष्णस्ततो जयः ।। २६**
> **यच्च साम्नैव शक्येत कार्यं साधयितुं नृप ।**
> **को दैवशप्तस्तत्कार्यं विग्रहेण समाचरेत् ।। २७**
> **श्रुत्वा च जीवतः पार्थान्पौरजानपदा जनाः ।**
> **बलवद्दर्शने हृष्टास्तेषां राजन्प्रियं कुरु ।। २८**
> **दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।**
> **अधर्मयुक्ता दुष्प्रज्ञा बाला मैषां वचः कृथाः ।। २९**
> **उक्तमेतत्पुरा राजन्मया गुणवतस्तव ।**
> **दुर्योधनापराधेन प्रजेयं वै विनङ्क्ष्यति ।। ३०**
>
> **—महाभारत, आदिपर्व अ. २०५**

“ जर पांडवांच्या विषयीं स्नेहभाव दर्शविला तर आपल्या कुळांतील सर्व लोकांच्या जीविताविषयींच स्नेहभाव दर्शविल्यासारखें होणार आहे. व आपल्याच पराक्रमाचें तेज त्यांच्या व आपल्या एकीनें अधिक वाढणार आहे. राजा द्रुपद हा अत्यंत श्रेष्ठ राजा असून त्याचें आपलें वैर पूर्वीपासूनचें आहे. जर या निमित्तानें पांडवांच्याकडून त्याच्याशीं स्नेहसंबंध जोडतां आला तर त्यांत आपल्याच पक्षाचें बळ वस्तुतः वाढणार आहे. शिवाय यादव अत्यंत बलवान् असून संख्येनेंही पुष्कळ आहेत. जिकडे श्रीकृष्ण राहील तिकडेच सर्व यादव राहणार व जिकडे श्रीकृष्ण त्या पक्षालाच, त्यांचें सामर्थ्य ध्यानांत घेतां जय मिळणार ही गोष्ट निर्विवाद आहे. जी गोष्ट सामानें सहज साध्य होण्यासारखी आहे तिच्यासाठीं उगाच हानिकारक व सर्वनाश करणाऱ्या युद्धाची कास दैवानेंच शापिलेल्या

व्यक्तीवांचून दुसरी कोण धरील ? पाण्डव जिवंत आहेत ही वार्ता ऐकतांच पौरजानपदांतील लोक अत्यंत उत्साहित झालेले असून त्यांना पांडवांना पाहण्याची अत्यंत उत्कंठा लागलेली आहे. राजा या नात्यानें त्यांची इच्छा पूर्ण करणें हें तुझें पहिलें कर्तव्य आहे. दुर्योधन, कर्ण व शकुनि हे अत्यंत अधार्मिक व दुष्ट बुद्धीचे लोक आहेत. या मूर्खांचें तूं कांहीं एक ऐकूं नकोस. हे राजा, दुर्योधनाच्या अपराधामुळें या सर्व प्रजेचा नाश होणार आहे हें तुला मी पूर्वींच सांगितलेलें आहे. त्याचींच हीं पदचिन्हें होत." विदुराच्या या सल्ल्यानुसार धृतराष्ट्रानें पांडवांना सन्मानानें राजधानींत आणलें व त्यानंतर फाळणी करण्यांत येऊन एक पांडवांचें व दुसरें कौरवांचें अशीं दोन स्वतंत्र राज्यें अस्तित्वांत आलीं. पांडवांना आपल्या राजसभेंत, श्रीकृष्णासारखा मित्र लाभल्यामुळें दुसऱ्या कोणा मंत्र्याची आवश्यकता नव्हती. त्यामुळें त्यांनीं भीष्मांना ज्या प्रमाणें बोलाविलें नाहीं तसेंच विदुरालाही त्यांनीं हस्तिनापूरच्या गादीचें मंत्रिपद सोडून आपणाकडे येण्यास्तव विनविलें नाहीं. राजसूयाच्या वेळीं ते पांडवांच्या निमंत्रणानुसार यज्ञांत आले होते, व तात्पुरतें काम म्हणून त्यांनीं दान इत्यादि व्ययाचें कामही पत्करलें होतें. महाभारतांत म्हटलें आहे:—

क्षत्ता व्ययकरस्त्वासीद्विदुरः सर्वधर्मवित् । ९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ३५

यानंतर दोन स्वतंत्र राज्यें अस्तित्वांत असल्यावर कुळाचें संरक्षण व्हावें व ज्या गादीचे आपण मंत्री आहोंत तिचा सर्वनाश होऊं नये म्हणून सामापासून बिभीषिकेपर्यंत सर्व उपायांचें अवलंबन करून विदुरांनीं विनाशाच्या प्रत्येक क्षणीं राजसत्तेला सावध करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला आहे.

मंत्र्याचें कर्तव्य पार पाडलें

राजा धृतराष्ट्र ज्यावेळीं द्यूताचें कारस्थान करूं लागला त्यावेळीं विदुरानेंच मंत्री या नात्यानें त्याला भावी विनाशाचा स्पष्ट संकेत केला. तो राजाला म्हणतो:—

नाभिनन्दे नृपते प्रैषमेतं मैवं कृथाः कुलनाशाद्बिभेमि ।
पुत्रैर्भिन्नैः कलहस्ते ध्रुवं स्यादेतच्छङ्के द्यूतकृते नरेन्द्र ।। ३
—महाभारत, सभापर्व अध्याय ५७

"हे राजन् तुझ्या या कुकृत्याच्या बाबतींत मी तुझें मुळींच अभिनंदन करूं शकत नाहीं. तूं हें करूं नयेस. यामुळें संपूर्ण कुळाचा नाश होईल अशी मला भीति वाटते. यामुळें पांडव व तुझे पुत्र यांच्यांत विरोध उत्पन्न होईल व त्या संघर्षांत सर्वनाश होईल असें मला निश्चित वाटतें." पण विदुराचें न ऐकतां अधःपतित राजसत्तेनें द्यूताचाच निर्णय घेतला. विदुरालाच युधिष्ठिराकडे निमंत्रणासाठीं पाठविण्यांत आलें. यावेळीं युधिष्ठिर हे सर्व पृथ्वीचें साम्राज्य चालविणारे समर्थ सम्राट होते. विदुरानें भावी अनर्थ टाळण्यासाठीं त्यांना द्यूतांत कोण कोण प्रतिपक्षी आहेत, काय अनर्थ होण्याचा संभव आहे व आपण ते थांबविण्याचा शक्यतों प्रयत्न कसा केला याची पूर्णपणें कल्पना दिली. एका स्वतंत्र व जबाबदार राजाला ते यापेक्षां अधिक काय सांगूं शकणार होते ? त्यांचें कर्तव्य त्यांनीं पूर्णपणें पार पाडलें. ते युधिष्ठिराला म्हणतातः—

जानाम्यहं द्यूतमनर्थमूलं कृतश्च यत्नोऽस्य मया निवारणे ।
राजा च मां प्राहिणोत्त्वत्सकाशं श्रुत्वा विद्वन् श्रेय इहाचरस्व ।।११
गान्धारराजः शकुनिर्विशाम्पते राजाऽतिदेवीकृतहस्तो मताक्षः ।
विविंशतिः चित्रसेनश्च राजा सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयश्च ।। १३
—महाभारत, सभापर्व अध्याय ५८

"द्यूत हें अनर्थाचें मूळ आहे हें मला पूर्णपणें माहीत आहे. म्हणून त्याच्या निवारणाचा जितका प्रयत्न करणें शक्य आहे इतका मीं केला. पण हट्टानें राजा धृतराष्ट्रानें मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे. तुला सारें कांहीं समजतेंच. जें कल्याणाचें तुला वाटेल त्याचें तूं आचरण कर. तेथें गांधारराज शकुनि हा पट्टीचा द्यूतप्रवीण, सदैव द्यूत खेळणारा व फांसे ज्याला दान द्यावयास सदैव अनुकूल असतात असा आहे. तसेच विविंशति, राजा चित्रसेन, सत्यव्रत, पुरुमित्र व विजय असे पट्टीचे द्यूतकार तेथें आहेत." इतकें सांगूनही युधिष्ठिर द्यूतास सिद्ध झाले ! द्यूत प्रत्यक्ष चालू असतांही विदुरानें दुर्योधनाचा कोप

ओढवून घेऊन त्याचे अनर्थ धृतराष्ट्राला समजावून सांगून त्याला सावध करण्याचा व त्याच्याकडून तें द्यूत थांबविण्याचा शक्य तों प्रयत्न केला. शेवटीं तर शकुनीला त्याच्या देशांत ताबडतोब परत पाठविण्याचाही सल्ला त्यानें राजाला दिला. तो म्हणतोः–

जानीमहे देवितं सौबलस्य वेद द्यूते निकृतिं पार्वतीयः ।
यतः प्राप्तः शकुनिस्तत्र यातु मा यूयुधो भारत पाण्डवेयान् ॥ १२

––महाभारत, सभापर्व अ. ६३

"शकुनीचें द्यूतकौशल आम्हांला पूर्णपणें परिचित आहे. द्यूतांतील कपट विद्या त्याला पूर्णपणें अवगत आहे. शकुनि जेथून येथें आला आहे तेथें त्याला परत जाऊं द्या. पांडवांशीं युद्ध ओढवून घेणें हितावह नाहीं." पण आपल्या श्रेष्ठ महामंत्र्याचें ऐकावयाच्या मनःस्थितींत ती उन्मत्त राजसत्ता नव्हती. पुढें द्रौपदीचें वस्त्रहरण होण्यापर्यंत पाळी येऊन ठेपल्यावर, केवळ धृतराष्ट्रानें मनांत आणलें तरच हा अधःपात टळेल व गांधारीवांचून धृतराष्ट्राला हें कोणीही करावयास लावूं शकणार नाहीं हें ओळखून त्यानें गांधारीला राजसभेंत आणवून तिच्याकडून धृतराष्ट्राला वळविलें. पुन्हां दुसऱ्या द्यूताच्या वेळींही विदुरानें राजसत्तेला सावध करण्याचा प्रयत्न केला. इतकेंच नव्हे तर पांडव वनांत गेल्यावर राजाला भावी अनर्थाची पूर्णपणें कल्पना देऊन बिभीषिकेच्या साहचानेंही त्यानें राजाला वळविण्याचा व पांडवांना वनांतून परत बोलाविण्याचा प्रयत्न केला. महाभारतकार म्हणतात :––

कथं गच्छति कौन्तेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
भीमसेनः सव्यसाची माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ २
धौम्यश्चैव कथं क्षत्तर्द्रौपदी च यशस्विनी ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं तेषां शंस विचेष्टितम् ॥ ३

विदुर उवाच ।

वस्त्रेण संवृत्य मुखं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बाहू विशालौ संपश्यन्भीमो गच्छति पाण्डवः ॥ ४
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
माद्रीपुत्रः सहदेवो मुखमालिप्य गच्छति ॥ ५

पांसूपलिप्तसर्वांगो नकुलश्चित्तविह्वलः ।
दर्शनीयतमो लोके राजानमनुगच्छति ॥ ६
कृष्णा तु केशैः प्रच्छाद्य मुखमायतलोचना ।
दर्शनीया प्ररुदती राजानमनुगच्छति ॥ ७
धौम्यो रौद्राणि सामानि याम्यानि च विशांपते ।
गायन्गच्छति मार्गेषु कुशानादाय पाणिना ॥ ८

धृतराष्ट्र उवाच ।

विविधानीह रूपाणि कृत्वा गच्छन्ति पाण्डवाः ।
तन्ममाचक्ष्व विदुर कस्मादेवं व्रजन्ति ते ॥ ९

विदुर उवाच ।

निकृतस्यापि ते पुत्रैर्न्हृते राज्ये धनेषु च ।
न धर्माच्चलते बुद्धिर्धर्मराजस्य धीमतः ॥ १०
योऽसौ राजा घृणी नित्यं धार्तराष्ट्रेषु भारत ।
निकृत्या भ्रंशितः क्रोधान्नोन्मीलयति लोचने ॥ ११
नाहं जनं निर्दहेयं दृष्ट्वा घोरेण चक्षुषा ।
स पिधाय मुखं राजा तस्माद् गच्छति पाण्डवः ॥ १२
यथा च भीमो व्रजति तन्मे निगदतः शृणु ।
बाह्वोर्बलेन नास्ति समो ममेति भरतर्षभ ॥ १३
बाहू विशालौ कृत्वासौ तेन भीमोऽपि गच्छति ।
बाहू विदर्शयन्राजन्बाहुद्रविणदर्पितः ॥ १४
चिकीर्षन्कर्म शत्रुभ्यो बाहुद्रव्यानुरूपतः ।
प्रादिशच्छरसंपातान्कुन्तीपुत्रोऽर्जुनस्तदा ॥ १५
सिकता वपन्सव्यसाची राजानमनुगच्छति ।
असक्ताः सिकतास्तस्य यथा संप्रति भारत ।
असक्तं शरवर्षाणि तथा मोक्ष्यति शत्रुषु ॥ १६
न मे कश्चिद्विजानीयान्मुखमद्येति भारत ।
मुखमालिप्यते नासौ सहदेवोपि गच्छति ॥ १७
नाहं मनांस्याददेयं मार्गे स्त्रीणामिति प्रभो ।
पांसूपलिप्तसर्वाङ्गो नकुलस्तेन गच्छति ॥ १८

एकवस्त्रा प्ररुदती मुक्तकेशी रजस्वला ।
शोणितेनाक्तवसना द्रौपदी वाक्यमब्रवीत् ॥ १९
यत्कृतेहमिदं प्राप्ता तेषां वर्षे चतुर्दशे ।
हतपत्यो हतसुता हतबन्धुजनप्रियाः ॥ २०
बहुशोणितदिग्धाङ्ग्यो मुक्तकेश्यो रजस्वलाः ।
एवं कृतोदका भार्याः प्रवेक्ष्यन्ति गजाह्वयम् ॥ २१
कृत्वा तु नैर्ऋतान्दर्भान्धीरो धौम्यः पुरोहितः ।
सामानि गायन्याम्यानि पुरतो याति भारत ॥ २२
हतेषु भारतेष्वाजौ कुरूणां गुरवस्तदा ।
एवं सामानि गास्यन्तीत्युक्त्वा धौम्योपि गच्छति ॥ २३
हा हा गच्छन्ति नो नाथाः समवेक्ष्यध्वमीदृशम् ।
अहो धिक्कुरुवृद्धानां बालानामिव चेष्टितम् ॥ २४
राष्ट्रेभ्यः पाण्डुदायादाँल्लोभान्निर्वासयन्ति ये ।
अनाथाः स्म वयं सर्वे वियुक्ताः पाण्डुनन्दनैः ॥ २५
दुर्विनीतेषु लुब्धेषु का प्रीतिः कौरवेषु नः ।
इति पौराः सुदुःखार्ताः क्रोशन्ति स्म पुनः पुनः ॥ २६
एवमाकारलिङ्गैस्ते व्यवसायं मनोगतम् ।
कथयन्तश्च कौन्तेया वनं जग्मुर्मनस्विनः ॥ २७
एवं तेषु नराग्र्येषु निर्यत्सु गजसाह्वयात् ।
अनभ्रे विद्युतश्चासन्भूमिश्च समकम्पत ॥ २८
राहुरग्रसदादित्यमपर्वणि विशांपते ।
उल्का चाप्यपसव्येन पुरं कृत्वा व्यशीर्यत ॥ २९
प्रत्याहरन्ति क्रव्यादा गृध्रगोमायुवायसाः ।
देवायतनचैत्येषु प्राकाराट्टालकेषु च ॥ ३०
एवमेते महोत्पाता प्रादुरासन्दुरासदाः ।
भरतानामभावाय राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ ३१

—महाभारत, सभापर्व अ. ८०

"धृतराष्ट्र विदुराला विचारूं लागला कीं, धर्मपुत्र युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन, नकुल, सहदेव, द्रौपदी वनांत जातांना कोणत्या

पद्धतीनें गेले तें मला सांग. त्यावर विदुरानें सांगितलें, महाराज, वस्त्रानें आपलें तोंड झाकून कुंतीपुत्र युधिष्ठिर राजधानींतून बाहेर पडला. जातांना भीमसेन आपल्या विशाल बाहूंकडे पहात गेला. अर्जुन जातांना हातांतील वाळू जमिनीवर टाकीत जात होता. सहदेव तोंडाला माती सारवून गेला. सौन्दर्यसंपन्न नकुल सर्वांगाला राख फासून गेला. विशाललोचना द्रौपदी केसांनीं आपलें तोंड आच्छादून रडत रडत राजाच्या मागोमाग जात होती. पुरोहित धौम्य हातांत दर्भ घेऊन यमदेवताविषयक रौद्रसामें गात सर्वांच्या मागोमाग जात होते. हें ऐकतांच धृतराष्ट्र विचारूं लागला, याप्रमाणें विलक्षण रूपें करून या सर्वांनीं जाण्याचें कारण काय? त्यावर विदुरानें सांगितलें, राजन् कपटानें फसवून तुझ्या पुत्रांनीं राज्य हिरावून घेतलें तरी युधिष्ठिराची बुद्धि धर्मापासून विचलित होत नाहीं. अजूनही तुझ्या पुत्रांवर दया करावी असें युधिष्ठिराला वाटतें म्हणून आलेल्या नेत्रावाटे क्रोध बाहेर पडून डोळ्यांच्या तेजानें कौरव जळूं नयेत म्हणून आपले डोळे झाकून युधिष्ठिर वनांत गेले. माझ्यासारखा बाहुबलशाली जगांत कोणीही नसून आपल्या शत्रूचें विमर्दन बाहुबलाला अनुसरून मी करणार आहें असें भीमसेन बाहूंकडे पहात सुचवीत होता. आज ज्याप्रमाणें मी माझ्या हातांतून वाळूंचा अखंड वर्षाव करीत आहे तितक्याच सहजतेनें मी रणांगणांत शत्रूवर अविरत बाणवर्षाव करणार आहे हें अर्जुन सुचवीत होता. कोणीही आपल्याला ओळखूं नये म्हणून सहदेवानें तोंड सारवून घेतलें होतें. जातांना स्त्रिया आपणांवर भाळूं नयेत म्हणून नकुलानें अंगाला राख फासली होती. रजस्वला मुक्तकेशा याज्ञसेनी ज्या शोणितानें भरलेल्या वस्त्रानें राजसभेंत आणण्यांत आली त्या वस्त्रानेंच वनांत गेली. जातांना ती म्हणाली आज ज्यांच्यामुळें मला ही अवस्था प्राप्त झाली त्यांच्या, पति व पुत्र यांनीं विरहित व सर्व बांधव ठार मेलेल्या स्त्रिया अशाच शोणितानें वस्त्रें भिजवून केस पाठीवर मोकळे सोडून रजस्वला अवस्थेंत आपल्या पतींना उदकदान करून हस्तिनापुरांत परततील. धौम्य पुरोहित असें सुचवीत होते कीं सर्व कौरव मेल्यावर कौरवांचे राजपुरोहित असेच यमदेवतासामें

गात राजधानींत परततील. लोभानें पांडवांची नागवणूक करणाऱ्या कौरवांना धिक्कार असो, त्यांच्यावर आमचा काडीचाही विश्वास नाहीं असें म्हणत व रडत प्रजाजन पांडवांच्या पाठोपाठ जात होते. ते जात असतां भूकंप झाला. मेघ नसतां आकाशांत विजा चमकूं लागल्या ग्रहण नसतां राहूनें सूर्याला गिळलें व उल्का हस्तिनापुराला उजवी घालून आकाशांतून पडूं लागल्या. गिधाडें, कावळे व कोल्हे मंदिरांतून आक्रोश करूं लागले. राजा, कौरवांचा नाश निश्चित होणार व तुझा मूर्खपणा हेंच त्याचें कारण ठरणार." विदुराच्या या बिभीषिकेचाही राजसत्तेच्या अंतःकरणावर कांहींही परिणाम झाला नाहीं. यानंतर पांडव वनांतून आल्यावर त्यानें सामोपचारानें पांडवांचें राज्य कौरवांनीं त्यांना परत द्यावें व कुलनाश टाळावा असा शक्य तितका प्रयत्न केला. पण त्याच्या कोणत्याही प्रयत्नाला यश यावें असा विधिसंकेत नव्हता. इतकेंच नव्हे तर युद्ध कोणीही टाळूं शकणार नाहीं व सारे प्रयत्न व्यर्थ आहेत हें विदुराच्या तेव्हांच ध्यानांत आलें होतें. श्रीकृष्ण ज्यावेळीं शिष्टाईसाठीं कौरवांच्या राजदरबारीं आले त्यावेळीं दीर्घदर्शी विदुरानें भगवान् श्रीकृष्णांना या गोष्टीची पूर्णपणें कल्पना देऊन "आपण येथें येण्याचे श्रम व साहस व्यर्थ केलें" असें स्पष्टपणें बजावलेंही. तो श्रीकृष्णांना म्हणतोः—

अर्थधर्मातिगो मन्दः संरंभी च जनार्दन ।
मानघ्नो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ।।२
मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इन्द्रियाणामनीश्वरः ।
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेष्वकृतनिश्चयः ।। ५
निश्चितं धार्तराष्ट्राणां सकर्णानां जनार्दन ।
भीष्मद्रोणमुखान् पार्था न शक्ताः प्रतिवीक्षितुम् ।। ८
एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति निश्चितम् ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपयास्यति ।। १०
यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत् प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ।। १३
अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव ।
न त्वं वाक्यं ब्रुवन् युक्तः चाण्डालेषु द्विजो यथा ।। १४

—महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय ९२

"राजनीतिशास्त्र व धर्मशास्त्र यांचें अतिक्रमण करणारा, मूर्ख, एकदम क्षुब्ध होणारा, दुसऱ्यांचा अपमान करणारा, स्वतः मात्र सदैव सन्मानाची अपेक्षा करणारा, वृद्धांचें अनुशासन सदाच पायदळीं तुडविणारा, अकृतबुद्धि, इंद्रियें व विकार मुळींच ताब्यांत नसलेला, लहरीनुसार वागणारा व कोणाचाही विचार न घेतांच हवें तें ठरविणारा दुर्योधन कोणाचेंही ऐकणें शक्य नाहीं. कर्णासहित सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांच्या मनानें असें नक्की घेतलें आहे कीं, भीष्मद्रोणादि योद्धयांच्या समोर देखील पांडव उभे राहूं शकणार नाहींत. मग युद्धाची तर भाषाच दूर राहिली. एकटा कर्ण सर्व पांडवांचा पराभव करण्यास समर्थ आहे अशी दुर्योधनाची खात्री झालेली आहे. तो कदापि संधि करावयाचा नाहीं. बहिऱ्यांसमोर गायन जसें व्यर्थ, तसेंच जेथें सूक्तासूक्तांचा विचार नाहीं तेथें उपदेशही व्यर्थच होय. शहाण्या माणसानें तेथें मुळींच बोलूं नये. अजाण, निर्मर्याद, मूर्ख अशा लोकांत तूं जाणें व बोलणें मला मुळींच योग्य वाटत नाहीं." अर्थातच श्रीकृष्ण हें सारें जाणूनच पण वेगळ्याच धोरणासाठीं तेथें गेले होते ही गोष्ट निराळी. इतकेंच नव्हे तर श्रीकृष्णांना दगा होण्याचा संभव आहे या गोष्टीचीही जाणीव विदुरानें त्यांना पूर्णपणें दिली होती. तो म्हणतो:—

तेषां समुपविष्टानां बहूनां दुष्टचेतसाम् ।
कथं मध्यं प्रपद्येथाः शत्रूणां शत्रुकर्शन ।। २७

--महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय ९२

"अत्यंत दुष्टबुद्धीचे अनेक लोक भोंवतालीं बसले असतां त्याच्यामध्यें तूं जाणें योग्य आहे काय ? ते सारे शत्रू आहेत." यांतील ध्वनि स्पष्टच आहे. व त्याप्रमाणें सभेंत श्रीकृष्णांना बांधण्याचा प्रयत्न झालाही. कोणत्याही प्रयत्नाला कुलसंरक्षणाच्या दृष्टीनें यश येत नाहीं असें पाहून शेवटीं त्यानें सत्यसंध भीष्मांनाही स्वतःचा व्रतभंग करून दुर्योधनाचा निग्रह करण्याची अभ्यर्थना केली. तो भीष्मांना म्हणतो:—

"नोपेक्षस्व महाबाहो पश्यमानः कुलक्षयम् ।
अथ तेऽद्य मतिर्नष्टा विनाशे प्रत्युपस्थिते ।। २४
वनं गच्छ मया सार्धं धृतराष्ट्रेण चैव ह ।
बद्ध्वा वा निकृतिप्रज्ञं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिम् ।। २५
शाधीदं राज्यमद्याशु पाण्डवैरभिरक्षितम् ।
प्रसीद राजशार्दूल विनाशो दृश्यते महान् ।। २६
—महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय १४८

" हे महाभागा, नाश पावत असलेल्या या कुळाचा विनाश आपल्या डोळ्यांदेखत होऊं देऊं नका. विनाशकाळ आल्यामुळें आपली विवेकबुद्धि तर आपल्याला सोडून गेलेली नाहीं ना ! एक तर माझ्याबरोबर धृतराष्ट्राला घेऊन वनांत चला व आपल्या मागें या कुळाचें कांहींही होऊं द्या किंवा दुर्बुद्धि दुर्योधनाला आपल्या सामर्थ्यानें बांधून व बंदी करून पांडवांनीं संरक्षिलेलें हें राज्य तरी चालवा. पण हे राजश्रेष्ठा, प्रसन्न व्हा. महान् विनाश मला डोळ्यांसमोर स्पष्टपणें दिसत आहे. त्याची उपेक्षा करूं नका." शेवटीं विदुराच्या मंत्री या नात्यानें राजसत्तेच्या हितासाठीं केलेल्या कोणत्याही खटपटीचा कांहीं उपयोग न होतां महायुद्ध टळूं शकलें नाहीं व नुसत्या कौरव राजकुलाचाच नव्हे तर संपूर्ण भारतीय राजसत्तांचाच अंत घडून आला.

शेवटपर्यंत धृतराष्ट्राला सोडलें नाहीं

कौरवकुलाचा विध्वंस राजा धृतराष्ट्राच्या पाताळयंत्रीपणामुळेंच घडून आलेला आहे याची विदुराला पूर्णपणें जाणीव होती व तो टळावा म्हणून अनेकवार त्यानें धृतराष्ट्राची निर्भर्त्सना केली. पांडव अत्यंत धर्मनिष्ठ व न्यायप्रिय असल्यामुळें विदुराचें त्यांच्यावर अत्यंत प्रेम होतें. पण राजाचा मंत्री या नात्यानें धृतराष्ट्राच्या ऐश्वर्याच्या काळांत ज्याप्रमाणें विदुर त्याच्याबरोबर राहिला त्याचप्रमाणें नष्टपुत्र, हृतराज्य व शोकाकुल धृतराष्ट्राच्या वाईट दिवसांतही छायेप्रमाणें विदुर त्याचा मंत्री म्हणून त्याच्याबरोबरच राहिला. शेवटपर्यंत स्वतःचा राजा म्हणून त्यानें धृतराष्ट्राचीच

सेवा केली व धृतराष्ट्र अरण्यांत जातांच विदुरही पांडवांनीं दिलेल्या सन्मानाचा परित्याग करून अरण्यांत गेला. संपत्तीच्या मोहानें त्याचें मन जसें विचलित होऊं शकलें नाहीं तसेंच तें विपत्तींतही विचलित होऊन कार्यविन्मुख होऊं शकलेलें नाहीं. राजद्वारापासून अरण्यापर्यंत आपल्या राजाच्या सेवेंत व संरक्षणांत सदैव जागरूक असलेला राजा धृतराष्ट्राचा हा महामंत्री महाभारताचा अमर अलंकार आहे.

निर्याण व मूल्यमापन

धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यवासांत गेल्यानंतर विदुरानें घोर तपश्चर्या केली व शेवटीं आपलाच अंश असलेल्या युधिष्ठिराच्या तेजांत आपली जीवनज्योत मिळवून टाकून विदुरानें आपलें इहलौकिक जीवन संपविलें. त्याच्या निर्याणाचें वर्णन करतांना महाभारतकार लिहितातः--

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १६
वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसन्ततः ।
कदाचिद् दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन् कानने क्वचित् ॥ १७
इत्येवं ब्रुवतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।
दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १८
दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः ।
निवर्तमानः सहसा राजन् दृष्ट्वाऽश्रमं प्रति ॥ १९
तमन्वधावन् नृपतिरेक एवं युधिष्ठिरः ।
प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ २०
भो भो विदुर राजाऽहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।
इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २१
ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।
विदुरो वृक्षमाश्रित्य कञ्चित्तत्र वनान्तरे ॥ २२
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतोमात्रसूचितम् ।
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २३

युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाऽग्रतः स्थितः ।
विदुरस्य श्रवे राजा तं च प्रत्यभ्यपूजयत् ॥ २४
ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं तमुदैक्षत ।
संयोज्य विदुरस्तस्मिन् दृष्टिं दृष्टया समाहितः ॥ २५
विवेश विदुरो धीमान् गात्रैर्गात्राणिचैव ह ।
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २६
स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २७
विदुरस्य शरीरं तु तथव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २८
बलवन्तं तथाऽऽत्मानं मेने बहुगुणं तया ।
धर्मराजो महातेजाः तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ २९

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अ. २६

" वनांत भेटीला आलेल्या युधिष्ठिरानें विदुराविषयीं विचारतांच धृतराष्ट्र म्हणाला, "विदुर घोर तपश्चर्या करीत आहे. वायुभक्षण करून तो निराहार राहतो. कृश झालेला असून त्याच्या अंगावर खूप मळ सांचलेला आहे. तो क्वचितच वनांतील तापसांना दिसतो." याप्रमाणें बोलणें चालू असतांच जटा वाढलेला, कृश, तोंडांत दगड धारण केलेला, दिगंबर, अंगावर खूप मळ सांचलेला व वनांतली धूळ अंगावर बसलेला विदुर लांबून युधिष्ठिराच्या दृष्टीस पडला. तो आश्रमाकडे येतां येतांच एकदम परत फिरून गहन अरण्यांत निघून गेला. युधिष्ठिर त्याच्या पाठोपाठ धांवला. एकान्त गहन अरण्यांत राजा अखेरीस विदुराजवळ जाऊन पोहोंचला. विदुरानें त्याला पाहिलें. पण न बोलतां त्याच्याकडे नुसतें पहात तो एका वृक्षाला टेकून स्वस्थपणें उभा राहिला. युधिष्ठिरानें तशाही अवस्थेंत विदुराला ओळखलें. व "मी आपला आवडता युधिष्ठिर आहे" हें वाक्य पुन्हां पुन्हां त्याच्या कानाजवळ उच्चारलें. विदुरानें कांहींच न बोलतां त्याच्याकडे टक लावून पहात आपलीं इंद्रियें, प्राण व सर्व सामर्थ्य योगबळानें युधिष्ठिरांत विरवून टाकलें व देहत्याग केला. धर्म धर्मांत मिसळला व युधिष्ठिराला आपलें सामर्थ्य अनंत पटींनीं वाढल्याचा प्रत्यय आला."

धर्मनिष्ठा, न्यायनिष्ठा, कर्तव्यतत्परता, सत्यसंधता, विचक्षणता, विवेकीपणा, व खरें महानुभावत्व प्रकट करणारें सौहार्द या सर्व दृष्टींनीं महामंत्री विदुर केवळ अद्वितीय पुरुष होते. विषप्रयोगासारख्या भयानक प्रयोगांत हात रंगलेल्या कौरवांच्या राजसत्तेंत "क्षत्तुरेकस्य भोक्तव्यम्" मीं ज्याच्या घरीं जेवावें असा केवळ एक विदुरच आहे असे आत्मविश्वासाचे उद्गार भगवान् श्रीकृष्णांसारखा युगपुरुष ज्याच्यासंबंधीं काढूं शकला त्याच्या अकार्याविषयींच्या तिटकाऱ्याचें व धर्मबुद्धीच्या एकान्तिकतेचें दुसरें उदाहरण हवेंच कशास? प्रजागरपर्वांत धृतराष्ट्राला अध्यात्म सांगण्याची वेळ आल्यावर लीनतेनें विदुर म्हणाला :–

शूद्रयोनावहं जातो नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे।
कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहम् ॥ ५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ४१

"वस्तुत: मला सनत्कुमाराइतकें ज्ञान आहे. पण शूद्रयोनींत जन्म पावल्यामुळें मी शास्त्रमर्यादा उल्लंघूं इच्छीत नाहीं." केवढी ही विलक्षण लीनता! महाभारताच्या उद्योगपर्वांतील विदुरनीतीचें प्रकरण म्हणजे विदुराच्या ज्ञानवैभवाची साक्षच होय. एकाद्या स्वतंत्र ग्रंथांतून तिचा परामर्श घेतां येण्यासारखा आहे. तिच्यावरून शुक्र, बृहस्पति व भीष्म यांच्या तोडीचें विदुराचें ज्ञान होतें हें स्पष्ट होईल. भाग्यानेंच हा अलौकिक पुरुष मंत्री म्हणून धृतराष्ट्राला लाभला. पण त्याच्या कर्मानें त्यानें त्याचा उपयोग केला नाहीं.

गांधारीच्या व्यक्तिचित्राच्या परामर्शानें विशुद्ध सचिवसत्तेचें हें वर्णन पूर्ण होईल. पुढच्या व्याख्यानांत त्या अतितेजस्वी व शुचितम व्यक्तिचित्राकडे वळूं या.

---

*

२०. महासती गांधारी

राजा दुर्योधनासारख्या कलिपुरुषाची माता व राजा धृतराष्ट्रासारख्या पाताळयंत्री खलपुरुषाची पत्नी होण्याचें दुर्दैवानें जिच्या वांट्याला आलें ती महासती गांधारी भारतांतील स्त्रीरत्नांच्या अग्रस्थानीं शोभण्याच्या योग्यतेची आहे. गांधारी व शकुनि यांना एकाच कुळांत जन्माला आणून जीवनाच्या सूत्रधारानें काय साधलें असावें? कदाचित् त्यानें निर्मितीच्या वैचित्र्याची स्वतःची हौस फेडून घेतली असावी! महाभारतांतील वर्णनाप्रमाणें गांधारीनें कौरवांच्या राजकुलांत गृहिणी या नात्यानें जो पहिला पदन्यास केला तोच तिच्या पातिव्रत्याच्या महान् दीप्तीनें उजळून निघालेला आहे. गांधारी ही गांधार देशाच्या राजाची कन्या होय. तिच्या पित्याचें नांव सुबल. तिच्या विवाहाचें वृत्त महाभारताच्या आदिपर्वांत पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहे :--

अथ शुश्राव विप्रेभ्यो गान्धारीं सुबलात्मजाम् ।
आराध्य वरदं देवं भगनेत्रहरं हरम् ।। ९
गान्धारी किल पुत्राणां शतं लेभे वरं शुभा ।
इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मः कुरुपितामहः ।। १०
ततो गांधारराजस्य प्रेषयामास भारत ।
अचक्षुरिति तत्रासीत् सुबलस्य विचारणा ।। ११
कुलं ख्याति च वृत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य सः ।
ददौ तां धृतराष्ट्राय गांधारीं धर्मचारिणीम् ।। १२
गांधारी त्वथ शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुषम् ।
आत्मानं दित्सितं चास्मै पित्रा मात्रा च भारत ।। १३
ततः सा पटमादाय कृत्वा बहुगुणं तदा ।
बबन्ध नेत्रे स्वे राजन् पतिव्रतपरायणा ।। १४
नाभ्यसूयां पतिमहमित्येवं कृतनिश्चया ।

व्याख्यान २० वें, दि. १७ एप्रिल १९५१

ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरभ्ययात् ।। १५
स्वसारं वयसा लक्ष्म्या युक्तामादाय कौरवान् ।
तां तदा धृतराष्ट्राय ददौ परमसत्कृताम् ।।
भीष्मस्यानुमते चैव विवाहं समकारयत् । १६
दत्वा स भगिनीं वीरो यथार्हं च परिच्छदम् ।
पुनरायात् स्वनगरं भीष्मेण प्रतिपूजितः ।। १७
गान्धार्यपि वरारोहा शीलाचारविचेष्टितैः ।
तुष्टिं कुरूणां सर्वेषां जनयामास भारत ।। १८
वृत्तेनाराध्य तान् सर्वान् गुरून् पतिपरायणा ।
वाचापि पुरुषानन्यान् सुव्रता नान्वकीर्तयत् ।। १९

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११०

"कुरुपितामह भीष्मांना ब्राह्मणांच्या तोंडून असें कळलें कीं, गांधारराज सुबलाची कन्या गांधारी हिनें भगवान् शंकराची आराधना करून स्वतःला शंभर पुत्र व्हावे असा वर प्राप्त करून घेतला आहे. भीष्मांनीं धृतराष्ट्रासाठीं त्या मुलीला मागणी घातली. सुबलाला जेव्हां धृतराष्ट्र अंध असल्याचें कळलें तेव्हां त्याला मोठाच विचार पडला. पण शेवटीं कुल, कीर्ति, कुरुकुलांतील राजांचें शील, चारित्र्य यांचा विचार करून धृतराष्ट्र अंध असला तरी त्याला गांधारी द्यावयाची असा निर्णय सुबल राजानें घेतला. गांधारीलाही आपला भावी पति धृतराष्ट्र अंध असल्याचें व तरीही सर्व परिस्थितीचा विचार करून आपल्या मातापित्यांनीं त्याच्याशींच आपला विवाह निश्चित केला असल्याचें कळलें. ज्याअर्थीं आपला भावी पति धृतराष्ट्र अंध असून सृष्टीच्या दर्शनसुखाला पूर्णपणें आंचवलेला आहे व ज्याअर्थीं यापुढें आपलें व त्याचें जीवन विवाहबंधनानें पूर्णपणें एकरूप होऊन एकमेकांचीं सुखदुःखें ही एकरूपच व्हावयाचीं आहेत त्याअर्थीं सृष्टीच्या ज्या दर्शनसुखाला राजा धृतराष्ट्र आंचवला तें त्याच्यावांचून आपण तरी कसें भोगावें या उग्र निश्चयानें प्रेरित होऊन गांधारीनें एक कापड आणविलें व त्याच्या आंतून कांहींच दिसूं शकणार नाहीं इतक्या त्याच्या घड्या करून तिनें आपले नेत्र सदाचे झांकून घेतले. पतीच्यासंबंधीं

कसलीही असूया निर्माण होऊं द्यावयाची नाहीं असा तिचा निश्चय होता. नंतर गांधारराजाचा पुत्र शकुनि आपल्या भगिनीला घेऊन कौरवांच्या राजधानींत आला व भीष्मांच्या अनुमतीनें त्याच्या उपस्थितींतच धृतराष्ट्र व गांधारी यांचा विवाह झाला. शकुनीनें योग्य त्या देणग्या धृतराष्ट्राला दिल्या. भीष्मांनीं योग्य ते सत्कार केल्यानंतर त्यांचा निरोप घेऊन तो आपल्या राजधानीस निघून गेला. गांधारीनें लवकरच आपल्या शीलचारित्र्यानें, वागणुकीनें व धोरणानें सर्व कौरवकुल पुरुषांच्या मनांत आपल्याविषयींचें समाधानाचें श्रेष्ठ स्थान उत्पन्न केलें. पतिपरायण गांधारीनें आपल्या शीलानें सर्व वडीलधाऱ्या मंडळींना प्रसन्न करून घेतलें. तिची पतिनिष्ठा इतकी तीव्र होती कीं, वाणीनेंही कधीं परपुरुषासंबंधीं तिनें उच्चार केला नाहीं. अंधानें दर्शनसुखाचा उपभोग न घेणें वेगळें व दृष्टि असूनही एका विशिष्ट ध्येयाप्रीत्यर्थ सतत तिळतिळ जळण्याचें महनीय जीवन पत्करून स्वतःला संयमाचा सदाचा अडसर घालून घेणें ही गोष्ट वेगळी. ज्या अवंचकतेनें गांधारीनें स्वतःचें हें उग्र व्रत जीवनाचें विरामचिन्ह उमटेपर्यंत पाळलें त्याची नुसती कल्पना केली तरी अंतःकरण विलक्षण गौरवानें भरून आल्या-वांचून रहात नाहीं. विवाहाच्या पूर्वीं तिनें एकदां जी पट्टी आपल्या डोळ्यांना बांधली ती राजा धृतराष्ट्राबरोबर शेवटच्या अरण्यांतील सहप्रवासांत वणव्यांत आपलें शरीर दग्ध होईपर्यंत तिनें तशीच ठेवली. प्रखर निष्ठेच्या अग्नींत तिनें आपली दर्शनेच्छा सदाची जाळून घेतली. आपण होऊन पत्करलेल्या या तिच्या महा-व्रतानें तिच्या अंगीं अपार सामर्थ्य उत्पन्न झालें असल्याचें महर्षि व्यासांनीं वर्णिलें आहे. महायुद्धांतील भीषण नरमेधानंतर ज्या वेळीं युधिष्ठिर प्रथम पुत्रवियोगानें शोकाकुल झालेल्या गांधारीच्या दर्शनासाठीं येतो त्या वेळीं तिच्या या सामर्थ्याचें चित्र रेखाटतांना महाभारतकार म्हणतात :—

> **एवमुक्त्वा तु गांधारी युधिष्ठिरमपृच्छत ।**
> **क्व स राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधार्दिता ॥ २४**

तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः ।
युधिष्ठिरस्त्विदं तत्र मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।। २५
पुत्रहन्ता नृशंसोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः ।
शापार्हः पृथिवीनाशे हेतुभूतः शपस्व माम् ।। २६
न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा ।
तादृशान् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्द्रुहः ।। २७
तमेवंवादिनं भीतं सन्निकर्षगतं तदा ।
नोवाच किंचित् गांधारी निःश्वासपरमा भृशम् ।। २८
तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतिष्यतः ।
युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनी ।। २९
अंगुल्यग्राणि ददृशे देवी पट्टान्तरेण सा ।
ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।। ३०
तत् दृष्ट्वा चार्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः ।। ३१

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १५

"नंतर गांधारी पुत्रशोकानें विव्हल होऊन क्रोधानें 'तो राजा कुठें आहे ?' असें विचारूं लागली. तें ऐकतांच हात जोडून व अधिकच शोकमग्न होऊन युधिष्ठिर तिच्याजवळ गेला व अत्यंत मधुर वाणीनें म्हणाला, "हे देवी, मी तुझे पुत्र ठार करणारा नृशंस युधिष्ठिर आहें. साऱ्या पृथ्वीच्या नाशाचें मीच कारण आहे. मी शापाला सर्वस्वीं योग्य आहे. मला तूं अवश्य शाप दे. मी राज्य, धन अथवा जीवित यांपैकीं कशाच्याही योग्य नाहीं. मी सुहृदांचा द्रोह करणारा मूढ आहें. माझ्या सर्वोत्कृष्ट सुहृदांना ठार मारून मी त्यांचा द्रोह केला आहें." याप्रमाणें भयभीत होऊन व जवळ येऊन राजा युधिष्ठिर विलाप करूं लागला असतां गांधारी त्याला शब्दही बोलली नाहीं. ती केवळ वारंवार उसासे टाकीत होती. युधिष्ठिर खालीं वाकून तिच्या चरणांवर मस्तक ठेवीत असतां, नेत्रांना बांधलेल्या जाड कपड्यांच्या आंतून गांधारीची जळजळीत दृष्टि युधिष्ठिराच्या नखांवर पडली मात्र, तों त्याचीं सुंदर नखें काळीं ठिक्कर पडलीं. तें पाहतांच भीतीनें अर्जुन श्रीकृष्णांच्या मागें जाऊन उभा राहिला.

न्यायसंरक्षक देवता

कठोर पातिव्रत्यपरिपालनानें गांधारीनें ज्याप्रमाणें नेत्रांचा विषय जिंकून टाकला होता, त्याचप्रमाणें आपल्या दिव्यदर्शी न्यायप्रियतेनें तिनें वात्सल्याच्या अत्यंत स्वाभाविक मोहपाशावरही विजय संपादन केलेला होता. जगांतलीं कठोर बंधनें तोडतां येतात पण कोमल बंधनें तोडतां येणें अत्यंत कठिण आहे. कविसंकेताप्रमाणें लांकडें पोखरून टाकणारा भुंगा कमलिनीच्या कोमल मिठींतून मात्र स्वतःची सुटका करून घेऊं शकत नाहीं. राजा धृतराष्ट्र दुर्योधनाचा पिता असला तर गांधारी त्याची माता होती. मातेचें वात्सल्य व अपत्यप्रेम पित्यापेक्षां स्वभावतःच अधिक असतें. स्त्रीसुलभ अपत्यप्रेम व मातृत्वाची उत्कट ओढ गांधारीच्या ठिकाणीं उत्कटत्वानें होती याचीं महाभारतांत अनेक प्रत्यंतरें आढळतात. गांधारी दोन वर्षें गरोदर राहिली तरी तिला पुत्र होईना. अशा स्थितींत अरण्यांत कुंती प्रसूत होऊन तिला पुत्र झाल्याची वार्ता तिला कळतांच मातृत्वाच्या उत्कट ओढीनें तिनें स्वतःवर आघात करून घेतला. महाभारतकार लिहितात :—

श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बालार्कसमतेजसम् ।
उदरस्यात्मनः स्थैर्यमुपलभ्यान्वचिन्तयत् ।। १०
अज्ञातं धृतराष्ट्रस्य यत्नेन महता ततः ।
सोदरं घातयामास गांधारी दुःखमूर्च्छिता ।। ११

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११५

"कुंतीला बालसूर्यासारखा अत्यंत तेजस्वी मुलगा झाल्याचें ऐकून व आपलें उदर मात्र अत्यंत स्थिर आहे हें पाहून गांधारी चिंतेंत चूर झाली. शेवटीं दुःखातिरेकानें धृतराष्ट्राच्या न कळत तिनें मोठ्या प्रयत्नांनीं आपल्या उदरावर प्रहार करून घेतले." तिच्या वात्सल्याच्या पोटीं आलेल्या कारुण्याचें जें अमर शब्दचित्र महर्षि व्यासांनीं स्त्रीपर्वांत रेखाटलें आहे तें पाहून ज्याचे डोळे पाणावणार नाहींत अशा मनुष्याला 'नृपशुरथवाऽयं पशुपतिः' या कोटींतच ढकललें पाहिजे. युद्धांत सर्व मुलें ठार झालेल्या या वृद्ध मातेकडून

रणभूमीचें कारुण्यपूर्ण वर्णन करवून महर्षींनीं करुणाच्या उत्कटतेला जी सहजसिद्ध बैठक उत्पन्न केली आहे तिची मोहिनी डॉ. विंटरनिट्झसारख्या व्यक्तीला देखील विलक्षण पडून या घटनेचा स्वतंत्रपणें आपल्या ग्रंथांत उल्लेख करण्याची त्याला आवश्यकता वाटली आहे. दुर्योधनाविषयीं विलाप करतांना गांधारी म्हणते:—

योऽयं मूर्धाभिषिक्तानामग्रे याति परंतपः ।
सोऽयं पांसुषु शेतेऽद्य पश्य कालस्य पर्ययम् ।। ११
यं पुरा पर्युपासीना रमयन्ति परस्त्रियः ।
तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।। १३
यं पुरा पर्युपासीना रमयंति मनीषिणः ।
महीतलस्थं निहतं गृध्रास्तं पर्युपासते ।। १४
यं पुरा व्यजनैरुग्रैरुपजीवंति योषितः ।
तमद्य पक्षव्यजनैरुपजीवंति पक्षिणः ।।१५
एष दुर्योधनः शेते महेष्वासो महारथः ।
शार्दूल इव सिंहेन भीमसेनेन पातितः ।। १६
निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता ।
स शेते निहतो भूमौ सुतो मे पृथिवीपतिः ।। २१
अपश्यं कृष्ण पृथिवीं धार्तराष्ट्रानुशासिताम् ।
पूर्णां हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरम् ।। २२
तामेवाद्य महाबाहो पश्याम्यन्यानुशासिताम् ।
हीनां हस्तिगवाश्वेन किं नु जीवामि माधव ।। २३
प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्कगाम् ।
रुक्मवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्ष्मणमातरम् ।।२५
कथं तु शतधा नेदं हृदयं मम दीर्यते ।
पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ।। २७
ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धारी शोककर्शिता ।
सहसा न्यपतद्भूमौ छिन्नेव कदलीवने ।। १

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १७

"जो पूर्वी मूर्धाभिषिक्त राजांच्या अग्रभागीं असावयाचा, तो आज धुळींत शयन करीत आहे. कृष्णा ! काळाची ही विपरीतता

पहा ! अत्यंत सुंदर व सुलक्षणी स्त्रिया पूर्वीं दक्षतेनें ज्याला रमवीत त्या दुर्योधनाभोंवतीं आज अपशकुनी कोल्ह्या दिसत आहेत. मोठमोठे प्रज्ञावंत ज्याच्या भोंवतीं उपस्थित राहून अनुरंजन करावयाचे त्याच्या सभोंवार आज गिधाडें वावरतांना दिसत आहेत. पूर्वीं राण्या ज्याला पंखांनीं वारा घालून रिझवीत असत त्याला आज उग्र पक्ष्यांच्या पंखांचा वारा घ्यावा लागत आहे. पहा पहा ! हा शस्त्र धारण करणाऱ्यांत श्रेष्ठ असलेला महारथ दुर्योधन धुळींत पडलेला आहे. याला चिरनिद्रा लागली. वाघाला सिंहानें ठार मारावें त्याप्रमाणें भीमसेनानें याला ठार मारलें आहे. तेरा वर्षेपर्यंत ज्यानें निष्कंटकपणें पृथ्वीचा उपभोग घेतला तो हा माझा पृथ्वीपति पुत्र आज ठार मारण्यांत येऊन धुळींत पडला आहे. श्रीकृष्णा ! गजान्तलक्ष्मीनें समृद्ध व वैभवानें मुसमुसलेली पृथ्वी दुर्योधन तिचें अधिराज्य चालवीत असतां मीं पाहिली. पण तें ऐश्वर्य फार दिवस टिकलें नाहीं. आज तीच पृथ्वी ऐश्वर्यभंग पावून दुसऱ्याच्या स्वाधीन झालेली पाहण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे. या स्थितींत मीं जगावें तरी कसें ? व कशाला ? श्रीकृष्णा ! केस मोकळे सोडलेली, दुर्योधनाच्या अंकावर दुःखानें लोळण घेणारी व सोन्याच्या वेदीप्रमाणें दिसणारी ही माझ्या दुर्योधनाची राणी व लक्ष्मणाची माता पाहिलीस काय ? आपल्या पुत्रांसहित ठार झालेल्या माझ्या पुत्राला पाहून माझ्या हृदयाचे तुकडे तुकडे कां बरे पडत नाहींत ?" (याप्रमाणें बोलून) दुर्योधनाकडे पाहून केळी ज्याप्रमाणें उन्मळून पडावी त्याप्रमाणें शोकविव्हल गांधारी एकाएकीं मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडली." मी केवळ उदाहरण म्हणून गांधारीच्या करुणविलापांतील थोडासा भाग येथें उद्‌धृत केला आहे. पण तेवढ्यावरूनही गांधारीच्या हृदयाची वत्सलता उत्कटतेनें प्रत्ययास येईल. मुळांतून भारतांतील स्त्रीपर्व वाचणाऱ्या सहृदय वाचकाला तर गांधारीच्या विलापाचें हें प्रकरण अनेकवार खालींच ठेवावें लागेल. पुत्रनिधनानें शोककर्शित झालेल्या तिच्या अंतःकरणानें शेवटीं श्रीकृष्णांना घोर शाप द्यावयासही कमी केलें नाहीं. ती म्हणते :—

शक्तेन बहुभृत्येन विपुले तिष्ठता बले ।
उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ।। ४०
इच्छतोपेक्षितो नाशो कुरूणां मधुसूदन ।
यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ।। ४१
पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपार्जितम् ।
तेन त्वां दुरवापेन शप्स्ये चक्रगदाधरम ।। ४२
यस्मात्परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपांडवाः ।
उपेक्षितास्ते गोविंद तस्माज्ज्ञातीन् वधिष्यसि ।। ४३
त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन ।
हतज्ञातिर्हतामात्यो हतपुत्रो वनेचरः ।।४४
अनाथवदविज्ञातो लोकेष्वनभिलक्षितः ।
कुत्सितेनाप्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि ।। ४५
तवाप्येयं हतसुता निहतज्ञातिबांधवाः ।
स्त्रियः परिपतिष्यन्ति यथैता भरतस्त्रियः ।। ४६

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय २५

" अंगीं सामर्थ्य असतांना, अनेक लोक आधीन असतांना, अपार सैन्य आज्ञेंत असतांना, अद्वितीय सामर्थ्य असतांना, व कुरुपांण्डव युद्धांतील दोन्ही युध्यमान पक्ष आपल्या बळानें नियंत्रित करणें शक्य असतांनाही तूं त्यांची उपेक्षा केलीस. तुला सर्व कळत असतांना देखील तूं यांचा नाश व्हावा अशी इच्छा धारण करून यांची उपेक्षा केलेली आहेस. त्याचें फल तुलाही भोगलेंच पाहिजे. पतीची शुश्रूषा संपादन करून जें कांहीं पुण्य व सामर्थ्य माझ्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेलें आहे त्याच्या भरंवशावर, हे चक्रगदाधरा, मी तुला अनिवार्य शाप देतें. तूं स्वतः आपल्या ज्ञातिबांधवांचाही असाच वध करशील. आजपासून ३६ व्या वर्षीं अमात्य, ज्ञातिबांधव, पुत्र या सर्वांचें निधन आपल्या डोळ्यांनीं पाहून तूं एकाकी विजनवनांत भटकत असतां गर्ह्यपणें मारला जाशील. आज ज्याप्रमाणें या भरतस्त्रिया आपलीं मुलें, ज्ञातिबांधव, पति वध पावलेल्या अवस्थेंत येथें विलाप करीत आहेत, त्याचप्रमाणें तुझ्या स्त्रियाही अशाच हतपुत्र व निहतबांधव अवस्थेंत विलाप करतील."

गांधारीचें हें उत्कट पुत्रवात्सल्य तिच्या स्त्रीत्वाच्या वैशिष्टयाचें द्योतक असलें तर त्याच्या अपूर्व संयमाचें तिचें वैशिष्टय तिच्या महत्तेचें द्योतक आहे. जी गोष्ट धृतराष्ट्रासारख्या पुरुषाला शक्य झाली नाहीं ती गांधारीनें मातृहृदयाच्या उत्कट व स्वाभाविक वात्सल्यालाही बाजूस सारून करून दाखविली. मानवी जीवनांत सतत चालू असलेल्या भावना व कर्तव्य यांच्या झगडयांत कर्तव्य बुद्धीवर भावना नेहमीं विजय संपादन करीत असल्याचा अनुभव येतो. जेथें भावनेवर कर्तव्यबुद्धीचाच विजय सतत दृष्टोत्पत्तीस येतो तेंच महत्तम जीवन होय. गांधारीचें जीवन अत्यंत कसोटीच्या प्रसंगीं देखील या कसोटीस पूर्णपणें उतरलें आहे. कौरवांच्या राजसभेंत संधीच्या वाटाघाटी चालू असतां व निदान अर्धे राज्य तरी पांडवांना द्यावें या निर्णयावर मोठमोठी मंडळी येत असतां गांधारीनें सामंतांच्या समक्ष भर राजसभेंत दुर्योधनाच्या तोंडावर या राज्यावर न्याय व धर्म यांच्या नियमनाप्रमाणें तुझा कांहीं एक हक्क नसून अर्ध्यांचि नव्हे तर सर्वच राज्याचे पाण्डवच अधिपति असल्याचें स्पष्ट उद्घोषिलें आहे. वात्सल्यावर जागृत धर्मबुद्धीनें मिळविलेला हा केवढा विजय आहे! ती म्हणाली :—

ये पार्थिवा राजसभां प्रविष्टा ब्रह्मर्षयो ये च सभासदोऽन्ये ।
शृण्वन्तु वक्ष्यामि तवापराधं पापस्य सामात्यपरिच्छदस्य ।। २९
राज्यं तु पाण्डोरिदमप्रधृष्यं तस्याद्य पुत्राः प्रभवन्ति नान्य ।
राज्यं तदेतन्निखिलं पाण्डवानां पैतामहं पुत्रपौत्रानुगामी ।। ३३
न्यायागतं राज्यमिदं कुरूणां युधिष्ठिरः शास्तु वै धर्मपुत्रः ।
प्रचोदितो धृतराष्ट्रेण राज्ञा पुरस्कृतः शान्तनवेन चैव ।। ३६

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १४८

या राजसभेंत उपस्थित असलेले सर्व राजे, ब्रह्मर्षि व इतर सभासद यांच्या समक्ष, हे पापात्म्या दुर्योधना! तूं तुझ्या अमात्य व साहाय्यकर्त्यांच्यासह कोणत्या पापाचा पुरस्कार केलास तें मी उघड करून सांगतें. हें सर्वच राज्य राजा पांडूचें आहे. ज्या अर्थीं राज्य पांडुराजाचें आहे त्याअर्थीं त्याचे पुत्रच या राज्याचे उत्तराधिकारी आहेत; ते असतांना दुसरे कोणीहि राज्याधिकारी कधींही होऊंच

शकत नाहींत. पितृपितामहापासून चालत आलेलें राज्य त्यांच्या योग्य अधिकारी पुत्रपौत्रांनींच करावें असा न्याय आहे. राज्य जर राजा पाण्डूचें आहे तर तें अर्धेच नव्हें तर सर्वच्या सर्व एकटच्या पांडवांचेंच आहे हें स्पष्ट आहे. म्हणून न्यायानेंच युधिष्ठिराचें असलेलें हें राज्य शान्तनव भीष्मांच्या पुरस्कारानें व राजा धृतराष्ट्राच्या प्रेरणेनें युधिष्ठिरानेंच केलें पाहिजे." याहूनही आणखी एका भावनामय प्रसंगीं तिची तेजस्वी कर्तव्यबुद्धि प्रकट झालेली आहे. महायुद्ध सुरू झाल्यानंतर रोज युद्धाला जावयास निघण्यापूर्वी राजा दुर्योधन आपल्या पुण्यशील मातेकडून विजयाचें आशीर्वचन मिळावें म्हणून तिच्या चरणांना वंदन करण्यास्तव तिच्याकडे जाई. वंदन करून रोज त्यानें तिला विजयाचें आशीर्वचन मागावें पण गांधारीनें तें त्याला कधींही दिलें नाहीं. ती स्वतःच भगवान् श्रीकृष्णांना हें वृत्त सांगतांना म्हणते :—

उपस्थितेऽस्मिन्सङ्ग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभो ॥ ५
मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः ।
अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमम्बा ब्रवीतु मे ॥ ६
इत्युक्ते जानती सर्वमहं स्वव्यसनागमम् ।
अब्रुवं पुरुषव्याघ्र यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ७

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १७

" हे श्रीकृष्णा! हा ज्ञातींचा आपसांतील भयानक संग्राम उपस्थित झाला असतां राजा दुर्योधन हात जोडून मला म्हणूं लागला कीं, 'हे माते या आपसांतील युद्धांत माझा जय व्हावा असा आशीर्वाद मला तूं दे.' भावी संकटाची मला पूर्णपणें कल्पना होती. मी त्याला उत्तर म्हणून, 'जिकडे धर्म त्या पक्षाचाच जय होईल' असें सांगितलें."गांधारीच्या या उद्गारांवरून दुर्योधन व गांधारी यांच्यांत हा संवाद एकदांच झाला अशी कुणाची कल्पना होईल. पण तो अठरा दिवसांच्या युद्धांत प्रत्येक दिवशीं झालेला आहे. गांधारीचें सांत्वन करतांना महर्षि व्यासांनीं या गोष्टीचा स्पष्ट निर्देश केलेला आहे. ते म्हणतात :—

उक्तास्यष्टदशाहानि पुत्रेण जयमिच्छता ।
शिवमाशंस मे मातर्युध्यमानस्य शत्रुभिः ॥ ८
सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा ।
उक्तवत्यसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९
—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १४

हे गांधारी ! अठरादिवसपर्यंत रोज जय मिळावा या इच्छेनें तुझा पुत्र तुला 'हे माते ! मी शत्रूंशीं संग्राम करीत असतां माझें कल्याण व्हावें असा आशीर्वाद दे' अशी तुझी प्रार्थना करीत होता. पण त्या त्या प्रत्येक वेळीं 'जिकडे धर्म असेल त्या पक्षाचाच जय होईल' असेंच तूं म्हणालीस. युद्धाच्या अगदीं प्रारंभीं गांधारीच्या तोंडून असे उद्‌गार बाहेर पडले असले तर त्यांत तितकेसें आश्चर्य नाहीं. पण रोजच्या रोज पुत्रमरणाच्या व आपल्या पुत्रांच्या पक्षाच्या विनाशाच्या वार्ता ऐकूनही तिच्या अंतःकरणाचें स्थैर्य विचलित होऊं शकलें नाहीं यांतच तिची महत्ता व्यक्त होते.

तिचें महत्त्व व तिची राजनीतिज्ञता

गांधारीला महाभारतांत ठिकठिकाणीं महाप्राज्ञा व दीर्घदर्शिनी अशीं विशेषणें जोडलेलीं आढळतात. प्रत्येक वेळीं महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित झाला असता तिचा सल्ला घेणें आवश्यक ठरलेलें आहे. भगवान् श्रीकृष्ण ज्यावेळीं कौरवांच्या राजसभेंतून शिष्टाई करून परत आले त्यावेळीं युधिष्ठिरांनीं त्यांना कोण कोण काय काय बोललें हें विचारीत असतां गांधारी काय बोलली हें बुद्धचा विचारिलें आहे. युधिष्ठिर म्हणतो, 'गांधारी वा किमब्रवीत्' (महाभारत उद्योगपर्व अध्याय १४७।८) ज्यावेळीं राजसभेंतून सभेच्या नियमांचा भंग करून भीष्मद्रोणादि सभासद राज्ययंत्राचा सूत्रचालक राजा धृतराष्ट्र व आलेले पाहुणे द्वारकाधीश भगवान् श्रीकृष्ण या सर्वांसमोर शिष्टाचाराचें उल्लंघन करून राजा दुर्योधन सभास्थान सोडून जाऊं लागला त्यावेळीं त्याला परत आणून उपदेश करावयाचें काम केवळ गांधारीच करूं शकेल हें ओळखून धृतराष्ट्रांनीं विदुराला तिला राजसभेंत आणावयास पाठविलें. धृतराष्ट्र विदुराला म्हणतो :—

गच्छ तात महाप्राज्ञां गान्धारीं दीर्घदर्शिनीम् ।
आनयेह तया सार्धमनुनेष्यामि दुर्मतिम् ।। २
यदि साऽपि दुरात्मानं शमयेद्दुष्टचेतसम् ।
अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठेम वचने वयम् ।। ३
अपि लोभाभिभूतस्य पन्थानमनुदर्शयेत् ।
दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः ।। ४
अपि नो व्यसनं घोरं दुर्योधनकृतं महत् ।
शमयेच्चिररात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ।। ५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १२९

"हे विदुरा, अत्यंत बुद्धिमान् व दीर्घदर्शिनी गांधारीला तूं जाऊन येथें आण. मी तिच्यासहित या दुष्टाला समजावितों. जर ती याचें सांत्वन करूं शकेल तर आपण सर्व सुहृद् श्रीकृष्णांच्या म्हणण्याप्रमाणें वागूं. ती तरी दुर्बुद्धि व वाईट लोकांच्या संगतींत असलेल्या दुष्टाचें चित्त सांत्वनाचा उपदेश करून वळवूं शकेल काय? हा लोभानें पूर्णपणें ग्रासलेला आहे. ती तरी याचें मार्गदर्शन करूं शकेल काय? दुर्योधनामुळें आपल्यावर अत्यंत भीषण संकट येऊं पहात आहे. आपण सर्व सुखानें जगूं शकूं असें गांधारी करूं शकेल काय?"

ज्या ठिकाणीं कोणत्याही बुद्धिमंताचें कांहींही चालूं शकत नाहीं अशा ठिकाणीं केवळ गांधारीच कांहीं करूं शकेल अशी कुरुराज्याच्या सूत्रचालकाची आशा आहे. गांधारीनें सभेंत येऊन दुर्योधनाला जो उपदेश केला त्यांतून तिची राजनीतिज्ञता व तिचें दीर्घदर्शी सखोल ज्ञान व्यक्त झालें आहे. ती म्हणते :—

दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पुत्रक ।
हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम् ।। १९
दुर्योधन यदाह त्वां पिता भरतसत्तम ।
भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरु तद्वचः ।। २०
भीष्मस्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ।
भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ।। २१

न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ।
अवाप्तुं रक्षितुं वाऽपि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२
न ह्यवश्येन्द्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमन्तरम् ।
विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ २३
कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ।
तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीम् ॥ २४
लोकेश्वर प्रभुत्वं हि महदेतद् दुरात्मभिः ।
राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितुम् ॥ २५
इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः ।
इन्द्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेन्धनैः ॥ २६
अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ।
अविधेया इवादान्ता हयाः पथि कुसारथिम् ॥ २७
अविजित्य य आत्मानममात्यान् विजिगीषते ।
अमित्रान् वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते ॥ २८
आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ।
ततोऽमात्यानमित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ॥ २९
वश्येन्द्रियं जितामात्यं धृतदण्डं विकारिषु ।
परीक्ष्यकारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ॥ ३०
क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावपिहिताबुभौ ।
कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानं तौ विलुम्पतः ॥ ३१
याभ्यां हि देवाः स्वर्यातुः स्वर्गस्य पिदधुर्मुखम् ।
बिभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्म वर्धितौ ॥ ३२
कामं क्रोधं च लोभं च दंभं दर्पं च भूमिपः ।
सम्यग्विजेतुं यो वेद स महीमभिजायते ॥ ३३
सततं निग्रहे युक्त इन्द्रियाणां भवेन्नृपः ।
ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ॥ ३४
कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ।
स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ॥ ३५
एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ।
पाण्डवैः पृथिवीं तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ ३६

यथा भीष्मः शान्तनवो द्रोणश्चापि महारथः ।
आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपाण्डवौ ।। ३७
प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ।
प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ।। ३८
सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ।
प्राज्ञानां कृतविद्यानां स नरः शत्रुनन्दनः ।। ३९
न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखम् ।
न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ।। ४०
भीष्मेण हि महाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ।
दत्तोंशः पाण्डुपुत्राणां भेदाद्भीतैररिन्दम ।। ४१
तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ।
यद्भुङ्क्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकण्टकाम् ।। ४२
प्रयच्छ पाण्डुपुत्राणां यथोचितमरिन्दम ।
यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्धं प्रदीयताम् ।। ४३
अलमर्धं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितुम् ।
सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत ।। ४४
श्रीमद्भिरात्मवद्भिस्तैर्बुद्धिमद्भिर्जितेन्द्रियैः ।
पाण्डवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ।। ४५
निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितम् ।
स्वमंशं पाण्डुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ।। ४६
अलमङ्ग निकारोऽयं त्रयोदश समाः कृतः ।
शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधसमेधितम् ।। ४७
न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि ।
सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ।। ४८
भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनञ्जये ।
धृष्टद्युम्ने च संक्रुद्धे न स्युः सर्वाः प्रजा ध्रुवम् ।। ४९
अमर्षवशमापन्नो मा कुरूंस्तात जीघनः ।
एषा हि पृथिवी कृत्स्ना मागमत्त्वत्कृते वधम् ।। ५०
यच्च त्वं मन्यसे मूढ भीष्मद्रोणकृपादयः ।
योत्स्यन्ते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ।। ५१

समं हि राज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् ।
पाण्डवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ ५२
राजपिण्डभयादेते यदि हास्यन्ति जीवितम् ।
न हि शक्ष्यन्ति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितुम् ॥ ५३
न लोभादर्थसम्पत्तिर्नराणामिह दृश्यते ।
तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ॥ ५४

--महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १२९

हे दुर्योधना, मी काय सांगतें तें ऐक. ज्यामुळें तुझें तुझ्या सर्व अनुचरासह कल्याण होईल व पुढें ज्यामुळें साऱ्यांनाच सुख लाभेल असेंच मी तुला सांगतें. तुझा पिता, भीष्म, द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, व तुझे इतर सुहृद हे सर्व तुला जें सांगत आहेत तदनुसारच तूं वागणें तुझ्या हिताचें आहे. तूं शांतीचा मार्ग स्वीकारलास कीं तुझे वडील व भीष्मद्रोणादि लोक व मी या सर्वांचें पूजन केल्यासारखें होईल. तूं राज्य करूं इच्छीत आहेस, व तुझ्यासारख्या बुद्धिमान् व्यक्तीला ही गोष्ट समजली पाहिजे कीं राज्याची प्राप्ति, राज्याचें संरक्षण अथवा राज्याचा उपभोग कोणालाही आपल्या लहरीनें वाटेल तसें वागन घेतां येत नसतो. इंद्रियें ज्याच्या स्वाधीन नाहींत त्याला दीर्घकाल राज्य करणें कधींही शक्य नाहीं. जो बुद्धिमान्, दक्ष, व मन सदैव स्वाधीन ठेवणारा असतो तोच केवळ राज्याचें पालन करूं शकतो. काम व क्रोध हे नेहमींच पुरुषाला अर्थप्राप्तीपासून वंचित करीत असतात. मनाची लहर व मनाचा क्षोभ या दोन्ही गोष्टी राज्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट स्वाधीन ठेवूं इच्छिणाऱ्या व्यक्तींनीं सदैव नियंत्रित केल्याच पाहिजेत. काम व क्रोध हे खरे शत्रू आहेत. त्यांना जो जिंकील तोच पृथ्वी जिंकील. सर्व लोकांचें ईश्वरत्व अथवा प्रभुत्व संपादन करणें ही एक अत्यंत महान् गोष्ट आहे. मन स्वाधीन नसलेल्या दुरात्म्यांना ती कधींही साधणार नाहीं. राज्य ही सर्वांच्याच हृदयांत मोह उत्पन्न करणारी गोष्ट आहे. पण ती मिळविण्यापेक्षांही त्याचें संरक्षण करणें ही अधिक दायित्वाची व अधिक कठिण गोष्ट आहे. ज्याला राज्यासारखी महान् गोष्ट प्राप्त करून घ्यावयाची असेल त्यानें अर्थ व धर्म या दोन

गोष्टींसाठीं नेहमीं आपलीं इंद्रियें नियंत्रित केलीं पाहिजेत. इंद्रियें नियंत्रित केलीं कीं बुद्धि वाढते. सर्पणानें ज्याप्रमाणें अग्नि प्रदीप्त होतो त्याचप्रमाणें संयमानें बुद्धि प्रदीप्त होत असते. इंद्रियें स्वाधीन नसलीं तर तीं व्यक्तीचा नुसता पराजयच तर काय पण त्याची प्राणहानि देखील करूं शकतात. ज्याप्रमाणें अश्वांचें नियंत्रण न करूं शकणाऱ्या मूर्ख सारथ्याला अनियंत्रित अश्व शेवटीं खड्ड्यांत घालून ठार मारतात, तशीच इंद्रियांचीही अवस्था आहे. स्वतःच्या मनावर विजय संपादन न करतां जो केवळ अमात्यांवर कुरघोडी करूं इच्छितो व शत्रूवर कुरघोडी करण्याची इच्छा करतो त्याला आपल्या अमात्यांवरही विजय संपादन करतां येत नाहीं व शेवटीं असा लहरीनुसार वागणारा राजा आपला सर्वनाश आपल्या हातानें ओढवून घेतो. आपलें मन हाच आपला खरा शत्रु आहे, हें ओळखून प्रथम तें स्वाधीन करून घेणारा व नंतर अमात्यांवर अधिसत्ता गाजवून शत्रूवर विजय संपादन करणारा मनुष्यच शेवटीं खऱ्या अर्थानें विजयी व यशस्वी ठरतो. इंद्रियें ज्याच्या स्वाधीन आहेत, अमात्य ज्याच्या स्वाधीन आहेत, विकृति उत्पन्न करणाऱ्या अपराधी लोकांना जो दंड करतो, प्रत्येक गोष्ट जो सर्व बाजूंनीं विचार व परीक्षा करून नंतरच आचरितो अशा गंभीर प्रकृतीच्या व्यक्तीजवळच संपत्ति सदैव निवास करते. ज्याला पुष्कळ छिद्रें पडलीं आहेत अशा जाळ्यानें कधींही बांधलें न जाणारें जलचर ज्याप्रमाणें जाळें छिन्नविच्छिन्न करून तें टाकणाऱ्याचाच नाश-करतात त्याचप्रमाणें शरीराच्या आश्रयानें राहणारे काम व क्रोध ज्ञानाचा व बुद्धीचा विनाश करतात. वाढलेल्या कामक्रोधानीं ज्याचें अंतःकरण व्यापलें आहे अशा पुरुषासाठीं स्वर्गाचीं द्वारें देवांनीं सदाचीं बंद केलीं आहेत. काम, क्रोध, लोभ, दंभ व दर्प यांच्यावर जो राजा विजय संपादन करील तोच खरा राजा होय. पृथ्वी त्याच्याच स्वाधीन राहूं शकेल. इंद्रियांचा निग्रह करण्याविषयीं राजानें सदैव दक्ष. राहिलें पाहिजे. राज्यविस्तार, धर्मसंरक्षण, व शत्रूंचा पराभव या गोष्टींची ज्याला इच्छा आहे अशा राजानें तर याबाबतींत डोळ्यांत तेल घालून सदैव जपलें पाहिजे.

कामाच्या स्वाधीन झाल्यानें असो किंवा क्रोधाच्या तावडींत सांपडून असो, पण जो आपल्या लोकांशीं अथवा परक्या लोकांशीं खोटेंपणाचें आचरण करतो अथवा खोटें बोलतो त्याला जगांत कोणाचेंही व कसल्याही प्रकारचें साहाय्य मिळूं शकत नाहीं. पांडव अत्यंत बुद्धिमान् आहेत, शूर आहेत, व शत्रूंचा त्यांनीं केलेला पराभव अत्यंत देदीप्यमान असून ते पांचही बंधु अगदीं एकजीव आहेत. त्यांच्याशीं सख्य करून त्यांच्याबरोबर पृथ्वीचा उपभोग घेण्याची तूं आपल्या मनाची सिद्धता करशील तरच सुखी होऊं शकशील. कृष्ण व पांडव अजिक्य आहेत हें जें तुला शांतनुपुत्र भीष्म व महारथ द्रोण यांनीं सांगितलें तें अक्षरशः खरें आहे. उभयतांच्या कल्याणाच्या इच्छेनें येथें आलेल्या श्रीकृष्णाला तूं शरण जा. जर कृष्ण प्रसन्न झाला तर तो उभय पक्षांचें कल्याण केल्यावांचून रहाणार नाहीं. राज्याच्या संरक्षणाचा पूर्ण विचार केलेल्या बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् सुहृदांचें म्हणणें जो ऐकत नाहीं तो मनुष्य स्वतःचा सर्वनाश ओढवून घेऊन केवळ स्वतःच्या शत्रूंना आनंद देत असतो. युद्धाच्या कल्पनेपासून तूं आपलें चित्त काढून घे. कारण या होणाऱ्या युद्धांत धर्म नाहीं. किंवा कसल्याही प्रकारचें कल्याण नाहीं, सुखाची तर वार्ताच नको, व तुझा विजयही व्हावयाचा नाहीं हें निश्चित आहे. कुळामध्यें भेद उत्पन्न होऊन सर्वनाश ओढवूं नये म्हणूनच तुझा पिता, बाह्लिक व भीष्म यांनीं पांडवांना पूर्वीं राज्याचा अर्धा भाग दिला. आज निष्कंटक व अत्यंत विस्तृत अशा राज्याच्या उपभोग घेणें तुला जें शक्य झालेलें आहे तें केवळ त्यांच्या त्या कृतीचेंच फळ होय. पूर्वीं हें राज्य येवढें विस्तारलेलें होतें काय? पांडवांनीं आपल्या पराक्रमानें व शौर्यानें सर्व शत्रूंचा निःपात करून राज्य वाढविलें म्हणून तुम्ही येवढ्या मोठ्या राज्याचा उपभोग घेण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे. जर यांपैकीं अर्ध्या राज्याचा जरी आपल्या अमात्यासह तुला यापुढें उपभोग घ्यावयाचा असेल तर जें योग्य आहे तें तूं पांडवांना दिलेंच पाहिजेस. तुला आपल्या अमात्यांसहित सुखानें जगावयास अर्धें राज्य पुरें आहे. जर आपल्या सुहृदांच्या म्हणण्याप्रमाणें तूं वागलास तर मोठ्या

यशाची तुला प्राप्ति होईल असें मला वाटतें. श्रीमान्, मन स्वाधीन असलेले, सर्व सद्गुणांनीं मंडित, अत्यंत बुद्धिमान् व जितेंद्रिय पांडवांशीं जर तूं संघर्ष केलास तर तुझे सुखाचे दिवस यापुढें संपले असें समज. जो पांडवांचाच विभाग आहे तो त्यांना देऊन टाकून सुहृदांच्या अंतःकरणांतील क्रोध शांत कर व तुला जें उचित तेवढें राज्य तूं कर. तेरा वर्षेपर्यंत कामक्रोधांच्या पोटीं वाढलेला जो भयानक व अपकारक अन्याय तूं केलास तो आतां पुरे झाला. यापुढें तो थांबलाच पाहिजे. पांडवांचा जो अंश तूं बळकावूं इच्छितोस तो मिळविण्याचें सामर्थ्य तुझ्यांत व दुःशासनांत तर नाहींच, पण अत्यंत क्रोधन कर्णांतही तें सामर्थ्य नाहीं हें तूं खात्रीनें ध्यानांत ठेव. युद्धाचें पर्यवसान शेवटीं कशांत व्हावयाचें आहे याचा तूं यत्किंचित् तरी विचार केला आहेस काय? कोणाचाही जय झाला तरी त्यापासून लोकांचा सर्वनाशच व्हावयाचा आहे. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, कर्ण, भीमसेन, अर्जुन व धृष्टद्युम्न एकमेकांवर संतापून उठल्यावर प्रजा जिवंत राहूं शकणार नाहींत हें निश्चित आहे. अकारण मत्सराचे व क्रोधाचे स्वाधीन होऊन सर्व कौरवांचा विनाश तूं कां करूं इच्छितोस? तुझ्या एकटयाच्या लहरीसाठीं सर्व प्रजांचा व पृथ्वीचा विनाश करविण्याचें पातक तूं करूं नयेस. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य हे आपल्या सर्व सामर्थ्यानिशीं तुझ्याकडून लढतील ही जर तुझी अपेक्षा असेल तर ती निव्वळ मूर्खपणाची आहे. संबंधांच्या दृष्टीनें विचार केला तर तुम्हां दोघांचेंही राज्य, प्रेम, व स्थान या दृष्टीनें पांडव व तूं त्यांना समानच आहांत. त्यामुळें पांडव सोडून तुझ्यावर अधिक प्रेम करण्याचें त्यांना कोणतेंही कारण नाहीं. धर्म व कर्तव्य या दृष्टीनें विचार केला तर कोणाचेंही प्रेम पांडवांच्याच पक्षावर बसावें इतके ते धार्मिक व न्यायप्रेमी असून त्यांची मागणी अत्यंत न्याय्य आहे. त्यामुळें यांच्या मनाचें पारडें झुकावयाचेंच तर तें तुझ्याऐवजीं पांडवांच्याचकडे झुकेल. केवळ अन्न खाल्लें आहे म्हणून जर त्यांना तुझ्याकडूनच जीवित समर्पावयाचें असेल तर हे राजा, युद्धांत युधिष्ठिराच्या डोळ्याशीं डोळा तरी भिडवावयाचें सामर्थ्य यांच्या ठिकाणीं उरेल काय? आजपर्यंत लोभाच्या स्वाधीन

होऊन कोणीही राज्यविस्तार करूं शकला नाहीं. हित व्हावें अशी इच्छा असेल तर लोभ आवर व मन स्वाधीन ठेव, असें माझें तुला सांगणें आहे."

गांधारीनें या ठिकाणीं जें विवेचन केलें आहे तें राजधर्माचें विवेचन व कौटिल्यासारख्या श्रेष्ठ राज्यशास्त्रज्ञानें आपल्या राज्यशास्त्रावरील ग्रंथांतून केलेलें विवेचन यांत कांहींही भिन्नता आढळावयाची नाहीं. तिच्या या सखोल प्रतिपादनावरून तिची सूक्ष्म प्रज्ञा स्पष्ट होते. कर्तव्याकर्तव्याच्या प्रश्नांत नेहमींच तिनें आपलें मत निःसंकोच निर्भीडपणें मांडलें आहे. आदर्श सचिवसत्तेचा प्रतिनिधि विदुर जितक्या स्पष्टपणें आपलें मत मांडील इतक्याच स्पष्ट व निर्भीडपणें गांधारीनें राजा धृतराष्ट्राच्या तोंडावर भर राजसभेंत स्वतःचें मत मांडावयास अथवा प्रत्यक्ष राजा धृतराष्ट्राच्या तोंडावर त्याच्या सभासदांसमोर त्याची खरडपट्टी काढावयास मुळींच कमी केलेलें नाहीं. तूं दुर्योधनाला समजावून सांग असें धृतराष्ट्र गांधारीला म्हणत असतां त्याला उत्तर देतांना ती म्हणतेः—

आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ।
न हि राज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना ।। १०
आप्तुमाप्तं तथापीदमविनीतेन सर्वथा ।
त्वं ह्येवात्र भृशं गर्ह्यो धृतराष्ट्र सुतप्रियः ।। ११
यो जानन् पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ।
स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः ।। १२
अशक्योऽद्य त्वया राजन्विनिवर्तयितुं बलात् ।
राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः ।। १३
दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्नुते फलम् ।
कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ।
भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहसिष्यन्ति शत्रवः ।। १४
या हि शक्या महाराज साम्ना भेदेन वा पुनः ।
निस्तर्तुमापदः स्वेषु दण्डं कस्तत्र पातयेत् ।। १५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १२९

" हे राजा राज्यकामुक व मूर्ख अशा अस्थिरबुद्धि तुझ्या पुत्राला त्वरित सभेंत बोलावून घे. धर्म व राज्यशास्त्र यांच्या नियमांचा भंग करणाऱ्या व मुळींच सभ्यता नसलेल्या व्यक्तीला राज्य संभाळतां येणें कधींच शक्य नाहीं. उद्धट मनुष्य कधीं राज्यपालन करूं शकतो काय ? अविनयी मनुष्य राज्यसंपादन करूं शकत नाहीं. या बाबतींत खरोखरी कोणाला दोष देऊन त्याची गर्हणा करावयाची असेल तर, हे राजा धृतराष्ट्रा, ती तुझीच केली पाहिजे. दुर्योधन पापी व दुरात्मा आहे हें माहीत असतांना देखील केवळ पुत्रप्रेमानें प्रेरित होऊन तूं त्याच्या लहरीनुसार वागलास व वागतोस त्याचें हें फळ आहे. तो लहर व क्रोध यांनीं शहाणपणापासून वंचित केलेला असून अत्यंत लोभी आहे. मूर्ख, बालिश व दुरात्म्या दुर्योधनाला तूं सामर्थ्याच्या भरंशावर आतां वळवूं शकणार नाहींस. लोभ व दुष्टांचा भंरवसा याचें फल धृतराष्ट्र भोगतो आहे. आपल्याच लोकांत पडणाऱ्या फुटीची कोणता शहाणा मनुष्य उपेक्षा करील ? सारे स्वजन फुटून तुला सोडून गेल्यावर तूं शत्रूंच्या दृष्टीनें उपहासास्पद ठरल्यावांचून राहशील काय ? हे महाराज, आपल्याच लोकांकडून लोकांवर कोसळणारी जी आपत्ति सामानें व भेदानें टाळतां येण्यासारखी आहे तिच्या संबंधांत दंडाचा वापर कोणता शहाणा मनुष्य करील ? "

धर्म व कर्तव्यनिष्ठा हा गांधारीचा स्थायीभाव होता. म्हणूनच पुत्रमोह बाजूस सारून तिनें पांडवांचें अभीष्ट चिंतन केलें. पण जे धर्माचे आधारस्तंभ त्या पांडवांनीं आपल्या पुत्रांना अधर्मानें मारलें ही गोष्ट कळतांच ती अेकाद्या वाघिणीप्रमाणें चवताळून उठली. ती व्यासांना म्हणते:—

दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च कृतोऽयं कुरुसंक्षयः ॥ १८
किं तु कर्माकरोद् भीमो वासुदेवस्य पश्यतः ।
दुर्योधनं समाहूय गदायुद्धे महामनाः ॥ १९
शिक्षयाभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बहुधा रणे ।
अधो नाभ्याः प्रहृतवांस्तन्मे कोपमवर्धयत ॥ २०

कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः ।
त्यजेयुराहवे शूराः प्राणहेतोः कथञ्चन ।। २१

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १४

न तस्यैष वधस्तात यत्प्रशंससि मे सुतम् ।
कृतवांश्चापि तत्सर्वं यदिदं भाषसे मयि ।। १२
हताश्वे नकुले यत्तु वृषसेनेन भारत ।
अपिबः शोणितं संख्ये दुःशासनशरीरजम् । १३
सद्‌भिर्विगर्हितं घोरमनार्यजनसेवितम् ।
क्रूरं कर्माकृथास्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ।। १४

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १५

"दुर्योधनाच्या अपराधानें व शकुनि, कर्ण आणि दुःशासन यांच्याचमुळें कौरवांचा विनाश झाला आहे याची मला पूर्ण कल्पना आहे. पण महाराज, अधर्माची मला मनापासून चीड आहे. या भीमानें दुर्योधनाला गदायुद्धांत आव्हान देऊन तो रणांत आपल्यापेक्षां अधिक कुशल आहे हें पाहतांच त्याच्या नाभिमात्राच्याखालीं प्रहार करण्याचा जो अधर्म केला त्यामुळें माझा राग वाढला. श्रीकृष्ण पहात असतां भीमानें हा अधर्म केला. जे स्वतः धर्मज्ञ व महानुभाव लोक आहेत ते प्राणासाठीं धर्माचा परित्याग कधींही करीत नसतात". घाबरलेला भीमसेन गांधारीची ही दरडावणी ऐकून दुर्योधन आपल्यापेक्षां गदायुद्धांत अधिक कुशल योद्धा कसा होता हें सांगूं लागतांच गांधारी त्याला म्हणाली, " तूं ज्या अर्थी माझ्या पुत्राची प्रशंसा करतोस त्या अर्थी त्याचा वध झालाच नाहीं असें मी समजतें. पण कायरे, वृषसेनानें नकुलाचा पराजय करून त्याचे घोडे मारून टाकल्यावर तूं दुःशासनाच्या शरीरांतील रक्त प्यालास काय? सज्जनांनीं निंदा केलेलें, घोर व केवळ अनार्यांनींच ज्याचें आचरण करावें असें कर्म करावयास तूं कसा धजलास? तूं अत्यंत अनुचित गोष्ट केलीस !" यावर भीमसेन 'मी दुःशासनाचें रक्त मुळींच प्यालों नाहीं' असें सांगून दुर्योधनाच्या बाबतींत मी जो काय धर्म वा अधर्म केला असेल त्यासंबंधीं तूं मला क्षमा कर असें म्हणूं लागला त्या वेळींच तिचा कोप कांहींसा शांत झाला.

सभापर्वांत द्रौपदीची विटंबनेपासून शेवटीं सुटका करावयास गांधारीच कारणीभूत झाली असें वर्णन आहे.

ततो गान्धारी विदुरश्चापि विद्वांस्तमुत्पातं घोरमालक्ष्य राज्ञे ।
निवेदयामासतुरार्तवत्तदा । ततो राजा वाक्यमिदं बभाषे ।। २४

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७१

नंतर विदुर व गांधारी घोर उत्पात पाहून राजा धृतराष्ट्राला आर्तपणानें त्याविषयीं सचेत करूं लागलीं. नंतर राजा द्यूत थांबविण्याच्या उद्देशानें बोलला. या ठिकाणीं विदुराचें नांव जरी आलें असलें तरी द्रौपद्रीची विटंबना खरी गांधारीमुळेंच थांबलेली आहे. विदुर तिच्याबरोबर वा तिचे प्रेरक होते इतकेंच. गांधारी सभेंत येईपर्यंत विदुरांनीं अनेकवार धृतराष्ट्रांना सचेत करून वळविण्यासाठीं प्रयत्न केले, पण त्याचा कांहींएक उपयोग झाला नाहीं. गांधारीचा मात्र उपयोग झाला. यामुळें गांधारीनेंच द्रौपदीची विटंबना थांबविली असें म्हटलें पाहिजे. आपल्या पुत्रांनीं द्रौपदीला भरसभेंत ओढीत आणून अखिल स्त्रीजातीचा जो अपमान केला व साऱ्या कुळाला जो कलंक लावला त्याचें गांधारीला इतकें दुःख झालें कीं कर्तव्याग्नींत वात्सल्य जाळून टाकून दुर्योधनाचा परित्याग वा विनाश करावा असें तिनें धृतराष्ट्राला स्पष्ट शब्दांत सुचविलें आहे. महाभारतकार म्हणतात :—

अथाब्रवीन्महाराज धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ।
पुत्रहार्दाद्धर्मयुक्ता गान्धारी शोककर्षिता ।। १
जाते दुर्योधने क्षत्ता महामतिरभाषत ।
नीयतां परलोकाय साध्वयं कुलपांसनः ।। २
व्यनदज्जातमात्रो हि गोमायुरिव भारत ।
अन्तो नूनं कुलस्यास्य कुरवस्तन्निबोधत ।। ३
मा निमज्जीः स्वदोषेण महाप्सु त्वं हि भारत ।
मा बालानामशिष्टानामभिमंस्था मतिं प्रभो ।। ४
मा कुलस्य क्षये घोरे कारणं त्वं भविष्यसि ।
बद्धं सेतुं को नु भिन्द्याद्धमेच्छान्तं च पावकम् ।। ५

शमे स्थितान्को नु पार्थान्कोपयेद् भरतर्षभ ।
स्मरन्तं त्वामाजमीढं स्मारयिष्यम्यहं पुनः ।। ६
शास्त्रं च शास्ति दुर्बुद्धिं श्रेयसे चेतराय च ।
न वै वृद्धो बालमतिर्भवेद्राजन् कथंचन ।। ७
त्वन्नेत्राः सन्तु ते पुत्रा मा त्वां दीर्णाः प्रहासिषुः ।
तस्मादयं मद्वचनात्त्यज्यतां कुलपांसनः ।। ८
तथा तेन कृतं राजन्पुत्रस्नेहान्नराधिप ।
तस्य प्राप्तं फलं विद्धि कुलान्तकरणाय यत् ।। ९
शमेन धर्मण नयेन युक्ता या ते बुद्धिः सास्तु मे मा प्रमादीः ।
प्रध्वंसिनी क्रूरसमाहिता श्रीर्मृदुप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ।। १०
—महाभारत, सभापर्व अ. ७५

नंतर जनेश्वर धृतराष्ट्राला शोककर्षित गांधारी म्हणाली, हा दुर्योधन ज्यावेळीं जन्माला आला त्याचवेळीं महाबुद्धिमान् विदुरानें असें सांगितलें होतें कीं, हा कुलांगार असून याला ताबडतोब ठार मारून टाकणेंच हिताचें ठरेल. जन्मल्याबरोबर हा कोल्ह्याप्रमाणें ओरडला त्यावरूनच हा या कुलाचा अंत करणार आहे हें स्पष्ट झालें. हे महाराज धृतराष्ट्रा, स्वतःच्या दोषामुळें मोठ्या आपत्तींत तूं बुडूं नकोस. मूर्ख व असभ्य मुलांच्या लहरीनुसार तूं वागूं नकोस. आपल्या कुलाच्या भयानक विनाशाला धृतराष्ट्र कारणीभूत झाला असें भावी पिढ्या म्हणतील असें कर्म तूं करूं नकोस. कोण असा वेडा आहे कीं, जो बांधलेल्या सेतूला फोडून टाकून पुरांत बुडण्याची अथवा शांत असलेल्या अग्नीला प्रज्वलित करून त्यांत स्वतःच दग्ध होणाची सिद्धता करील? शांततेनें वागावयाला सिद्ध असणाऱ्या पांडवांना कोण अकारण कोप आणण्याचा प्रयत्न करील ? दुर्बुद्ध मनुष्याला शास्त्र कांहीं करूं शकत नाहीं. तुझ्यासारख्या वृद्धानें मूर्खाच्या लहरीनुसार वागावें हें सर्वथा अनिष्ट आहे. जर तुझ्या सर्व मुलांनीं तुझ्या मार्गदर्शनानें जगावें व नाश पावून तुला दुःखांत लोटूं नये असें तुला वाटत असेल तर माझ्यासाठीं तरी या कुलांगार दुर्योधनाचा परित्याग कर. पुत्रस्नेहामुळें तूं जें कुकर्म केलेंस त्याचें

कुलाचा अंत हें फळ लौकरच प्राप्त होईल. शम, धर्म व नीति यांनीं युक्त अशीच तुझी बुद्धि असावी. तिनें प्रमादाच्या आधीन होऊं नये. लहान सहान गोष्टींपासून क्रोर्यानें संपत्ति हरण करण्याची विनाशकारक बुद्धि एकदां स्वीकारली कीं ती आपल्यापेक्षां खालच्या पिढींतही पसरून सर्वांचाच विनाश ओढवून आणल्यावांचून रहात नाहीं. महर्षि व्यासांनीं गांधारीचें वर्णन करतांना

पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी ।
उग्रेण तपसा युक्ता सततं सत्यवादिनी ।। २

—महाभारत स्त्रीपर्व अ. १६

पतिव्रता, महानुभाव, व्रताचरण करणारी अत्यंत उग्र तपानें युक्त, व सतत सत्यवादिनी असें म्हटलें आहे. अंतःकरणाचें तिचें औदार्य विलक्षण होतें. ज्यावेळीं रणांगणावर द्रौपदी पुत्रशोकानें विलाप करूं लागली त्या वेळीं तिचें सांत्वन करावयास स्वतः गांधारीनेंच पुढें होऊन आपल्या हृदयाचें औदार्य प्रकट केलें आहे. ती द्रौपदीला म्हणते,

तामुवाचाथ गान्धारी सह वध्वा यशस्विनीम् ।। ४०
मैवं पुत्रीति शोकार्ता पश्य मामपि दुःखिताम् । ४१

—महाभारत, स्त्रीपर्व अ. १५

गांधारी आपल्या सुनांसह द्रौपदीला म्हणूं लागली, 'हे मुली इतका शोक करूं नकोस, माझ्याकडे पहा. माझीं शंभर मुलें मेलीं आहेत. हें जगांत चालावयाचेंच.'

यानंतर गांधारीचें उर्वरित सारें आयुष्य आपल्या पुत्रशोकानें पीडित व अंध पतीच्या सेवाशुश्रूषेंत गेलें. महानुभाव युधिष्ठिर मातेप्रमाणें तिचीही काळजी घेत असे; व स्वतः कुंतीच तिची सेवा करीत असल्यामुळें आपोआपच सर्व पांडवस्त्रिया विनयानें तिच्या सेवाशुश्रूषेंत असत. धृतराष्ट्राच्या दुष्टाव्यामुळें त्याच्याविषयीं अंतःकरणांत अपार क्रोध साठलेला भीमसेन अप्रत्यक्ष रीत्या वाग्बाणांनीं त्याला दुःखी करीत असे. ते गांधारीच्याही कानावर आदळत. पण त्या महामनस्क स्त्रीनें कालाचा महिमा पूर्णपणें

ओळखून त्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष केलें. छायेप्रमाणें ती धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यांत गेली व कडकडीत तपाचरणांत आपला देह शुष्क करून धृतराष्ट्राबरोबर तिनें आपला देहही वनांतील वणव्याच्या अग्नींत समर्पण केला.

तात्पर्य भीष्म, विदुर व गांधारी यांच्या रूपानें विशुद्ध सचिवसत्तेचें महाभारतांत महर्षींनीं चित्र रेखाटलें आहे. पण ही सचिवसत्ता राजसत्तेवर नियंत्रण घालूं न शकण्याइतकी दुबळी आहे. राजसत्ता स्वतःच दुष्ट असून शिवाय दुष्ट सचिवसत्तेला तिनें जवळ केलें आहे. महाभारतकाळीं याप्रमाणें ब्रह्म व क्षत्र या दोहोंचाही पूर्णपणें अधःपात होण्याची वेळ आली होती. ब्रह्म हें समाजाचें नेतृत्व असलें तर क्षत्र हें सामर्थ्य होतें. समाजांत धर्म टिकावयास या दोहोंच्या विशुद्धतेची परम आवश्यकता होती. त्यासाठीं येथील अधार्मिक राजसत्ता पार मोडून व विखंडून टाकून त्या जागीं नवी धर्मसत्ता स्थापन करणें परम आवश्यक होतें. पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांनीं हें कार्य केलें. त्यांच्या विजयाचा व या कार्याचा इतिहास हाच महाभारताचा इतिहास होय. हें कार्य ज्या साधनांनीं भगवान् श्रीष्णांनीं केलें तें साधन म्हणजे पांडव होत. श्रीकृष्णांनीं आपण होऊनच हें साधन हातीं धरलेलें आहे. द्रौपदीच्या स्वयंवरांत पांडव प्रकट होईपर्यंत भगवान् श्रीकृष्णांचा व त्यांचा कांहींही संबंध आलेला नव्हता. त्यानंतर स्वतः होऊन पांडवांची भेट घेऊन त्यांच्या असहाय स्थितींत त्यांनीं पांडवांच्या पाठीशीं उभे राहून त्यांना साहाय्य केलें आहे. भ्रष्ट राजसत्तेचा विध्वंस करून जगतांत धर्माची प्रतिष्ठापना करण्यासाठीं पांडव हेच श्रीकृष्णांना महत्त्वाचें साधन कां वाटले असतील हें स्पष्ट होणें आवश्यक आहे.

पाण्डवांचें वैशिष्टय

पांडव हें एक प्रकारचें संघटित नेतृत्व आहे. सर्व पांडव राजा युधिष्ठिराच्या नियंत्रणाखालीं असून त्यांच्यांत फूट पडणें केवळ अशक्य होतें हें महाभारत वरवर वाचणाऱ्याच्याही स्पष्टपणें

ध्यानांत येतें. भीम व अर्जुन यांच्यासारख्या सामर्थ्यशील व्यक्तीही अत्यंत आपत्तीच्या प्रसंगीं देखील युधिष्ठिराचें नेतृत्व निर्विवादपणें मान्य करतात. द्यूत चालू असतां या गोष्टीचा स्पष्टपणें प्रत्यय आलेला आहे. द्रौपदीची विटंबना होत असतांना व केवळ युधिष्ठिराच्या द्यूतप्रियतेनें, अंगीं सामर्थ्य असूनही, दुर्योधनाचा दास होण्याचा प्रसंग आला असतां, इतकेंच नव्हे तर क्षणोक्षणीं उठून दुर्योधनाच्या नरडीचा घोट घ्यावा अशी वृत्ति अत्यंत जोरानें मनांत उफाळत असतांना देखील, ज्यावेळीं युधिष्ठिर आमचा धनी नाहीं असें भीमार्जुनांनीं म्हटल्यास त्यांना मी आपल्या दास्यांतून मुक्त करावयास सिद्ध आहें असें दुर्योधनानें म्हटलें तेव्हां भीमासारखा महापराक्रमी क्रोधन देखील त्याला उत्तर देतांना असें म्हणतो कीं :-

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
न प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ।। १२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यतेऽजितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ।। १३
न हि मुच्येत मे जीवन्पदा भूमिमुपस्पृशन् ।
मर्त्यधर्मा परामृश्य पाञ्चाल्या मूर्धजानिमान ।।१४
पश्यध्वं ह्यायतौ वृत्तौ भुजौ मे परिघाविव ।
नैतयोरन्तरं प्राप्य मुच्येतापि शतक्रतुः ।। १५
धर्मपाशसितस्त्वेवं नाधिगच्छामि संकटम् ।
गौरवेण विरुद्धश्च निग्रहादर्जुनस्य च ।। १६
धर्मराजनिसृष्टस्तु सिंहः क्षुद्रमृगानिव ।
धार्तराष्ट्रानिमान्पापान्निष्पिषेयं तलासिभिः ।। १७

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७०

"जर हा महानुभाव धर्मराज आमचा गुरू व आमच्या कुलाचा प्रभु नसता तर आम्ही हे चाललेले प्रकार कधींही सहन केले नसते. हा युधिष्ठिर आमच्या पुण्याचा, तपाचा व प्राणांचाही ईश्वर आहे. तो जर स्वतःला जित समजतो तर आम्हीही जिंकलों गेलों व दास झालों हें उघडच आहे. कोणताही जमिनीवर उभे राहूं शकणारा

मरणधर्मी मनुष्य मी जिवंत असतां द्रौपदीच्या केसाला हात लावून कधींही जिवंत राहूं शकला नसता. माझे हे परिघाप्रमाणें विस्तीर्ण व समर्थ भुज पहा. या बाहूंच्या एकदां तावडींत सांपडल्यावर देवेंद्राची देखील सुटका होण्यासारखी नाहीं. धर्मपाशांत सांपडल्यामुळें युधिष्ठिराच्या गौरवानें नियंत्रित झाल्यामुळें व अर्जुनाच्या निग्रहामुळें मला हें संकट सोसणें क्रमप्राप्त आहे. धर्मराजानें जर आज्ञा दिली तर सिंह क्षुद्र मृगांचा वध करतो त्याचप्रमाणें मी या धार्तराष्ट्रांना केव्हांच ठार मारलें असतें. या क्षुद्रांना मारावयास शस्त्रें तरी कशाला हवींत? नुसतें तळहाताच्या आघातानें देखील मी यांना ठार मारूं शकेन."

भीमासारख्याची जर ही अवस्था तर बाकीचे पांडव युधिष्ठिराच्या नियंत्रणांत होते हें वेगळें सांगावयास नकोच. या संघटित नेतृत्वाचा नेता जो युधिष्ठिर त्याच्या असामान्य धर्मसत्तेच्या प्रेमामुळेंच भगवान् श्रीकृष्णांचें लक्ष त्याच्याकडे वेधलें आहे. भगवान् श्रीकृष्ण हे यादवांच्या गणराज्याचे घटक होते. कंसानें आपल्या पराक्रमी उन्मादानें या गणराज्याचें स्वरूप पार विध्वंसित करून स्वतःची एकतंत्री सत्ता स्थापन केली व गणराज्य मोडून टाकलें. मगध साम्राज्याच्या प्रबल सामर्थ्याचा पाठिंबा मिळाल्याकारणानेंच कंसाला ही गोष्ट करतां आली. आपल्या पराक्रमानें सर्व भारतीय राजसत्तांना अंकित करून घेणारा महापराक्रमी व पशुपतीच्या यज्ञांत शंभर राजमस्तकांचेंच हवन करूं इच्छिणारा क्रूरकर्मा जरासंध हा कंसाचा सासरा होता. त्याच्या अस्ति व प्राप्ति या दोन्ही मुली कंसाला देण्यांत आल्या होत्या. मगध सम्राटाच्या सामर्थ्याच्या बळावर यादव गणराज्याचा पाया खणून काढून कंसानें तेथें आपली एकतंत्री सत्ता उत्पन्न केली. या सत्तेला विरोध करावयास जे जे लोक पुढें आले त्या त्या लोकांना त्यानें नाना प्रकारें छळावयास प्रारंभ केला. प्रत्यक्ष स्वतःचा पिता जो उग्रसेन त्यालाच त्यानें बंदीत टाकावयास कमी केलें नाहीं. स्वकीय यादवांचा छळ होऊं लागला व परकीय मगधांचें वर्चस्व तेथें वाढूं लागलें. आपलें निष्कलंक गणराज्य पुनश्च उद्धृत करून त्याचें

झालेलें विडंबन नष्ट करावें या इच्छेनें दुसरा कोणताच उपाय न उरल्यामुळें भगवान् श्रीकृष्णांनीं कंसाला ठार मारलें व यादवांच्या विशुद्ध गणसत्तेचें पुनरुज्जीवन केलें खरें; पण त्यामुळें मगधांच्या साम्राज्यसत्तेशीं श्रीकृष्णांचें वैर उत्पन्न झालें. भारतांतील सर्व राजसंघ जरासंधाच्या नेतृत्वाखालीं एकवटला होता. या जुन्या साम्राज्यसंस्थेला नष्ट करून नवें धर्मसाम्राज्य पांडवांना हाताशीं धरून प्रस्थापित करतां येईल म्हणून श्रीकृष्णांनीं धर्मसंस्थापनेचें साधनयंत्र या नात्यानें त्यांना हाताशीं धरलें. त्यांच्यांत कांहींच दोष नव्हते असें नाहीं. पण संघटित नेतृत्वामुळें त्यांचे वैयक्तिक गुणदोष तर लोपलेच होते, पण जें कांहीं उर्वरित होतें तें आपल्या सामर्थ्यामुळें नष्ट करतां येणें श्रीकृष्णांना शक्य होतें. तात्पर्य, भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांतील पांडव एक अत्यंत महत्त्वाचें साधन—यंत्र आहेत. त्यांचें स्वरूप काय होतें तें ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिराच्या व्यक्तिचित्रापासूनच आपण पाहूं.

---

२१. धर्मराज युधिष्ठिर

पांडवांचा विचार करावयाचा म्हणजे प्रथम युधिष्ठिराचाच विचार करावयास पाहिजे. युधिष्ठिराच्या विषयीं अनेक प्रकारचे अपसमज प्रचलित आहेत. युधिष्ठिर हे अहिंसक होते हा त्यांपैकींच एक अपसमज होय. ते नुसते अहिंसकच नव्हे तर पराक्रमशून्य होते असेंही समजलें जातें. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. महापराक्रमी शल्याला युधिष्ठिरांनीं द्वंद्वयुद्धांत ठार मारलें आहे ही गोष्ट ध्यानांत घेतली असतां ते पराक्रमशून्य होते असें म्हणतां येत नाहीं. त्यांचा वर्ण केतकीसारखा गौर असून नेत्र दीर्घ व नाक किंचित् मोठें असल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. त्यांचे डोळे आरक्त असून शरीर किंचित् कृश असे. महाभारतांत युधिष्ठिराचें स्वरूपवर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे:—

य एष जाम्बूनदशुद्धगौरस्तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।
प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्रस्ताम्रायताक्षः कुरुराज एषः ।। ५

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अध्याय २५

युधिष्ठिरांची योग्यता त्यांच्या शत्रूंना देखील मान्य असल्याचें महाभारतांतील शकुनि व कर्ण इत्यादि लोकांच्या प्रासंगिक उद्गारांवरून स्पष्ट होतें. भीष्मांनीं युधिष्ठिराचें शांतिपर्वांत जें वर्णन केलें आहे तें त्यांची महत्ता व्यक्त करावयास पुरेसें आहे. ज्या वेळीं युधिष्ठिर भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छेनुसार शरपंजरीं पडलेल्या भीष्मांना धर्म व अधर्म यांचें स्वरूप विचारावयास गेले त्यावेळीं त्यांचें वर्णन करीत असतांना भीष्म श्रीकृष्णांजवळ म्हणतात :—

यस्मिन् राजर्षभे जाते धर्मात्मनि महात्मनि ।
अहृष्यन् ऋषयः सर्वे स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ३
सर्वेषां दीप्तयशसां कुरूणां धर्मचारिणाम् ।
यस्य नास्ति समः कश्चित् स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ४

व्याख्यान २१ वें, दि. १८ एप्रिल १९५१

धृतिर्दमो ब्रह्मचर्यं क्षमा धर्मश्च नित्यदा ।
यस्मिन्नोजश्च तेजश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ५
सम्बन्धीनतिथीन्भृत्यान् संश्रितांश्चैव यो भृशम् ।
संमानयति सत्कृत्य स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ६
सत्यं दानं तपः शौर्यं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ७
यो न कामान्न संरम्भान्न भयान्नार्थकारणात् ।
कुर्यादधर्मं धर्मात्मा स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ८
सत्यनित्यः क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ।
यो ददाति सतां नित्यं स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। ९
इज्याध्ययननित्यश्च धर्मे च निरतः सदा ।
क्षान्तः श्रुतरहस्यश्च स मां पृच्छतु पाण्डवः ।। १०

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ५५

"जो महाभाग धर्मात्मा व राजश्रेष्ठ जन्मल्याबरोबरच सर्व ऋषींना अत्यंत आनंद झाला, त्या पांडवानें मला विचारावें. तळपत्या यशाच्या व सर्व धर्माचरण करणाऱ्या कौरवांत ज्याच्या योग्यतेचा कोणीही नाहीं, धैर्य, इंद्रियदमन, ब्रह्मचर्य, क्षमा, धर्म, ओज व तेज हे ज्याचे नित्य गुण आहेत व आपले संबंधी, अतिथि, भृत्य व आश्रित यांचा जो सत्कारपूर्वक सन्मान करतो; सत्य, दान, तपश्चर्या, शौर्य, शांति, दक्षता, मनाचा मुळींच गोंधळ होऊं न देणें, या सर्वच गोष्टी ज्याच्यांत स्वभावतःच आहेत, काम, मनाचा गोंधळ, भय, वा लाभालाभाची कल्पना यांपैकीं कोणत्याही कारणास्तव जो कधींही अधर्म करणें शक्य नाहीं; सज्जनांना ज्याच्या जवळून कधींही विन्मुख जावें लागत नाहीं; यज्ञ, अध्ययन हा ज्याचा नित्य स्वभाव आहे; धर्मावर ज्याचें आत्यंतिक प्रेम आहे व वेदांचें रहस्य ज्याला पूर्णपणें माहीत आहे त्या पांडवानें मला विचारावें."

भीष्मांनीं केलेल्या या वर्णनावरून युधिष्ठिरांची योग्यता चांगलीच प्रकट होते.

आदर्श राजा

राजा या नात्यानें युधिष्ठिर हे अत्यंत आदर्श होते. जी राज्य-संस्था भगवान् श्रीकृष्ण उत्पन्न करूं इच्छीत होते, ती प्रत्यक्ष अस्तित्वांत आणण्यांत व्यक्तीच्या अंगीं जे महान् गुण असणें आवश्यक होते ते सर्व गुण युधिष्ठिरांच्या ठिकाणीं स्वभावतःच होते. आपलें शिक्षण संपल्यानंतर लाक्षागृह प्रकरणाच्या पूर्वीं थोडाच वेळ युधिष्ठिरांनीं कौरवांचें जें यौवराज्य केलें तेवढ्याच काळांत त्यांनीं हे आपले गुण प्रकट केले आहेत. महाभारतकार म्हणतात–

ततः संवत्सरस्यान्ते यौवराज्याय पार्थिव ।
स्थापितो धृतराष्ट्रेण पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
धृतिस्थैर्यसहिष्णुत्वादानृशंस्यात्तथार्जवात् ।
भृत्यानामनुकम्पार्थं तथैव स्थिरसौहृदात् ॥ २
ततोऽदीर्घेण कालेन कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
पितुरन्तर्दधे कीर्ति शीलवृत्तसमाधिभिः ॥ ३

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३९

नंतर वर्षाच्या शेवटीं धृतराष्ट्रानें पांडुपुत्र युधिष्ठिराची यौवराज्यावर स्थापना केली. धैर्य, स्थिरता, सहिष्णुता, दयामय अंतःकरण, विनय, हाताखालच्या सर्व लोकांवर प्रेम करणें, एकदां केलेलें सौहार्द सतत टिकविणें, शील, चारित्र्य, व अंतःकरणाची समता या सर्व उत्कृष्ट गुणांनीं युधिष्ठिरांनीं लवकरच आपल्या पित्याची कीर्ति झांकून टाकली. प्रजाजन युधिष्ठिरांच्या सद्‌गुणांवर, व उत्कृष्ट राज्यकारभारावर इतके प्रसन्न होते कीं लवकरच आंधळ्या धृतराष्ट्रांनीं नुसत्याच यौवराज्याऐवजीं सर्व राज्यभार युधिष्ठिरांवर सोंपवावा व युधिष्ठिरानें राज्याचीं सर्व सूत्रें हातीं घेऊन आपलें परिपालन करावें अशी इच्छा ते आपापसांतील चर्चेंत वारंवार व्यक्तवूं लागले. महाभारतकार म्हणतातः–

गुणैः समुदितान्दृष्ट्वा पौराः पाण्डुसुतांस्तदा ।
कथयांचक्रिरे तेषां गुणान्संसत्सु भारत ॥ २३

राज्यप्राप्तिं च संप्राप्तं ज्येष्ठं पाण्डुसुतं तदा ।
कथयन्ति स्म संभूय चत्वरेषु सभासु च ।। २४
प्रज्ञाचक्षुरचक्षुष्ट्वाद्धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।
राज्यं न प्राप्तवान्पूर्वं स कथं नृपतिर्भवेत् ।। २५
तथा शान्तनवो भीष्मः सत्यसंधो महाव्रतः ।
प्रत्याख्याय पुरा राज्यं न स जातु ग्रहीष्यति ।। २६
ते वयं पाण्डवज्येष्ठं तरुणं वृद्धशीलिनम् ।
अभ्यषिञ्चाम साध्वद्य सत्यकारुण्यवेदिनम् ।। २७
स हि भीष्मं शान्तनवं धृतराष्ट्रं च धर्मवित् ।
सपुत्रं विविधैर्भोगैर्योजयिष्यति पूजयन् ।। २८

—महाभारत आदिपर्व अध्याय १४१

"सर्व गुणांनीं युक्त अशा पांडवांना पाहून त्यांच्या गुणांचें संकीर्तन सर्व प्रजाजन आपापसांत व उघडपणें करीत असत. युधिष्ठिर युवराज झाल्यावर व संपूर्ण राज्यप्राप्तीची परिस्थिति त्यांच्या संबंधांत उत्पन्न झाल्यावर वेगवेगळ्या निमित्तांनीं भरणाऱ्या सभांतून, अथवा चव्हाटयाचव्हाटयावर सहज जमले असतांही लोक असें म्हणूं लागले कीं युधिष्ठिराला हें सर्व राज्य कां मिळूं नये? व युधिष्ठिरानें युवराज राहून धृतराष्ट्रानें राजा रहावें असें तरी कां? हा प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र आंधळा असल्यामुळें पूर्वीं कधीं राजा नव्हताच; आतां तरी त्याला राजा कसें होतां येईल? तसेंच शांतनव भीष्म हे महाव्रत व सत्यसंध असल्यामुळें त्यांनीं आपला राज्यावरील अधिकार पूर्वींच सोडलेला आहे. तेव्हां ते तरी आतां राजे कसे होऊं शकतील? म्हणून एकाद्या प्रौढ आदर्श व्यक्तीप्रमाणें ज्याचें शील आहे, सत्य व कारुण्य यांची जो केवळ मूर्ति आहे, त्या तरुण ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिरालाच आपण राज्याभिषेक केला पाहिजे. युधिष्ठिर भीष्म व धृतराष्ट्र यांचा सन्मान राखून व त्यांच्या पुत्रांचें भलें केल्यावांचून रहाणार नाहीं." युधिष्ठिरावर थोडयाच वेळांत प्रजाजनांचें इतकें विलक्षण प्रेम बसलें होतें कीं, ज्यावेळीं वारणावतास युधिष्ठिराची पाठवणी चालली होती त्यावेळीं आपण होऊनच प्रजा धृतराष्ट्राला नानाप्रकारचीं दूषणें देऊन स्वतःही युधिष्ठिरा-

बरोबर वारणावतास जाण्याचा आपला निश्चय प्रकट करीत आहेत. प्रजाजन म्हणतात :–

> तान्राज्यं पितृतः प्राप्तान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।। ९
> अधर्ममिदमत्यन्तं कथं भीष्मोऽनुमन्यते ।
> विवास्यमाना न स्थाने नगरे योऽभिमन्यते ।। १०
> पितेव हि नृपोस्माकमभूच्छान्तनवः पुरा ।
> विचित्रवीर्यो राजर्षिः पाण्डुश्च कुरुनन्दनः ।। ११
> स तस्मिन्पुरुषव्याघ्रे देवभावं गते सति ।
> राजपुत्रानिमान्बालान्धृतराष्ट्रो न मृष्यते ।। १२
> वयमेतदनिच्छन्तः सर्वं एव पुरोत्तमात् ।
> गृहान्विहाय गच्छामो यत्र गन्ता युधिष्ठिरः ।। १३
>
> —महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४५

" पित्यापासून चालत आलेलें हें राज्य वस्तुतः पांडवांचेंच असतांना धृतराष्ट्र तें त्यांना सरळपणानें देऊं इच्छीत नाहीं ही केवढी वाईट गोष्ट आहे ! या अधार्मिक गोष्टीला भीष्म तरी आपली संमति कशी देतात ? पांडवांना नगराबाहेर काढून देण्याच्या या कारस्थानाला भीष्मांनीं संमति द्यावी ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे ? पांडवांच्या पूर्वजांचे आपल्यावर मोठें उपकार आहेत. पित्याप्रमाणें शांतनुपुत्र विचित्रवीर्यानें आपलें परिपालन केलें. त्यानंतर पांडवांचे वडील महाराज पांडु यांनींही आपलें परिपालन तसेंच केलें. अशा स्थितींत पांडु देवाघरीं गेल्यानंतर त्यांच्या या असहाय मुलांचा धृतराष्ट्रांनीं असा हा छळवाद मांडावा ही गोष्ट अत्यंत अयोग्य आहे. आपल्याला जर ही गोष्ट मुळींच पटणारी नाहीं तर आपण तरी या अधार्मिक राज्यांत रहावयाचें कशाला ? आपणही पांडवांबरोबर वारणावतांत कां जाऊं नये ?"

द्रौपदीस्वयंवरानंतर पांडव प्रकट झाल्यानंतर पौरजनांनीं ते हस्तिनापुरांत आल्यानंतर त्यांचें असेंच मोठ्या उत्साहानें स्वागत केलें आहे. अगदीं धृतराष्ट्राच्या कानाला वेदना होतील अशा पद्धतीनें पौरजन उघड उघड म्हणूं लागले:–

अयं स पुरुषव्याघ्रः पुनरायाति धर्मवित् ।
यो नः स्वानिव दायादान्धर्मेण परिरक्षति ।। १७
अद्य पाण्डुर्महाराजो वनादिव जनप्रियः ।
आगतः प्रियमस्माकं चिकीर्षुर्नात्र संशयः ।। १८
किं नु नाद्य कृतं तात सर्वेषां नः परं प्रियम् ।
यन्नः कुन्तीसुता वीरा नगरं पुनरागताः ।। १९
यदि दत्तं यदि हुतं विद्यते यदि नस्तपः ।
तेन तिष्ठन्तु नगरे पाण्डवाः शरदां शतम् ।। २७

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २०७

"स्वतःच्या नातलगाप्रमाणेंच जो प्रजांचें परिपालन करीत असे, तो धर्मज्ञ पुरुषव्याघ्र युधिष्ठिर पुनश्च येत आहे. याला पाहून आम्हांला असें वाटतें कीं जणूं काय महाराज पांडूच पुनश्च वनांतून इथें येत आहेत. हा आमचें प्रिय करील यांत आम्हांला मुळींच संशय वाटत नाहीं. कुंतीपुत्र पुनश्च राजधानींत परत येत आहेत यापेक्षां आमचें दुसरें कांहीं प्रिय असूं शकेल काय ? आम्ही आजवर जें कांहीं दान केलें असेल, हवन केलें असेल अथवा तप केलें असेल तर त्याच्या पुण्यानें पांडव शंभर वर्षें या नगरींतच स्थिर होवोत."

भारतीय राज्ययंत्राचें स्वरूप विशद करीत असतां पूर्वींच असें सांगितलें आहे कीं, येथील राज्य ही भोगाची वस्तु नसून ती कर्तव्याची वस्तु होती. 'रंजनात् राजा' अशी गंमतीची उपपत्ति बसवून 'राजा प्रकृतिरंजनात्' अशी राजपदाची सर्वोत्कृष्ट व्याख्या भारतीय शास्त्रज्ञांनीं केली आहे. प्रजांचें पितामाता सर्व कांहीं राजा असतो. प्रजांच्या अंतःकरणांत आपल्याविषयीं विश्वास व प्रेम निर्माण होण्यासाठीं त्यांना हिताचें व त्यांच्या सुखाचें जें जें कांहीं असेल त्यासाठीं सतत झटत राहणें हें राजाचें परम कर्तव्य येथें मानलें गेलें आहे. त्यामुळें राजपद ही सुखाची गोष्ट नसून देवघरांतील नंदादीपाप्रमाणें प्रजानुरंजनाच्या उदात्त ध्येयासाठीं जीवन सतत तिळतिळ जाळणें हेंच राजा या व्यक्तीचें खरें कर्तव्य होय. पौरजानपदांचें नियंत्रण राजसत्ता मानी हें मी पूर्वींच दिग्दर्शित केलें आहे. येथील आदर्श राजपुरुषांनीं प्रजेसाठीं कोणत्या गोष्टींचा

परित्याग करावयाचा सोडला आहे ? श्रीरामचंद्रांनीं सीतामाईचा-देखील प्रजारंजनासाठीं त्याग केला. त्यामुळें ते प्रजाजनांच्या हृदयांतील प्रीतिरंजनाचें केंद्र असे महान् राजपुरुष झाले. युधिष्ठिर हे अशा महानुभावांपैकीं आहेत. म्हणूनच पुण्यश्लोकांत त्यांची गणना होते. मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचंद्र यांना जी अपूर्व प्रजाप्रियता लाभली ती राजा युधिष्ठिरांना लाभली होती. ज्याप्रमाणें भगवान् रामचंद्र अरण्यांत जात असतां सर्व प्रजा त्यांच्या पाठोपाठ अरण्यांत जावयास निघाल्या व रामावांचूनचें नगर त्यांना अरण्य व रामाबरोबरचें अरण्य म्हणजेच त्यांना नगर वाटूं लागलें, तीच गोष्ट युधिष्ठिराच्या वनगमनाचे वेळीं घडून आली आहे. तो करुण प्रसंग चित्रित करणारा महाभारतांतील उतारा थोडा लांबट असला तरी तो येथें मी उद्धृत करतों :—

गतानेतान्विवित्वा तु पौराः शोकाभिपीडिताः ।
गर्हयन्तोऽसकृद्भीष्मविदुरद्रोणगौतमान् ।। १२
ऊचुर्विगतसंत्रासाः समागम्य परस्परम् ।

पौरा ऊचुः ।

नेदमास्ति कुलं सर्वं न वयं न च नो गृहाः ।। १३
यत्र दुर्योधनः पापः सौबलेयेन पालितः ।
कर्णदुःशासनाभ्यां च राज्यमेतच्चिकीर्षति ।। १४
न तत्कुलं न चाचारो न धर्मोर्थः कुतः सुखम् ।
यत्र पापसहायोयं पापो राज्यं चिकीर्षति ।। १५
दुर्योधनो गुरुद्वेषी त्यक्ताचारसुहृज्जनः ।
अर्थलुब्धोभिमानी च नीचः प्रकृतिनिर्घृणः ।। १६
नयमस्ति मही कृत्स्ना यत्र दुर्योधनो नृपः ।
साधु गच्छामहे सर्वेयत्र गच्छन्ति पाण्डवाः ।। १७
सानुक्रोशा महात्मानो विजितेन्द्रियशत्रवः ।
ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च धर्माचारपरायणाः ।। १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानुजग्मुस्ते पांडवांस्तान्समेत्य च ।
ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे कौन्तेयान्माद्रिनन्दनान् ।। १९

क्व गमिष्यथ भद्रं वस्त्यक्त्वास्मान्दु:खभागिनः :
वयमप्यनुयास्यामो यत्र यूयं गमिष्यथ ।। २०
अधर्मेण जिताञ्च्छ्रुत्वा युष्मांस्त्यक्तघृणैः परैः ।
उद्विग्नाः स्मो भृशं सर्वे नास्मान्हातुमिहार्हथ ।। २१
भक्तानुरक्तान्सुहृदः सदा प्रियहितेरतान् ।
कुराजाधिष्ठिते राज्ये न विनश्येम सर्वशः ।। २२
श्रूयतां चाभिधास्यामो गुणदोषान्नरर्षभाः ।
शुभाशुभाधिवासेन संसर्गः कुरुते यथा ।। २३
वस्त्रमापस्तिलान्भूमिं गन्धो वासयते यथा ।
पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ।। २४
मोहजालस्य योनिर्हि मूढैरेव समागमः ।
अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ।। २५
तस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च सुस्वभावैस्तपस्विभिः ।
सद्भिश्च सह संसर्गः कार्यः शमपरायणैः ।। २६
येषां त्रीण्यवदातानि विद्या योनिश्च कर्म च ।
तान्सेवेत्तैः समास्याहि शास्त्रेभ्योपि गरीयसी ।। २७
निरारम्भा ह्यपि वयं पुण्यशीलेषु साधुषु ।
पुण्यमेवाप्नुयामेह पापं पापोपसेवनात् ।। २८
असतां दर्शनात्स्पर्शात्संजल्पाच्च सहासनात् ।
धर्माचाराः प्रहीयन्ते सिध्यन्ति च न मानवाः ।। २९
बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् ।
मध्यमैर्मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः ।। ३०
अनीचैर्नाप्यविषयैर्नाधर्मिष्टैर्विशेषताः ।
ये गुणाः कीर्तिता लोके धर्मकामार्थसंभवाः ।
लोकाचारेषु संभूता वेदोक्ताः शिष्टसंमताः ।। ३१
ते युष्मासु समस्ताश्च व्यस्ताश्चैवेह सद्गुणाः ।
इच्छामो गुणवन्मध्ये वस्तुं श्रेयोभिकांक्षिणः ।। ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्या वयं यदस्माकं स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः ।
असतोपि गुणानाहुर्ब्राह्मणप्रमुखाः प्रजाः ।। ३३

तदहं भ्रातृसहितः सर्वान्विज्ञापयामि वः ।
नान्यथा तद्धि कर्तव्यमस्मत्स्नेहानुकम्पया ।। ३४
भीष्मः पितामहो राजा विदुरो जननी च मे ।
सुहृज्जनश्च प्रायो मे नगरे नागसाह्वये ।। ३५
ते त्वस्मद्धितकामार्थं पालनीयाः प्रयत्नतः ।
युष्माभिः सहिताः सर्वे शोकसंतापविह्वलाः ।। ३६
निवर्तता गता दूरं समागमनशापिताः ।
स्वजने न्यासभूते मे कार्या स्नेहान्विता मतिः ।। ३७
एतद्धि मम कार्याणां परमं हृदि संस्थितम् ।
कृता तेन तु तुष्टिर्मे सत्कारश्च भविष्यति ।। ३८

—महाभारत, वनपर्व अध्याय १

"पांडव वनवासांत गेलेले पाहून पौरजनांना अत्यंत दुःख झालें. भीष्म, विदुर, द्रोणाचार्य व कृपाचार्य यांची वारंवार निंदा करीत परस्परांत ते बोलूं लागले कीं, ज्या ठिकाणीं पापात्मा दुर्योधन, कर्ण-शकुनींच्या नेतृत्वाखालीं व दुःशासनाच्या साहाय्यानें राज्य करणार आहे तें हें कुल तर शिल्लक राहूंच शकणार नाहीं; पण आम्ही व आमचीं घरेंदारेंही शिल्लक रहाणार नाहींत. जेथें आचारपरंपरा शिल्लक नाहीं, धर्म उरलेला नाहीं, राज्यशासनाचे नियम धाब्यावर बसविले गेले आहेत त्या ठिकाणीं कुठलें सुख व कुठलें कुल? पाप्यांच्या साहाय्यानें हा राज्य करणार! दुर्योधन हा गुरुजनांचा द्वेष करणारा, आचार टाकलेला, सुहृज्जनांचा परित्याग केलेला, अहंकारी, स्वभावतःच अत्यंत क्रूर व नीच आहे. तो जेथें राज्य करील तें राज्य आदर्श म्हणून राहणें अशक्य आहे. जेथें पांडव जातील तेथेंच आपण जाऊं या. त्यांचीं अंतःकरणें दयापूर्ण आहेत. इंद्रियें व शत्रु यांना त्यांनीं जिंकून टाकलें आहे. त्या महानुभावांना अकार्याची तरी घृणा आहे. ते महानुभाव धर्म व धार्मिक आचार यांच्यावर अत्यंत निष्ठा ठेवणारे आहेत; व ते अत्यंत कीर्तिमान् आहेत. याप्रमाणें परस्परांशीं बोलून अरण्यांत ज्या ठिकाणीं पांडव होते तेथें ही सर्व मंडळी येऊन पोहोंचली, व हात जोडून ते त्यांना म्हणूं लागले: आम्हां दुःखी लोकांना सोडून तुम्ही कोठें जात आहां? जेथें तुम्ही

जावयाचें ठरविलें असेल तेथें आम्हीही तुमच्या मागोमाग याव-याचें ठरविलें आहे. लाज सोडलेल्या दुष्टांनीं अधर्मानें तुम्हांला जिंकलें हें ऐकून आम्ही अत्यंत उद्विग्न झालों आहोंत. तुम्ही आमचा परित्याग करूं नये. आम्ही तुमचे भक्त असून तुमच्यावर अनुरक्त आहोंत. आम्ही तुमचे जवळचे सुहृद् आहोंत व नेहमीं तुमचें हित व प्रिय करण्याविषयीं दक्ष आहों. वाईट राजाच्या राज्यांत आम्ही विनाश पावल्यावांचून रहाणार नाहीं. हे नरश्रेष्ठांनो! चांगल्या व वाईट संसर्गांनीं सभोंवारच्या पदार्थांना विशिष्ट परिणाम नेहमींच भोगावा लागतो. वस्त्र, पाणी, तिल, भूमि यांना जर फुलांच्या संसर्गांत ठेवलें तर आपोआप सुवास चिकटल्यावांचून रहात नाहीं. मूर्खांची संगति हें मोहाच्या जाळ्याचें कारण बनल्यावांचून रहात नाहीं आणि साधूची संगति धर्म वाढवावयास कारणीभूत झाल्या-वांचून रहात नाहीं. म्हणून ज्यांना शांततेची इच्छा असेल व कल्याणाची इच्छा असेल त्यांनीं नेहमीं प्राज्ञ, वृद्ध, तपस्याशील व सुस्वभावी अशा सज्जनांशींच संगति करावी. विद्या, कुल व कर्म या तिन्ही दृष्टींनीं जे अत्यंत योग्य असतील त्यांची सेवा करणें शास्त्र-वचनापेक्षांही अधिक महत्त्वाचें आहे. आम्ही स्वतः जरी कोणतेंच कर्म केलें नाहीं तरी पुण्यशील साधूंच्या जर सहवासांत राहिलों तर आम्हांला पुण्य प्राप्त होईल व पाप्यांच्या सहवासांत राहिलों तर निश्चित पापच प्राप्त होईल. दुष्टांच्या दर्शनानें, स्पर्शानें, संवादांनीं इतकेंच नव्हे तर त्यांच्यांत नुसत्या बसण्यानें सर्व प्रकारचे धार्मिक आचार नष्ट होतात व मानवांना सिद्धि कधींही प्राप्त होऊं शकत नाहीं. नीचांच्या सहवासानें बुद्धीला सर्व प्रकारची अवकळा येऊन ती नीचतेच्याच मार्गाचें अनुकरण करूं लागते. मध्यम लोकांच्या सह-वासानें ती मध्यम प्रतीची बनते, तर श्रेष्ठ पुरुषांच्या सहवासानें ती अतिश्रेष्ठ बनते. जगतामध्यें धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांची प्राप्ति करून देणारे जे शिष्टसंमत व वेदांत सांगितलेले महान् सद्‌गुण म्हणून आहेत ते अधार्मिक लोकांच्या सहवासांत कधींच उत्पन्न होत नसतात.' ते सर्व शिष्टसंमत व शास्त्रसंमत सद्‌गुण आपल्या व्यक्तिमत्त्वांत खच्चून भरलेले आहेत. गुण-

वंतांच्या सहवासांतच आमचें समग्र जीवन जावें अशी आमची इच्छा आहे. कारण कीं, आमचें कल्याण व्हावें अशी आमची इच्छा आहे. म्हणून आम्ही आपण जेथें रहाल तेथेंच राहूं इच्छितों. प्रजाजनांचें हें म्हणणें ऐकून युधिष्ठिर त्यांना म्हणाले कीं, स्नेह व कारुण्य यांमुळें प्रेरित होऊन सर्व ब्राह्मणप्रमुख प्रजा आमच्या ठिकाणीं नसलेले गुण आमच्या ठिकाणीं आहेत असें ज्या अर्थी म्हणत आहेत त्या अर्थी आम्ही खरोखरीच धन्य आहोंत. माझ्या बंधूंसहित मी आतां आपणांस जी विनंती करणार आहें, ती आपण कृपापूर्वक ऐकावी व तसेंच वागावें अशी माझी इछा आहे. जर आमच्याविषयीं आपल्या अंतःकरणांत स्नेह असेल व अनुकंपा असेल तर आपण कृपापूर्वक माझें म्हणणें ऐकावें. पितामह भीष्म, राजा विदुर, व माझी माता आणि सुहृज्जन हस्तिनापुरांत आहेत. ते सर्व उत्कट शोक व संताप यांनीं अत्यंत विह्वल झालेले आहेत. आमच्या हितासाठीं व आम्हांला बरें वाटावें म्हणून त्यांचें परिपालन करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. आम्ही दूर निघून आलों तेव्हां त्यांनीं आमच्याबरोबर येऊं नये म्हणून शपथ घालून त्यांना परत फिरविलें. माझी ठेव म्हणून आपण त्यांना सांभाळा, व त्यांच्याविषयींही आपल्या मनांत प्रेम बाळगा. खरोखर करण्यासारखें व माझ्या हृदयांत अगदीं घर करून राहिलेलें माझें कांहीं कार्य शिल्लक असेल तर तें येवढेंच आहे. येवढें आपण केलेंत कीं मला खरा आनंद होईल व माझा खरा सन्मान केल्यासारखें होईल."

युधिष्ठिराच्या या निर्बंधामुळें प्रजाजन परतले खरे; पण ते दुःखानें वेडे होऊन आक्रोश करीतच परतले असें महाभारतांत म्हटलें आहे. प्रजाजनांना राजा युधिष्ठिराच्या नेतृत्वाविषयीं व त्याच्यामुळेंच इतर पांडवांच्याविषयींही केवढी विलक्षण श्रद्धा वाटत होती हें महाभारतांतील संहारानंतर प्रजांनीं युधिष्ठिराबद्दल काढलेल्या उद्गारांतूनही स्पष्टपणें व्यक्त झालें आहे. युधिष्ठिराचें साम्राज्य सुरू झाल्यानंतर राजा धृतराष्ट्र अरण्यवास पत्करण्यासाठीं ज्यावेळीं जाऊं लागला त्यावेळीं प्रजाजनांचा निरोप घेत असतां त्यानें युधिष्ठिराविषयीं असें सांगितलें कीं, आपण युधिष्ठिराचा सांभाळ

करावा, तो आपलें कल्याण करण्याचा प्रयत्न करीलच. त्यावेळीं धृतराष्ट्राला उत्तर देतांना प्रजा म्हणतात :—

दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्रति नो वृथा ।। ३९
समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ।
अनुवर्त्स्यन्ति वा धीमन्समेषु विषमेषु च ।। ४०
प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवान् शीलभूषणान् ।
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पारिबर्हांश्च पार्थिवः ।। ४१
पूर्वराजाभिपन्नांश्च पालयत्येव पाण्डवः ।
दीर्घदर्शी मृदुर्दान्तः सदा वैश्रवणो यथा ।। ४२
अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ।
अथ मित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभः ।। ४३
ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पालितः सदा ।
विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।। ४४
न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ।
मंदा मृदुषु कौरव्य तीक्ष्णेष्वाशीविषोपमाः ।। ४५
वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ।
न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ।। ४६
अस्मिन् जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ।
भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।। ४७
न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरा जानपदा जनाः ।
अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।। ४८
मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ।
स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।। ४९
कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते पुरुषर्षभ । ५०

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अध्याय १०

" हे राजा, पांडवांच्या बाबतींत आम्ही कांहीं लक्ष द्यावें असें आम्हांला सांगणें व्यर्थ आहे. स्वर्गाचेंदेखील पालन करण्यास पांडव समर्थ आहेत, मग पृथ्वीची कथाच काय ? हे कुरुकुलश्रेष्ठा चारित्र्य हेंच भूषण समजणारे पांडव धर्माचें अनुकरण त्यांच्या संपत्तीच्याच

काय पण विपत्तीच्या काळांत देखील केल्यावांचून रहाणार नाहींत. पूर्वीच्या राजांनीं दिलेले आमचे अग्रहार व देणग्या पांडव यथावत् चालवीत आहेत. महाराज युधिष्ठिर कुबेराप्रमाणें उदार असून दीर्घदर्शी, मृदु, दान्त, मित्रांवर दया करणारा व अत्यंत पवित्र आहे. या महानुभावाचे सचिवही अतिशय थोर अंतःकरणाचे आहेत. धर्मराजाच्या संसर्गामुळें भीमार्जुनदेखील प्रजांचें अप्रिय कधींच करणार नाहींत. चांगल्या लोकांविषयीं पांडव जसे अत्यंत मृदु आहेत त्याचप्रमाणें अहित करणाऱ्यांविषयीं ते सर्पाप्रमाणें तीक्ष्णही आहेत. हे सर्व महानुभाव महापराक्रमी असून नेहमींच प्रजांचें हित करण्यांत रत असतात. पांडवच काय, पण त्यांच्या सहवासांतील कुंती, द्रौपदी, उलूपी व सुभद्रा या राजस्त्रियादेखील प्रजांचें स्वप्नांतही अहित करणार नाहींत. तूं केलेला स्नेह युधिष्ठिरानें वाढविला आहे. धर्मपरायण पांडव प्रजा कसल्याही असल्या तरी त्यांचें पालन अवश्यमेव करतील. तेव्हां युधिष्ठिर प्रजांना कसें वागवील ही आपल्या मनांतील काळजी पूर्णपणें काढून टाकून तूं निश्चित अंतःकरणानें आश्रमवासाचें आपलें कर्तव्य पार पाड. आमचा तुला नमस्कार असो."

धर्माची केवळ मूर्ति

युधिष्ठिराच्या जीवनाचा स्थायीभाव धर्म हा होता. केवळ कर्तव्यासाठीच कर्तव्य या बुद्धीनें ऐहिक लाभालाभाची कल्पनाही मनांत न आणतां धर्माचें आचरण ते करीत. वनपर्वांत ज्या वेळीं द्रौपदी युधिष्ठिरांच्या धार्मिक भोळेपणानें सर्वांवर कोसळलेल्या संकटाबद्दल त्यांना दूषण देऊन ज्यापासून केवळ दुःखच उत्पन्न होतें असें धर्माचरण तुम्ही कशास्तव चालविलें आहे असें म्हणूं लागली, त्या वेळीं तिला उत्तर देतांना युधिष्ठिरांनीं आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. ते म्हणतात :–

नाहं कर्म फलान्वेषी राजपुत्रि चराम्युत ।
ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्युत ॥ २
अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥ ३

धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ।। ४
धर्म एव मनः कृष्णे स्वभावाच्चैव मे धृतम् ।
धर्मवाणिज्यको हीनो जघन्यो धर्मवादिनाम् ।। ५

—महाभारत वनपर्व अध्याय ३१

"हे राजपुत्रि, मी जें धार्मिक कर्तव्य पार पाडतों त्या धर्माच्या कर्माचें फळ मला मिळावें अशा इच्छेनें मी धर्मकर्म कधींच करीत नाहीं. दान करणें हें आपलें धार्मिक कर्तव्य आहे; अशा निष्ठेनेंच मी दान करतों; व यज्ञ करणें हें आपलें धार्मिक कर्तव्य आहे अशा बुद्धीनेंच मी यज्ञही करतों. कर्तव्य करण्याचें फळ मिळो अगर न मिळो पण केवळ कर्तव्य म्हणूनच प्रत्येकानें तें केलें पाहिजे. अशा बुद्धीनेंच मी यथाशक्ति धार्मिक कर्तव्य पार पाडतों. वेदशास्त्रांचें उल्लंघन न करतां व सज्जनांची वागण्याची पद्धति अवलोकन करून मी धर्मानुसार वागत असतों. धर्माचें फळ मिळावें म्हणून मी धर्मानुसार वागत नाहीं.कांहीं मिळावें म्हणून वैश्य वृत्तीनें जो धर्माचें आचरण करीत असतो त्याला धर्मज्ञ पुरुष हीन व अधम समजतात. हे कृष्णे, निसर्गतःच माझी प्रवृत्ति धर्माकडे आहे म्हणून मी धर्मानुसार वागतों."

पुनश्च भीमसेनाशीं बोलत असतां राजा युधिष्ठिरांनीं आपल्या अंतःकरणांतील हेच भाव व्यक्त केले आहेत. ते म्हणतात :—

मम प्रतिज्ञां च निबोध सत्यां वृणे धर्मममृताज्जीविताच्च ।
राज्यं च पुत्राश्च यशो धनं च सर्वं न सत्यस्य कलामुपैति ।। २२

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३४

" हे भीमसेना, माझी प्रतिज्ञा नीट ऐक. जीवितापेक्षां व अमर होण्यापेक्षां धर्म मला सर्वांत प्रिय आहे. त्यासाठीं मी सर्वस्वाचा परित्याग करीन. एका सत्यधर्माच्या आचरणासमोर राज्य, पुत्र, यश, धन इत्यादि सर्व गोष्टींचें काडीइतकेंही महत्त्व नाहीं." युधिष्ठिराच्या या धर्मप्रवृत्तीची त्यांच्याशीं शत्रुत्व करणाऱ्या लोकांनादेखील पूर्णपणानें जाणीव आहे. त्यामुळें त्यांच्याविषयीं उद्गार

काढीत असतां जेव्हां कांहीं चांगले प्रसंग येतात, त्या त्या प्रत्येक वेळीं त्यांच्या या धर्मनिष्ठेचा उल्लेख त्यांचे शत्रूदेखील केल्यावांचून रहात नाहींत. उद्योगपर्वांत श्रीकृष्णांशीं बोलत असतां कर्ण म्हणतो:

स एव राजा धर्मात्मा शाश्वतोस्तु युधिष्ठिरः ।
नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।। २३

—महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय १४१

"ज्याचा नेता हृषीकेश आहे व योद्धा धनंजय आहे तो धर्मात्मा युधिष्ठिरच पृथ्वीचें शाश्वत राज्य करो." पांडव वनांत गेल्यानंतर कदाचित् विदुराच्या वजनानें राजा धृतराष्ट्र त्यांना परत बोलावील व त्यांचें राज्य हरण करण्यासाठीं आपण केलेले श्रम फुकट जातील म्हणून चिंतामग्न झालेल्या दुर्योधनाशीं बोलतांना, शकुनीसारख्या पांडवांच्या सदैव अहितावर टपलेल्या पाताळयंत्री व जातिवंत दुष्टानें देखील युधिष्ठिर व त्याचे बंधु यांच्या धर्मनिष्ठेविषयीं हाच विलक्षण विश्वास प्रकट केला आहे. तो म्हणतो:—

किं बालिशमतिं राजन्नास्थितोसि विशांपते ।
गतास्ते समयं कृत्वा नैतदेवं भविष्यति ।। ७
सत्यवाक्ये स्थिताः सर्वे पाण्डवा भरतर्षभ ।
पितुस्ते वचनं तात न ग्रहीष्यन्ति कर्हिचित् ।। ८

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ७

"हे राजा, राज्यपदाचा भार संभाळण्याचें येवढें मोठें कार्य उचलेल्या तुझ्यासारख्यांच्या ठिकाणीं इतकी बालिश बुद्धि कां असावी? पांडव येथून जातांना वनवासाची प्रतिज्ञा करून गेले आहेत. कोणत्याही कारणास्तव आपली ती प्रतिज्ञा मोडून मध्यंतरींच ते कधींही इकडे येणार नाहींत. तुझ्या पित्यानें बोलाविलें तरी या बाबतींत ते त्याचें कधींही ऐकणार नाहींत. सर्व पांडव अत्यंत सत्यसंध आहेत." या सत्यसंधतेमुळेंच, पांडव वनवासांत असतां त्यांच्या अनेक मित्रांची व सुहृदांची कौरवांना युद्धांत ठार मारून त्यांचें राज्य त्यांना परत मिळवून देण्याची इच्छा असतांना देखील त्यांचा वनवासाचा काल संपेपर्यंत कोणालाही त्यांचे बाबतींत कांहींही करणें शक्य झालें नाहीं. वनांत ज्यावेळीं भगवान् श्रीकृष्ण, सात्यकि व बलरामासहित

युधिष्ठिराच्या भेटीला आले, त्यावेळीं सात्यकि श्रीकृष्णांना असें सुचवूं लागला कीं, आपणच कौरवांच्यावर स्वारी करून व त्यांना ठार मारून त्यांचें राज्य युधिष्ठिराच्या स्वाधीन करावयास पाहिजे. त्या वेळीं सात्यकीला श्रीकृष्णांनीं दिलेलें उत्तर व त्यावर युधिष्ठिरांनीं काढलेले उद्‌गार या गोष्टीवर चांगलाच प्रकाश टाकतात.

असंशयं माधव सत्यमेतद्‌गृह्णीम ते वाक्यमदीनसत्त्व ।
स्वाभ्यां भुजाभ्यामजितां तु भूमिं नेच्छेत्कुरूणामृषभः कथंचित् ।।२३
न ह्येष कामान्न भयान्न लोभाद्युधिष्ठिरो जातु जह्यात्स्वधर्मम् ।
भीमार्जुनौ चातिरथौ यमौ च तथैव कृष्णा द्रुपदात्मजेयम् ।। २४
उभौ हि युद्धेऽप्रतिमौ पृथिव्यां वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
कस्मान्न कृत्स्नां पृथिवीं प्रशासेन्माद्रीसुताभ्यां च पुरस्कृतोऽयम्।।२५
यदा तु पञ्चालपतिर्महात्मा सकेकयश्चेदिपतिर्वयं च ।
युध्येम विक्रम्य रणे समेतास्तदैव सर्वे रिपवो हि न स्युः ।। २६

युधिष्ठिर उवाच ।

नेदं चित्रं माधव यद्‌ब्रवीषि सत्यं तु मे रक्ष्यतमं न राज्यम् ।
कृष्णस्तु मां वेद यथावदेकः कृष्णं च वेदाहमथो यथावत् ।। २७
यदैव कालं पुरुषप्रवीरो वेत्स्यत्ययं माधव विक्रमस्य ।
तदा रणे त्वं च शिनिप्रवीर सुयोधनं जेष्यसि केशवश्च ।। २८
प्रतिप्रयान्त्वद्य दशार्हवीरा दृष्टोऽस्मि नाथैर्नरलोकनाथैः ।
धर्मेऽप्रमादं कुरुताप्रमेया द्रष्टास्मि भूयः सुखिनः समेतान् २९

—महाभारत, वनपर्व अध्याय १२०

"हे सात्यकि, तुझें म्हणणें सत्य आहे व तें आम्हांस मान्य आहे. पण स्वतःच्या बाहूंच्या भरंवशावर न मिळविलेली पृथ्वी घ्यावयास कुरुश्रेष्ठ युधिष्ठिर कधींही सिद्ध होणार नाहीं. काम, भय व लोभ यांपैकीं कोणत्याही कारणास्तव युधिष्ठिर धर्म टाकावयास कधींही सिद्ध होणार नाहीं. तीच गोष्ट भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव व द्रौपदी यांची आहे. युधिष्ठिराजवळ सामर्थ्य कमी पडलें म्हणून तो राज्य करीत नाहीं असें थोडेंच आहे? भीमसेन व अर्जुन हे त्याचे

बंधु युद्धांत केवळ अप्रतिम आहेत. हे चार बंधु, द्रुपद, केकय, चेदिपति व आपण या सर्वांनीं मिळून शत्रूवर चढाईच केली असती तर कौरव जिवंतच राहाते ना! पण क्षत्रियांनीं बाहुबलावर पृथ्वी जिंकावी व सत्यधर्मानें वागावें या धर्मानुसार प्रतिज्ञेप्रमाणें आपला वनवास पूर्ण झाल्यावांचून युधिष्ठिर राज्य स्वीकारणार नाहीं. श्रीकृष्णांचें हें बोलणें ऐकतांच युधिष्ठिर म्हणाले : हे श्रीकृष्णा, आपण जें बोलतां तेंच बरोबर आहे; पण त्यांत आश्चर्य असें कांहींच नाहीं. सत्य हीच माझ्या दृष्टीनें खरी रक्षणीय गोष्ट होय, राज्य नव्हे. मला श्रीकृष्ण ओळखूं शकतो व श्रीकृष्णाला केवळ मी ओळखूं शकतों. ज्यावेळीं पुरुषश्रेष्ठ श्रीकृष्णाला हा पराक्रमाचा काल आहे असें वाटेल, त्यावेळीं हे सात्यके रणामध्यें तूं सुयोधनाला जिंकशील. हे यादववीरांनो तुम्ही आतां आपापल्या स्थळीं जा. अप्रमत्त वृत्तीनें धर्माच्यासंबंधीं निष्ठा ठेवा. पुनः आपण योग्य वेळीं भेटूं. ”

युधिष्ठिरांच्या या अत्यंत धार्मिक प्रवृत्तीमुळें त्यांच्या हातून अत्यंत न्याय्य वर्तन घडत असे. कठिण प्रसंगींही त्यांचा न्याय त्यांना सोडून गेला नाहीं. वनपर्वांत यासंबंधीं एक मोठा चमत्कारिक प्रसंग वर्णिलेला आहे. एकदां पांडव फिरत फिरत अशा एका स्थळीं आले कीं जेथें त्यांना पाणी म्हणून मिळेना. तृषाक्रांत झालेल्या युधिष्ठिरानें आपल्या बंधूंना पाण्याचा शोध करावयास सांगितलें. सहदेव शोध करावयास गेल्यानंतर त्याला एका ठिकाणीं पाण्याचें सरोवर आढळून आलें. पण सरोवराजवळ जाऊन पाण्याला हात लावणार तोंच एका यक्षानें त्याला असें सांगितलें कीं, ‘हें सरोवर माझें आहे. माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिल्यावांचून तूं या सरोवरांतील पाणी पिऊं नकोस. प्यालास तर ताबडतोब मरून पडशील.’ तें ऐकतांच तहानेलेल्या सहदेवानें त्याच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून व हातांत पाणी घेऊन त्यानें तें ओठाजवळ नेलें. पण ओठाला पाण्याचा स्पर्श होतांच तो मरून पडला. क्रमाक्रमानें सर्वच पांडवांची ही अवस्था झाली व चारही पांडव तेथें मरून पडले. त्यावेळीं युधिष्ठिरांनीं तेथें येऊन यक्षाच्या प्रश्नांचीं उत्तरें

दिलीं. तेव्हां प्रसन्न होऊन यक्षानें असें सांगितलें कीं, तुझ्या मेलेल्या कोणत्याही एका बंधूला जीवदान माग त्याला मी जिवंत करीन. युधिष्ठिरांनीं कोणत्या बंधूचें जीवदान मागितलें असेल? आपण अर्जुन अगर भीमसेन हीं नांवें उच्चाराल. आपलीच काय, पण यक्षाची सुद्धां तीच कल्पना होती. पण आपल्याप्रमाणेंच युधिष्ठिरांनीं यक्षाचाही अपेक्षाभंग केलेला आहे. व युधिष्ठिरानें त्याचें जें कारण सांगितलें तें पाहून त्याचें दयामय अंतःकरण व अपूर्व न्यायनिष्ठा यांच्यामुळें यक्षाप्रमाणेंच आपलेंही अंतःकरण भरून आल्यावांचून रहात नाहीं. यक्षप्रश्नांतील तेवढा भागच येथें मी उद्धृत करतों :--

यक्ष उवाच ।

तस्मात् त्वमेकं भ्रातॄणां यमिच्छसि स जीवतु ।। २२

युधिष्ठिर उवाच ।

श्यामो य एष रक्ताक्षो बृहच्छाल इवोत्थितः ।
व्यूढोरस्को महाबाहुर्नकुलो यक्ष जीवतु ।। २३

यक्ष उवाच ।

प्रियस्ते भीमसेनोऽयमर्जुनो वः परायणम् ।
स कस्मान्नकुलो राजन् सापत्नं जीवमिच्छसि ।। २४
यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
तुल्यं तं भीममुत्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ।। २५
तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।
अथ केनानुभावेन सापत्नं जीवमिच्छसि ।। २६
यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपासते ।
अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ।। २७

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मं न त्यजामि मानो धर्मो हतोऽवधीत् ।। २८
आनृशंस्यं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।
आनृशंस्यं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ।। २९

धर्मशीलः सदा राजा इति मां मानवा विदुः ।
स्वधर्मान्न चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ।। ३०
कुन्ती चैव तु माद्री च द्वे भार्ये तु पितुर्मम ।
उभे सपुत्रे स्यातां वै इति मे धीयते मतिः ।। ३१
यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
मातृभ्यां सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ।। ३२

यक्ष उवाच ।

तस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च नानृशंस्यं परं मतम् ।
तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भरतर्षभ ।। ३३

——महाभारत, वनपर्व अध्याय ३१३

"यक्ष म्हणाला, हे युधिष्ठिरा, माझ्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरें तूं दिलीं आहेस. तुझ्या भ्रात्यांपैकीं एकाला मी जीवदान देतों. कोणत्याही एकाचें जीवदान तूं माग. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाले, हा आरक्त नेत्रांचा, शाल वृक्षाप्रमाणें उंच, भरदार-छातीचा, श्यामवर्ण, महाबाहु नकुल जिवंत व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. हें ऐकतांच आश्चर्यानें यक्ष म्हणाला, हे राजन् भीमावर तुझें सर्वांत अधिक प्रेम आहे व अर्जुन तर तुम्हां सर्वांचेंच आश्रयस्थान आहे त्या दोघांनाही सोडून तुझा सावत्र भाऊ असलेल्या नकुलाला जिवंत करण्याची तूं कां इच्छा करतोस ? दहा सहस्र हत्तींचें बळ ज्याच्या अंगांत आहे त्या भीमाला मागण्याऐवजीं तूं नकुलाला मागतोस हें आश्चर्य आहे. सर्व लोक तर तुझें भीमावर सर्वांत अधिक प्रेम आहे असें म्हणतात. सर्व पांडव ज्याच्या सामर्थ्यावर स्थिर आहेत तो अर्जुन सोडून तूं नकुलाला जिवंत करण्याची मागणी करतोस हें आश्चर्य आहे. त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले, आपण धर्माची हत्या केली तर धर्मही आपली हत्या करतो व आपण धर्माचें संरक्षण केलें तर धर्मही आपलें संरक्षण करतो. धर्मत्याग करण्याची माझी इच्छा नाहीं. धर्माची हत्या करून धर्मानें आमची हत्या करावी अशी परिस्थिति मी निर्माण होऊं देणार नाहीं. सर्व परमार्थापेक्षां दया हाच परम श्रेष्ठ धर्म आहे. तो पाळण्याची माझी इच्छा आहे.

म्हणून हे यक्षा, नकुलच जिवंत राहिला पाहिज. लोक मला अत्यंत धर्मनिष्ठ राजा म्हणून ओळखतात. कोणत्याही परिस्थितींत धर्मापासून भ्रष्ट होण्याची माझी इच्छा नाहीं. म्हणून भीमावर माझें प्रेम असलें तरी व अर्जुन आमचा सर्वांचा आधार असला तरी माझ्या चार बंधूंपैकीं जर कोणी एकच जिवंत व्हावयाचा असेल तर नकुलच जिवंत व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. कुंती व माद्री या माझ्या पित्याच्या दोन स्त्रिया, त्या दोन्ही स्त्रिया पुत्रवती असाव्या व दोघींनाही सारखेंच भाग्य लाभावें अशी माझी इछा आहे. कुंती व माद्री या दोन्ही माता मला समान योग्यतेच्या आहेत. मी त्यांच्यांत काडीइतकाही भेद करीत नाहीं. दोघींनाही पुत्रवती असल्याचा मान मिळाला पाहिजे. म्हणून हे यक्षा, नकुलच जिवंत व्हावा. त्यावर प्रसन्न होऊन यक्ष म्हणाला, "ज्याअर्थीं अर्थ व कामापेक्षां आनृशंस्य हाच तूं श्रेष्ठ कर्तव्याचा भाग समजतोस त्याअर्थीं मी तुझ्यावर प्रसन्न आहें. तुझे सर्वच बंधु जिवंत होवोत." युधिष्ठिरांच्या अंतःकरणाची केवढी ही स्थिरता व साम्य बुद्धि ! या ठिकाणीं धर्माची अधिष्ठात्री देवताच यक्षाच्या रूपानें युधिष्ठिराच्या धर्मबुद्धीची परीक्षा पहाण्यास्तव आली होती. युधिष्ठिर त्या परीक्षेंत पूर्णपणें उतरले. अशीच आणखी एकवार त्यांची परीक्षा पाहण्यांत आली आहे व तिच्यांतही बावनकशी सोन्याप्रमाणेंच उत्तीर्ण होऊन युधिष्ठिरांनीं आपल्या अंतःकरणाची उंची दाखविलेली आहे. तो प्रसंग महाभारताच्या महाप्रस्थानिक पर्वांत आलेला आहे. युधिष्ठिर व त्यांचे बंधु द्रौपदीसहित श्रीकृष्णनिर्याणानंतर महाप्रस्थान करून अरण्यांत हिमाचलाच्या रोखानें निघून गेले असतां एकामागून एक त्यांचे सर्व बंधु द्रौपदीसहित रस्त्यांत गतप्राण झाले. पण एक कुत्रा मात्र शेवटपर्यंत त्यांच्याबरोबर राहिला. शेवटीं देवेंद्र स्वतःचा रथ घेऊन युधिष्ठिराला सदेह स्वर्गास न्यावयास आले असतां राजा युधिष्ठिर त्या कुत्र्यावांचून एकटाच त्या रथांत बसावयास सिद्ध होईना. त्या वेळीं युधिष्ठिराचा व देवेंद्राचा जो मनोरम संवाद झालेला आहे, तो मी येथें उद्धृत करतों.

शक्र उवाच ।

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।
अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ।। ६

युधिष्ठिर उवाच ।

अयं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।
स गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ।। ७

शक्र उवाच ।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राजन् श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव सिद्धिम् ।
संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ।। ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।
मा मे श्रिया सङ्गमनं तयाऽस्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ।। ९

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्यमिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।
ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ।। १०

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्तत्यागं प्राहुरत्यन्तपापं तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथं च नाद्य त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ।। ११
भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।
प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै नित्यमेतद्व्रतं मे ।। १२

इन्द्र उवाच ।

शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ।। १३
त्यक्त्वा भ्रातॄन् दयितां चापि कृष्णां प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ।। १४

युधिष्ठिर उवाच ।

न विद्यते सन्धिरथापि विग्रहो मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्ततस्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ।। १५
भीतिप्रदानं शरणागतस्य स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।
मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे ।। १६

वैशम्पायन उवाच ।

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।
युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ।। १७

धर्मराज उवाच ।

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।
अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ।। १८
पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।
पानीयार्थे पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ।। १९
भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातरावुभौ ।
मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ।। २०
अयं श्वा भक्त इत्येवं त्यक्तो देवरथस्त्वया ।
तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिपः ।। २१
अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमाम् ।। २२

--महाभारत, महाप्रस्थानिक पर्व अध्याय ३

"इंद्र म्हणाला, 'तुझे बंधु मनुष्यदेह सोडून दिव्य गतीला निघून गेले आहेत. पण तूं मात्र याच शरीरानें स्वर्गाला जाणार यांत शंका नाहीं.' यावर युधिष्ठिर म्हणाले, 'हे देवाधिदेवा, हा कुत्रा माझ्यावर आतांपर्यंत्र अत्यंत प्रेम करीत येथवर आलेला आहे. माझ्याबरोबर हाही स्वर्गास आला पाहिजे; कारण कीं, माझें अंतःकरण सौहार्दानें परिपूर्ण आहे.' त्यावर इंद्रानें युधिष्ठिराला सांगितलें, 'हे राजन्, तूं आतां मर्त्य राहिलेला नाहींस. तुला महासिद्धि, संपूर्ण वैभव व स्वर्गांतील सर्व सुखें प्राप्त झालेलीं असून माझें जें स्थान तेंच तुझेंही झालेलें आहे. त्यामुळें मर्त्य लोकांतील गोष्टींशीं तुझा संबंध राहिलेला नाहीं. म्हणून या कुत्र्याचा परित्याग कर.' युधिष्ठिर त्यावर म्हणाला, 'हे सहस्रनेत्रा, आर्यांनीं अनार्यासारखें वागणें अशक्य आहे. ज्याच्यासाठीं भक्तजनांचा त्याग करावा लागतो तें वैभव मला नको.' इंद्र म्हणाला, 'हे धर्मराजा, क्रोधवश झालेले कुत्रे इष्टापूर्ताचा विनाश करतात हें तुला माहीत नाहीं काय? यांना स्वर्गांत मुळींच स्थान नाहीं.' युधिष्ठिर त्यावर उत्तरले, 'भक्ताचा त्याग हें ब्रह्महत्येसारखेंच मोठें पाप

आहे. त्यामुळ कोणत्याही परिस्थितींत स्वतःच्या सुखासाठीं मी या कुत्र्याचा परित्याग करावयास सिद्ध नाहीं. भ्यालेला, भक्त, आपला कोणीही नाहीं म्हणून आर्त असलेला, शरण आलेला, व प्राणरक्षणाची वारंवार भीक मागणारा अशा लोकांच्या बाबतींत प्राणत्यागाचा जरी प्रसंग आला तरीही मी त्यांचा परित्याग कधींही करणार नाहीं.' त्यावर इंद्र म्हणाला कीं, 'द्रौपदी व आपले बंधु यांचाही परित्याग करून तूं स्वर्गलोक स्वतःच्या कर्मानें मिळविलास. मग या क्षुद्र कुत्र्यासाठीं तुझा जीव घोटाळण्याचें कारण काय?' त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले, 'माझे बंधु मेलेले आहेत. म्हणून त्यांच्या बाबतींत हा प्रश्न उत्पन्नच होत नाहीं. हा कुत्रा जिवंत आहे. त्यामुळें त्याच्या बाबतींत मात्र तो न्याय उपयोगी पडत नाहीं. शरणागताला भय उत्पन्न करणें, स्त्रियांचा वध, ब्राह्मणधनाचा अपहार व एकदां मित्र म्हटलेल्याचा द्रोह करणें, यांच्या इतकेंच भक्ताचा त्याग हें महान् पातक आहे. तें मी कधींही करणार नाहीं.' धर्मराजाचें हें भाषण ऐकतांच धर्माच्या त्या अधिदेवतेनें आपलें कुत्र्याचें रूप टाकून दिलें व मूळ स्वरूप प्रकट केलें व युधिष्ठिरांची प्रशंसा केली. त्यावेळीं ते म्हणाले कीं, 'हे राजेंद्रा, तुझें शील अत्यंत थोर असून सर्वथा माझ्यासारखेंच आहे. भूतमात्रांच्या बाबतींत तुझ्या अंतःकरणांत जी दया आहे ती केवळ अपूर्व होय. पूर्वी द्वैत-वनांत यक्ष–प्रश्नाचे वेळीं मी तुझी परीक्षा घेतली होती. त्यावेळीं तूं भीमार्जुनांना सोडून नकुलाचें जीवदान मागण्यांत आपल्या बुद्धीचें औदार्य प्रकट केलेंस व आज या कुत्र्याच्या बाबतींतही तीच बुद्धि व्यक्त केलीस. स्वर्गांतदेखील तुझ्या योग्यतेचा पुरुष नाहीं. या तुझ्या वैशिष्ट्यामुळेंच तुला श्रेष्ठ लोक व अक्षय्य दिव्य गति प्राप्त झालेली आहे."

युधिष्ठिर बावळट होते अशी कित्येकांची समजूत आहे पण वस्तु-स्थिति तशी नाहीं. युधिष्ठिर कूट प्रश्न नुसते जाणत असत, येवढेंच नव्हे तर ते स्वतः करूंही शकत असत. यौवराज्यावर युधिष्ठिर असतांना त्यांना मारण्याचे अनेक प्रयोग दुर्योधनादिकांनीं केले. ते सारे प्रयोग असे होते कीं, ज्यांचा प्रतिकार प्रकटपणें कोणाच्याही

ध्यानांत न येतां व राजसत्तेच्याही ध्यानांत न येतां गुप्तपणें करणें आवश्यक होतें. पांडवांचा गुप्त सल्लागार जो विदुर त्याचेंही असेंच मत होतें.म्हणून पांडवांनीं गुप्तपणें व इतक्या कुशलतेनें त्यांचा प्रतिकार करून स्वतःला वांचवून घेतलें आहे, कीं कोणाच्याही ती गोष्ट लक्षांतही आलेली नाहीं. अर्थातच या गोष्टीचें सर्व श्रेय युधिष्ठिराकडेच जातें. महाभारतकार म्हणतात :—

ततो वैकर्तनः कर्णः शकुनिश्चापि सौबलः ।
अनेकैरभ्युपायैस्ते जिघांसन्ति स्म पाण्डवान् ।। २१
पाण्डवा अपि तत्सर्वं प्रतिचक्रुर्यथागतम् ।
उद्भावनमकुर्वन्तो विदुरस्य मते स्थिताः ।। २२

—महाभारत आदिपर्व अध्याय १४१

नंतर वैकर्तन कर्ण व सौबल शकुनि हे अनेक उपायांनीं पांडवांना ठार मारण्याचा प्रयत्न करूं लागले. पण पांडवांनीं त्यांचा गुप्तपणें प्रतिकार करून ती गोष्ट कधींच उघडकीस आणली नाहीं. कारण विदुरीचें त्यांना तसेंच मार्गदर्शन होतें. त्यानंतर लाक्षागृहाचे वेळीं सर्व प्रजासनांसमोर तुम्हांला लाक्षागृहाचें भय आहे हें सांकेतिक भाषेंत विदुरानें युधिष्ठिरांना सांगितलें व युधिष्ठिरानें तें मला कळलें येवढेंच त्यांना सांगितलें. इतर कोणाला कांहींच कळूं शकलें नाहीं.

एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
विदुरं विदुषां श्रेष्ठं ज्ञातमित्येव पाण्डवः ।। २७

—महाभारत आदिपर्व अध्याय १४५

त्यानंतर कुंती युधिष्ठिरांना असें विचारूं लागली कीं विदुर काय बोलला तें आम्हांला मुळींच कळलें नाहीं. आणि तूं त्यांना काय उत्तर दिलेंस हेंही आमच्या ध्यानांत आलें नाहीं. तरी तें सर्व आम्हांला सांग. तेव्हां युधिष्ठिर म्हणाले :—

गृहादग्निश्च बोद्धव्य इति मां विदुरोऽब्रवीत् ।
पंथाश्च वो नाविदितः कश्चित्स्यादिति धर्मधीः ।। ३२
जितेन्द्रियश्च वसुधां प्राप्स्यतीति च मेऽब्रवीत् ।
विज्ञातमिति तत्सर्वं प्रत्युक्तो विदुरो मया ।। ३३

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४५

ज्या घरांत तुम्हांला जावयाचें आहे त्या घराला अग्नीपासून भय आहे. पण मार्ग तुम्हांला अज्ञात रहाणार आहे. कोणी तरी तेथें राहील. मात्र हें आपल्याला माहीत आहे हें कोणाला दाखवूं नका. मन व इंद्रियें ताब्यांत ठेवणाऱ्यालाच पृथ्वी प्राप्त होते असें विदुरानें मला सांगितलें. व हें मला समजलें असें मीं सांगितलें. प्रत्यक्ष लाक्षागृहांत रहावयास गेल्यावर व तें लाक्षागृह आहे हें ओळखल्यावर भीमसेन त्या गृहाचा परित्याग करण्याचा आग्रह करीत असतां युधिष्ठिरांनीं त्याला जें उत्तर दिलें आहे तें त्यांच्या चाणाक्षपणाचेंच द्योतक आहे.

भीमसेन उवाच ।

यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान् ।
तथैव साधु गच्छामो यत्र पूर्वोषिता वयम् ।। २०

युधिष्ठिर उवाच ।

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ।। २१
यदि विन्देत चाकारमस्माकं स पुरोचनः ।
क्षिप्रकारी ततो भूत्वा प्रसह्यापि दहेत नः ।। २२
नायं बिभेत्युपक्रोशादधर्माद्वा पुरोचनः ।
तथा हि वर्तते मन्दः सुयोधनवशे स्थितः ।। २३
अपि चायं प्रदग्धेषु भीष्मोऽस्मासु पितामहः ।
कोपं कुर्यात्किमर्थं वा कौरवान्कोपयीत सः ।। २४
अथवापीह दग्धेषु भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
धर्म इत्येव कुप्येरन्ये चान्ये कुरुपुङ्गवाः ।। २५
वयं तु यदि दाहस्य बिभ्यतः प्रद्रवेमहि ।
स्पशैर्निघातयेत्सर्वान्राज्यलुब्धः सुयोधनः ।। २६
अपदस्थान्पदे तिष्ठन्न पक्षान्पक्षसंस्थितः ।
हीनकोशान्महाकोशः प्रयोगैर्घातयेद्ध्रुवम् ।। २७
तदस्माभिरिमं पापं तं च पापं सुयोधनम् ।
वञ्चयद्भिर्निवस्तव्यं छन्नावासं क्वचित्क्वचित् ।। २८

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ।। २९
भौमं च बिलमद्यैव करवाम सुसंवृतम् ।
गूढश्वासान्न नस्तत्र हुताशः संप्रधक्ष्यति ।। ३०
वसतोऽत्र यथा चास्मान्न बुध्येत पुरोचनः ।
पौरो वापि जनः कश्चित्तथा कार्यमतन्द्रितैः ।। ३१

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १४६

"भीम युधिष्ठिरांना म्हणाला, 'जर या घराला अग्नीपासून भय आहे असें वाटतें तर आपण पूर्वीच्याच ठिकाणीं कां जाऊं नये ?' त्यावर युधिष्ठिर म्हणाले, 'याच ठिकाणीं चेहऱ्यावर विकार न दाखवितां अत्यंत दक्षपणें व स्वतःच्या सुटकेचा मार्ग शोधीत आपण राहिलें पाहिजे असें मला वाटतें. जर त्या पुरोचनाचें कारस्थान आपल्याला कळल्याचें आपल्या चेहऱ्यावरूनही पुरोचनाला दिसून आलें तर त्याला करावयाचें तें लवकरच उरकून तो आम्हांला जाळून टाकील. ह्या पुरोचनाला कसल्याही प्रकारची लाज नाहीं. अधर्म वा माणुसकीची कल्पना याचें त्याला मुळींच भय नाहीं म्हणून तर हा मूर्ख दुर्योधनाचे स्वाधीन आहे. आपण येथेंच जळून नष्ट झाल्यावर पितामह भीष्म संतापतील. किंवा ते तरी काय म्हणून संतापतील ? अथवा धर्म म्हणून ते संतापतील असें गृहीत धरलें तरी आपण दग्ध झाल्यावरचा तो संताप आहे. पुढें आपण जळूं या भीतीनें आपण येथून पळून दुसरीकडे गेलों तर राज्यलुब्ध दुर्योधन स्वतःच्या हेरांकडून आपल्याला मारविल्याशिवाय रहाणार नाहीं. तो स्थानावर आहे, आपण खालीं आहोंत. त्याला साहाय्य आहे, आपल्याला नाहीं. तो धनसंपन्न आहे तर आपल्याजवळ कांहींही नाहीं. त्यामुळें तो कारस्थानांनीं सहज आपला घात करूं शकेल. म्हणून आपण या पुरोचनाला व या दुर्योधनाला दोघांनाही वंचित करून येथून गुप्तपणेंच निघून गेलें पाहिजे. आपण अरण्यांत राहूं व मृगया करून आपली उपजीविका करूं. प्रत्यक्ष पळून जात असतां आपणांस मार्ग सांपडतीलच. गुप्तपणें येथून बाहेर जाण्यासाठीं एक मोठें भुयार करूं या. श्वास निरोध करून त्या भुयारांतून

आपण पार जाऊं शकूं. हें सर्व होईपर्यंत मात्र पुरोचनाचें व दुर्योधनाचें कारस्थान आपल्या ध्यानांत आलें आहे असें त्याला वा प्रजाजनांना आपल्या क्रियेनें, हावभावानें व विकारानेंही मुळींच भासवूं नका." युधिष्ठिरांनीं हें आपलें कारस्थान पूर्णपणें पार पाडलें व स्वतःची एका कारस्थानांतून सुटका करून घेतली. पुढें उद्योगपर्वांत युधिष्ठिरांची बुद्धिमत्ता अशीच व्यक्त झाली आहे.

युधिष्ठिरांचा धर्मनिष्ठ व दयाशील स्वभाव ध्यानांत घेऊन संजय–शिष्टाईचा विलक्षण कूटप्रयोग धृतराष्ट्रानें त्यांच्यावर केला. त्याची अशी समजूत होती कीं तो प्रयोग युधिष्ठिरांच्या ध्यानांत येणार नाहीं. त्या प्रयोगाचें वर्णन धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिचित्रावरून आपल्या ध्यानांत आलेंच आहे.

युधिष्ठिरांनीं तो प्रयोग पूर्णपणें ओळखला, इतकेंच नव्हे तर त्या प्रयोगामागील राजा धृतराष्ट्राची हीन मनोवृत्तीही पूर्णपणें ओळखली. ते श्रीकृष्णांना म्हणतात :—

> श्रुतं ते धार्तराष्ट्रस्य सपुत्रस्य चिकीर्षितम् ।
> एतद्धि सकलं कृष्ण सञ्जयो मां यदब्रवीत् ।। ६
> तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतान्तरः ।
> यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः स्यादन्यथा ब्रुवन् ।। ७
> अप्रदानेन राज्यस्य शान्तिमस्मासु मार्गति ।
> लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः ।। ८
> यत्तद्द्वादश वर्षाणि वनेषु ह्युषिता वयम् ।
> छद्मना शरदं चैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ।। ९
> स्थाता नः समये तस्मिन् धृतराष्ट्र इति प्रभो ।
> नाहास्म समयं कृष्ण तद्धि नो ब्राह्मणा विदुः ।। १०
> गृद्धो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मं नानुपश्यति ।
> वश्यत्वात् पुत्रगृद्धित्वान्मन्दस्यान्वेति शासनम् ।। ११
> सुयोधनमते तिष्ठन् राजाऽस्मासु जनार्दन ।
> मिथ्या चरति लुब्धः सन् चरन् हि प्रियमात्मनः ।। १२

—महाभारत, उदद्योगपर्व अध्याय ७२

" हे श्रीकृष्णा, सपुत्र धृतराष्ट्राचें मनोगत संजयाच्या तोंडून तुला कळलेंच आहे. जें संजय बोलला तेंच धृतराष्ट्राचें खरें अंतःकरण आहे. कारण धनी बोलला असेल तेंच दूताला बोलावें लागतें. दूत जर आपल्या मनचें असें कांहीं बोलला तर तो शेवटीं वध्य ठरतो. राजा धृतराष्ट्र लोभी व पापी अंतःकरणाचा असून अयोग्य अशा भूमिकेनें तो वागत आहे. राज्य मुळींच न देतां आमच्याकडून तो शांतीची अपेक्षा करीत आहे. केवळ धृतराष्ट्राच्या आज्ञेचा मान राखावा म्हणून आम्हीं बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञात-वास पाळला. केवळ धृतराष्ट्र होता म्हणूनच आम्हीं दिलेलें वचन पूर्णपणें पाळलेलें आहे. आम्ही किती काटेकोर रीतींनीं वचन पाळलें हें ब्राह्मणांना माहीत आहे. लोभी धृतराष्ट्र स्वधर्म पहात नाहीं. तो मनाच्या स्वाधीन असून पुत्रलोभामुळें आपल्या मूर्ख मुलाच्या लहरीनुसार वागतो. स्वार्थीपणानें व लोभानें दुर्योधनाच्या लहरी-नुसार वागून तो आमच्याशीं कपट करीत आहे." तात्पर्य, युधिष्ठिर बावळे होते व कपटयांचें कपट ते ओळखूं शकत नसत ही समजूत पूर्णपणें निर्मूल असून हीं कारस्थानें ते सहज ओळखूं शकत असत; इतकेंच नव्हे तर तीं उलटविण्याचें चाणाक्षपणाचें त्यांचें कर्तृत्वही भरपूर होतें. आपण या संबंधींचे महाभारतांतील प्रत्यक्ष पुरावेच पाहिले आहेत.

युधिष्ठिरांची दीर्घदर्शिता

युधिष्ठिर नुसते चाणाक्ष कर्तृत्वाचेच नसून ते अत्यंत दीर्घदर्शीही होते. शांतिपर्वांत भीष्मांनीं जे प्रश्न विचारले आहेत त्यांवरून व वनपर्वांत यक्षाच्या प्रश्नांना त्यांनीं जीं उत्तरें दिलीं आहेत त्यांवरून त्यांची बुद्धिमत्ता व्यक्त होतेच. बारा वर्षे वनांत काळ घालवीत असतां कौरवांइतकेंच सामर्थ्यसंपन्न होण्यासाठीं त्यांनीं त्या समयाचा पूणपणें उपयोग करून घेतलेला आहे. भीम जेव्हां त्यांच्या अतिरिक्त धर्मनिष्ठेबद्दल त्यांना दूषणें देऊं लागला व ताबडतोब कौरवांवर चढाई करण्यासाठीं त्यांची आज्ञा मागूं लागला त्यावेळीं युधि-ष्ठिरांनीं त्याला दिलेलें उत्तर त्यांची दीर्घदर्शिता उत्तमपणानें व्यक्त

करते. भीमाची अशी समजूत होती कीं कौरवांना मारणें याचा अर्थ शंभर बंधूंना ठार मारणें इतकाच असून तें काम आपण चुटकी-सरशीं उरकून टाकूं. कौरवांना मारून राज्य स्वाधीन करून घेणें म्हणजे काय याचा त्यानें मुळींच विचार केलेला नाहीं. युधिष्ठिरांनीं आपल्या अंतःकरणांतील गोष्ट त्याच्या जवळ आजवर कधींच व्यक्त केलेली नव्हती. निरनिराळ्या धार्मिक प्रतिपादनांनीं व युक्तिवादांनीं त्याचें समाधान करण्याचा ते प्रयत्न करीत होते. पण भीम जेव्हां हट्टासच पेटला तेव्हां युधिष्ठिरांनीं वस्तुस्थिति भीमासमोर विस्तारपूर्वक मांडली. ते म्हणाले :

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
इदमन्यत्समादत्स्व वाच्यं मे वाच्यकोविद ।। ५
महापापानि कर्माणि यानि केवलसाहसात् ।
आरभ्यन्ते भीमसेन व्यथन्ते तानि भारत ।। ६
सुमन्त्रिते सुविक्रान्ते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ।। ७
यत्तु केवलचापल्याद्बलदर्पोत्थितः स्वयम् ।
आरब्धव्यमिदं कार्यं मन्यसे शृणु तत्र मे ।। ८
भूरिश्रवाः शलश्चैव जलसंधश्च वीर्यवान् ।
भीष्मो द्रोणश्च कर्णश्च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् ।। ९
धार्तराष्ट्रा दुराधर्षा दुर्योधनपुरोगमाः ।
सर्व एव कृतास्त्राश्च सततं चाततायिनः ।। १०
राजानः पार्थिवाश्चैव येऽस्माभिरुपतापिताः ।
संश्रिताः कौरवं पक्षं जातस्नेहाश्च तं प्रति ।। ११
दुर्योधनहिते युक्ता न तथास्मासु भारत ।
पूर्णकोशा बलोपेताः प्रयतिष्यन्ति संगरे ।। १२
सर्व कौरवसैन्यस्य सपुत्रामात्यसैनिकाः ।
संविभक्ता हि मात्राभिर्भोगैरपि च सर्वशः ।। १३
दुर्योधनेन ते वीरा मानिताश्च विशेषतः ।
प्राणांस्त्यक्षन्ति संग्रामे इति मे निश्चिता मतिः ।। १४

समा यद्यपि भीष्मस्य वृत्तिरस्मासु तेषु च ।
द्रोणस्य च महाबाहो कृपस्य च महात्मनः ।। १५
अवश्यं राजपिण्डस्तैर्निर्वेश्य इति मे मतिः ।
तस्मात्त्यक्ष्यन्ति संग्रामे प्राणानपि सुदुस्त्यजान् ।। १६
सर्वे दिव्यास्त्रविद्वांसः सर्वे धर्मपरायणाः ।
अजेयाश्चेति मे बुद्धिरपि देवैः सवासवैः ।। १७
अमर्षी नित्यसंरब्धस्तत्र कर्णो महारथः ।
सर्वास्त्रविदनाधृष्यो ह्यभेद्यकवचावृतः ।। १८
अनिर्जित्य रणे सर्वानेतान्पुरुषसत्तमान् ।
अशक्यो ह्यसहायेन हन्तुं दुर्योधनस्त्वया ।। १९
न निद्रामधिगच्छामि चिन्तयानो वृकोदर ।
अतिसर्वान्धनुर्ग्राहान्सूतपुत्रस्य लाघवम् ।। २०

वैशंपायन उवाच ।

एतद्वचनमाज्ञाय भीमसेनोत्यमर्षणः ।
बभूव विमनास्त्रस्तो न चैवोवाच किंचन ।। २१

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३६

"हे महाबाहो भीमसेना, मी सांगतों या गोष्टीचा तूं विचार केला आहेस काय? जीं अत्यंत भयानक कर्में तीं विचार न करतां अत्यंत साहसानें केलीं तर शेवटीं तीं फसतात. अत्यंत विचारपूर्वक विलक्षण पराक्रम प्रकट करून व्यवस्थितपणें व प्रत्येक पाऊल विचारपूर्वक टाकून जर कार्य केलें तर दैव अनुकूल असल्यास तें यशस्वी होतें. केवळ चापल्य, व बळाचा दर्प यांच्या भरंवशावर कौरवांशीं महायुद्ध करण्याचें घोर कर्म सुरू करावें असें तूं म्हणत आहेस. पण तूं या गोष्टीचा साकल्यानें विचार केलेला नाहींस.

"भूरिश्रवा, शल, वीर्यवान् जलसंध, भीष्म, द्रोण, कर्ण, अश्वत्थामा यांनीं परिवेष्टित उशा दुर्योधनाशीं आपणांस युद्ध करावयाचें आहे. हे सर्व लोक कृतास्त्र व वाटेल तें कर्म करण्यास न कचरणारे आहेत. दिग्विजयाच्या वेळीं आपण ज्यांना त्रास दिला ते सर्व राजे दुर्योधनाच्या पक्षाला केव्हांच मिळालेले आहेत. व दुर्योधनाच्या कुशल-

तेनें आणि इतक्या दिवसांच्या सहवासानें निश्चित त्यांच्या मनांत त्याचेविषयीं प्रेम उत्पन्न झालेलें आहे. हे सर्व राजे कोश व सैन्य यांनीं परिपूर्ण असून दुर्योधनाच्या हितसंरक्षणार्थ दक्ष आहेत व संग्रामांत आपला पाडाव करण्याचा ते निकराचा प्रयत्न करतील. दुर्योधनानें आपल्या सर्व सैनिकांना व सहायकांना आजवर भरपूर सन्मान, उपभोग व ऐश्वर्य दिलेलें असल्याकारणानें संग्रामांत ते त्याच्यासाठीं प्राणही टाकतील ही गोष्ट उघड आहे. भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य यांची आपण व कौरव यांच्याविषयीं समान वृत्ति असली तरी राजपिंडाचा मोबदला पूर्णपणें दिल्यावांचून ते रहाणार नाहींत. ते दुर्योधनासाठीं संग्रामांत आपला प्राणदेखील टाकतील. हे सर्व लोक धर्मनिष्ठ असून शिवाय दिव्यास्त्रवेत्ते आहेत व इंद्रासहित देवांनाही ते अत्यंत अजिक्य आहेत हें स्पष्ट आहे. ते नेहमीं आपल्याविषयीं मनांत राग बाळगणार. एकदम खवळणारा, सर्वास्त्रवेत्ता, कोणीही धर्षण करण्यास अशक्य, अभेद्य कवचांनीं युक्त असा महारथी कर्ण त्यांच्या बाजूला आहे. तुला कोण सहाय आहे ? या सर्व योद्धयांना जिंकल्यावांचून तुला दुर्योधनाला मारतां येणार नाहीं. असहाय अवस्थेंत तूं हें करूं शकशील काय? भीष्मद्रोणांना तूं कसा जिंकूं शकणार? हे वृकोदरा, या सर्वांची व विशेषतः सूतपुत्र कर्णाच्या लाघवाची स्मृति झाली कीं मला झोंपदेखील लागत नाहीं. किंबहुना, केवळ याच चिंतेनें मी वनांत माझी निद्रा हरवून बसलों आहें. हें ऐकतांच शीघ्रकोपी भीमसेनही विमनस्क व त्रस्त होऊन स्वस्थ राहिला. तो कांहींही बोलला नाहीं."

युधिष्ठिरसुद्धां नुसती चिंताच बाळगून राहिले नाहींत तर महर्षि व्यासांच्याशीं विचारविनिमय करून त्यांनीं अर्जुनाकडून कित्येक वर्षें उपासना करविली व भगवान् महादेव व महेंद्र यांच्याकडून महास्त्रें संपादन करून भावी लढ्याची पूर्वतयारी पूर्ण केली. युधिष्ठिर दीर्घदर्शी व बुद्धिमान् नसते तर अर्जुन महायुद्ध जिंकूं शकला नसता व यक्षासारख्या दैवी आपत्तींमधूनही पांडव वाचूं शकले नसते. या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्या म्हणजे त्यांची दीर्घदर्शिता व बुद्धिमत्ता स्पष्ट झाल्यावांचून राहात नाहीं.

युधिष्ठिर अहिंसक होते काय ?

युधिष्ठिर अहिंसक होते असा उगाचच एक गैरसमज बुद्धप्रणीत अहिंसेच्या अथवा बुद्धापेक्षांही खरें म्हणजे जैनसंप्रदायप्रवर्तक महावीरप्रणीत अहिंसेच्या पुरस्कर्त्यांकडून पसरविला जातो. पण तो अत्यंत चुकीचा आहे. युधिष्ठिर कधींही अहिंसक नव्हते. अथवा खरें म्हणजे युधिष्ठिर हे शुद्ध वैदिकधर्मीय अहिंसक होते. निरर्थक हिंसा करावी असें कोणीच म्हणणार नाहीं, पण समाजहितासाठीं आवश्यक ती हिंसा न करणें म्हणजे अनेकांच्या हिंसेला प्रोत्साहन देऊन महान् हिंसेचे अपराधी ठरणेंच होय. या अर्थानें युधिष्ठिर हे दुर्जनांच्या हिंसेचे प्रेरक, प्रवर्तक व प्रत्यक्ष कर्तेही आहेत. आपल्या बंधूंना साम्राज्यासाठीं युद्ध करण्याची त्यांनींच आज्ञा दिलेली आहे. सम्राट् जरासंधाला मारण्यासाठीं भगवान् श्रीकृष्ण, अर्जुन व भीमसेन यांना युधिष्ठिरांनींच पाठविलेलें आहे. भीष्मादि योद्ध्यांना जिंकण्यास्तव युधिष्ठिरांनीं अर्जुनाला महास्त्रविद्या शिकण्यास्तव कसें पाठविलें हें आपण नुकतेंच पाहिलें. महायुद्धाची आज्ञा त्यांनीं दिली, इतकेंच नव्हे तर त्या युद्धांतील रोजच्या हाणामारींत त्यांनीं प्रत्यक्ष भाग घेतलेला आहे. शत्रूंचीं शिरकमलें उडविणारें, रक्तांच्या नद्या निर्माण करणारें व मस्तकांचे पर्वत रचणारें तें भारतीय युद्ध अलीकडच्या तृणोत्पाटक आंदोलनाप्रमाणें नकली युद्ध नव्हतें. शत्रुपक्षाचा सेनापति होऊन आपल्या अंगावर चाल करून येणाऱ्या मद्रराज शल्याला युधिष्ठिरांनीं प्रत्यक्ष ठार मारल्याचा महाभारतांत उल्लेख आहे. महाभारतकार म्हणतात:—

प्रसार्य बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।। ४८
तां सर्वशक्त्या प्रहितां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्यवीर्याम् ।
प्रतिग्रहायाभिननर्द शल्यः सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधाराम् ।। ४९
सा तस्य मर्माणि विदार्य शुभ्रमुरो विशालं च तथैव भित्त्वा ।
विवेश गां तोयमिवाप्रसक्ता यशो विशालं नृपतेर्दहन्ती ।। ५०
नासाक्षिकर्णास्यविनिःसृतेन प्रस्यन्दता च व्रणसंभवेन ।
संसिक्तगात्रो रुधिरेण सोऽभूत्क्रौञ्चो यथा स्कन्दहतो महाद्रिः ।। ५१

प्रसार्य बाहू च रथाद्गतो गां संछिन्नवर्मा कुरुनन्दनेन ।
महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥ ५२
बाहू प्रसार्याभिमुखो धर्मराजस्य मद्रराट् ।
ततो निपातितो भूमाविन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥ ५३

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय १७

"आपला हात दृढपणें उंच उभारून कोधानें जणूं कीं काय नाचतच युधिष्ठिरांनीं प्राणपणानें शक्ति नांवाचें आयुध शल्यावर टाकलें. अग्नीनें ज्याप्रमाणें तुपाच्या धारेचें करावें त्याप्रमाणें शल्यानें त्या शक्तीचें स्वागत केलें. पण त्या शक्तीनें शल्याचीं मर्में व अवयव तोडून त्याच्या यशाचें दहन करीत त्याचें हृदय फोडून टाकलें. सर्वांग रक्तानें माखलें जाऊन स्कंदानें मारलेल्या क्रौंच नांवाच्या पक्षाप्रमाणें शल्य रथांतून हात पसरून खालीं पडला. ऐरावताप्रमाणें धिप्पाड दिसणारा तो शल्य वज्रानें तोडून पाडलेल्या पर्वतशिखराप्रमाणें अथवा देवेंद्राच्या ध्वजाप्रमाणें धर्मराजासमोर मरून पडला."

युधिष्ठिरावर तथाकथित अहिंसेचा आरोप करणाऱ्यांनीं हें वर्णन नीट वाचून पहावें. दुष्टांच्या बाबतींत युधिष्ठिरांची खरी मनोवृत्ति काय होती यासंबंधीं संशयविच्छेद करणारा आणखी एक प्रसंग मी सांगतों. राजा दुर्योधन शल्यवधानंतर पाण्याच्या डोहांत जाऊन लपल्यावर त्याला शोधण्यासाठीं पांडव त्या डोहाजवळ आले. तेथें युधिष्ठिर त्याला जलाशयाच्या बाहेर येऊन युद्ध करण्याविषयीं सांगत असतां दुर्योधनानें त्यांना असें सांगितलें कीं, मला आतां राज्य करण्याची इच्छा नाहीं, तें मी तुला देतों; तूंच राज्य कर. त्यावेळीं त्याला उत्तर देतांना युधिष्ठिर म्हणतात :—

आर्तप्रलापान्मा तात सलिलस्थः प्रभाषिथाः ।
नतन्मनसि मे राजन् वाशितं शकुनेरिव ॥ ५५
यदि वापि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन ।
नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशासितुम् ॥ ५६
अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमाम् ।
न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ॥ ५७

त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहम् ।
त्वां तु युद्धे विनिर्जित्य भोक्तास्मि वसुधामिमाम् ।। ५८
अनीश्वरश्च पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि ।
त्वयेयं पृथिवी राजन् किन्न दत्ता तदैव हि ।। ५९
धर्मतो याचमानानां प्रशमार्थं कुलस्य नः ।
वार्ष्णेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलम् ।। ६०
किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः ।
अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्धि मेदिनीं ।। ६१
न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन ।
आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।। ६२
मां तु निर्जित्य संग्रामे पालयेमां वसुन्धराम् ।
सूच्यग्रेणापि यद्भूमेरपि भिद्येत भारत ।। ६३
तन्मात्रमपि तन्मह्यं न ददाति पुरा भवान् ।
स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विशांपते ।। ६४
सूच्यग्रं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसि क्षितिं ।
एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ।। ६५
को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुंधराम् ।
त्वं तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुद्ध्यसे ।। ६६
पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे ।
अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ।। ६७
अथवा निहतोऽस्माभिर्व्रज लोकाननुत्तमान् ।
आवयोर्जीवतो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवम् ।। ६८
संशयः सर्वभूतानां विजये नौ भविष्यति ।
जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि संप्रति वर्तते ।। ६९
जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः ।
दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विशेषतः ।। ७०
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः ।
त्वया विनिकृता राजन् राज्यस्य हरणेन च ।। ७१
अप्रियाणां च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च ।
एतस्मात्कारणात्पाप जीवितं ते न विद्यते ।। ७२
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्यस्व युद्धे श्रेयो भविष्यति ।। ७३

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ३१

"हे राजन्, पाण्यांत राहून उगाच आर्त प्रलाप करूं नकोस. खरोखरी तुझ्या मनांतील कांहींच तू बोलत नाहींस. तुझ्या बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. पक्ष्याचें पुटपुटणें जितकें निरर्थक तितकेंच तुझें बोलणेंही निरर्थक आहे. हे सुयोधना, तूं पृथ्वी द्यावयास समर्थ असतास तरी ती मी घेतली नसती. दान घेणें हा क्षत्रियांचा धर्म नाहीं व अधर्मानें मला पृथ्वी नको. तूं दिलेली पृथ्वी मला नको आहे. युद्धांत तुला जिंकून मी पृथ्वीचा उपभोग घेणार आहें. आतां तूं पृथ्वीचा धनी नाहींस. मग आपल्या स्वाधीन नसलेली पृथ्वी देण्याचा तुला अधिकार काय ? ज्या वेळीं कुळाच्या शांतीप्रीत्यर्थ आम्ही आमची अधिकाराची भूमि मागत होतों, त्या वेळीं ती तूं कां दिली नाहींस? त्या वेळीं महाबल श्रीकृष्णांना झिडकारून आतां तूं पृथ्वी द्यावयास सिद्ध झालास ! तुला भ्रम तर झाला नाहीं ? कोणता अभिजात राजा पृथ्वीचें दान घेऊं इच्छील ? आतां तूं पृथ्वी दानही देण्याच्या परिस्थितींत नाहींस. व स्वतःही उपभोगण्याच्या परिस्थितींत नाहींस. सुईच्या अग्रावर राहील इतकीदेखील भूमि द्यावयास सिद्ध नसणारा तूं आतां सारीच पृथ्वी दान द्यावयास सिद्ध आहेस ! याचा अर्थ इतकाच कीं, मृत्युभयानें सारासार विवेकहीन होऊन तू मूर्ख बनला आहेस. पृथ्वी देण्याची इच्छा करून देखील तूं जिवंत रहाणार नाहींस. एक तर आम्हांला जिंकून पृथ्वीचें राज्य संभाळ किंवा आम्ही तुला ठार मारल्यावर दिव्य गतीला जा. दुसरा कोणताही मार्ग तुझ्यासाठीं नाहीं. एक तर तू तरी मेलें पाहिजेस किंवा आम्ही तरी. आपण दोघेही खात्रीनें जिवंत राहूं शकणार नाहीं. दोघांच्याही जिवंत राहण्यांत विजय संशयित राहील. तसें मला नको आहे. हे दुर्बुद्धे ! हें तुझें जीवित माझ्या स्वाधीन आहे. मी तुला पुष्कळ जिवंत ठेवलें असतें पण तू जिवंत रहाण्याच्या योग्यतेचा नाहींस. कोणतीं महापातकें करावयाचीं तूं शिल्लक ठेवलीं आहेस ? आम्हांला जाळण्याचा प्रयत्न केलास. विष दिलेंस. सर्प चावविलेस. नदींत बुडविलेंस. राज्य कपटानें हरण करून घेतलेंस. हवें तें अप्रिय बोललास. द्रौपदीचें कर्षण केलेंस. ह्या सर्व कारणास्तव हे पापात्म्या, तुला

यापुढें जिवंत रहाण्याचा अधिकार नाहीं. ऊठ व युद्ध कर. युद्धांतच तुझें कल्याण आहे."

हा उतारा वाचल्यावर युधिष्ठिर हे वैदिकधर्मीय अहिंसक होते, महावीरपंथी अहिंसेशीं त्यांचा कांहीं संबंध नाहीं हें चांगलेंच स्पष्ट होईल.

युधिष्ठिरांतील दोष

मानवतेच्या इतक्या देदीप्यमान गुणांनीं युक्त असणारे युधिष्ठिर कांहीं विलक्षण स्वरूपाच्या दोषांनीं युक्त होते. ते तसे नसते तर मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रांशीं राज्यव्यवस्थेच्या बाबतींत त्यांची जशी तुलना होते, तशीच ती सर्व बाबतींत झाली असती. पण मानवी जीवनाची अपूर्णता युधिष्ठिराच्या दोषांकडे पाहून मनाला पटल्याविना रहात नाहीं. युधिष्ठिरांना शुद्ध धर्माची जाणीव होती. पण जगांतील वैषम्यांत आपद्धर्माचा आश्रय केल्यावांचून शुद्ध धर्म जगू शकत नाहीं हें त्यांना कधींच उमगलें नाहीं. अति विचार व संशयात्मकता यांमुळें विलक्षण स्वरूपाची अकर्मण्यता त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होऊन दुष्टांविषयीं आवश्यक तो कणखरपणा त्यांच्या ठिकाणीं मुळींच उत्पन्न झाला नाहीं. त्यांचें हृदय भावनानिष्ठ होतें; पण त्या साऱ्या भावना कोमल व ऋजु होत्या. आर्यधर्माला आत्यंतिक धर्मश्रद्धेंतून त्याच्या हेतूकडे लक्ष न देतां केवळ अंगाकडेच लक्ष दिल्यानें जी विकृति आली त्यामुळें त्याचें जें तेज लोपलें त्याचें युधिष्ठिर हे उदाहरण होत. अंतर्गत मानसिक विकृतीमुळें भीम व अर्जुन यांसारखे समर्थ बंधु असूनही युधिष्ठिरांना त्यांचा उपयोग करून घेतां आला नाहीं. कारण त्यांचें दुबळेपण बाह्य नसून अंतर्गत होतें. धर्माच्या हेतूकडे न पाहतां केवळ त्याच्या अंगाकडेच भर दिल्यामुळें जें कार्पण्य अथवा दुबळेपण व धर्मसंमूढचेतत्व अथवा धर्माविषयींची सदाची संशयात्मकता निर्माण होते त्याचें शब्दचित्र महर्षि व्यासांनीं युधिष्ठिराच्या रूपानें निर्माण केलें आहे. तें कार्पण्याचें चित्र इतकें परिपूर्ण आहे कीं, त्याचें आश्चर्य वाटतें. पितामह भीष्म, भगवान् श्रीकृष्ण व महर्षि

व्यास यांच्या उपदेशांनींही युधिष्ठिरांचा शोक जाऊं शकला नाहीं. महर्षि व्यास यांच्या उपदेशानें त्यांचा शोक गेला नाहीं म्हणूनच भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्यांना पितामह भीष्मांकडे नेलें. युधिष्ठिरांचें भीष्मापुढें वर्णन करीत असतां भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतातः—

लज्जया परयोपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ ११
लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशांपते ।
अभिशापभयाद्भीतो भवन्तं नोपसर्पति ॥ १२
पूज्यान्मान्यांश्च भक्तांश्च गुरून्सम्बन्धिबान्धवान् ।
अर्घार्हानिषुभिर्भित्त्वा भवन्तं नोपसर्पति ॥ १३

—महाभारत, शान्तिपर्व अध्याय ५५

"धर्मराज युधिष्ठिर अत्यंत लज्जित झालेला असून अभिशापाच्या भीतीनें आपणांजवळ येत नाहीं. लोकनाथ असून लोकांचें कंदन केल्याची व ज्यांची पूजा करावी असे पूज्य, मान्य, गुरु व संबंधी बांधव यांचीं शरीरें बाणांनीं फाडल्याची याला खंत वाटत आहे."

पितामह भीष्मांनीं त्यावर युधिष्ठिराला सर्व राजधर्मांचें प्रकाशन केलें व त्याला असें सांगितलें कीं :—

ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ।
क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनम् ॥ १४
पितॄन्पितामहान्भ्रातॄन् गुरून्सम्बन्धिबान्धवान् ।
मिथ्याप्रवृत्तान् यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥ १५
समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ।
निहन्ति समरे पापान्क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥१६
यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनम् ।
निहन्ति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ॥१७
लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमाम् ।
महीं करोति युध्देषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥१८
आहूतेन रणे नित्यं योध्दव्यं क्षत्रबन्धुना ।
धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युध्दं हिं मनुरब्रवीत् ॥१९

—महाभारत शान्तिपर्व अध्याय ५५

"ज्याप्रमाणें दान, अध्ययन, व तपश्चर्या हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे, त्याचप्रमाणें युद्धांत वध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे. पूर्वज, पिता, पितामह, भ्राते, गुरु, संबंधी व बांधव हे कपटानें असत्याचरण करावयास सिद्ध झाले असतां क्षत्रियानें त्यांना ठार मारून टाकणें हाच त्याचा धर्म आहे. मर्यादा सोडणारे लोभी व पापी दुर्जन यांना जो युद्धांत ठार मारतो तोच खरा क्षत्रिय होय. लोभानें धर्माची मर्यादा न ओळखणाऱ्या क्षत्रियांना युद्धांत ठार मारलेंच पाहिजे. रक्त हेंच जेथील उदक आहे; केश हेंच शेवाळ आहे, हत्तींचीं धिप्पाड शरीरें हेच जेथील खडक व ध्वज हेच द्रुम होत, अशी पृथ्वी जो क्षत्रिय करतो तोच खरा धर्मवेत्ता होय. आव्हान दिल्यावर क्षत्रियानें युद्ध करणें हाच त्याला स्वर्गप्राप्ति करून देणारा खरा धर्ममार्ग होय. स्वतःच्या वधाचें देखील या पद्धतीनें समर्थन करणाऱ्या पितामह भीष्मांच्या तोंडून सर्व प्रकारचें ज्ञान ऐकून व स्वतः ज्ञानसंपन्न झाल्याचें त्यांना सांगूनदेखील युधिष्ठिराचा मोह व त्याचें रडणें कधींही थांबलें नाहीं." साऱ्या शांतिपर्वांत व अनुशासनपर्वांत इतकें सगळें ऐकल्यावरही युधिष्ठिर श्रीकृष्णांना काय म्हणतात तें पाहण्यासारखें आहे. युधिष्ठिर म्हणतातः—

प्रियं तु मे स्यात्सुमहत्कृतं चक्रगदाधर ।
श्रीमन्प्रीतेन मनसा सर्वं यादवनन्दन ।। ११
यदि मामनुजानीयाद्भवान्गन्तुं तपोवनम्
न हि शांति प्रपश्यामि पातयित्वा पितामहम् ।। १२
कर्णं च पुरुषव्याघ्रं संग्रामेष्वपलायिनम् ।
कर्मणा येन मुच्येयमस्मात्क्रूरादरिन्दम ।। १३

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय २

"हे चक्रगदाधरा, जर मला तूं तपोवनांत जाण्याची आज्ञा देशील तर मला फार आनंद होईल. पितामह भीष्म व संग्रामांत कधींही पळून न जाणारा पुरुषव्याघ्र कर्ण यांना ठार मारण्याच्या क्रूर कर्माच्या पापापासून माझी कशी सुटका होईल या भीतीनें मला मुळींच शांति नाहीं." युधिष्ठिरांचे हे उद्गार वाचले म्हणजे त्यांच्या मोहाकुलतेची खरी कल्पना आल्यावांचून राहात नाहीं. मोठ्या माणसाच्या प्रत्येक

गोष्टीचें समन्थनच करावयाचें अशा कोमल मनोवृत्तीच्या युधिष्ठिर-भक्तांना युधिष्ठिरांच्या धर्मकार्पण्याचा उल्लेख केला कीं वाईट वाटून ते त्याचें वेगवेगळ्या प्रकारें समर्थन करूं लागतात. पण महाभारत वाचलें कीं तें सारें समर्थन लंगडें पडावें अशी वस्तुस्थिति आहे. तसें तें करतां आलें असतें तर मला खरोखरच आनंद झाला असता; पण महाभारताच्या उपलब्ध संहितेनुसार तत्कालीन मोठमोठ्या व्यक्तींचे युधिष्ठिरासंबंधीचे अभिप्राय पाहिले तर ते माझ्याच सिद्धान्ताला पुष्टि आणतात असें आढळून येईल. या ठिकाणीं युधिष्ठिरासंबंधीचे तीन मोठ्या व्यक्तींचे अभिप्राय मी देतों. त्या तीन मोठ्या व्यक्ति म्हणजे एक प्रत्यक्ष युधिष्ठिरांची माता कुंती, दुसरे ज्यांच्या संपूर्ण जीवनांत असत्याचा डागही कधीं लागलेला नाहीं असे पितामह भीष्म व तिसरे पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण होत. कुंतीनें यधिष्ठिरासंबंधींचा आपला अभिप्राय उद्योगपर्वांत भगवान् श्रीकृष्ण शिष्टाईसाठीं कौरवांच्या राजनगरींत आले असतां त्यांच्याजवळ व्यक्त केला आहे. भगवान् कृष्ण विफलमनोरथ होऊन परत उपप्लव्यास निघाले असतां कुंतीची भेट घेण्यास गेले. त्यावेळीं तुझ्या पुत्रांसाठीं तुझा कांहीं निरोप आहे काय असें त्यांनीं तिला विचारलें असतां कुंती त्यांना म्हणते :—

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहताबुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥ ७
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने । ८
ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्ष्यं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३०
भैक्ष्यं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात्त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ।। ३२
इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वा मित्रनन्दन ।। ३३
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ।। ३४
—महाभारत, उदयोगपर्व अध्याय १३२

"हे केशवा, धर्मात्मा युधिष्ठिराला तूं जाऊन असें सांग कीं, वास्तविक तुझ्या आचरणानें धर्माची अतिशय हानीच होत आहे. धर्माच्या नांवाखालीं उगाच भलतेंच आचरण करीत बसूं नकोस. मंदबुद्धीच्या विचक्षण नसलेल्या वेदपाठकाची बुद्धि, ज्याप्रमाणें केवळ वेदाच्या अक्षरावरच खिळून राहाते, तसेंच धर्म धर्म करीत असतां तुझेंही झालें आहे. परमेश्वरानें तुला जसें उत्पन्न केलें त्याच अनुरोधानें तुला धर्माचें आचरण करावयास पाहिजे. क्षत्रिय ईश्वराच्या बाहूंपासून उत्पन्न झाले आहेत. बाहूंच्या पराक्रमावरच त्यांचें उपजीवन अवलंबून आहे. प्रजांच्या परिपालनासाठीं व युद्धासारख्या क्रूर कर्मासाठींच क्षत्रियांची उत्पत्ति आहे. चातुर्वर्ण्यात्मक समाजरचनेंत ब्राह्मणानें भिक्षेनें आपलें उपजीवन चालवावें, क्षत्रियानें प्रजेचें परिपालन, म्हणजेच राज्य करावें, वैश्यानें धन मिळवावें व व्यापार करावा, व शूद्रानें त्रैवर्णिकांची परिचर्या करावी असें ठरलेलें आहे. तुला भिक्षा मागून पोट भरतां येणार नाहीं. कारण त्याचा तुला निषेध आहे. तूं वैश्य नसल्यामुळें तुला शेतीही करतां येणार नाहीं. बाहुवीर्यावर ज्यांचें उपजीवन आहे अशा लोकांना संकटांपासून वांचविणारा तूं क्षत्रिय आहेस. तुझ्या वर्णधर्माप्रमाणेंच तुला वागलें पाहिजे. तुझ्या पित्याचा अंश शत्रूंनीं गिळंकृत केलेला आहे. साम, दाम, भेद, दंड अथवा इतर कोणत्याही उपायानें तो तुला परत मिळविलाच पाहिजे. तो तूं परत मिळीव. तुझ्यासारख्या मुलाला जन्म देऊन माझ्यासारख्या आईनें दुसऱ्याच्या घरीं तुकडा मोडीत बसावें ही गोष्ट तुला शोभते काय ? राजधर्माप्रमाणें युद्ध कर. भलतेंच आचरण करून आपल्या पितामहांना नरकांत घालूं नकोस; व

स्वतःचा पुण्यक्षय करून आपल्या बंधूंसहित तूंही नरकांत जाऊं नकोस."

कुंतीचीं हीं वाक्यें वाचलीं म्हणजे युधिष्ठिरांच्या धर्मकार्पण्याविषयीं वस्तुतः संशय राहूं नये. पण ती दुःखांत होती व अप्रतिष्ठेनें पीडलेली होती म्हणून ती असें बोलली असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर प्रत्यक्ष भीष्मांनींच युधिष्ठिरांच्या बाबतींत त्यांच्या तोंडावर काय अभिप्राय प्रकट केलेला आहे तो पाहण्यासारखा आहे. ज्या वेळीं युधिष्ठिर मी राज्य सोडून वनांत जातों असें म्हणूं लागले तेव्हां शांतिपर्वांत पितामह भीष्म त्यांना म्हणतात :—

वेदाहं तव या बुद्धिरानृशंस्याऽगुणैव सा ।
न च शुद्धा नृशंसेन शक्यं राज्यमुपासितुम् ॥ १८
अपि तु त्वां मृदुप्रज्ञमत्यार्यमतिधार्मिकम् ।
क्लीबं धर्मघृणायुक्तं न लोको बहु मन्यते ॥ १९
वृत्तं तु स्वमपेक्षस्व पितृपैतामहोचितम् ।
नैव राज्ञां तथावृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २०
न हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्यमिहास्थितः ।
प्रजापालनसंभूतमाप्ता धर्मफलं हर्षसि ॥ २१
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न च कुन्ती त्वयाचत ।
तथैतत्प्रज्ञया तात यथाऽऽचरसि मेधया ॥ २२
शौर्यं बलं च सत्यं च पिता तव सदाऽब्रवीत् ।
माहात्म्यं च महौदार्यं भवतः कुन्त्ययाचत ॥ २३

—महाभारत, शांतिपर्व अध्याय ७५

"तुझें अंतःकरण केवळ दयामय आहे याची मला पूर्णपणें जाणीव आहे. पण शुद्ध दयापूर्ण अंतःकरणाच्या व्यक्तीला राज्य कधींही चालवितां येणार नाहीं. उलट तुझ्यासारख्या कोमल बुद्धीच्या, अतिधर्मभीरु, अत्यंत उच्च आचरणाच्या व प्रत्येक पाऊल, धर्म तर बिघडणार नाहीं ना, म्हणून फुंकून टाकणाऱ्या व म्हणूनच क्लीबत्व (षंढत्व) आलेल्या व्यक्तीला लोक मान्यता देत नाहींत. ज्या कुलांत तूं उत्पन्न झालेला आहेस तेथील आपल्या पितृपितामहांचें चारित्र्य पहा. तूं जसें वागूं इच्छितोस तसें राजे वागत नसतात. विकल-

तेनें युक्त असें दयापूर्ण व रडवें अंतःकरण बाळगून प्रजापालनानें मिळणारें धर्मफल तुला कधींही मिळावयाचें नाहीं. तूं जसें वागूं इच्छितो आहेस तसें तूं वागावें म्हणून कुंती व पांडू यांनीं कधींही अपेक्षिलें नव्हतें." भीष्म तर कुंतीप्रमाणें शोकांत नाहींत ना? त्यांचा युधिष्ठिराला दिलेल्या या प्रशस्तिपत्रकाचा काय अर्थ आहे?

आतां श्रीकृष्ण काय म्हणतात पहा. भीष्मनिर्याणानंतर युधिष्ठिर पुनश्च शोकाकुल होऊन तपस्येला जाण्याचें बोलूं लागले, त्या वेळीं श्रीकृष्ण म्हणतात :

श्रुताश्च राजधर्मास्ते भीष्मात् भागीरथीसुतात् ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव नारदाद्विदुरात्तथा ॥ ५
नेमामर्हसि मूढानां वृत्तिं त्वमनुवर्तितुम् ।
पितृपैतामहं वृत्तमास्थाय धुरमुद्वह ॥ ६

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय २

"भागीरथीपुत्र भीष्म, व्यास, नारद व विदुर यांच्याजवळून तूं राजधर्म ऐकिलेले आहेस. तुझ्यासारख्यानें मूर्ख माणसाप्रमाणें वागणें योग्य नव्हे. आपल्या पूर्वजपरंपरेला अनुसरून वाग. राज्य कर." युधिष्ठिराचें हें धर्मकार्पण्य व धर्मसंमूढचेतत्व तत्कालीन सर्व श्रेष्ठांना चांगलेंच परिचित आहे यांत शंका नाहीं. त्याचे परिणामही ठिकठिकाणीं दिसलेले आहेत.

दयेचा अनाठायीं वापर

दया हा धर्म खरा, पण त्याचा अनाठायीं वापर केला तर तो अधर्म झाल्याविना रहात नाहीं. धर्माच्या मूळ हेतूकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या केवळ अंगावर जोर दिला तर जो धर्मनाश होतो तो अशाच ठिकाणीं होय. युधिष्ठिरांच्या दयामयतेनें असाच तोल सोडलेला आहे. त्याचें एक उदाहरणच येथें देतों. सिंधु देशाचा राजा जयद्रथ हा राजा धृतराष्ट्राचा जांवई होता. त्यानें पांडव वनवासांत असतां एकदां ते मृगयेला गेले आहेत असें पाहून आश्रमांत एकटीच असलेल्या द्रौपदीला पळविलें. पुढें भीमानें त्याच्या सहायकांना ठार मारून त्याला खूप मार दिला व फरफटत ओढीत राजा युधि-

ष्ठिराकडे आणलें. कुलस्त्रियांच्या अब्रूवर निखारे ठेवणाऱ्या नराधमांना देहान्त शासनच द्यावयास हवें. पण कोमल अंतःकरणाचे युधिष्ठिर भीमाला म्हणतात :—

तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
मुंचेममधमाचारं प्रमाणा यदि ते वयम् ॥ १७

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २७२

"जर आमची आज्ञा ऐकणें तुला स्वतःचें कर्तव्य वाटत असेल तर या अधर्म आचार करणाऱ्या जयद्रथाला तूं सोडून दे." जयद्रथानें या दयेचा इतकाच उपयोग केला कीं, पांडवांच्या पराजयाचें शंकर भगवानांकडून वरदान मागून, युद्धांत त्यांच्या विरुद्ध पक्षाला मिळून अभिमन्युवधाचें तो एक महत्त्वाचें कारण ठरला. जीवदया मंडळाच्या अध्यक्षांनीं विंचवावर दया दाखवून त्याला सोडलें तों त्यानें त्यांच्याच मनगटाचा पहिल्या प्रथम चावा घेतला.

न्यायाचा अनाठायीं वापर

दयेप्रमाणेंच न्यायाचाही युधिष्ठिरांनीं असाच अनाठायीं वापर केलेला आहे. सर्व सैनिक व सेनापति महायुद्धांत ठार झाल्यावर एकटचा उरलेल्या राजा दुर्योधनाला युद्धार्थ आव्हान देत असतां मला एकटयाला गांठून तुम्ही सर्व मिळून माझ्यावर चढाई करण्याचा अधर्म कराल काय असें त्यानें विचारतांच एकटया अभिमन्यूला गांठून तुम्ही कां ठार मारलेंत असें त्याला विचारतां विचारतांच जशास तसें वागण्याचें धोरण न राखून युधिष्ठिरांनीं दुर्योधनाला कोणालाही न विचारतां पुढीलप्रमाणें वचन देऊन टाकलें. ते म्हणाले:—

सर्वो विमृशते जन्तुः कृच्छ्रस्थो धर्मदर्शनम् ।
पदस्थः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ॥ ५९
आमुञ्च कवचं वीर मूर्धजान् यमयस्व च ।
यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्व भारत ॥ ६०
इममेकं च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहम् ।
पञ्चानां पाण्डवेयानां येन त्वं योद्धुमिच्छसि ॥ ६१

तं हत्वा वै भवान् राजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।
ऋते च जीविताद्वीर युद्धे किं कुर्म ते प्रियम् ।। ६२

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ३२

"प्रत्येक प्राणी संकटांत सांपडला म्हणजे नेहमीं धर्माची आठवण करतो, पण वैभवाच्या दिवसांत मात्र त्याच्या दृष्टीनें परलोकचे दरवाजेच बंद असतात. चिलखत घाल, केस सावर आणखी जें तुला हवें असेल तें मागून घे. केवळ तुझें जीवित सोडून तुला जें हवें असेल तें द्यावयास मी सिद्ध आहें. आणखी एक वर मी तुला देतों. आम्हां पांच बंधूंपैकीं कोणालाही तूं युद्धाला आव्हान कर. कोणच्याही एका बंधूला तूं मारलेंस तरी सर्व राज्य तुझें होईल." युधिष्ठिर जें वाक्य बोलले तें पांडवपक्षाची इतकी हानि करणारें होतें कीं हातीं आलेलें राज्य आयत्या वेळीं गमाविलें जावें. समजा दुर्योधनानें युधिष्ठिरालाच युद्धाला आव्हान केलें असतें तर काय अवस्था झाली असती ? त्याचें हें भलतेंच औदार्य पाहून भगवान् श्रीकृष्णही अत्यंत संतापले व ते म्हणाले कीं :—

युधिष्ठिरस्य संक्रुद्धो वासुदेवोऽब्रवीदिदम् ।। १
यदि नाम ह्ययं युद्धे वरयेत्त्वां युधिष्ठिर ।
अर्जुनं नकुलं चैव सहदेवमथापि वा ।। २
किमिदं साहसं राजंस्त्वया व्याहृतमीदृशम् ।
अेकमेव निहत्याजौ भव राजा कुरुष्विति ।। ३
न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे ।
एतेन हि कृता योग्या वर्षाणीह त्रयोदश ।। ४
आयसे पुरुषे राजन् भीमसेनजिघांसया ।
कथं नाम भवेत्कार्यमस्माभिर्भरतर्षभ ।। ५
साहसं कृतवांस्त्वं तु ह्यनुक्रोशान्नृपोत्तम ।
नान्यमस्यानुपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे ।। ६
ऋते वृकोदरात्पार्थात्स च नाति कृतश्रमः ।
तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा ।। ७
विषमं शकुनेश्चैव तव चैव विशांपते ।
बली भीमः समर्थश्च कृती राजा सुयोधनः ।। ८

बलवान्वा कृती वेति कृती राजन्विशिष्यते ।
सोऽयं राजंस्त्वया शत्रुः समे पथि निवेशितः ॥ ९
न्यस्तश्चात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयम् ।
को नु सर्वान्विनिर्जित्य शत्रूनेकेन वैरिणा ॥ १०
कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागतम् ।
पणित्वा चैकपाणेन रोचयेदेवमाहवम् ॥ ११
न हि पश्यामि तं लोके योऽद्य दुर्योधनं रणे ।
गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ॥ १२
न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः ।
जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ॥ १३
स कथं वदसे शत्रुं युध्यस्व गदयेति हि ।
एकं च नो निहत्याजौ भव राजेति भारत ॥ १४
वृकोदरं समासाद्य संशयो वै जये हि नः ।
न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ॥ १५
एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः ।
नूनं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्त्याश्च संततिः ॥ १६
अत्यन्तवनवासाय सृष्टा भैक्ष्याय वा पुनः ॥ १७

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ३३

"युधिष्ठिराचें हें वाक्य ऐकतांच संतापलेले श्रीकृष्ण म्हणाले, हे युधिष्ठिरा, जर दुर्योधनानें तुला, अर्जुनाला, नकुलाला किंवा सहदेवाला द्वंद्व युद्धासाठीं आव्हान दिले तर तुमची काय अवस्था होईल? कोणाही एकाला मारून तूं राजा हो असें दुर्योधनाला म्हणण्यांत तूं केवढें भयंकर साहस केलें आहेस याची तुला कांहीं कल्पना आहे का? गदा हातांत घेतलेल्या दुर्योधनाशीं लढावयास तुमच्यापैकीं कोणीही समर्थ नाहीं असें माझें मत आहे. यानें भीमाला ठार मारण्यासाठीं त्याची लोखंडी प्रतिमा तयार करून तेरा वर्षें तिच्याशीं धडक देऊन आपली सिद्धता केली आहे. तूं केवळ हृदयाच्या औदार्यामुळें हें व्यर्थ साहस केलेंस. एकटया भीमावांचून याच्याशीं कोणीही लढूं शकणार नाहीं. पण भीमानें याच्याइतके परिश्रम केलेले नाहींत. पुनः हें नवें द्यूतच तूं आरंभ केलेलें आहेस अशी माझी समजूत आहे. भीम

बलवान् असला तर दुर्योधन कृती आहे, व सामर्थ्यापेक्षां अभ्यासच शेवटीं विजयी ठरतो. अनायासें संकटांत सांपडलेल्या शत्रूला तूं मोकळीस दिलीस; व स्वतःला मात्र अकारण भयंकर संकटांत अडकवून घेतलेंस. आपल्याबरोबर तूं आम्हांलाही संकटांत टाकलें आहेस. सर्व शत्रूंवर विजय संपादन करून एकटा उरलेला मुख्य शत्रु संकटांत सांपडलेला असतां आपणच आपल्याभोंवतीं अकारण संकट ओढवून घेऊन राज्य गमवावयास सिध्द असलेला केवळ तूंच मीं पाहिला! देवदेखील गदायुद्धांत दुर्योधनाला जिंकूं शकतील असें मला वाटत नाहीं. न्यायानें दुर्योधनाला कधींच जिंकतां येणार नाहीं. तूं मात्र खुशाल त्याला वचन देऊन बसलास! मला असें वाटतें कीं कुंती व पांडू यांच्या संततीच्या कपाळीं राज्य लिहिलेलेंच नाहीं. सदाचा वनवास व भिक्षा मागून पोट जाळणें यासाठींच त्यांचा जन्म झाला असावा.

द्यूताचें व्यसन

युधिष्ठिरांच्या सर्व सद्‌गुणांची माती करणारें एक विलक्षण व्यसन त्यांना होतें व तें म्हणजे द्यूताचें व्यसन होय. युधिष्ठिरांच्या समर्थकांचें असें म्हणणें आहे कीं, द्यूत हा क्षत्रियांचा धर्मच आहे. पण ही साफ खोटी गोष्ट आहे. द्यूत हा धर्म असूंच शकत नाहीं. धर्म म्हटला कीं तो विधिनिषेधरूप असतो. द्यूताचा विधि कोठेंतरी सांगितला आहे काय? अहरहः संध्यामुपासीत। वसन्ते वन्सते ज्योतिषा यजेत। रोजच्या रोज संध्या करावी व प्रत्येक वसंतऋतूंत सोमयाग करावा. या धर्माच्या आज्ञेप्रमाणें अमक्या एका दिवसांत द्यूत खेळावें अशी आज्ञा कोठेंही नाहीं. मोठे लोक द्यूत खेळल्याचें जेथें जेथें वर्णन आहे तेथें तेथें तें व्यसन म्हणूनच वर्णन आहे. पुण्यश्लोक नलराजा द्यूत खेळला तो कलीनें त्याच्या अंगांत प्रवेश केला होता म्हणून असें स्वच्छ वर्णन आहे. कलीनें जर प्रवेश केला नसता तर पुण्यश्लोक नलराजा स्वतः होऊन द्यूत खेळला नसता ही गोष्ट उघड आहे.

खुद्द ऋग्वेदांत या द्यूतांच्या निषेधाचें एक सूक्तच्या सूक्तच आलें आहे. त्यावरून द्यूत किती निषेध्य मानलें जात असे हें दिसून

येतें. तथापि तेव्हांपासून लोकांत द्यूताची चटक असावी असें दिसतें. या द्यूताचे दुष्परिणाम सांगतांना ऋग्वेदांत पुढीलप्रमाणें म्हटलें आहे :—

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः ।
सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान् ॥ १
न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् ।
अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २
द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारं ।
अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ॥ ३
अन्ये जायां परि मृशंत्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः ।
पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥ ४
यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः ।
न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतें एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥ ३ ।
सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीति तन्वा शूशुजानः ।
अक्षासो अस्य वि तरन्ति कामं प्रतिदीव्ने दधत आ कृतानि ॥ ६
अक्षास इदंकुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः ।
कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७
त्रिपञ्चाशः क्रीळति व्रात एषां देव इव सविता सत्यधर्मा ।
उग्रस्य चिन्मन्यवे ना नमंते राजा चिदेभ्यो नम इत्कृणोति ॥ ८
नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवंतं सहन्ते ।
दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः संतो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९
जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्वस्वित् ।
ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥ ४ ॥
स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् ।
पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥ ११
यो वः सेनानीर्महतो गणस्य राजा व्रातस्य प्रथमो बभूव ।
तस्मै कृणोमि न धना रुणध्मि दशाहं प्राचीस्तदृतं वदामि ॥ १२
अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः ।
तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ॥ १३
मित्रं कृणुध्वं खलु मृळता नो मा नो घोरेण चरताभि धृष्णु ।
नि वो नु मन्युर्विशतामरातिरन्यो बभ्रूणां प्रसितौ न्वस्तु ॥ १४

(१) मोठाले उतारभूमीवर उत्पन्न झालेले, टाकले कीं सरकत जाणारे आणि खुळखुळणारे फांसे मला बेभान करतात. मूजवत पर्वतावर उत्पन्न झालेल्या सोमपानाप्रमाणें जागृत ठेवणारा बिब्याचा फांसा मला अत्यंत आनंदित करतो.

(२) माझ्या पत्नीनें माझा कधीं धिक्कार केला नाहीं, ती कधींही माझ्यावर चरफडली नाहीं, उलट माझ्याबद्दल व माझ्या मित्रांबद्दल तिच्या मनांत आदर असे. अशी जरी ती गुणवती होती, तरी फांशांच्या नादानें मी तिला घालवून दिलें. कारण फांशांवांचून मला कांहींच प्रिय वाटत नाहीं.

(३) माझी सासू माझा द्वेष करते, माझी बायको मला विचारीत नाहीं. उघडच आहे, जुगाऱ्याच्या विनवणीला कोण भीक घालतो? जुगाऱ्याचा उपयोग काय होईल हें समजतच नाहीं. म्हातारा झालेल्या घोड्याप्रमाणें तो निरुपयोगीच ठरतो.

(४) फांशांनीं खेळण्याकरतां हा जेव्हां बाहेर निघतो, तेव्हां याच्या बायकोचा हात परके धरतात. याचे भाऊ, बाप, आई म्हणतात, 'याला आम्ही ओळखत नाहीं. याला बांधून घेऊन जा.'

(५) आणि जरी मी आपल्या मनाशीं निश्चय केला कीं इतःपर फांशांनीं खेळावयाचें नाहीं, कां कीं त्यामुळें माझे मित्र माझा धिक्कार करतात, तरीदेखील फांशांचा आवाज ऐकल्याबरोबर व्यभिचाराला चटावलेल्या बाईप्रमाणें मी त्यांच्याकडे धांव घेतों.

(६) 'तेजःपुंज फांसे खेळणारा मी कोणाला जिंकूं' असें म्हणत मी खेळाडूंच्या सभेंत शिरतों. प्रतिस्पर्ध्यांशीं डाव करणाऱ्याचे फांसे सारखे जोरानें पडत असतात.

(७) हे फांसे म्हणजे मांसापर्यंत रुतणारे गळ आहेत, हे कपटी आणि फसवे आहेत, ह्यांच्यायोगें शरीराचा दाह होतो, त्याचे तुकडे होतात. थोड्याशा लाभाचें आमिष दाखवून ते जुगारी माणसाला नादीं लावतात. इतकें असूनही जुगाऱ्यांना त्यांचाच मोह पडतो.

(८) सत्यधर्मा सूर्याप्रमाणें याच्या त्रेपन्न फांशांचा संघ सारखा फिरत असतो. उग्र माणसाच्या रागालाही ते नमत नाहींत. राजा-सुद्धां फाशांना खेळतांना नमस्कारच करतो.

(९) फांसे खालीं पडतात, ते वर हवेंत खेळतात, त्यांना स्वतःला हात नसले तरी दुसऱ्यांच्या हातांना ते आपणांकडे ओढून घेतात. फांसे जादूच्या कोळशाप्रमाणें होत. ते स्वतः मृत असले तरी दुसऱ्याचीं अंतःकरणें जाळतात.

(१०) जुगाऱ्याची विरही पत्नी बिचारी एकटीच झुरत असते. आपला मुलगा कुठें भटकतो तें समजत नाहीं म्हणून त्याची आई-सुद्धां दुःख करीत असते. हा स्वतः कर्जबाजारी व भयभीत होऊन धनाची इच्छा करीत हिंडतो व रात्रीचा परक्यांच्या घरांत दडून राहतो.

(११) दुसऱ्याची बायको सुखानें नांदतांना पाहून व त्याची गृहव्यवस्था पाहून याला अतोनात दुःख होतें. सकाळीं उजाडतांच हा पश्चात्तापानें फांसे फेंकून देतो, पण पश्चात्तापाची लहर माव-ळली कीं, हा विचारा पुनः मोहवश होतो.

(१२) हे फांशांनो, तुमच्या गणाचा जो मुख्य सेनापति असेल तसेंच जो व्राताचा मुख्य असेल त्याला मी नमस्कार करतों. आतां माझ्याजवळ पैसा नाहीं. मी माझ्या दहा अंगुली उघड्या करतों. मी खोटें सांगत नाहीं.

(१३) मला सन्माननीय सवितृदेवानें आज्ञा दिली आहे कीं फांशांनीं जुगार खेळूं नको. शेती कर, संपत्तीचा उपभोग घे, त्यांत गाई व स्त्री यांची प्राप्ति होईल.

(१४) हे फांशांनो, तुम्ही आमच्याशीं मैत्री करा. आम्हांला सुखी करा. आम्हांवर भयंकर आघात करूं नका. तुमचा राग आमच्या शत्रूवर जावो. आमचा शत्रु पिंगट वर्णाच्या तुमच्या बंध-नांत तत्काल पडो."

—ऋग्वेद, मं १०–३४

सारांश, द्यूत हा कोणाचाही धर्म सांगितलेला नाहीं. तें एक व्यसन आहे व माणसानें या व्यसनाच्या किती अधीन व्हावयाचें हाच काय तो प्रश्न आहे.

शकुनीनें युधिष्ठिराच्या बाबतींत—

द्यूतप्रियश्च कौन्तेयो न स जानाति देवितुम् ।
समाहूतश्च राजेन्द्रो न शक्ष्यति निर्वतितुम् ।। १९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ४८

'युधिष्ठर द्यूतप्रिय असून त्याला खेळतां मात्र येत नाहीं' असें जें म्हटलें आहे 'व एकदां आव्हान दिल्यावर तो तें नाकारणार नाहीं' असें जें त्याच्या मोहाचें वर्णन केलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. द्यूताची युधिष्ठिरांना इतकी ओढ आहे कीं, विराटाच्या राजनगरींत अज्ञातवासांत तुम्ही काय कराल असें अर्जुनानें त्यांना विचारलें असतां ते उत्तर देतातः—

सभास्तारो भविष्यामि तस्य राज्ञो महात्मनः ।
कङ्को नाम द्विजो भूत्वा मताक्षः प्रियदेवनः ।। २४
वैदूर्यान्काञ्चनान् दान्तान् फलैर्ज्योतीरसैः सह ।
कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च निर्वर्त्स्यामि मनोरमान् ।। २५
विराटराजं रमयन् सामात्यं सहबान्धवम् ।
न च मां वेत्स्यते कश्चित् तोषयिष्ये च तं नृपम् ।। २६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १

"मी राजा विराटाचा सभास्तार होईन. कङ्क हें माझें नांव सांगून व फांसे ज्याला प्रिय आहेत असा द्यूतकुशल ब्राह्मण म्हणून मी तेथें राहीन. सोन्याचें काम केलेल्या पोवळ्याच्या फांशांनीं मी राजाचें मनरंजन करीन. राजाही प्रसन्न होईल व मलाही कोणी ओळखणार नाहीं."

युधिष्ठिर द्यूत शिकण्यासाठीं विराटाच्या राजनगरींत गेले होते व तेवढ्यासाठीं त्यांनीं हें काम पत्करलें असें जर कोणाचें म्हणणें असेल तर तें चुकीचें आहे. राजा नलाची गोष्ट युधिष्ठिराच्या अंगाशीं चिकटविण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. अयोध्येचा राजा ऋतुपर्ण हा द्यूतविद्येमध्यें अत्यंत निष्णात असल्यामुळें पुष्कराला द्यूतांत हरविण्यासाठीं नल त्याच्याजवळ' द्यूत शिकला असें त्याच्यासंबंधानें वर्णन आहे. युधिष्ठिराला कोणाशींही द्यूत खेळावयाचें नव्हतें. नला-

प्रमाणें युधिष्ठिराचे बाबतींत तो शिकावयास गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख नाहीं व ज्याच्याजवळ शिकावयाचें तो विराट अथवा त्याचे सभासद ऋतुपर्णप्रमाणें द्यूतविद्येंत निष्णात असल्याचें वर्णन महाभारतांत नाहीं त्याअर्थी हा तर्क निराधार आहे. द्यूत हा धर्म नसून तें सर्वस्वीं पाप आहे याची स्वतः युधिष्ठिरांना पूर्णपणें जाणीव आहे. ते स्वतःच शकुनीला म्हणतातः--

निकृतिर्देवनं पापं न क्षात्रोत्र पराक्रमः ।
न च नीतिर्ध्रुवा राजन्कि त्वं द्यूतं प्रशंससि ।। ५
न हि मानं प्रशंसन्ति निकृतौ कितवस्य हि ।
शकुन मैवं नो जैषीरमार्गेण नृशंसवत् ।। ६

—महाभारत, सभापर्व अ. ५९

"हे शकुने, द्यूत हें पाप आहे. त्यांत कसल्याही प्रकारचा क्षत्रियोचित पराक्रम नाहीं. नीतीचा त्यांत पत्ताही नाहीं. तूं द्यूताची प्रशंसा कां करतोस ? अमार्गानें तू एकाद्या नृशंसाप्रमाणें आम्हांला जिकण्याची कां इच्छा करतोस? द्यूतकाराला कोणीही मान देत नसतात." द्यूत हा अधर्म आहे हें माहीत असतांनासुद्धां युधिष्ठिर त्यांत कां सांपडले असतील? एक तर व्यसन व दुसरें पितृगौरवाचा आंधळा वापर. हीं त्याचीं दोन कारणें होत. राजा धृतराष्ट्राची आज्ञा कशी मोडावी म्हणून युधिष्ठिर द्यूतास गेले असणें शक्य आहे. त्यांच्या अंतःकरणाचा हा नाजूक भाग ओळखूनच दुर्योधनाऐवजीं धृतराष्ट्रानें स्वतःच त्याला द्यूतासाठीं बोलाविलें होतें. त्याचा उल्लेख मी धृतराष्ट्राच्या व्यक्तिचित्रांत केलाच आहे. ते स्वतःच विदुराला म्हणतात :--

नाहं राज्ञो धृतराष्ट्रस्य शासनान्न गन्तुमिच्छामि कवे दुरोदरम् ।
इष्टो हि पुत्रस्य पिता सदैव तदस्मि कर्ता विदुरात्थ मां यथा ।। १५

-महाभारत, सभापर्व अध्याय ५८

"हे विदुरा, राजा धृतराष्ट्राच्या आज्ञेचा मी भंग करूं शकत नाहीं. मी द्यूतासाठीं जाईन. पिता पुत्रांचें मेहमीं कल्याणच चिंतील. त्यामुळें त्याच्या आज्ञेचें मी अवश्य प्रतिपालन करीन." युधिष्ठिरानें

केलेल्या पितृगौरवाचा हा अगदीं आंधळा वापर आहे. अधर्माचा उपदेश करणाऱ्या गुरूवरही धनुष्य ताणणाऱ्या पितामह भीष्मांचें ज्वलन्त उदाहरण समोर असतांनादेखील पितृगौरवाच्या कल्पनेची विकृतीच युधिष्ठिरांनीं आचरणांत आणली. त्यांच्या धर्मकार्पण्याचा हा आणखी एक पुरावाच होय. पितृगौरवानें बद्ध होऊन एकदां फांसे हातात घेतल्यावर ते पूर्णपणें मोहांत सांपडले व भान न राहून द्रौपदीसारख्या महान् साध्वीलाही पणाला लावून तिची अप्रतिष्ठा करावयासही ते कारणीभूत झाले. मोहविवश झाल्यामुळें मी भान विसरलों व आपल्या हातून चुका घडत गेल्या, असें युधिष्ठिरानें स्वतःच भीमाजवळ वनपर्वांत मान्य केलें आहे. ते म्हणतातः—

असंशयं भारत सत्यमेतद्यन्मां तुदन्वाक्यशल्यैः क्षिणोषि ।
न त्वां विगर्हे प्रतिकूलमेव ममानयाद्धि व्यसनं व आगात् ॥ २
अहं ह्यक्षानन्वपद्यं जिहीर्षन्राज्यं सराष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पुत्रात् ।
तन्मां शठः कितवः प्रत्यदेवीत् सुयोधनार्थं सुबलस्य पुत्रः ॥ ३
महामायः शकुनिः पार्वतीयः सभामध्ये प्रवपन्नक्षपूगान् ।
अमायिनं मायया प्रत्यजैषीत्ततोपश्यं वृजिनं भीमसेन ॥ ४
अक्षांश्च दृष्ट्वा शकुनेर्यथावत्कामानुकूलानयुजो युजश्च ।
शक्यं नियन्तुमभविष्यदात्मा मन्युस्तु हन्यात्पुरुषस्य धैर्यम् ॥ ५
यन्तुं नात्मा शक्यते पौरुषेण मानेन वीर्येण च तात नद्धः ।
न ते वाचो भीमसेनाभ्यसूये मन्ये तथा तद्भवितव्यमासीत् ॥ ६

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३४

"हे भीमसेना तूं मला टोंचून बोलून जे क्लेश देतो आहेस, त्यासंबंधीं मी तुला दोष देत नाहीं. माझ्याच दोषामुळें तुमच्यावर संकटें कोसळलीं हें खरें आहे. मी फांशांना जो हात घातला तो आव्हान देण्याऱ्या धृतराष्ट्रपुत्राजवळून राज्य हरण करून घेण्याच्या इच्छेनें, पण तेथें दुर्योधनाऐवजीं शकुनीच खेळावयास आला. त्या मायाव्यूह कपटी द्यूतकारांनीं कपटानें मला जिंकलें. त्यांचें कपट ओळखून वेळींच मी स्वतःला आवरून धरावयास हवें होतें. पण ईर्ष्या मनुष्याचें धैर्य नष्ट करून त्याचें मन त्याच्या स्वाधीन राहूंच देत नाहीं हेंच

खरें. पौरुष, वीर्य, इत्यादि कोणत्याही गोष्टींनीं मन जिंकतां येत नाहीं. माझें मन माझ्या स्वाधीन राहिलें नाहीं, त्यामुळें तुमच्यावर संकटें कोसळलीं याचा अर्थ आपलें दैवच तसें होतें असा आहे." यापेक्षां आणखी स्पष्ट शब्दांत कबुली ती कोणती हवी? तात्पर्य, युधिष्ठिर हें महर्षि व्यासांनीं धर्मकार्पण्याचें एक परिपूर्ण चित्र उपस्थित केलें आहे. अंतर्गत विकृतींच्या आहारीं जाऊन धर्माला दुबळेपणा कसा प्राप्त झालेला होता हें युधिष्ठिरांच्या रूपानें महर्षींनीं दाखविलें आहे. या धर्मविकृतीनें नृशंस दुराचाऱ्यांना संरक्षण मिळून त्यांतून धर्मनाश होतो. भगवान् श्रीकृष्णांनीं ही विकृति नष्ट करून गीतेच्या मिषानें विशुद्ध वैदिक धर्माची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली. या विकृतीमुळेंच भीम व अर्जुनासारख्यांच्या सामर्थ्याचा युधिष्ठिरांना उपयोग करतां आलेला नाहीं, कारण त्यांचें कार्पण्य बाह्य नसून अंतर्गत होतें. राजमाता कुंती व तेजस्विनी द्रौपदी ह्या युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याचें सर्वांत मोठें करुणास्पद बलिदान होत.

म्हणूनच प्रभु श्रीरामचंद्रांची व युधिष्ठिराची तुलना होऊं शकत नाहीं. रामचंद्र स्वायत्तसिद्धि होते. युधिष्ठिर हे परायत्तसिद्धि होते. स्त्रीलंपट व दुरात्मा असलेल्या वालीवर रामचंद्रांनीं दया केलेली नाहीं. युधिष्ठिरांनीं जयद्रथाला सोडलें. रामचंद्रांनीं रणाला पाठ दाखविली नाहीं. युधिष्ठिरांना ती दाखविण्याचा अनेकवार प्रसंग आला. युधिष्ठिरांना द्यूताचें व्यसन होतें. रामांना कोणतेंच व्यसन नव्हतें. रामाजवळ अपराधाला क्षमा नव्हती. लक्ष्मणासारखा भाऊही त्यांनीं न्यायाच्या व दंडाच्या प्रतिष्ठापनेसाठीं बळी दिला व सर्वनाश सहन केला. युधिष्ठिर घोर अपराध्यांनाही क्षमा करीत असत. देवी सीतेचीं दुःखें श्रीरामचंद्राच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेंतून उत्पन्न झालीं आहेत. तर द्रौपदीचीं दुःखें युधिष्ठिराच्या कार्पण्यांतून उत्पन्न झालीं आहेत. म्हणून परित्यागानंतरही सीता रामचंद्राची प्रशंसाच करीत त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाजवळ नमते, तर द्रौपदी युधिष्ठिरांना दूषणें देते. तात्पर्य रामचंद्रांत भगवंतांची परिपूर्णता आहे; तर युधिष्ठिराचें जीवन कितीही दिव्य असलें तरी शेवटीं तें मानवी

जीवनच असल्यामुळें अपूर्णतेच्या दोषांनीं व्याप्त आहे. युधिष्ठिरांचा व्यक्तिधर्म उत्कृष्ट आहे. पण समष्टिधर्म शून्य आहे. पाप्यांच्या जगांत युधिष्ठिर टिकूं शकणार नाहींत. ते देशाचा गौरव वाढवितील. पण समर्थ धर्मसत्ता उत्पन्न करून राष्ट्र वैभवशाली करणें व मानवांचें हित साधणें त्यांच्या आवाक्याबाहेरचें आहे. मग भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांत त्यांना कां धरलें असेल ?

श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरांना कां हातांशीं धरलें ?

युधिष्ठिर अंतःकरणापासूनच धर्मसत्तेचें नियंत्रण मानीत होते. त्यांना संरक्षण दिल्यास व मार्गदर्शन केल्यास ते धर्मनियंत्रित, सचिवनियंत्रित, पौरजानपदनियंत्रित व तपस्वीनियंत्रित साम्राज्यसत्ता निर्माण करूं शकतील हें स्पष्ट दिसून आलें होतें. त्यांनीं तशी पात्रता लाक्षादाहापूर्वीं यौवराज्यावर असतांनाच सिद्ध केली होती. ते राजर्षि असून न्याय व धर्म यांच्याकडे त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ति होती. त्यांच्याजवळ भीमार्जुनांची अपूर्व शक्ति होती व तिचा धर्मसंस्थापनेसाठीं अपूर्व उपयोग होण्यासारखा होता. कार्पण्य नष्ट केल्यास युधिष्ठिर धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांत सर्वांत महत्त्वाचें साधन ठरणार होते म्हणून भगवान् श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिरांना हातांशीं धरलें आहे.

---

२२. राजमाता कुंती

राजर्षि युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्याचें बलिदान म्हणून कुंती व द्रौपदी यांचा मी निर्देश केलेला आहें. महाभारतकारांनीं या दोन अत्यंत श्रेष्ठ स्त्रियांच्या व्यक्तिचित्रांच्या रूपानें आर्य स्त्रीजीवनाचा महान् आदर्श निर्माण केलेला आहे. राजमाता कुंती ही यादव राजकन्या असून भगवान् श्रीकृष्णांची ती आत्या, व वसुदेवांची सख्खी बहीण होती. तिचे वडील शूर, यांनीं आपल्या कुंतीभोज नांवाच्या आतेभावाला लहानपणींच कुंती देऊन टाकली. त्यांनीं कुंतीभोजाला असें वचन दिलें होतें कीं, मला जें पहिलें अपत्य होईल तें मी तुला देऊन टाकीन. कुंती हेंच त्यांचें पहिलें अपत्य असल्यामुळें त्यांनीं तें कुंतीभोजाला दिलें. स्वत: कुंतीला ही गोष्ट संमत नव्हती असें दिसतें. कुंतीला समजूं लागल्यानंतरच ती कुंतीभोजाला दिली गेली असावी. जर अगदीं लहानपणीं न समजण्याच्या अवस्थेंत तिचें प्रदान झालें असतें तर तें कदाचित् तिला इतकें दु:खद वाटूं शकलें नसतें. पण समजूं लागण्याच्या अवस्थेंत आईबापांची ताटातूट झाल्यावर कुंतीभोजाच्या येथील त्या अपेक्षेनें परक्या असलेल्या वातावरणांत समरस होऊन जाणें तिला अतिशय जड गेलें. हें शल्य कुंतीच्या अंत:करणांत कित्येक दिवस किंबहुना तिच्या वार्धक्यापर्यंतही सलत होतें. पुढें उद्योगपर्वामध्यें शिष्टाईच्या वेळीं कौरवांच्या राजसभेकडे आलेल्या भगवान् श्रीकृष्णांची व तिची जेव्हां भेट झाली त्यावेळीं तिनें त्यांच्याजवळ आपलें हृदय मोकळें करतांना अंत:करणांतील हें शल्य उघडें करून दाखविलें आहे. ती म्हणते :—

> पितरं त्वेह गर्हेयं नात्मानं न सुयोधनम् ॥ ६२
> येनाहं कुन्तिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ।
> बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडन्तीं कन्दुहस्तिकाम् ॥ ६३
> अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने । ६४
>
> —महाभारत; उद्योगपर्व अध्याय ९०

व्याख्यान २२ वें, दि. १९ एप्रिल १९५१

हे श्रीकृष्णा, माझ्या या सर्व दुर्दैवासाठीं मी स्वतःला अथवा दुर्योधनाला मुळींच दोष देऊं इच्छीत नाहीं. माझ्या पित्यालाच मी खरा दोष देतें. निर्जीव धनाप्रमाणें त्यानें कुंतीभोजावर प्रसन्न होऊन मला त्यास देऊन टाकलें. त्यावेळीं मी चेंडू हातांत घेऊन खेळू शकत होतें. लहानपणीं पित्यानें व मोठेपणीं श्वशुरानें माझी वंचना केली. व तेव्हांपासूनच मला अत्यंत दुःख भोगावें लागत आहे. माझ्या जगण्याचें तरी काय फळ आहे हेंच मला समजत नाहीं."

तिच्यावरील विलक्षण प्रसंग

कुंती लहानपणीं कुंतीभोजाच्या घरीं रहात असतां तेथें एका पावसाळ्यांत महर्षि दुर्वास हे राहावयास्तव आले. राजा कुंती-भोजानें कुंतीलाच त्यांच्या सेवेसाठीं नियुक्त केलें. प्रसन्न झालेल्या दुर्वासांनीं त्यांचें त्या नगरांतील वास्तव्य संपवितांना कुंतीला एक अभिचारयुक्त मंत्र दिला व असें सांगितलें कीं :—

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि।
तस्य तस्य प्रभावेण तव पुत्रो भविष्यति ॥ ७

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १११

"तूं या मंत्रानें ज्या ज्या देवाला आवाहन करशील तो तो देव आपल्या प्रभावानें तुला पुत्र देईल." कुंतीला हें वरप्रदान ज्यावेळीं मिळालें त्यावेळीं त्याचा अर्थ समजण्याइतकें तिचें वय प्रौढ नव्हतें. दुर्वासांनीं भलत्याच वयांत आपण जी शक्ति देत आहोंत त्याचा काय परिणाम होईल याचा विचार न करतां कुंतीच्या स्वाधीन हें सामर्थ्य करतांच त्याचा जो व्हावयाचा तोच परिणाम झाला.
महाभारतकार म्हणतात :—

तथोक्ता सा तु विप्रेण कुन्ती कौतूहलान्विता ।
कन्या सती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनी ॥८
सा ददर्श तमायान्तं भास्करं लोकभावनम् ॥
विस्मिता चानवद्याङ्गी दृष्ट्वा तन्महदद्भुतम् ॥ ९
तां समासाद्य देवस्तु विवस्वानिदमब्रवीत् ।
अयमस्म्यसितापाङ्गि ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

कश्चिन्मे ब्राह्मणः प्रादाद्वरं विद्यां च शत्रुहन् ।
तद्विजिज्ञासयाह्वानं कृतवत्यस्मि ते विभो ॥ ११
एतस्मिन्नपराधे त्वां शिरसाऽहं प्रसादये ।
योषितो हि सदा रक्ष्याः स्वापराद्धाऽपि नित्यशः ॥ १२

सूर्य उवाच

वेदाहं सर्वमेवैतद्यद् दुर्वासा वरं ददौ ।
संत्यज्य भयमेवेह क्रियतां संगमो मम ॥ १३
अमोघं दर्शनं मह्यमाहूतश्चास्मि ते शुभे ।
वृथाह्वानेऽपि ते भीरु दोषः स्यान्नात्र संशयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्वं विवस्वता ।
सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याहमिति भारत ॥ १५
बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी ।
तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद् भरतर्षभ ॥ १६
मत्प्रसादान्न ते राज्ञि भविता दोष इत्युत ।
एवमुक्त्वा स भगवान्कुन्तिराजसुतां तदा ॥ १७
प्रकाशकर्ता तपनः सम्बभूव तया सह ।
तत्र वीरः समभवत्सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियान्वितः ॥ १८
सहजं कवचं बिभ्रत्कुण्डलो द्योतिताननः ।
अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः ॥ १९
प्रादाच्च तस्यै कन्यात्वं पुनः स परमद्युतिः ।
दत्वा च तपतां श्रेष्ठो दिवमाचक्रमे ततः ॥ २०
दृष्ट्वा कुमारं जातं सा वार्ष्णेयी दीनमानसा ।
एकाग्रं चिन्तयामास किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ॥ २१
गूहमानापचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा ।
उत्ससर्ज कुमारं तं जले कुन्ती महाबलम् ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १११

"दुर्वास निघून गेल्यावर कुंतीच्या ठिकाणीं बाल्यसुलभ औत्सुक्य जागृत झालें, व कोणत्या देवाला आवाहन करावें याचा विचार करीत असतांना समोर दिसणाऱ्या सूर्यनारायणालाच तिनें त्या मंत्र-प्रभावानें बोलाविलें. मंत्राचा प्रभाव असा विलक्षण कीं भगवान सूर्य तिच्यासमोर येऊन उपस्थित झाले. त्यांनीं विचारलें हे सुंदरी, तूं मला कशासाठीं बोलाविलेंस ? मी तुझें काय प्रिय करूं तें सांग. अवचित प्रत्यक्ष सूर्याचें तेथें येणें व त्याचें हें बोलणें ऐकतांच कुंती गोंधळली. तिनें सूर्यनारायणाला असें सांगितलें कीं एका ब्राह्मणानें मला ही विद्या व वरदान दिलें. बाल्यसुलभ जिज्ञासेनें प्रेरित होऊन अजाणता मी त्याचा उपयोग करून आपणांस आवाहन केलें. हा माझा मोठा अपराध झालेला आहे. पण मी आपणाला साष्टांग नमस्कार घालतें. आपण मला क्षमा करा. स्त्रियांचें त्यांच्या अपराधापासून नेहमींच रक्षण करावें. सूर्यानें कुंतीला सांगितलें कीं दुर्वास ऋषींनीं तुला दिलेलें वरदान व त्याचें सामर्थ्य मला माहीत आहे. आतां सर्वप्रकारचें अंतःकरणांतील भय टाकून देऊन तूं माझ्याशीं संगम कर. माझें दर्शन अमोघ आहे. तूं मला होऊन बोलाविलें आहेस. देवाचें दर्शन व्यर्थ कधींही न गेलें पाहिजे. व्यर्थ तू मला बोलाविलेंस तर तो तुझाच अपराध गणला जाईल व मी व्यर्थ दर्शन दिलें नि तसाच परत गेलों, तर तें मलाही योग्य नाहीं. याप्रमाणें सांत्वनपूर्वक सूर्यानें तिच्याशीं नानाप्रकारें बोलून तिला समजाविण्याचा प्रयत्न केला. पण मी कन्या असल्या-मुळें संगमाला प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं असेंच तिनें सांगितलें. स्वतःच्या कुमारीपणामुळें, नातलगांच्या भीतीनें व स्त्रीस्वभाव-सुलभ लज्जेमुळें सूर्याचें म्हणणें ती मान्य करीना. शेवटीं सूर्यानें तिला असें सांगितलें कीं, माझी व तुझी भेट व्यर्थ जाणार नाहींच. पण माझ्या संगमामुळें तुझें कन्यात्व नष्ट होणार नाहीं असें मी तुला वरदान देतों. शेवटीं कुंती व सूर्य यांचा संगम झाला. आणि तत्काळ कुंतीला सर्व शस्त्रधारी लोकांमध्यें श्रेष्ठ, देवपुत्राप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी, सहज कवचकुंडलांनीं मंडित अशा प्रकारचा कर्ण नांवाचा मुलगा झाला. सूर्यानें आपल्या सामर्थ्यानें कुंतीचें कन्यात्व

पुनश्च तिला दिलें व सूर्य नारायण निघून गेले." तो मुलगा होतांच यादवकन्या कुंती अत्यंत खिन्न झाली. ही गोष्ट आपल्या नातलगांना कळतांच आपलें काय होईल या भयानें तिच्या अंगाचा थरकांप उडाला. एकांतामध्यें ती विचार करूं लागली कीं काय केलें असतां आपलें कल्याण होईल ? शेवटीं नातलगांच्या भयानें आपलें तें अपकृत्य कोणाच्या ध्यानांत येऊं नये म्हणून कुंतीनें त्या मुलाला पाण्यांत टाकून दिलें." याप्रमाणें कुंतीनें कर्णाचा परित्याग केला तरी जन्मभर तें शल्य तिच्या अंतःकरणांत घर करून होतेंच. अर्जुनाला कर्णानें ज्यावेळीं पहिल्या शस्त्रपरीक्षेंत आव्हान दिलें त्या वेळीं कुंतीनें कर्णाला पहिल्यानें ओळखलें. ते दोन बंधुबंधू एकमेकांचे प्राण हरण करण्याच्या इच्छेनें एकमेकांसमोर उभे राहिलेले पहातांच कुंतीच्या मनावर मोठा विपरीत परिणाम झाला. व ती एकाएकीं मूर्च्छित होऊन पडली. महाभारतकार म्हणतात :–

> **द्विधा रङ्गः समभवत्स्त्रीणां द्वैधमजायत ।**
> **कुन्तिभोजसुता मोहं विज्ञातार्था जगाम ह ।। २७**
> **तां तथा मोहमापन्नां विदुरः सर्वधर्मवित् ।**
> **कुन्तीमाश्वासयामास प्रेष्याभिश्चन्दनोदकैः ।। २८**
> **ततः प्रत्यागतप्राणा तावुभौ परिदंशितौ ।**
> **पुत्रौ दृष्ट्वा सुसंभ्रान्ता नान्वपद्यत किञ्चन ।। २९**
>
> —महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३६

" त्या दोन पुरुषांना परस्परांना आव्हान देतांना पहातांच त्या उपस्थित समाजांत दोघांच्याही अभिमान्यांचे दोन वर्ग उपस्थित झाले व स्त्रियांचेही असेच दोन वर्ग झाले. कर्ण कोण आहे हें कुंतीला समजून येतांच मनाला एकाएकी धक्का बसून ती एकदम मूर्च्छित झाली. मूर्च्छित झाल्याचें कळतांच विदुरानें दासीकडून चंदनाचें पाणी वगैरे शिंपडून तिला सावध केलें. सावध झाल्यानंतर आपल्याच त्या दोन पुत्रांना रणांत उभे ठाकलेले पाहून तिला संभ्रम उत्पन्न झाला. पण ओळख देण्याची ती वेळ नसल्यामुळें ती त्या वेळीं कांहींच बोलली नाहीं." यानंतर उद्योगपर्वांत विदुराला

सर्व वृत्तांत सांगून त्याच्या परवानगीनें कुंतीनें कर्णाची भेट घेतली व आपल्या या पुत्रांत आणि उर्वरित पुत्रांत कलह माजवून पुत्र-शोक आपल्याला होऊं नये म्हणून तिनें कर्णाचा शक्य तितका अनुनय केला. ती कर्णाला म्हणाली,

कौन्तेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ।
नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः । २
कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः ।
कुन्तिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ॥ ३
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ।
अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरम् ॥ ४
कुण्डली बद्धकवचो देवगर्भः श्रिया वृतः ।
जातस्त्वमसि दुर्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ ५
स त्वं भ्रातॄनसंबुध्य मोहाद्यदुपसेवसे ।
धार्तराष्ट्रान्न यद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ६
एतद् धर्मफलं पुत्र नराणां धर्मनिश्चये ।
यत्तुष्यन्त्यस्य पितरो माता चाप्येकदर्शिनी ॥ ७
अर्जुनेनार्जितां पूर्वं हृतां लोभादसाधुभिः ।
आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुङक्ष्व यौधिष्ठिरीं श्रियम् ॥ ८
अद्य पश्यन्ति कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ।
सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमन्तामसाधवः ॥ ९
कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथा रामजनार्दनौ ।
असाध्यं किं नु लोके स्याद्युवयोः सहितात्मनो ॥ १०
कर्ण शोभिष्यसे नूनं पञ्चभिर्भ्रातृभिर्वृतः ।
देवैः परिवृतो ब्रह्मा वेद्यामिव महाध्वरे ॥ ११
उपपन्नो गुणैः सर्वैर्ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बन्धुषु ।
सूतपुत्रेति मा शब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् ॥ १२

——महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १४५

"हे कर्णा, तूं राधेय नाहींस किंवा अधिरथ तुझा पिता नाहीं. तूं सूतांच्या जातींतही झालेला नाहींस. पांडवाप्रमाणेंच तूंही कौन्तेय

आहेस. मी कुंतीभोजाच्या येथें असतां तूं माझ्या कौमार्यावस्थेंत मला झालेला पुत्र आहेस. या कुशीनें ज्याप्रमाणें पांडवांना जन्म दिला त्याच प्रमाणें तुलाही जन्म दिला आहे. तूं माझा सर्वांत ज्येष्ठ पुत्र आहेस. पांडव जसे देवपुत्र आहेत तसा तूंही देवपुत्र आहेस. संपूर्ण जगताला प्रकाश देणारा भगवान् श्री सूर्यनारायण हा तुझा पिता होय. जन्मतःच तूं सर्व शस्त्रधाऱ्यांत श्रेष्ठ,सहज कवचकुंडलें लाभलेला, देवपुत्राप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी असा मला लाभलास. मोहामुळें आपल्या बंधूंची उपेक्षा करून तुझ्यासारख्या पुत्रानें धृतराष्ट्रपुत्रांचा पक्ष धरावा ही गोष्ट तुझ्यासारख्याला योग्य नाहीं. माता व पित्याला संतुष्ट करणें हें पुत्राचें खरें कर्तव्य होय. पूर्वी अर्जुनानें आपल्या पराक्रमानें मिळविलेली व दुष्ट धृतराष्ट्रपुत्रांनीं लोभामुळें हीन मार्गाचा अवलंब करून अपहरण केलेली युधिष्ठिराची राजसंपत्ति उपभोगण्याचा अधिकार माझा ज्येष्ठ पुत्र म्हणून वस्तुतः तुझाच आहे. पराक्रमानें धृतराष्ट्रपुत्रांकडून ती संपत्ति जिंकून घेऊन तूं तिचा उपभोग घे. कर्ण व अर्जुन 'या बंधुबंधूंचा बंधुप्रेमानें होणारा संयोग आज धृतराष्ट्र पुत्र पाहोत व त्यांच्या सामर्थ्यासमोर सर्व दुष्ट लोक नम्र होवोत. बलराम व श्रीकृष्णांप्रमाणेंच कर्णार्जुनांची जोडीही बंधुप्रेमाचा आदर्श ठरावी अशी माझी इच्छा आहे. तुम्ही दोघे एक झाल्यावर जगांत अशक्य तें काय आहे? मोठ्या यज्ञांतील वेदीवर देवांनीं परिवेष्टित असे ब्रह्मदेव जसे शोभतात त्याचप्रमाणें आपल्या पांच बंधूंनीं परिवेष्टित असा तूंही शोभल्यावांचून राहणार नाहींस. यापुढें लोकांनीं तुझ्यामागें सूतपुत्र असा शब्द लावूं नये. तूं वीर्यवान् पार्थ आहेस. त्या अतिश्रेष्ठ बंधूंचा ज्येष्ठ बंधु म्हणून शोभण्यासारखे सर्व गुण तुझ्या ठिकाणीं आहेत. तरी तूं आपल्या बंधूंना संरक्षण दे."

कुंतीच्या या वचनावर कर्णाचा विश्वास बसावा म्हणून सूर्यानेंही आकाशवाणीच्या रूपानें कर्णाला असें सांगितलें कीः—

सत्यमाह पृथा वाक्यं कर्ण मातृवचः कुरु ।
श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्र सर्वमाचरतस्तथा ।। उद्योगपर्व अ. १४६–२

"कुंतीनें जें सांगितलें तें खरें आहे. ' तूं आपल्या मातेची आज्ञा ऐक. त्यानेंच तुझें कल्याण होईल. "

पण महामनस्क कर्णानें आपल्या मातापित्यांच्या या अनुनयाचा धिक्कार करून कृतघ्नतेच्या ऐश्वर्याऐवजीं कृतज्ञतेचें मरणच पत्करलें. कर्णाच्या मृत्यूची जखम कुंतीच्या मनाला शेवटपर्यंत वेदना देत होती. मरेपर्यंत सूतपुत्र म्हणून अप्रतिष्ठा सहन करीत हा आपला पुत्र राहिला, तरी त्याच्या वधानंतर तरी त्याला सद्गति मिळावी व त्याच्या जन्मानें त्याला मिळालेलें स्थान त्याला लाभावें म्हणून तिच्या जिवाची नेहमी तगमग होत असे. युधिष्ठिर गंगेवर युद्धांत मेलेल्या सर्व सुहृदांचें तर्पण करावयास बसले असतां कर्णाला आपल्या भ्रात्याच्या हातून पाणी मिळावें या भावनेनें मातृप्रेमानें कुंतीचें हृदय उचंबळून आलें. महाभारतकार म्हणतात :—

ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्शिता ।। ६
रुदती मन्दया वाचा पुत्रान्वचनमब्रवीत् ।
यः स पुत्रो महेष्वासो रथयूथपयूथपः ।। ७
अर्जुनेन जितः सङ्ख्ये वीरलक्षणलक्षितः ।
यं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।। ८
यो व्यराजच्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः ।
प्रत्ययुध्यत वः सर्वान्पुरा यः सपदानुगान् ।। ९
दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत ।
यस्य नास्ति समो वीर्ये पृथिव्यामपि पार्थिवः ।। १०
योऽवृणीत यशः शूरः प्राणैरपि सदा भुवि ।
कर्णस्य सत्यसन्धस्य सङ्ग्रामेष्वपलायिनः ।। ११
कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः ।
स हि वः पूर्वजो भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।। १२

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय २७

"नंतर एकदम शोकाकुल होऊन रडत रडत मंदवाणीनें कुंती आपल्या पुत्रांना म्हणाली कीं, तो जो महान् धनुष्य हातांत धारण करणारा सर्व वीरलक्षणांनीं युक्त व सेनापतींचाहि सेनापति असलेला वीर अर्जुनानें जिंकला व ज्याला तुम्ही 'राधेय' सूतपुत्र म्हणून ओळखतां, जो सूर्याप्रमाणेंच सैन्याच्या अग्रभागीं तळपत असे,

ज्यानें तुमच्याशीं व तुमच्या सैन्याशीं अनेकवार धडक दिली, जो दुर्योधनाच्या सर्व सैन्याचें नेतृत्व करीत असे, पृथ्वीवरील सर्व राजांत ज्याच्या योग्यतेचा पराक्रमी पुरुष कोणीहि नव्हता, ज्यानें प्राणापेक्षांही यशालाच मान दिला, त्या सत्यसंध व रणांत श्रेष्ठकर्म करणाऱ्या कर्णाचें तुम्ही तर्पण करा. तो तुमचा पूर्वज भ्राता आहे. तो सूर्याप्रमाणें तेजस्वी व सहज कवचकुंडलांनीं मंडित असा पुत्र मला सूर्यापासून झाला."

कुंतीचें हें वचन ऐकतांच युधिष्ठिरांचा शोक अनावर झाला. ही गोष्ट अितके दिवस गुप्त ठेवल्याबद्दल त्यांनीं कुंतीलाच शाप दिला. कुंतीच्या अंतःकरणाची ही दोलायमान अवस्था शेवटपर्यंत तशीच होती. धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यवास पत्करतांनाही कर्णाच्या बाबतींत घडून आलेल्या सर्व प्रकारांचें शल्य तिच्या अंतःकरणांत असल्यामुळें तिनें त्याच्या नांवानें पुष्कळ दानें दिल्याचा उल्लेख भारताच्या आश्रमवासिक पर्वांत आहे.

कुंतीचा विवाह

कर्णाच्या जन्माच्या या दुर्दैवी प्रकरणानंतर त्याच्या गंगासमर्पणानें या प्रकरणावर शेवटचा पडदा पडल्यावर राजा कुंतीभोजानें कुंतीचा विवाहसमारंभ स्वयंवराच्या पद्धतीनें करावयाचें ठरविलें. महाभारतकार म्हणतात :

सत्त्वरूपगुणोपेता धर्मारामा महाव्रता ।
दुहिता कुन्तिभोजस्य पृथा पृथुललोचना ॥ १
तां तु तेजस्विनीं कन्यां रूपयौवनशालिनीम् ।
व्यावृण्वन्पार्थिवाः केचिदतीव स्त्रीगुणैर्युताम् ॥ २
ततः सा कुन्तिभोजेन राज्ञाहूय नराधिपान् ।
पित्रा स्वयंवरे दत्ता दुहिता राजसत्तम ॥ ३
ततः सा रङ्गमध्यस्थं तेषां राज्ञां मनस्विनी ।
ददर्श राजशार्दूलं पाण्डुं भरतसत्तमम् ॥ ४
सिंहदर्पं महोरस्कं वृषभाक्षं महाबलम् ।
आदित्यमिव सर्वेषां राज्ञां प्रच्छाद्य वै प्रभाः ॥ ५

तिष्ठन्तं राजसमितौ पुरन्दरमिवापरम् ।
तं दृष्ट्वा सानवद्याङ्गी कुन्तिभोजसुता शुभा ।। ६
पाण्डुं नरवरं रङ्गे हृदयेनाकुलाभवत् ।
ततः कामपरीताङ्गी सकृत्प्रचलमानसा ।। ७
व्रीडमाना स्रजं कुन्ती राज्ञः स्कन्धे समासृजत् ।
तं निशम्य वृतं पाण्डुं कुन्त्या सर्वे नराधिपाः ।। ८
कृत्वोद्वाहं तदा तं तु नानावसुभिरर्चितम् ।
स्वपुरं प्रेषयामास स राजा कुरुसत्तम ।। ११
ततो बलेन महता नानाध्वजपताकिना ।
स्तूयमानः स चाशीर्भिर्ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।। १२
संप्राप्य नगरं राजा पाण्डुः कौरवनन्दनः ।
न्यवेशयत तां भार्यां कुन्तीं स्वभवने प्रभुः ।। १३

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११२

" सर्व सद्गुणांनीं युक्त, व्रतपरायण व धर्मामध्येंच अंतःकरण रमविणारी कुंतीभोजाची विशालनयना कन्या कुंती अत्यंत तेजस्वी, लावण्यवती व रूपयौवनानें युक्त असून तिच्यांत सर्व स्त्रीगुण उत्कटतेनें समाविष्ट झाले होते. अनेक राजांनीं तिला मागणी घातली. शेवटीं राजा कुंतीभोजानें तिचें स्वयंवर ठरविलें. त्या स्वयंवरांत आलेल्या राजमंडळांत कौरवेश्वर पाण्डूही उपस्थित होता. त्यानें आपल्या प्रभावानें सूर्यानें नक्षत्रें झांकून टाकावींत त्याप्रमाणें सर्व राजांचें तेज हरण केलें. महेंद्राप्रमाणें राजमंडळांत आपल्या तेजानें तळपत असलेल्या नरश्रेष्ठ पांडूच्या व्यक्तिमत्त्वामुळें कुंतीच्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला व तिनें आपल्या हातांतील वरमाला सर्व राजांसमक्ष पांडूच्या कंठांत समर्पण केली. राजा पाण्डू व कुंती यांचा विवाह राजा कुंतीभोजानें मोठ्या थाटानें केला. राजा पांडूला त्यानें बरेंच आंदण दिलें. ब्राह्मणांचे आशीर्वाद घेत विवाहानंतर कौरवेश्वर पांडू हस्तिनापुरास परत आला. याप्रमाणें कुंती कौरवांची महाराणी झाली.

कुंतीचें भाग्य

कुंतीच्या या विवाहानंतर तत्कालीन पद्धतीच्या अनुरूप मद्र देशाच्या राजकन्येबरोबर पाण्डूचा दुसरा विवाह झाला. पण कुंतीनें अंतःकरणांत किंचिन्मात्र सापत्नभाव न ठेवितां आपल्या या सवतीला इतकें चांगलें वागविलें कीं, माद्रीचा कुंतीवर स्वतःपेक्षांही अधिक विश्वास होता. याची साक्ष पुढें एका विलक्षण प्रसंगानें पटलेली आहे.

पुढें पांडूबरोबर सती जात असतां माद्रीनें स्वतःच सती जाण्याचीं जीं अनेकविध कारणें दिलीं आहेत त्यांत ती असें म्हणते कीं--

> **न चाप्यहं वर्तयन्ती निर्विशेषं सुतेषु ते ।**
> **वृतिमार्ये चरिष्यामि स्पृशेदेनस्तथा च माम् ॥ २७**
>
> --महाभारत, आदिपर्व अध्याय १२५

"हे कुंती, मी जिवंत राहिल्यास सर्व मुलांचा सांभाळ मला करावा लागेल. तुझ्या व माझ्या मुलांत मी फरक करणारच नाहीं अशी माझ्या मनाची मी खात्री देऊं शकत नाहीं." तात्पर्य माद्रीला स्वतःच्या अंतःकरणाची जी खात्री नव्हती ती कुंतीच्या अंतःकरणाची मात्र वाटत होती. याच्यांतच तिच्या अंतःकरणाची थोरवी दिसून येते. राजा पांडूनें पुढें महान् दिग्विजय करून कौरवांचें मोठें साम्राज्य स्थापन केलें व केवळ कौरवांची राणी असलेल्या कुंतीला साम्राज्ञी होण्याचें महद्भाग्य लाभलें. यानंतर विहारप्रिय पाण्डूनें धृतराष्ट्र, विदुर व भीष्म यांच्या हातीं राज्यकारभार सोपवून वनविहाराचा अखंड क्रम स्वीकारला व त्याच्या समर्थ बाहूंच्या सहवासांत कुंतीचे दिवस मोठ्या आनंदांत गेले. जीवनांतील सर्व सुखें हात जोडून तिच्यासमोर उभीं होतीं. पण तिच्या दुर्दैवाला तिच्या सुखाचे ते दिवस पाहवले नाहींत.

दुर्दैवाचा वज्राघात

वनविहारांत दंग असतां मृगयेचें पाण्डूला जणूं कांहीं व्यसनच लागलें होतें. त्या व्यसनासक्त स्थितींत त्याच्या हातून मृगरूपानें

विहारांत दंग असलेल्या एका ऋषीची हत्या घडली. मरतां मरतां त्या ऋषीनें पाण्डूला असा शाप दिला कीं, "तूं ज्या अर्थी मृगयेच्या नियमांचें उल्लंघन करून माझ्या ऐन विहरणांत मला ठार मारलेंस, त्या अर्थी यापुढें तुलाही स्त्रीबरोबर विहार करतां येणार नाहीं. विहाराच्या इच्छेनें तूं स्त्रीजवळ गेलास कीं तत्काळ तुझें मरण ओढवेल." या शापानें राजा पाण्डू अतिशय दु:खी व लज्जित झाला. शापित अवस्थेंत भीष्मांना व कुरुकुलांतील इतर लोकांना तोंड दाखविण्याची त्याला इच्छा होईना. त्यानें आपल्या स्त्रियांना असें सांगितलें कीं, माझी परत राज्यांत जाण्याची इच्छा नाहीं. मी वनांतच तपस्व्याचें जीवन कंठण्याचा निश्चय केला आहे. तुम्ही राज्यांत परत जा व माझा परित्याग करा. पण कुंतीनें व तिच्या सहवासांत सतीधर्माचें योग्य तें मार्गदर्शन झालेल्या माद्रीनेंही राजाला असें सांगितलें कीं :—

अन्येऽपि ह्याश्रमाः सन्ति ये शक्या भरतर्षभ ।
आवाभ्यां धर्मपत्नीभ्यां सह तप्तुं तपो महत् ।। २७
शरीरस्यापि मोक्षाय स्वर्ग्यं प्राप्य महाफलम् ।
त्वमेव भविता भर्ता स्वर्गस्यापि न संशयः ।। २८
प्रणिधायेन्द्रियग्रामं भर्तृलोकपरायणे ।
त्यक्त्वा कामसुखे ह्यावां तप्स्यावो विपुलं तपः ।। २९
यदि चावां महाप्राज्ञ त्यक्ष्यसि त्वं विशांपते ।
अद्यैवावां प्रहास्यावो जीवितं नात्र संशयः ।। ३०

——महाभारत, आदिपर्व अध्याय ११९

"हे नरश्रेष्ठा, असे अनेक आश्रम आहेत कीं, जेथें आमच्यासारख्या धर्मपत्नींबरोबर आपल्याला महान् तपस्यामय जीवन कंठून स्वर्गप्राप्ति करून घेतां येणें शक्य आहे. स्वर्गांत देखील आपणच पति म्हणून लाभावेत अशी आमची इच्छा आहे. इंद्रियांवर विजय संपादन करून व कामसुखाचा परित्याग करून पतिलोकप्राप्तीच्या इच्छेनें आम्हीही आपल्याबरोबर घोर तपस्या करूं. हे महाप्राज्ञा, जर आपण आमचा परित्याग कराल तर आम्ही राजधानींत परत

तर जाणार नाहींच, पण आपल्यासमोर आम्ही आमचा प्राणत्याग केल्यावांचून राहणार नाहीं."

पाण्डूनें आपल्या स्त्रियांची ती विनवणी पाहून त्यांना आपल्या तपस्यामय जीवनांत बरोबर राहण्याची अनुज्ञा दिली. पुढें त्याच्या अनुभवास असें आलें कीं, त्याच्या पोटीं संतान नसल्यामुळें मोठमोठ्या ब्रह्मर्षींबरोबर त्याला हवें तेथें जातां येत नाहीं. संतानावांचून सद्गति नाहीं या जाणिवेनें तत्कालीन पद्धतीस अनुसरून आपद्धर्माच्या शास्त्रानुसार त्यानें कुंतीला जुने इतिहास निवेदन करून एकाद्या तपस्व्याकडून पुत्रप्राप्ति करून घेऊन स्वतःला निपुत्रिकपणाच्या दुर्गतींतून वांचविण्याची प्रार्थना केली. कुंतीनें त्या गोष्टीला पुष्कळ नकार दिला. तिनें राजाशीं वादविवादही करून पाहिला. पण राजा ज्या वेळीं ऐकेचना त्या वेळीं निरुपाय म्हणून कुंतीनें आपल्या वरदानाचें वृत्त पाण्डूला सांगून कोणत्याही मानवाऐवजीं देवतांकडूनच पुत्रोत्पत्ति करून घेण्याची सिद्धता दर्शविली. पाण्डूच्या अनुज्ञेनें धर्म, वायु व महेंद्र या तीन देवतांकडून कुंतीला युधिष्ठिर, भीमसेन व अर्जुन अशा अत्यंत तेजस्वी व लोकोत्तर गुणांनीं युक्त अशा तीन पुत्रांचा लाभ झाला. पाण्डूच्याच अनुज्ञेनें माद्रीलाही आपली मंत्रविद्या तिनें दिली व तिलाही अश्विनीकुमारांपासून नकुल व सहदेव या दोन पुत्रांचा लाभ झाला. पुढें दुर्दैवानें मनोवृत्ति स्वाधीन न राहून एकांतांत पाण्डूनें विहरणाच्या इच्छेनें माद्रीला स्पर्श करतांच तो गतप्राण होऊन पडला. कुंतीच्या जीवनाचा आधारच त्या दिवशीं तुटल्यासारखा झाला. राजा पाण्डूच्या शवाबरोबर माद्री सती गेली व पांच मुलांच्या संभाराचा भार अनाथ व विधवा कुंतीवर येऊन पडला. ब्राह्मणांनीं तिला आणून राजा धृतराष्ट्राच्या स्वाधीन केलें.

कुंतीचें कर्तृत्व

विधवा कुंती आपल्या पांच मुलांसहित धृतराष्ट्राच्या आश्रयानें येऊन राहिल्यानंतर लवकरच धृतराष्ट्राच्या व त्याच्या पुत्रांच्या अंतःकरणांत पाण्डुपुत्रांविषयीं मत्सर उत्पन्न होऊन राज्याच्या या

खऱ्या अधिकाऱ्यांना ठार मारून टाकण्याचे त्यांचे उपक्रम सुरू झाले. भीमावर पहिलाच विषप्रयोग झाल्यानंतर आपल्यावर होणाऱ्या या सर्व कूट राजनीतीच्या भयानक प्रयोगांची कुंतीला कल्पना आली व तिनें राज्ययंत्रांतील महत्त्वाच्या व्यक्तींचें आपणांस साहाय्य मिळावें म्हणून राज्याचा महामंत्री असलेल्या विदुराला सर्व परिस्थिति सांगून त्यांच्याकडून साहाय्याची अपेक्षा केली. ती विदुराला म्हणतेः—

क्षत्तारमानाय्य तदा कुन्ती वचनमब्रवीत् ।
क्व गतो भगवन् क्षत्तर्भीमसेनो न दृश्यते ।। १३
उद्यानान्निर्गताः सर्वे भ्रातरो भ्रातृभिः सह ।
तत्रैकस्तु महाबाहुर्भीमो नाभ्येति मामिह ।। १४
न च प्रीणयते चक्षुः सदा दुर्योधनस्य सः ।
क्रूरोऽसौ दुर्मतिः क्षुद्रो राज्यलब्धोऽनपत्रपः ।। १५
निहन्यादपि तं वीरं जातमन्युः सुयोधनः ।
तेन मे व्याकुलं चित्तं हृदयं दह्यतीव च ।। १६

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १२९

"हे भगवन् विदुरा, विहार करून उद्यानांतून माझीं सर्व मुलें परत आलीं व इतरही सर्व बंधू परत आले पण दुर्दैवानें भीमसेन त्यांच्याबरोबर परत आलेला दिसत नाहीं. भीमाचें काय झालें असेल? अथवा तो कोठें गेला असेल ? दुर्योधनाचे नेत्र त्याच्यावर नेहमीं पडलेले असतात. दुर्योधन हा क्रूर, दुष्ट बुद्धीचा, क्षुद्र, राज्यलोभी व निर्लज्ज आहे. भीम त्याच्या डोळ्यांत नेहमींच खुपतो. मनांत दंश धरणारा दुर्योधन वेळीं भीमाला ठार मारल्यावांचूनही राहणार नाहीं. त्यामुळें माझें चित्त व्याकुळ झालें असून अंतःकरण जळतें आहे." पण विशिष्ट परिस्थितीमुळें तिला प्रत्यक्ष साहाय्य करतां येणें शक्य नसल्यामुळें विदुरानें तिला असें सांगितलें कीं, ही गोष्ट शक्य तितकी गुप्त ठेवून गुप्तपणेंच तूं आपल्या उर्वरित पुत्रांचें संरक्षण कर. तुझे शत्रु अत्यंत भयंकर आहेत. त्यांचीं कारस्थानें तुझ्या ध्यानांत आलीं असें जर त्यांना कळलें तर ते तुझ्या उरलेल्या पुत्रांवरही यापेक्षांही अधिक कूट व भयानक प्रहार केल्यावांचन

राहणार नाहींत. कुंतीनें विदुरांचा हा इषारा ध्यानांत ठेवून त्या तशाही विलक्षण परिस्थितींत आपल्या पुत्रांचें संरक्षण करण्यांत स्वत:चें अपूर्व कर्तृत्व प्रकट केलें आहे. दुष्ट राजसत्तेच्या कारस्थानापायीं कुंतीला आपल्या पुत्रांबरोबर लाक्षागृहांतून विजनवासांत राहावें लागलें, तेंही दु:ख तिनें सहन केलें. पुढें द्रौपदीस्वयंवरानंतर पांडवांना पांचालांच्या सत्तेचें व यादवांच्या सत्तेचें साहाय्य मिळून त्यांचे दिवस पालटले. मिळालेल्या राज्याचे कुंतीच्या पुत्रांनीं आपल्या पराक्रमानें भव्य साम्राज्यांत रूपांतर केलें व सर्व राजसत्ता पायीं विनम्र झालेल्या स्थितींत महान् राजसूय यज्ञांत आपल्या पुत्रांचें सर्वश्रेष्ठ वैभव पाहून राजमाता या नात्यानें तिच्या हृदयानें आनंद अनुभविला.

कुंतीच्या हृदयाचें औदार्य

राजमाता कुंतीच्या हृदयाचें औदार्य, दुसऱ्याच्या दु:खानें दु:खित होण्याची तिची प्रवृत्ति, तिच्या अंत:करणांतील अनुपम धैर्य यांचा प्रत्यय द्रौपदीस्वयंवरापूर्वींच्या विजनवासांत बकासुर वधाच्या प्रकरणांत आलेला आहे. हिडिंबाचा वध करून पांडव आपला मार्ग आक्रमीत असतां एकचक्रा नांवाच्या नगरींत त्यांना एकदां रहाण्याचा प्रसंग आला. तेथें ज्या ब्राह्मणाच्या घरीं ते उतरले होते त्याच्यावर एक मोठा दु:खाचा प्रसंग ओढवला होता. पांडव घरीं नसतां व एकटी कुंतीच तेथें असतां तिनें एकाएकीं ब्राह्मणाच्या घरांतून रडण्याचा आवाज ऐकला. काय आहे तें समजून घेण्यासाठीं ती एका बाजूला उभी राहून ऐकूं लागली. तों तिला असें आढळून आलें कीं, ब्राह्मण, त्याची पत्नी, मुलगी व मुलगा सर्व मिळून विलाप करीत आहेत व एकमेकांना समजावीत आहेत. योग्य संधि पाहून कुंती त्यांच्या जवळ गेली व तिनें त्या ब्राह्मणाला त्याच्या दु:खाचें कारण विचारलें. ब्राह्मणानें तिला असें सांगितलें कीं या नगरीचा राजा अत्यंत वाईट असून नगरीला राक्षसांचा उपद्रव आहे. बकासुर नांवाचा एक राक्षस या नगरीच्या बाहेर राहात असून त्यानें नगरींतल्या लोकांशीं असा करार केला आहे कीं, प्रत्येक

नागरिकानें पाळीपाळीनें त्याला रोज एक गाडाभर अन्न, त्या गाड्याला जोडलेला रेडा, व एक मनुष्य इतकें खाण्यासाठीं पुरवावयाचें व त्याच्या मोबदल्यांत त्या राक्षसानें त्या नगरीचें संरक्षण करावयाचें. जर त्याचा हा करार न पाळला गेला तर सर्व नगरीचा तो नाश केल्यावांचून राहणार नाहीं. क्रमाक्रमानें ही पाळी आज माझ्यावर आली आहे. माझ्या घरीं पाठविण्यासारखा दुसरा मनुष्य नसल्यामुळें मी स्वतः जावयाचें ठरविलें आहे. माझी पत्नी स्वतः जाऊं इच्छिते तर, मुलगी मी जातें असें म्हणतें." कुंतीनें त्या ब्राह्मणाला आश्वासन देऊन असें सांगितलें कीं, आपण कोणीही जाण्याचें कारण नाहीं व शोकाचेंही कारण नाहीं. मी माझा मुलगा आपल्याऐवजीं पाठवितें. पण तो ब्राह्मण त्या गोष्टीस तयार होईना. शेवटीं कुंतीनें त्याला असें सांगितलें कीं, माझ्या मुलाला सिद्धि असून तो त्या राक्षसाला सहज ठार मारील. त्याला राक्षसांचें मुळींच भय नाहीं. शेवटीं ब्राह्मणानें मोठ्या कष्टानें ही गोष्ट मान्य केली. कुंतीनें भीमाला तेथें जाण्याची आज्ञा केली व भीमानेंही ती गोष्ट मान्य केली. मागाहून युधिष्ठिर तेथें परत आल्यावर कुंतीनें हें केलेलें साहस ऐकतांच त्याला अत्यंत वाईट वाटलें. कुंतीला ठपका देऊन तो म्हणूं लागला कीं, तूं हें किती भयानक साहस केलें आहेस! दुसऱ्याच्या मुलासाठीं आपल्या स्वतःच्या मुलाच्या गळ्यावरून कोणी सुरी फिरवीत असतो काय? केवळ ज्याच्या बाहुबलाच्या आश्रयावर आपण गेलेलें वैभव परत मिळवूं इच्छितों, ज्याच्या बळाच्या धाकानें आपल्या शत्रूंना झोपही येत नाहीं, व आजवरच्या संकटांतून ज्यानें आपणांस तारलें त्याचेंच बलिदान करावयास तूं निघालीस याला काय म्हणावें? माते, अतिशय दुःखामुळें तुझी बुद्धि भ्रष्ट तर नाहींना झाली? युधिष्ठिराच्या या रागाच्या बोलण्यावर उत्तर देत असतांना कुंतीनें जें भाषण केलें आहे तें तिच्या अंतःकरणाचें औदार्य व तिचें अलौकिक धैर्य स्पष्टपणें व्यक्त करते. ती युधिष्ठिरास म्हणाली :—

युधिष्ठिर न संतापस्त्वया कार्यो वृकोदरे ।
न चायं बुद्धिदौर्बल्याद् व्यवसायः कृतो मया ॥ १२

इह विप्रस्य भवने वयं पुत्र सुखोषिताः ।
अज्ञाता धार्तराष्ट्राणां सत्कृता वीतमन्यवः ।। १३
तस्य प्रतिक्रिया पार्थ मयेयं प्रसमीक्षिता ।
एतावानेव पुरुषः कृतं यस्मिन्न नश्यति ।। १४
यावच्च कुर्यादन्योऽस्य कुर्याद् बहुगुणं ततः ।
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तं तदा जतुगृहे महत् ।।
हिडिंबस्य वधाच्चैवं विश्वासो मे वृकोदरे । १५
बाह्वोर्बलं हि भीमस्य नागायुतसमं महत् ।
येन यूयं गजप्रख्या निर्व्यूढा वारणावतात् ।। १६
वृकोदरेण सदृशो बलेनान्यो न विद्यते ।
यो व्यतीयाद् युधि श्रेष्ठमपि चक्रधरं स्वयम् ।। १७
जातमात्रः पुरा चैव ममाङ्कात्पतितो गिरौ ।
शरीरगौरवादस्य शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।। १८
तदहं प्रज्ञया ज्ञात्वा बलं भीमस्य पाण्डव ।
प्रतिकार्ये च विप्रस्य ततः कृतवती मतिम् ।। १९
नेदं लोभान्न चाज्ञानान्न च मोहाद् विनिश्चितम् ।
बुद्धिपूर्वं तु धर्मस्य व्यवसायः कृतो मया ।। २०
अर्थौ द्वावपि निष्पन्नौ युधिष्ठिर भविष्यतः ।
प्रतीकारश्च वासस्य धर्मश्च चरितो महान् ।। २१
यो ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुर्यादर्थेषु कर्हिचित् ।
क्षत्रियः स शुभाँल्लोकानाप्नुयादिति मे मतिः ।।२२
क्षत्रियस्यैव कुर्वाणः क्षत्रियो वधमोक्षणम् ।
विपुलां कीर्तिमाप्नोति लोकेऽस्मिश्च परत्र च ।। २३
वैश्यस्यार्थे च साहाय्यं कुर्वाणः क्षत्रियो भुवि ।
स सर्वेष्वपि लोकेषु प्रजा रञ्जयते ध्रुवम् ।। २४
शूद्रं च मोचयेद् राजा शरणार्थिनमागतम् ।
प्राप्नोतीह कुले जन्म सद्द्रव्ये राजपूजिते ।। २५
एवं मां भगवान् व्यासः पुरा कौरवनन्दन ।
प्रोवाचासुकरप्रज्ञस्तस्मादेवं चिकीर्षितम् ।। २६

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १६२

" हे युधिष्ठिरा, तुला स्वतःचा संताप करून घेण्याचें कांहीं कारण नाहीं. माझी बुद्धि दुर्बळ झाली असल्यामुळें मीं हें केलें असें मुळींच नाहीं. धृतराष्ट्रपुत्रांना, अज्ञात स्थितींत सर्व प्रकारचा मनाचा शांतपणा कायम राखून आपण इतके दिवस या ब्राह्मणाच्या घरीं सुखानें राहिलों. त्यानेंही आपल्यावरील आपत्तींत सन्मान-पूर्वक आपल्याला स्वतःचे घरीं आश्रय दिला. त्याच्या त्या उपकारांची मी ही फेड करीत आहें. उपकाराची फेड दुप्पट प्रत्युपकारानें करणें हेंच पुरुषाचें खरें कर्तव्य होय. लाक्षागृह प्रकरण व हिंडिबाचा वध या दोन प्रकरणांत भीमसेनाचा पराक्रम पाहून त्याच्या सामर्थ्या-वरील माझा विश्वास वाढलेला आहे. दहा सहस्र हत्तींचें बळ भीमाच्या अंगीं आहे. हत्तीप्रमाणें धिप्पाड असणाऱ्या त्यानें एक-ट्यानें तुम्हां सर्वांना वारणावतांतील लाक्षागृहांतून वनापर्यंत सुर-क्षित आणलें आहे. त्याच्यासारखा बलवान् कोणीहि नाहीं. चक्रधर महाविष्णूशीं देखील तो धडक देऊं शकेल. लहानपणीं माझ्या मांडी-वरून दगडावर खालीं पडतांच त्याच्या शरीराच्या भारानें त्या प्रचंड शिळेचें चूर्ण झालेलें मीं प्रत्यक्ष पाहिलेलें आहें. भीमाच्या अलौकिक सामर्थ्याच्या या गोष्टीचा विचार करून व या ब्राह्मणावरील प्राण-संकट ध्यानांत घेऊन मी बकासुराकडे भीमाला पाठविण्याचा निश्चय केला आहे. लोभ, अज्ञान व मोह यांपैकीं कोणत्याही कारणानें नव्हे तर केवळ बुद्धिपूर्वक पार पाडावयाचें धर्मकृत्य म्हणूनच मीं हें कार्य करावयाचें ठरविलें आहे. यामुळें दोन गोष्टी सधणार आहेत. ब्राह्म-णानें दिलेल्या आश्रयाचा प्रत्युपकार घडेल व दुसऱ्याला जीवदान दिल्याच्या महान् धर्माचें आचरणही घडेल. जो क्षत्रिय ब्राह्मणाच्या उपयोगी पडतो व त्याला साहाय्य करतो त्याला शुभ लोकांची प्राप्ति होते असें माझें मत आहे. जोक्षत्रिय क्षत्रियाला मृत्यूपासून वांचवितो, त्याला विपुल कीर्ति इहलोकीं व परलोकीं मिळते. जो क्षत्रिय वैश्याला साहाय्य करतो तो प्रजांचें अनुरंजन करणारा राजा होतो व शरण आलेल्या शूद्राला जो वांचवितो त्याला राजानेंही ज्याचा मान राखावा अशा धनसंपन्न कुळांत जन्म येतो असें वेद-व्यासांनीं मला पूर्वींच सांगितलें आहे. त्यामुळें मीं हा निर्णय घेतला."

दुर्दैवाचे दशावतार

अशा या अत्यंत श्रेष्ठ व दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखी होणाऱ्या स्त्रीवर राजसूयाच्या वैभवाच्या दिवसानंतर स्वतःच्या ज्येष्ठ पुत्राच्या द्यूतप्रियतेमुळें व त्याच्या कमालीच्या कोमल अंतःकरण-प्रवृत्तीमुळें दुर्दैवाचे दशावतार पहाण्याचा प्रसंग आला. युधिष्ठिराचें सर्व राज्य गेलेलें तिनें पाहिलें, द्यूतांतील फाशांच्या कपटी प्रयोगानें आपल्या सर्वश्रेष्ठ पुत्रांना कौरवांचे दास झालेले तिला पहावें लागलें, जगताची सम्राज्ञी म्हणून सर्व सत्तांनीं जिचें नुकतेंच चरण-वंदन केलें ती आपली सून फरफटत राजसभेंत नीचांनीं ओढत नेलेली तिनें पाहिली, द्रौपदीच्या करुण किंकाळ्यांनीं तिचें अंतः-करण बधिर झालें. तिच्यावर भरसभेंत नग्न होण्याचा आलेला प्रसंग पाहून देवी कुंतीचें अंतःकरण शतधा विदीर्ण होऊन गेलें. आपल्या तेजस्वी सुनेनें स्वतःच्या अनुपम धैर्यानें परत मिळविलेलें ऐश्वर्य युधिष्ठिरानें दुबळ्या पितृगौरवाच्या कल्पनेनें पुन्हां घालवि-लेलें तिला पहावें लागलें, वनांत जातांना ज्यावेळीं द्रोपदी वंदनार्थ आली त्यावेळीं तिला काय आशीर्वाद द्यावा हें त्या शोकविव्हल वृद्धेला समजेना. ती द्रौपदीला म्हणाली :—

वत्से शोको न ते कार्यः प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
स्त्रीधर्माणामभिज्ञासि शीलाचारवती तथा ॥ ४
न त्वां सन्देष्टुमर्हामि भर्तॄन्प्रति शुचिस्मिते ।
साध्वी गुणसमापन्ना भूषितं ते कुलद्वयम् ॥ ५
सभाग्याः कुरवश्चेमे ये न दग्धास्त्वयानघे ।
अरिष्टं व्रज पन्थानं मदनुध्यानबृंहिता ॥ ६
भाविन्यर्थे हि सत्स्त्रीणां वैकृतं नोपजायते ।
गुरुधर्माभिगुप्ता च श्रेयः क्षिप्रमवाप्स्यसि ॥ ७
सहदेवश्च मे पुत्रः सदावेक्ष्यो वने वसन् ।
यथेदं व्यसनं प्राप्य नायं सीदेन्महामतिः ॥ ८

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७९

"हे वत्से, तूं अत्यंत शीलाचारसंपन्न असून स्त्रियांचा धर्म काय असतो हें तुला पूर्णपणें कळतें. या घोर संकटांत सांपडूनही तूं शोक न करतां आपलें अंतःकरण खंबीर ठेव. पतीच्या बाबतींतलें तुझें कर्तव्य तुला सांगण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं. हे सद्गुण-संपन्न साध्वी, तूं आपल्या बापाच्या कुळाला व पतीच्याही कुळाला भूषविलें आहेस. माझी आठवण ठेवून आनंदानें वनांत जा. तुझ्या-सारख्या महासतीच्या कटाक्षानें कौरव दग्ध झाले नाहींत हें त्यांचें भाग्यच म्हटलें पाहिजे. होणारी गोष्ट कोणालाही टळत नाहीं हें तत्त्व साध्वी स्त्रियांना माहीत असल्यामुळें दुःखाच्या प्रसंगीं देखील त्यांचें अंतःकरण गडबडून जात नाहीं. धर्मच तुझें संरक्षण करील व त्याच्यामुळेंच लौकरच तुला कल्याणकारक दिवस प्राप्त होतील. वनांत सहदेवाची सर्वांहून अधिक काळजी घे. तो सर्वांत धाकटा आहे. त्याला औदासीन्य न उत्पन्न व्हावें."

याप्रमाणें कुंतीनें द्रौपदीला मोठ्या धैर्यानें निरोप दिला खरा; पण ज्या वेळीं खरोखरीच पांडव वनांत जाऊं लागले त्या वेळीं मात्र तिच्या संयमाचा बांध भंगून जाऊन ती नाना प्रकारें विलाप करूं लागली. महाभारतकार म्हणतातः—

> तदवस्थान् सुतान् सर्वानुपसृत्यातिवत्सला ।
> स्वजमानावदच्छोकात्तत्तद्विलपती बहु ॥ १२

कुन्त्युवाच ।

> कथं सद्धर्मचारित्रान्वृत्तस्थितिविभूषितान् ।
> अक्षुद्रान्दृढभक्तांश्च दैवतेज्यापरान्सदा ॥ १३
> व्यसनं वः समभ्यागात्कोऽयं विधिविपर्ययः ।
> कस्यापध्यानजं चेदमागः पश्यामि वो धिया ॥ १४
> स्यात्तु मद्भाग्यदोषोऽयं याहं युष्मानजीजनम् ।
> दुःखायासभुजोत्यर्थं युक्तानप्युत्तमैर्गुणैः ॥ १५
> कथं वत्स्यथ दुर्गेषु वने ऋद्धिविनाकृताः ।
> वीर्यसत्त्वबलोत्साहतेजोभिरकृशाः कृशाः ॥ १६
> यद्येतदेवमज्ञास्यं वने वासो हि वो ध्रुवम् ।
> शतशृङ्गान्मृते पाण्डौ नागमिष्यं गजाह्वयम् ॥ १७

धन्यं वः पितरं मन्ये तपोमेधान्वितं तथा ।
यः पुत्राधिमसंप्राप्य स्वर्गेच्छामकरोत्प्रियाम् ॥ १८
धन्यां चातीन्द्रियज्ञानामिमां प्राप्तां परां गतिम् ।
मन्ये तु माद्रीं धर्मज्ञां कल्याणीं सर्वथैव तु ॥ १९
रत्या मत्या च गत्या च ययाहमभिसंधिता ।
जीवितप्रियतां मह्यं धिङ्मां संक्लेशभागिनीम् ॥ २०
पुत्रका न विहास्ये वः कृच्छ्लब्धान्प्रियान्सतः ।
साहं यास्यामि हि वनं हा कृष्णे किं जहासि माम् ॥ २१
अन्तवन्त्यसुधर्मेऽस्मिन्धात्रा किं नु प्रमादितः ।
ममान्तो नैव विहितस्तेनायुर्न जहाति माम् ॥ २२
हा कृष्ण द्वारकावासिन् क्वासि सङ्कर्षणानुज ।
कस्मान्न त्रायसे दुःखान्मां चेमांश्च नरोत्तमान् ॥ २३
अनादिनिधनं ये त्वामनुध्यायन्ति वै नराः ।
तांस्त्वं पासीत्ययं वादः स गतो व्यर्थतां कथम् ॥ २४
इमे सद्धर्ममाहात्म्ययशोवीर्यानुवर्तिनः ।
नार्हन्ति व्यसनं भोक्तुं नन्वेषां क्रियतां दया ॥ २५
सेयं नीत्यर्थविज्ञेषु भीष्मद्रोणकृपादिषु ।
स्थितेषु कुलनाथेषु कथमापदुपागता ॥ २६
हा पाण्डो हा महाराज क्वासि किं समुपेक्षसे ।
पुत्रान्विवास्यतः साधूनरिभिर्द्यूतनिर्जितान् ॥ २७
सहदेव निवर्तस्व ननु त्वमसि मे प्रियः ।
शरीरादपि माद्रेय मां मा त्याक्षीः कुपुत्रवत् ॥ २८
व्रजन्तु भ्रातरस्तेमी यदि सत्याभिसन्धिनः ।
मत्परित्राणजं धर्ममिहैव त्वमवाप्नुहि ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

एवं विलपतीं कुन्तीमभिवाद्य प्रणम्य च ।
पाण्डवा विगतानन्दा वनायैव प्रवव्रजुः ॥ ३०
विदुरश्चापि तामार्तां कुन्तीमाश्वास्य हेतुभिः ।
प्रावेशयद्गृहं क्षत्ता स्वयमार्ततरः शनैः ॥ ३१

—महाभार ; सभापर्व अध्याय ७९

"आपल्या पुत्रांची ती अवस्था पाहून अत्यंत दुःखी झालेली कुंती अतिशय विलाप करूं लागली. ती म्हणूं लागली, तुमच्यासारख्या धर्मचारित्र्यसंपन्न, उदारहृदयी, सर्व देवतांना सतत प्रसन्न करून घेणाऱ्या, दृढनिश्चयी व ऐश्वर्यशाली पुरुषांवर हें भीषण संकट यावें ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे! कोणत्या देवतेचा तुम्ही काय अपराध केला असें मी समजूं? माझ्यासारख्या दुर्दैवी स्त्रीच्या उदरीं जन्म झाला-हाच तर तुमचा दोष नसेल? उत्तम गुणांनीं युक्त असलेल्या तुम्ही इतकीं घोर दुःखें भोगावीं हा माझ्याच भाग्याचा दोष आहे. वीर्य, सत्त्व, बल, उत्साह व तेज यांनीं नेहमीं संपन्न असलेले तुम्हीं कृश होऊन ऐश्वर्यहीन अवस्थेंत घोर वनांत कसे नांदाल? जर तुमच्या कपाळीं सदाचा वनवासच आहे असें मला पूर्वींच समजलें असतें तर शतशृंगावर राजा पांडूचें निधन झाल्यानंतर मी हस्तिनापुरांत कधींही आलें नसतें. तुमचे वडील खरोखरी धन्य होत. पुत्रांचें दुःख पहाण्याआधींच त्यांनीं स्वर्गवास पत्करला. तपश्चर्येमुळें आलेल्या दूरदर्शीपणानें त्यांनीं हें पूर्वींच ओळखून तसें केलें असेल! ती अतींद्रियज्ञानसंपन्न, धर्मज्ञ माद्रीही खरोखरीच धन्य आहे. तिनें देखील हा भावी प्रकार ओळखूनच आधींच आपल्या पतीबरोबर स्वर्गास गमन केलें. माद्रीनें खरोखरीच विलास, बुद्धिमत्ता, व उत्तम गति मिळविणें या सर्व बाबतींत मला पूर्णपणें पराजित केलें आहे. माझ्या जीवितप्रियतेला धिक्कार असो, मी जिवंत राहून केवळ क्लेश भोगण्यापलीकडे दुसरें काय मिळविलें? हे मुलांनो, मोठ्या कष्टानें तुमचीं मला प्राप्ति झाली आहे. तुम्ही मला अत्यंत प्रिय आहांत. मी तुमचा कधींही परित्याग करणार नाहीं. मीं देखील तुमच्याबरोबर वनांत येते. द्रौपदी, तुझें आपल्या वृद्ध सासूवर प्रेम नाहीं काय? तूं मला येथेंच सोडून कां जातेस? ब्रह्मदेवाच्या सृष्टीला अंत आहे असें म्हणतात. मग मलाच तेवढा ब्रह्मदेव कां बरें विसरला? मला जिवंत ठेवून नियमाचा भंग करण्यांत निश्चित त्याच्या हातून प्रमाद घडलेला आहे, म्हणूनच आयुष्य माझी पाठ सोडीत नाहीं. हे द्वारकावासी, संकर्षणानुजा श्रीकृष्णा, तूं माझी व माझ्या मुलांची या दुःखापासून कां सुटका करीत नाहींस?

आदि व अंत नसलेल्या तुझें जे ध्यान करतात त्यांचें तूं संरक्षण करतोस असें लोक सांगतात. मग तें सारें आजच व्यर्थ कसें ठरलें? हीं माझीं मुलें धर्म, महानुभावता, यश व पराक्रम यांचें अनुवर्तन करणारीं असून अशा प्रकारचें घोर दुःख भोगावयास मुळींच योग्य नाहींत. त्यांच्यावर तूं दया कां करीत नाहींस ? भीष्म, द्रोण व कृपाचार्य हे नीतिशास्त्र व राज्यशास्त्र यांत मोठे प्रवीण असून या कौरवकुलाचे आधारस्तंभ आहेत असें म्हणतात. मग ते जिवंत असतांना ही आपत्ति कां बरें यावी ? हे महाराज पांडू, आपण कोठें आहांत ? शत्रू तुमच्या पुत्रांना कपटानें द्यूतांत जिंकून देशोधडीला लावीत असतांदेखील तुम्ही त्यांची उपेक्षा करतां काय ? हे सहदेवा, माझ्या शरीरापेक्षांही तूं मला अधिक प्रिय आहेस, तूं तरी वनांत न जातां येथेंच माझ्याजवळ राहा. एखाद्या कुपुत्राप्रमाणें माझा परित्याग करूं नकोस. हे तुझे भ्राते मोठे सत्यसंध आहेत तर त्यांना वनांत जाऊं दे. पण तूं तरी माझ्याजवळ रहा आणि माझें संरक्षण करण्याच्या धर्माचा वांटेकरी हो." याप्रमाणें कुंती विलाप करीत असतां तिला वंदन करून विमनस्क स्थितींत पांडव वनांत निघून गेले. विदुरानें आर्त कुंतीचें कसेंबसें सांत्वन करून तिला आपल्या घरीं नेलें. तो स्वतःच अत्यंत दुःखी झाला होता."

तेरा वर्षें कुंती विदुराच्या घरीं राहिली. तेरा वर्षें पुत्रवियोगाचें विलक्षण दुःख तिनें सहन केलें. तिची आशा अशी होती कीं, तेरा वर्षांनंतर तरी आपल्या अपमानाचा सूड घेऊन आपले पुत्र स्वतःचें राज्य परत मिळवितील. पण त्यानंतर केवळ पांच गांवें मागून आपले पुत्र संधि करावयास सिद्ध आहेत हें पाहून त्या तेजस्वी क्षत्राणीचा संताप खळाळून बाहेर पडला. भगवान् श्रीकृष्ण कौरवांच्या राजसभेंत शिष्टाई करण्यासाठीं आले असतां ती इतकी चिडलेली होती कीं, पांडवांचें कुशल विचारतां विचारतां तिला द्रौपदीच्या अपमानाची आठवण होऊन तिचे नेत्र क्रोधानें प्रदीप्त होऊन उठले व ती श्रीकृष्णांना म्हणाली :—

न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ।
भीमसेनो यमौ वापि यदपश्यं सभागताम् ॥ ४९

न मे दुःखतरं किञ्चिद् भूतपूर्वं ततोऽधिकम् ।
स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं यच्छ्वशुराणां समीपगाम् ।। ५०
आनायितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ।
सर्वे प्रैक्षन्त कुरव एकवस्त्रां सभागताम् ।। ५१

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ९०

"युधिष्ठिर, अर्जुन, भीमसेन व नकुल सहदेव हे माझे पराक्रमी पुत्र डोळे उघडे ठेवून पहात असतां भरसभेंत द्रौपदीला ओढीत आणण्यांत आलें ही गोष्ट आठवली कीं, मला या पुत्रांच्याविषयीं मुळींच प्रेम वाटत नाहीं. क्रोध व लोभ यांच्या स्वाधीन होऊन अनार्यांनीं रजस्वला स्थितींत द्रौपदीला सभेंत श्वशुरांसमक्ष आणून उभें करावें व एकवस्त्रा अवस्थेंतल्या तिच्याकडे सर्वांनीं टकमका बघत बसावें, याच्याइतकी दुःखाची दुसरी कोणती गोष्ट असेल ?

तेजस्विनी क्षत्राणी

यानंतर भगवान् श्रीकृष्ण आपल्या शिष्टाईच्या कामांत लोकदृष्टीनें अपयश घेऊन पांडवांकडे परत जात असतां त्यांनीं पुनश्च कुंतीची भेट घेतली व झालेलें एकंदर वृत्त तिला निवेदन करून पांडवांसाठीं तुझा काय निरोप आहे म्हणून विचारलें. त्यावर कुंतीनें श्रीकृष्णांना विदुलेची वीरगाथा सांगितली. कुंतीच्या तोंडीं असलेली महाभारतांतील विदुलेची वीरगाथा आजही जीवन्मृतांचें संजीवन करूं शकण्याइतकी तेजसंपन्न आहे. डॉ. विंटरनिट्झ सारख्यांनाही विदुलेच्या या वीरगाथेचा विलक्षण मोह पडलेला आहे. महाभारताच्या उपाख्यानांतच तिचा समावेश होत असल्यामुळें मी तिचें विवरण करीत नाहीं. ही वीरगाथा सांगून भगवान् श्रीकृष्णांकरवीं कुंतीनें आपल्या पुत्रांना जो तेजस्वी संदेश धाडला आहे तो फक्त मी आपणांला सांगतों. त्या संदेशावरून कुंतीच्या रूपानें साक्षात् दाहक तेज अंगीं वागविणारी विद्युल्लताच महाभारतांत तळपत असलेली आढळून येईल. कुंतीसारखी तेजस्विनी स्त्री सुप्तसंतापाचा अग्नि फुंकर घालून ज्यावेळीं प्रज्वलित करते त्यावेळीं त्या अग्नींत सर्व प्रकारच्या अधःपतनाचा पत्कर घेतलेल्या लक्षावधि

नराधमांचें भस्म करण्याचें दिव्य सामर्थ्य उत्पन्न झाल्यावांचून रहात नाहीं. उगाच कांहीं भगवान् श्रीकृष्णांना कुंती ही वंदनीय देवता वाटली नाहीं. आर्य स्त्रीच्या तेजस्वितेचा कुंती हा देदीप्यमान व अत्यंत दाहक असा आविष्कार आहे. आपल्या पुत्रांना निरोप देत असतां कुंती श्रीकृष्णांना म्हणाली :—

ब्रूयाः केशव राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ५
श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याविपश्चितः ।
अनुवाकहताबुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ॥ ६
अङ्गावेक्षस्व धर्मं त्वं यथा सृष्टः स्वयंभुवा ।
बाहुभ्यां क्षत्रियाः सृष्टा बाहुवीर्योपजीविनः ॥ ७
क्रूराय कर्मणे नित्यं प्रजानां परिपालने ।
शृणु चात्रोपमामेकां या वृद्धेभ्यः श्रुता मया ॥ ८
मुचुकुन्दस्य राजर्षेरददत् पृथिवीमिमाम् ।
पुरा वैश्रवणः प्रीतो न चासौ तद्गृहीतवान् ॥ ९
बाहुवीर्यार्जितं राज्यमश्नीयामिति कामये ।
ततो वैश्रवणः प्रीतो विस्मितः समपद्यत ॥ १०
मुचुकुन्दस्ततो राजा सोऽन्वशासद् वसुन्धराम् ।
बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ ११
यं हि धर्मं चरन्तीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा विन्देत भारत ॥ १२
राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते ।
स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति ॥ १३
दण्डनीतिश्च धर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ।
प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ १४
दण्डनीत्यां यदा राजा सम्यक् कार्त्स्न्येन वर्तते ।
तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ १५
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ १६

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च ।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥ १७
कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ।
त्रेतायाः करणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते ॥ १८
प्रवर्तनाद्द्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ।
कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ १९
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ।
राजदोषेण हि जगत् स्पृश्यते जगतः स च ॥ २०
राजधर्मानवेक्षस्व पितृपैतामहोचितान् ।
नैतद्राजर्षिवृत्तं हि यत्र त्वं स्थातुमिच्छसि ॥ २१
न हि वैक्लव्यसंसृष्ट आनृशंस्यव्यवस्थितः ।
प्रजापालनसंभूतं फलं किञ्चन लब्धवान् ॥ २२
न ह्येतामाशिषं पाण्डुर्न चाहं न पितामहः ।
प्रयुक्तवन्तः पूर्वं ते यया चरसि मेधया ॥ २३
यज्ञो दानं तपः शौर्यं प्रज्ञा संतानमेव च ।
माहात्म्यं बलमोजश्च नित्यमाशंसितं मया ॥ २४
नित्यं स्वाहा स्वधा नित्यं दद्युर्मानुषदेवताः ।
दीर्घमायुर्धनं पुत्रान् सम्यगाराधिताः शुभाः ॥ २५
पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो दैवतानि च ।
दानमध्ययनं यज्ञः प्रजानां परिपालनम् ॥ २६
एतद्धर्ममधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः ।
ते तु वैद्याः कुले जाता अवृत्या तात पीडिताः ॥ २७
यत्र दानपतिं शूरं क्षुधिताः पृथिवीचराः ।
प्राप्य तुष्टा प्रतिष्ठन्ते धर्मः कोऽभ्यधिकस्ततः ॥ २८
दानेनान्यं बलेनान्यं तथा सूनृतया परम् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २९
ब्राह्मणः प्रचरेद् भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ।
वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान् ॥ ३०
भैक्षं विप्रतिषिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ।
क्षत्रियोऽसि क्षतात् त्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ ३१

पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ।
साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनाथ नयेन वा ।। ३२
इतो दुःखतरं किं नु यदहं दीनबान्धवा ।
परपिण्डमुदीक्षे वै त्वां सूत्वाऽमित्रनन्दन ।। ३३
युध्यस्व राजधर्मेण मा निमज्जीः पितामहान् ।
मा गमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकां गतिम् ।। ३४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १३२

विद्याशूरं तपःशूरं दानशूरं तपस्विनम् ।
ब्राह्म्या श्रिया दीप्यमानं साधुवादे च सम्मतम् ।। २०
अर्चिष्मन्तं बलोपेतं महाभागं महारथम् ।
धृतिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ।। २१
नियन्तारमसाधूनां गोप्तारं धर्मचारिणाम् ।
ईदृशं क्षत्रिया सूते वीरं सत्यपराक्रमम् ।। २२

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १३६

अर्जुनं केशव ब्रूयास्त्वयि जाते स्म सूतके ।
उपोपविष्टा नारीभिराश्रमे परिवारिता ।। १
अथान्तरिक्षे वागासीद्दिव्यरूपा मनोरमा ।
सहस्राक्षसमः कुन्ति भविष्यत्येष ते सुतः ।। २
एष जेष्यति सङ्ग्रामे कुरून्सर्वान्समागतान् ।
भीमसेनद्वितीयश्च लोकमुद्वर्तयिष्यति ।। ३
पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत् ।
हत्वा कुरूंश्च सङ्ग्रामे वासुदेवसहायवान् ।। ४
पित्र्यमंशं प्रणष्टं च पुनरप्युद्धरिष्यति ।
भ्रातृभिः सहितः श्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ।। ५
स सत्यसन्धो बीभत्सुः सव्यसाची यथाऽच्युत ।
तथा त्वमेव जानासि बलवन्तं दुरासदम् ।। ६
तथा तदस्तु दाशार्ह यथा वागभ्यभाषत ।
धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय तथा सत्यं भविष्यति ।। ७
त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि ।
नाहं तदभ्यसूयामि यथा वागभ्यभाषत ।। ८

नमो धर्माय महते धर्मो धारयति प्रजाः ।
एतद्धनंजयो वाच्यो नित्योद्युक्तो वृकोदरः ।। ९
यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोऽयमागतः ।
न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ।। १०
विदिता ते सदा बुद्धिर्भीमस्य न स शाम्यति ।
यावदन्तं न कुरुते शत्रूणां शत्रुकर्शन ।। ११
सर्वधर्मविशेषज्ञां स्नुषां पाण्डोर्महात्मनः ।
ब्रूया माधव कल्याणीं कृष्ण कृष्णां यशस्विनीम् ।। १२
युक्तमेतन्महाभागे कुले जाते यशस्विनि ।
यन्मे पुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तथाः ।।१३
माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतावुभौ ।
विक्रमेणार्जितान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ।। १४
विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ।
मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणन्ति पुरुषोत्तम ।। १५
यच्च वः प्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ।
पाञ्चाली परुषाण्युक्ता को नु तत्क्षन्तुमर्हति ।। १६
न राज्यहरणं दुःखं द्यूते चापि पराजयः ।
प्रव्राजनं सुतानां वा न मे तद्दुःखकारणम् ।। १७
यत्र सा बृहती श्यामा सभायां रुदती तदा ।
अश्रौषीत् परुषा वाचस्तन्मे दुःखतरं महत् ।। १८
स्त्रीधर्मिणी वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ।
नाध्यगच्छत्तदा नाथं कृष्णा नाथवती सती ।। १९
तं वै ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
अर्जुनं पुरुषव्याघ्रं द्रौपद्याः पदवीं चर ।। २०
विदितं हि तवात्यन्तं क्रुद्धाविव यमान्तकौ ।
भीमार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिम् ।। २१
तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभागता ।
दुःशासनश्च यद्भीमं कटुकान्यभ्यभाषत ।। २२
पश्यतां कुरुवीराणां तच्च संस्मारयेः पुनः ।
पाण्डवान् कुशलं पृच्छेः सपुत्रान् कृष्णया सह ।। २३

मां च कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन।
अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुत्रान् मे प्रतिपालय ॥ २४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १३७

हे केशवा, धर्मात्मा राजा युधिष्ठिराची भेट घेऊन माझा निरोप म्हणून तूं त्याला असें सांग कीं, धर्म धर्म म्हणून तुझ्या हातून केवळ अधर्म घडत आहे. भलत्याच गोष्टीला धर्म म्हणून कवटाळून तूं चुकीचें आचरण करीत आहेस. विद्वान् नसलेल्या मंदबुद्धीच्या वेदपाठकाची बुद्धि जशी अर्थाकडे मुळींच न पहातां वेदांच्या शब्दानांच मिठी मारून बसते तशीच तुझी ही बुद्धि धर्म धर्म म्हणतां म्हणतां धर्माचें रहस्य मुळींच न कळण्याइतकी जड झालेली आहे. ब्रह्मदेवानें तुला ज्या वर्णांत उत्पन्न केलें त्या वर्णाचा जो धर्म तोच तुझा स्वधर्म होय याचा तूं कधीं विचार तरी केला आहेस काय? परमेश्वरानें आपल्या बाहूंपासून क्षत्रियांना उत्पन्न केलें. त्यामुळें बाहूंचें वीर्य हेंच त्यांचें उपजीवन होय. प्रजांचें परिपालन करण्यासाठीं व युद्धासारखें क्रूर कर्म पार पाडण्यासाठींच क्षत्रियांची उत्पत्ति झालेली आहे. मी वृद्धांच्या तोंडून ऐकलेली एक गोष्ट तुला सांगतें. पूर्वीं कुबेरानें अत्यंत प्रसन्न होऊन मुचुकुंद राजर्षीला ही संपूर्ण पृथ्वी दिली. पण त्यानें ती घ्यावयाचें नाकारलें. तो म्हणाला कीं, क्षत्रिय कोणाचें कृपादान घेत नसतात. मी माझ्या बाहुवीर्याच्या भरंवशावर ही संपूर्ण पृथ्वी जिंकीन व नंतरच तिचा उपभोग घेईन. त्याच्या या उत्तरानें कुबेर अत्यंत आश्चर्यचकित झाला व संतुष्टही झाला. नंतर मुचुकुंदानें स्वतःच्या बाहुबलाच्या भरंवशावर क्षात्रधर्मानुसार पृथ्वी जिंकून तिचें राज्य केलें. राजानें संरक्षिलेल्या प्रजा जें धर्माचरण करतात त्या आचरणाच्या पुण्याच्या चवथ्या भागाचा राजा आपोआपच धनी होतो. राजा जर धर्मानुसार वागला तर तो देवच होतो. व तो जर अधर्माप्रमाणें वागला तर नरकांत जातो. राजानें दंडनीतीचा योग्य प्रयोग केला तर ती चातुर्वर्ण्यात्मक प्रजेचें अधर्मापासून नियंत्रण करून त्यांना धर्मानुसारच वागावयास लावितें. जर राजा दंडनीतीचा उत्कृष्ट प्रयोग करीत असेल तर कृतयुग नांवाची समाजविकसनाची सर्वश्रेष्ठ अवस्था तो उत्पन्न करतो. काळ हा राजाचें

कारण आहे कीं राजा हाच कालाचें कारण आहे या बाबतींत तुला संशय उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं. राजा हेंच काळाचें खरें कारण आहे. राजाच कृतयुग उत्पन्न करणारा आहे. तोच आपल्या कर्तृत्वानें त्रेता, द्वापर व कलि हीं युगें उत्पन्न करतो. राजानें कृतयुग उत्पन्न केलें तर त्याला श्रेष्ठ स्वर्गसुखाची प्राप्ति होते. त्यानें जर त्यापेक्षां कमी श्रेणीचें त्रेतायुग उत्पन्न केलें तर त्याला तितक्या दिव्य गतीची प्राप्ति होत नाहीं. जर त्यानें द्वापर युग उत्पन्न केलें तर त्याला सामान्य फल प्राप्त होतें. व त्यानें जर कलियुग उत्पन्न केलें तर त्याला अतिशय मोठें पाप लागतें व तो दुरात्मा अनंत काळ नरकांत पिचत पडतो. राजाचे दोष जगाला भोगावे लागतात. तसेच जगाचे दोष राजालाही भोगावे लागतात. तुझ्या पितृपितामहांच्या परंपरेनें तुझ्यासाठीं सर्वस्वीं उचित असलेल्या राजधर्माकडे तूं लक्ष दे. तूं ज्या प्रकारचें आचरण करूं इच्छितोस तें राजर्षींना मुळींच शोभण्यासारखें नाहीं. नुसतें दयाशील अंतःकरण ठेवणाऱ्या व दुबळेपणाचें वर्तन करणाऱ्या कोणालाही प्रजापालनानें उत्पन्न होणारें श्रेष्ठ फल आजपर्यंत कधींही मिळालें नाहीं. तुझे पितामह, राजा पांडू व मी यांनीं तुझ्याविषयीं अशी कांहीं आशा धरली नव्हती. ज्या बुद्धीनें तूं आज वागत आहेस, ती तुझ्यांत उत्पन्न व्हावी म्हणून आम्हीं तुला आशीर्वाद निश्चित दिलेले नव्हते. यज्ञ, दान, तपश्चर्या, शौर्य, बुद्धिमत्ता, संतान, माहात्म्य, बल, ओज हीं तुझ्या ठिकाणीं नित्य असावीं अशीच मी सदैव इच्छा केली होती. नित्य यज्ञ करून पितर व देवता यांना तूं प्रसन्न करून घ्यावेंस. तुला दीर्घ आयुष्य, धन व पुत्र यांची प्राप्ति व्हावी अशीच मी इच्छा केली होती. नित्य आराधना करून प्रसन्न केलेले पितर व दैवतें पुत्राविषयीं हीच इच्छा करीत असतात. दान, अध्ययन, यज्ञ व प्रजांचें परिपालन हाच तुझा जन्मसिद्ध धर्म आहे. खरे कुलवंत पंडित तेच होत कीं जे आपलें उपजीवन आपल्या धर्मानुसार मिळवितात व अकारण कष्टी होत नाहींत. पृथ्वीवरील भुकेले लोक शूर दात्याच्या घरीं येऊन संतुष्ट होऊन गेले तर त्याच्याइतका श्रेष्ठ धर्म जगांत दुसरा कोणता आहे? धार्मिक मनुष्याच्या

स्वाधीन राज्य असलें तर कुणाला दानानें, तर कुणाला सामर्थ्यानें, तर कुणाला भलेपणानें याप्रमाणें तो नियंत्रित करून सर्वांना धर्म-कार्यांत लावूं शकतो. भिक्षा मागून पोट भरणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे. प्रजापालन करून उपजीवन करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे. व्यापार करून धनार्जन करणें हा वैश्यांचा धर्म आहे व त्रैवर्णिकांची परिचर्या करून आपलें उपजीवन चालविणें हा शूद्राचा धर्म होय. भिक्षा तुला निषिद्ध आहे. कृषि तुला करतां येणार नाहीं. तूं बाहु-वीर्यानें स्वतःचें उपजीवन चालविणारा क्षत्रिय आहेस. संकटांतून लोकांचें संरक्षण करणें हाच तुझा धर्म आहे. साम, भेद, दाम, दंड अथवा राजनीतीच्या इतर कोणत्याही उपायांचा अवलंब करून तुझ्या पित्यांचा दुसऱ्यानें गिळंकृत केलेला अंश आपल्या स्वाधीन करून घेणें हेंच तुझें खरें कर्तव्य होय. तुझ्यासारख्याला जन्म देऊन मी तुझ्या आईनें दुसऱ्याच्या घरच्या पिंडावर आपली उपजी-विका करावी याच्याइतकें दुःखदायक वा लाजिरवाणें दुसरें कांहीं असूं शकेल काय? राजधर्माप्रमाणें युद्ध कर. आपल्या पितामहांना शोकसागरांत अथवा अधोगतींत बुडवूं नकोस व स्वतःही धर्माच्या नांवाखालीं अधर्माचें आचरण करून पुण्य नष्ट झालेल्या स्थितींत आपल्या भावांना घेऊन नरकांत जाऊं नकोस. विद्याशूर, तपःशूर, दानशूर, ब्राह्मतेजानें युक्त, सर्व लोक ज्याची प्रशंसा करतात असा, दुसऱ्यांना दाहक ठरणारा, अत्यंत तेजस्वी, अत्यंत बलसंपन्न महा-नुभाव, महारथ, धैर्यशील, दुसऱ्यांनीं धर्षण करावयास अशक्य, शत्रूंना जिंकणारा, ज्याचा पराजय कधींही होत नाहीं असा, दुष्टांचें नियंत्रण करणारा व धर्मानुसार वागणाऱ्यांचें संरक्षण करणारा, सत्य पराक्रमी वीरपुत्रच आपल्याला व्हावा अशी क्षत्रिय स्त्री इच्छा करते. मी क्षत्रिया आहे. तूं असा पुत्र आहेस काय? याचा स्वतःच्या मनाशीं नीट विचार कर.

"हे केशवा, अर्जुनाला तूं माझा असा निरोप सांग कीं तुझ्या जन्मा-नंतर जननाशौचामध्यें स्त्रियांच्या घोळक्यांत मी आश्रमांत बसलें असतां अवचित दिव्य आकाशवाणी झाली. त्या आकाशवाणीनें मला असें सांगितलें कीं, हे कुंती, हा तुझा पुत्र देवेंद्राप्रमाणें अत्यंत

प्रभावशाली होणार आहे. हा भीमसेनाबरोबर सर्व लोकांवर विजय संपादन करून सर्व कौरवांना रणांत जिंकील. हा सर्व पृथ्वी जिंकून आपली यशोपताका स्वर्गाला नेऊन भिडवील. भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यानें संग्रामांत सर्व कौरवांना ठार मारून त्यांनीं अपहृत केलेला आपल्या पित्याचा राज्यभाग हा पुनश्च परत मिळवील. बंधूंसहित हा तीन अश्वमेध यज्ञ करील. हे केशवा, सव्यसाची व रणांत भीषण कर्में करणारा अर्जुन सत्यसंध आहे, बलवान् आहे व शत्रूंना धडक द्यावयास अत्यंत कठिण असा आहे. हें सर्व तुला माहीत आहेच. ती आकाशवाणी खरी झाली पाहिजे. जगांत जर धर्म कांहीं असेल तर आकाशवाणी खरी झालीच पाहिजे. तूं तें सर्व खरें करून दाखविशील यांत मला शंका नाहीं. सर्व प्रजांचें धारण करणारा धर्म अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्याला माझा नमस्कार असो. आजवर ती आकाशवाणी खरी ठरलेली नाहीं. याचें मला वैषम्य वाटत नाहीं. परंतु आतां तरी ती खरी ठरली पाहिजे असें तूं अर्जुनाला सांग. नेहमीं प्रतिकारासाठीं उद्युक्त असलेल्या भीमाला तूं माझा असा निरोप सांग कीं, शत्रूशीं वैर उत्पन्न झाल्यावर थोर पुरुष कधींही भग्नमनस्क व हतोत्साह होत नसतात. कौरवांचा अंत केल्यावांचून तुझ्या अंतःकरणालाही शांति कधींहि लाभणार नाहीं. तुझ्या स्वभावाची मला पूर्णपणें ओळख आहे. क्षत्रिय स्त्री ज्याच्यासाठीं पुत्राला जन्म देते त्याचा काळ आज आलेला आहे. तुझ्यापासून मी तीच अपेक्षा करते. सर्व धर्म जाणणारी राजा पांडूची सून कल्याणी द्रौपदी मला वारंवार आठवल्यावांचून राहात नाहीं. तिला माझे आशीर्वाद म्हणून एवढेंच सांग कीं, तूं आपत्तीच्या काळांत माझ्या पुत्रांशीं जें वर्तन केलेंस तें कुलवती स्त्रियांना सर्वस्वीं भूषणास्पद आहे. क्षत्रिय धर्मांत नेहमीं रत असणाऱ्या माद्रीपुत्रांना माझा निरोप असा सांग कीं, प्राणापेक्षांही पराक्रमानें मिळविलेले भोग भोगण्याचीच तुम्ही इच्छा करा. क्षत्रिय धर्मानुसार जगून पराक्रमानें संपत्तीचा उपभोग घेणारा मनुष्य धन्य होय. त्याचेंच वैभव त्याला खरा आनंद देऊं शकतें. सर्व धर्मांचा आधारस्तंभ होऊं शकणाऱ्या तुम्हां सगळ्यांच्या डोळ्यांदेखत त्या अधमांनीं

द्रौपदीला वाटेल ते हीन शब्द ऐकविले. तें कोण सहन करूं शकेल? श्रीकृष्णा, माझ्या पुत्रांना तूं असें सांग कीं, तुमच्या राज्याचा शत्रूंनीं अपहार केल्याचें अथवा द्यूतांत तुमचा पराजय झाल्याचें किंवा शत्रूंनीं तुम्हांला देशोधडीला लावून दुर्गतींत ढकलल्याचें मला तितकें दुःख होत नाहीं. पण माझी ती अलौकिक सून भरसभेंत ओढीत आणल्यानंतर रडत असतां अंतःकरणाला घरे पाडणारे जे कठोर व हलकटपणाचे शब्द दुष्टांनीं तिला ऐकविलें ही गोष्ट मात्र माझ्या अंतःकरणाला सारखी जाळीत आहे. क्षत्रिय धर्मावर अत्यंत निष्ठा असलेली व रजस्वला स्थितींत असलेली ती माझी सून तिचे पराक्रमी संरक्षक असतांनादेखील त्या भयानक दिवशीं निराधार व अनाथ ठरली. सर्व शस्त्रधारी लोकांत श्रेष्ठ असलेल्या पुरुषव्याघ्र अर्जुनाला तूं माझा निरोप म्हणून असें सांग कीं, द्रौपदीच्या विटंबनेचा सूड घेणें हेंच पुरुष म्हणून तुझें खरें कर्तव्य आहे. क्रुद्ध झालेले भीम व अर्जुन यमधर्मराज व मृत्यु यांच्या जोडीप्रमाणें भयंकर असून देवांना देखील नष्ट करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं आहे. ते उघड्या डोळ्यांनीं पहात असतां शत्रूंनीं द्रौपदीला सभेंत आणावें व सर्व कौरवश्रेष्ठ ऐकत असतां भीमासारख्या महापराक्रमी व्यक्तीला दुःशासनानें हलकटपणानें वाटेल तें बोलावें याचा अर्थ काय ? वस्त्रहरणाच्या वेळचा दारुण प्रसंग व त्यावेळीं शत्रूंनीं केलेला पांडवांचा भयानक उपहास याची तूं त्यांना पुनश्च नीट जाणीव दे. त्यांचें कुशल मी विचारलें आहे म्हणून सांग. माझें कुशल त्यांना कळव. माझे पुत्र मी तुझ्या हातांत देतें."

अशा तेजस्विनी मातेच्या पुत्रांनीं आपल्या कुलस्त्रीच्या व वंशाच्या गौरवार्थ व श्रेष्ठ जीवनमूल्यांच्या संरक्षणासाठीं कुरुक्षेत्राच्या रणांगणावर अभूतपूर्व पराक्रम प्रकट करून दुर्जनांच्या रक्तनद्या वाहविल्या असल्या व अपमानित पण तेजस्वी राष्ट्राचें तें अखंड स्फूर्तिस्थान बनले असले तर त्यांत नवल तें काय आहे ! कुंतीच्या या तेजोगर्भ निरोपांत आजही पतित राष्ट्राचें उत्थापन घडवून आणण्याचें सामर्थ्य आहे.

खरी आर्य स्त्री

पण कुंतीचें खरें वैशिष्टय जें मनावर परिणाम करतें तें तिच्या उत्तर आयुष्यांतील तिच्या उदात्त त्यागामुळेंच होय. भारतीय स्त्री-जीवनाचें खरें वैशिष्टय तिनें आपल्या उत्तर आयुष्यांतील केलेल्या अपूर्व त्यागांत सांठविलेलें आहे. तिच्या पुत्रांनीं शत्रूंना रणांगणांत ठार मारून साम्राज्य मिळविल्यानंतर राजमाता म्हणून ऐश्वर्यांत व अहंकाराच्या उद्वेगांत आपला काळ घालविण्याऐवजीं आपल्यापेक्षां वडील म्हणून दुःखी असलेल्या देवी गांधारीच्या सदैव शुश्रूषेंत ती निमग्न राहिली.

युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ।
तथैव कुन्ती गान्धार्यां गुरुवृत्तिमवर्तत ।। ११

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अध्याय १

यानंतर राजे धृतराष्ट्र गांधारी सहित अरण्यांत जाऊं लागले असतां राजवैभवाचा परित्याग करून कुंतीही त्यांच्याबरोबर अरण्यांत जाऊं लागली. महाभारतकार म्हणतातः—

कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।
राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ।। ९

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अध्याय १५

"डोळयांना पट्टी बांधलेली गांधारी राजा धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यांत जात असतां तिचा हात आपल्या खांद्यावर घेऊन राजमाता कुंती तिला आधार देऊन चालवीत होती व राजा धृतराष्ट्र गांधारीच्या स्कंधावर हात ठेवून हळुहळू मार्ग आक्रमीत होता." सर्व राजवैभवाचा परित्याग करून ज्या वेळीं कुंती धृतराष्ट्राबरोबर अरण्यांत जाऊं लागली त्यावेळीं कोमल मनाच्या युधिष्ठिरांना अत्यंत दुःख झालें. त्यांनीं आपल्या मातेला असें सांगितलें कीं, वनांत धृतराष्ट्र व गांधारी यांची सेवा करण्यास मी जातों पण आम्ही तुझे पुत्र जिवंत असतां तूं अरण्यवासांतील कष्ट सहन करावेस हें मला बरें वाटत नाहीं. युधिष्ठिरांचा निर्बंध पाहून कुंतीच्या निश्चयांत कांहींही फरक पडला नाहीं. फक्त तिच्या डोळयांत अश्रु

मात्र तरळले. तिनें आपल्या पुत्राला काय उत्तर दिलें असेल? ती म्हणाली:–

सहदेवे महाराज माऽप्रसादं कृथाः क्वचित् ।
एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव सर्वदा ।। १०
कर्णं स्मरेथाः सततं सङ्ग्रामेष्वपलायिनम् ।
अवकीर्णो हि समरे वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ।। ११
आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ।। १२
एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिन्दम ।
मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ।। १३
तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ।
सदैव भ्रातृभिः सार्धं सूर्यजस्यारिमर्दन ।। १४
द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन ।
भीमसेनोऽर्जुनश्चैव नकुलश्च कुरूद्वह ।। १५
समाधेयास्त्वया राजंत्वय्यद्य कुलधूर्गता ।
श्वश्रूश्वशुरयोः पादान् शुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।
गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्किनी ।। १६

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय १६

"हे महाराज, तुझा सर्वांत धाकटा बंधु जो सहदेव त्याच्यावर कधींही अप्रसन्न होऊं नकोस. येवढेंच माझें तुला सांगणें आहे. त्याचें माझ्यावर व तुझ्यावर अतिशय प्रेम आहे. त्याचप्रमाणें संग्रामांतून कधींही पलायन न करणाऱ्या कर्णाचें सतत स्मरण ठेव. दुष्ट बुद्धीनें त्याचा समरांत नाश झाला. माझें हृदय जणू कीं काय लोखंडाचें असावें असें मला वाटतें. एरवीं कर्णाच्या स्मृतीनें तें शतधा विदीर्ण झाल्यावांचून राहिलें असतें काय? पण आतां होऊन गेलेल्या गोष्टीला मीं काय करूं शकणार आहे? कर्ण माझा मुलगा आहे ही गोष्ट मी पूर्वींच प्रकट केली नाहीं हा माझ्याहातून मोठा दोषच घडला आहे. दान ही कर्णाची जीवननिष्ठा होती. तूं त्याच्या निमित्तानें पुष्कळसें दान दे. द्रौपदीचें नेहमीं प्रिय करणें हें तुझें कर्तव्य आहे. आतां कुळांत तूंच सर्वांत वडील असल्यामुळें तूंच सर्वांचा संभाळ केला पाहिजेस. भीमसेन, अर्जुन व नकुल यांना संभाळून घे. माझी

कसली काळजी करतोस? गांधारी व धृतराष्ट्र हे माझे सासू व सासरे आहेत. (गांधारी-धृतराष्ट्रांना कुंतीनें सासू-सासरे म्हटल्या-बद्दल आर्य संस्कृतीच्या कुळाचारांची माहिती नसलेल्या पुष्कळांना मोठें विलक्षण वाटतें. मी येथें मुळांतले शब्द वापरले आहेत. त्यांचें स्पष्टीकरण करतांना महाभारताचा विख्यात टीकाकार नीलकंठ असें म्हणतो कीं, "धृतराष्ट्रः पाण्डोः ज्येष्ठत्वात् पितृसमः तेन कुन्त्याः सः श्वशुरः" धृतराष्ट्र हा पांडूचा वडील भाऊ असल्यामुळें तो त्याला पित्यासारखाच आहे. म्हणन कुंतीनें त्याला श्वशुर असें म्हटलें. येव-ढ्यानें आक्षेपकांचें समाधान होऊं शकेल असें वाटतें.) माझ्या या सासू—सासऱ्यांची चरणसेवा करीत अरण्यांत गांधारीसहित मी राहीन. या वयांत धूळ अंगावर बसलेल्या स्थितींत तपस्या करीत जीवन घालविणें हेंच माझें कर्तव्य होय. याप्रमाणें कुंतीनें उत्तर देतांच धर्मात्मा युधिष्ठिर अत्यंत खिन्न झाला. चिंता व शोक यांनीं त्याचें अंतःकरण व्यापून गेलें. तो कुंतीला म्हणूं लागला, तूं हें काय ठरविलें आहेस? माते, याप्रमाणें बोलून तूं आमच्या हृदयावर कां घरें पाडूं इच्छितेस? तूं माझ्यावर प्रसन्न हो व कृपा कर. तुला वनांत जावयास मी कधींच संमति देणार नाहीं. पूर्वी विदुलेची कथा ऐकवून तूंच आम्हांला अत्यंत तेजस्वी निरोप पाठवून संग्रामासाठीं उद्युक्त केलेंस व आज तूंच आमचा असा परित्याग करतेस काय? सर्व राजांना ठार मारून श्रीकृष्णाकरवीं तूं पाठविलेल्या निरोपा-प्रमाणें हें राज्य मीं संपादन केलें आहे. आतां तूंच मला क्षात्र धर्मानुसार वागावयास भाग पाडून माझा परित्याग कां कर-तेस? ह्या विस्तीर्ण राज्याचा, आम्हां सर्वांचा, व जिच्यावर तुझें अत्यंत प्रेम आहे त्या तुझ्या सुनेचा परित्याग करून अरण्यांत तूं आपलें जीवन कसें घालविशील? माझ्यावर प्रसन्न हो व राज-नगरींतच रहा.

हें बोलत असतां युधिष्ठिरांच्या नेत्रांतून अविरत अश्रुपात चालू होता. कुंतीच्याही नेत्रांत अश्रू आले पण तिनें आपला निश्चय बद-लला नाहीं. तें पाहून भीमसेन पुढें झाला व त्यानें कुंतीला म्हटलें, हे माते, पुत्रांनीं मिळविलेलें हें राज्य प्राप्त झाल्यावर राजधर्मानुसार

मिळणारे मानसन्मान सोडून अरण्यांत जाण्याची बुद्धि तुला कां झाली? असेंच जर करावयाचें होतें तर पूर्वी तूं आम्हांला संपूर्ण पृथ्वीचा विनाश करून राज्यसंपादन करावयास्तव कां प्रोत्साहित केलेंस? व आतां आम्हीं तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें वागल्यानंतर तूं आमचा कां परित्याग करूं इच्छितेस? तुला वनांत जाण्याचें काय कारण आहे? आई, तुला आम्हांला असेंच सोडावयाचें होतें तर तूं लहानपणीं आम्हांला अरण्यांतून राजधानींत आणलेंस तरी कशाला?

पण कुंती कांहींच न बोलतां पुढें जात होती. त्यानंतर वारंवार पांडवांचा शोक पाहून तिनें त्यांना जें उत्तर दिलें तें भारतांतील आर्य स्त्रियांच्या शीलचारित्र्याचें निदर्शन म्हणून भारतवर्षाच्या सांस्कृतिक इतिहासांत अमर ठरण्याच्या योग्यतेचें आहे. ती म्हणाली :—

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
कृतमुद्धर्षणं पूर्वं मया वः सीदतां नृपाः ॥ १
द्यूतापहृतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।
ज्ञातिभिः परिभूतानां कृतमुद्धर्षणं मया ॥ २
कथं पाण्डोर्न नश्येत सन्ततिः पुरुषर्षभाः ।
यशश्च वो न नश्येत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ३
यूयमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।
मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४
कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वां वासवोपमः ।
पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ५
नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।
नायं भीमोत्ययं गच्छेदिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ६
भीमसेनादवरजस्तथाऽयं वासवोपमः ।
विजयो नावसीदेत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ७
नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।
क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ८
इयं च बृहती श्यामा तथाऽत्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ९
प्रेक्षतामेव वो भीम वेपन्तीं कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमरिष्टाङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०
दुःशासनो यदा मौर्ख्याद् दासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११

निषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।
सा दैवं नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२
केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृपाः ॥ १३
युष्मत्तेजोविवृद्ध्यर्थं मया ह्युद्धरणं कृतम् ।
तदानीं विदुलावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः ॥ १४
कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
पाण्डोरिति मया पुत्रास्तस्मादुद्धरणं कृतम् ॥ १५
न तस्य पुत्राः पौत्रा वा क्षतवंशस्य पार्थिव ।
लभन्ते सुकृताँल्लोकान् यस्माद्वंशः प्रणश्यति ॥ १६
भुक्तं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
महादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ १७
नाहमात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
विदुलायाः प्रलापैस्तैः पालनार्थं च तत्कृतम् ॥ १८
नाहं राज्यफलं पुत्राः कामये पुत्रनिर्जितम् ।
पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९
श्वश्रूश्वशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०
निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्तु महदस्तु च ॥ २१

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय १७

" हे पांडवा, मी पूर्वीं अवश्य कर्तव्य म्हणून तुमच्यांत रणोत्साह उत्पन्न केला ही गोष्ट खरी आहे. सुखांतून परिभ्रष्ट झालेल्या, ज्ञातिबांधवांनीं तिरस्कृत केलेल्या, द्यूतांत राज्याचा अपहार झालेल्या तुमचें तेज प्रदीप्त करणें माता म्हणून माझें कर्तव्यच होतें. राजा पांडूसारख्या सर्वश्रेष्ठ पुरुषाची संतति नष्ट होऊं नये व तुमच्या यशाचा नाश होऊं नये म्हणून मीं तुम्हांला प्रोत्साहित केलें. तुम्ही सर्व लोक महेंद्राप्रमाणें प्रभावशाली व देवाप्रमाणें पराक्रमी असून देखील दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहात बसण्याचा हीन मार्ग पत्करावा हें मला बरें वाटलें नाहीं. महेंद्राप्रमाणें प्रभावशाली असलेला व सर्व धर्मनिष्ठ राजांत अत्यंत श्रेष्ठ असा हा युधिष्ठिर जन्मभर दुःखी अवस्थेंत वनांत राहणें मला योग्य वाटलें नाहीं. दहा सहस्र हत्तींचें बळ अंगीं असलेला व आपल्या पराक्रमानें व पौरुषानें सर्व जगांत विख्यात अस-

लेला भीमसेन वाया जाऊन नष्ट होऊं नये अशी माझी इच्छा होती. भीमापेक्षां धाकटा पण महेंद्राप्रमाणें तेजस्वी असा हा अर्जुन जन्मभर दीन राहूं नये असें मला वाटत होतें. आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या आज्ञेंत राहणारे हे नकुलसहदेव अन्नासाठीं लाचारीचें जीवन पत्करून सदा खिन्न राहूं नयेत असें मला वाटत होतें. म्हणून मीं क्षत्रिय कुळांत उत्पन्न झालेल्या तुमचें जें अवश्य कर्तव्य होतें तें तुम्ही पार पाडावें या उत्कट इच्छेनें तुमचें तेज वाढविलें. तुमच्या हातून अधर्म घडत होता. मी धर्म घडविला. ही विशाललोचना द्रौपदी भरसभेंत फरफटत ओढत आणली गेली व तिला विटंबना सहन करावी लागली. हे भीमा, तुमच्या डोळ्यासमोर थरकांपणाऱ्या कदलीप्रमाणें कंप उत्पन्न झालेल्या द्रौपदीला द्यूतपराजित दासी म्हणून दुःशासनानें मूर्खपणानें ज्यावेळीं भर सभेंत खेचलें त्याचवेळीं या कुळाचा सर्वनाश झाला हें मीं निश्चित ठरविलें. माझ्या सर्व श्वशुरांच्या सभेंत दैवालाच आपले संरक्षक समजून घाबरलेल्या हरिणीप्रमाणें द्रौपदी आर्त विलाप करीत असतां बुद्धि नष्ट झालेल्या त्या पापी दुःशासनानें जेव्हां तिच्या केसांना हात घातला त्यावेळीं माझें अंतःकरण जळून दग्ध झालें. शूर क्षत्रि-यांच्या स्त्रीची त्यांच्या जिवंतपणीं अशी विटंबना होणें मला अत्यंत गर्ह्य वाटलें म्हणून तुमचें तेज वाढवावें म्हणून व आवश्यक तो क्रोध तुमच्या ठिकाणीं उत्पन्न व्हावा म्हणून मी तुम्हांला रणोत्साहाचा संदेश दिला व विदुलेचा संदेश ऐकविला. तुमच्यासारखे पराक्रमी पुत्र असून महाराज पांडूचा वंश नष्ट होऊं नये म्हणून मी तुमच्या तेजाचें वर्धन केलें. जे पुत्र वा पौत्र आपल्या पित्याचा वंश नष्ट करा-वयास कारणीभूत होतात, त्यांना पुण्याच्या कर्मांनीं मिळणारे उत्कृष्ट लोक कधींही मिळूं शकत नाहींत. मला स्वतःला उपभोग हवा होता म्हणून मी तुम्हांला संग्रामासाठीं मुळींच उद्युक्त केलेलें नाहीं. हे पुत्रांनो, माझ्या पतीच्या पराक्रमानें मी साम्राज्याचा पुष्कळ उपभोग घेतला आहे. पतीच्या राज्यांत मी पुष्कळ मोठमोठीं दानें दिलीं व यज्ञांत सम्राटाची पत्नी या नात्यानें यथाविधि सोमपानहि पुष्कळ केलें. स्वतः राजैश्वर्य भोगण्याची मला कोणतीही इच्छा शिल्लक राहिलेली नाहीं व त्या इच्छेनें श्रीकृष्णाला मी माझा निरोप घेऊन

तुमच्याकडे पाठविलेंही नाहीं. राजवंशांत उत्पन्न झालेल्या तुमच्या हातून तुमचा कुळधर्म पाळला जावा येवढीच माझी इच्छा होती. पुत्रांनीं मिळविलेल्या राजैश्वर्याचा उपभोग घ्यावा अशी माझी मुळींच इच्छा नाहीं. तपश्चर्येनें प्राप्त झालेल्या पुण्यानें, पतिलोक मिळवावा हीच माझी इच्छा आहे. हे युधिष्ठिरा, वीरांची माता म्हणून त्या वेळीं माझें जें आवश्यक कर्तव्य होतें तें मी यथावत् पार पाडलें आहे. आतां कुरु कुळांतील विधवा सून म्हणून सासूसासऱ्यांची सेवा करणें हें जें माझें दुसरें आवश्यक कर्तव्य तें मला पार पाडलें पाहिजे. या वनवासी सासूसासऱ्यांची सेवा करून तपश्चर्येनें मी माझें शरीर शुष्क करून टाकीन. भीमादिकांना बरोबर घेऊन तूं राजधानीकडे परत जा. तुझी बुद्धि नेहमीं धर्मांत रत होवो व तुझें अंतःकरण नेहमीं विशाल राहो. ''

यानंतर राजा धृतराष्ट्रानें व गांधारीनेंही अरण्यवासापासून कुंतीचें मन परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. पण कोणालाही त्यांत यश आलें नाहीं. धृतराष्ट्र व गांधारी यांची सेवा करण्यासाठीं कुंती, सोळा वर्षें त्यांच्याबरोबर अरण्यवासांत राहिली. मध्यंतरीं मातृभक्त पांडव तिला अरण्यांत जाऊन भेटूनही आले. आर्यशीला कुंतीनें आपलें शरीर तपस्येनें कृश करून धृतराष्ट्र व गांधारी यांच्याबरोबरच शेवटीं अरण्यांतील वणव्याच्या अग्नींत तें समर्पण करून टाकलें. भगवान् श्रीकृष्णांची ही वंदनीय आत्या व युधिष्ठिर, भीम व अर्जुन या श्रेष्ठ महानुभावांची ही माता महाभारताचा व भारतीय स्त्रीजीवनाचाही एक महान् व अमर अलंकारच होय. महर्षि व्यासांच्या दिव्य प्रतिभेलाही इतकें सुपूर्त व परिपूर्ण असें दुसरें स्त्रीजीवन वर्णितां आलेलें नाहीं. कुंतीच्या जीवनाचा हा महान् नंदादीप भारतीय आदर्श स्त्रीजीवन म्हणून कसें होतें हें दिग्दर्शित करावयास महाभारताच्या स्फूर्तिशाली इतिहासांत अखंडितपणें तेवत आहे. त्याच्या पवित्र प्रकाशांत कोणत्याही भारतीय स्त्रीला आजही खऱ्या आर्यजीवनाचा प्रत्यय घेतां येईल.

२३. द्रौपदी

राजमाता कुंती ही युधिष्ठिरांच्या धर्मकार्पण्याचें जसें एक बलिदान आहे, तसेंच किंबहुना त्याहूनही अधिक करुणास्पद बलिदान पांडवांची महाराणी व महापतिव्रता द्रौपदीचें झालें आहे. संपूर्ण महाभारतावर ज्या महान् जीवनाची छाया पडलेली आहे त्यांत द्रौपदीचें जीवन अग्रगण्य आहे असें म्हटलें तरी चालेल. भगवान् श्रीकृष्ण स्वतःच्या सहोदर भगिनीपेक्षांही जिला अधिक प्रिय व श्रेष्ठ समजत व मान देत असत, तिच्या महत्तेचें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच आहे. द्रौपदीच्या ठिकाणचे सर्व महनीय सद्गुण देवी सीते-इतकेच उज्ज्वल आहेत. पण दोघींच्या भाग्यरेषेंत सृष्टिनिर्मात्यानें विलक्षण स्वरूपाची भिन्नता उत्पन्न केली आहे. सीता व द्रौपदी या दोघींचेंही जीवन अत्यंत दुःखांत गेलें आहे. जणूं कारुण्याचा आविष्कार म्हणूनच महर्षि वाल्मीकि व व्यास या दोन दिव्य प्रतिभावंतांनीं हीं दोन चित्रणें निर्माण केलीं; पण सीतेचीं दुःखें भगवान् श्रीरामचंद्रांच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेंतून उद्भवलेलीं असल्यामुळें दुःखाग्नींतील त्या भयंकर होरपळण्यांतही कर्तव्यपूर्तीसाठीं आपलें बलिदान घडत आहे असें समाधान सीतादेवीला लाभलें; पण द्रौपदीची अवस्था एका अर्थानें सीतादेवीपेक्षांही अधिकच अनुकंपनीय आहे. बलिदानाचें दुःख तर तिला सहन करावें लागतेंच; पण तें तिच्या पतीच्या दिव्य कर्तव्यनिष्ठेऐवजीं भ्रामक धर्मकार्पण्यांतून उद्भवलेल्या परिस्थितींतून निर्माण होत असल्यानें कसलेंही आत्मसमाधान त्या बलिदानांत तिला लाभूं शकत नाहीं. त्यामुळें द्रौपदीची मूर्ति कारुण्याच्या दृष्टीनें अधिकच सुपूर्त व सीतादेवीपेक्षांही अंतःकरणाला अस्वस्थतेची अधिकच टोचणी लावणारी आहे. सीतादेवीप्रमाणेंच द्रौपदी हीही देवी श्रीचाच मानवी स्वरूपांत झालेला आविष्कार असून तिचे गुण इतके सर्वश्रेष्ठ आहेत कीं, मानवी पद्धतीप्रमाणें तिचा जन्म झाला असल्याची कल्पना महाकवींच्या

व्याख्यान २३ वें, दि. २० एप्रिल १९५१

तरल प्रतिभेला मानवत नाहीं. म्हणून सीता ज्याप्रमाणें अयोनिजा आहे त्याचप्रमाणें महर्षि व्यासांची द्रौपदीदेखील अयोनिजाच आहे. स्वतः महर्षींनींच वापरलेला हा शब्द मी येथें उपयोगांत आणलेला आहे. युधिष्ठिर स्वर्गांत गेल्यानंतर आपआपल्या मूळ स्वरूपाशीं एकरूप होत असलेल्या त्याच्या बंधूंची व सुहृदांची त्याला ओळख पटवून देत असतां द्रौपदीसंबंधीं देवेंद्र युधिष्ठिराला असें सांगतो कीं:-

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ १०
अखिलं सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।
ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥ ११
श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ १२
रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ।
द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ॥ १३

--महाभारत, स्वर्गारोहणपर्व अध्याय ४

"युधिष्ठिरानें स्वर्गांत सूर्याप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी दिसणारी, गळ्यांत उत्फुल्ल कमळांची माळ घातलेली व स्वतःच्या लावण्याच्या आभेनें स्वर्गशोभेला झांकून टाकणारी द्रौपदी पाहिली. तो देवेंद्राला कांहीं विचारणार इतक्यांत इंद्रानें त्याला स्वतःच सांगावयाला सुरुवात केली. इंद्र म्हणाला : ही अयोनिजा सर्व लोकांचें चित्त हरण करणारी, जिच्या शरीराचा गंध अत्यंत उत्कृष्ट आहे अशी द्रौपदी म्हणजे द्रौपदीच्या रूपानें साक्षात् श्रीदेवीच मनुष्य लोकांत अवतीर्ण झाली होती. प्रत्यक्ष भगवान् शंकरांनीं तुमच्या विहारार्थ ही निर्माण केली. ही द्रुपदाच्या कुळांत उत्पन्न झालेली असून तुमची पत्नी या नात्यानें भूलोकांत राहिली."

द्रौपदीची जन्मकथा तिच्या सर्व व्यक्तिवैशिष्ट्यांचीं बीजें व्यक्त करणारी असून वैचित्र्यपूर्ण आहे. द्रौपदी व तिचा बंधु धृष्टद्युम्न हे दोघेही अग्नीपासून उत्पन्न झाल्याचें महाभारतांत वर्णन आहे. पंचाल देशाचा राजा द्रुपद यानें द्रोणाचार्यांचा अपमान केल्यानंतर संताप-

लेल्या आचार्य द्रोणांनीं आपला शिष्य जो अर्जुन त्याच्याकरवीं द्रुपदाचा पराजय करून त्याचें अर्धें राज्य हिरावून घेतलें. द्रुपद द्रोणांना प्रत्यक्षांत तर कांहींच करूं शकला नाहीं. पण त्यानें तेव्हांपासून आपल्या अंतःकरणांत आचार्यांविषयीं दंश धरून तपस्वी ब्राह्मणांच्या मदतीनें त्यांना ठार मारणारा मुलगा उत्पन्न व्हावा म्हणून एक मोठें यज्ञीय अनुष्ठान केलें. द्रुपदाच्या त्या यज्ञांतील याजकानें यज्ञांत हवन करून मंत्रपूत हविर्भाग भक्षण करण्यासाठीं द्रुपदाच्या महाराणीला बोलाविलें. पण ती त्यावेळीं अशुद्ध अवस्थेंत होती. तिनें त्या याजकाला असें सांगितलें कीं सध्यां मी अशुद्ध अवस्थेंत असून मी माझें तोंड धुवून स्वच्छ व शुद्ध होईपर्यंत तूं थांब. पण तो तेजस्वी याजक तिला म्हणाला कीं, मला तुझ्यासाठीं माझा वेळ घालवावयाचा नाहीं. वाटलें तर येथें उभी रहा अथवा कोठेंही जा. माझ्या मंत्राचें फळ तुझ्यावांचून मुळींच खोळंबून राहणार नाहीं. तूं न आलीस तर वेदींतून मुलगा उत्पन्न होईल. महाभारतकार म्हणतात :

एवमुक्त्वा तु याजेन हुते हविषि संस्कृते ।
उत्तस्थौ पावकात्तस्मात्कुमारो देवसन्निधः ।। ३९
ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म चोत्तमम् ।।
बिभ्रत्सखड्गः सशरो धनुष्मान्विनदन्मुहुः ।। ४०
सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा ।
ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति ।। ४१
हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा ।
भयापहो राजपुत्रः पञ्चालानां यशस्करः ।। ४२
राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै ।
इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा ।। ४३
कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात्समुत्थिता ।
सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना ।। ४४
श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्धजा ।
ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा ।। ४५
मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी ।
नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात्प्रधावति ।। ४६

या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि ।
देवदानवयक्षाणामीप्सितां देवरूपिणीम् ।। ४७
तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी ।
सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान्क्षयम् ।। ४८
सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा ।।
अस्याः हेतोः कौरवाणां महदुत्पत्स्यते भयम् ।। ४९
तच्छ्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत् ।
न चैतान्हर्षसंपूर्णानियं सेहे वसुन्धरा ।। ५०
तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी ।
न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति ।। ५१

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १६७

"याप्रमाणें बोलून याजकानें तो संस्कृत हविर्भाग अग्नींत हवन करतांच त्या अग्नींतून देवासारखा तेजस्वी, ज्वालेच्या वर्णाचा, अंतःकरणांत थरकांप करणारें ज्याचें उग्र रूप आहे असा, डोक्यावर उत्कृष्ट किरीट व अंगांत उत्तम चिलखत धारण केलेला, एका हातांत खड्ग व दुसऱ्या हातांत बाणासहित धनुष्य धारण करणारा एक कुमार हळुहळू गर्जना करीत बाहेर पडला. लगेच तो रथावर बसला व जाऊं लागला. त्याबरोबर सर्व पंचाल हर्षातिरेकानें जयघोष करूं लागले. पंचालांचें सर्व भय हरण करणारा असा तो यशस्वी राजकुमार होता. त्याच्या जन्माच्यावेळीं आकाशवाणीनें असें सांगितलें कीं हा द्रोणांच्या वधासाठीं उत्पन्न झालेला असून राजा द्रुपदाच्या अंतःकरणांतील सर्व दुःख हा हरण करील. त्या कुमाराबरोबरच त्या यज्ञवेदींतून एक कुमारीही उत्पन्न झाली. तिच्या अंगप्रत्यंगांतून सौंदर्याचा मूर्तिमंत आविष्कार होत असून ती अत्यंत लावण्यसंपन्न होती. निळ्या कमळाप्रमाणें तिचे नेत्र विशाल असून तिचे काळेभोर केंस, उत्तुंग तांबडीं नखें, धनुष्याकृति भिवया व उत्कृष्ट हृदय यांमुळें मनुष्यरूपानें ती साक्षात् कोणी देवताच पृथ्वीवर आली आहे असें वाटत होतें. ती वर्णानें श्यामल होती. तिच्या शरीराचा गंध निळ्या कमलाप्रमाणें उत्कृष्ट असून आसमंतांत' एक कोसपर्यंत तो गंध दरवळत असे. तिच्या रूपलावण्याला पृथ्वीवर तरी उपमा नव्हती. मनुष्यच काय,

पण देव, दानव यक्ष यांचीही दृष्टि तिच्यावर खिळून राहावी असें तिचें सौंदर्य अलौकिक होतें. ती निर्माण होतांच आकाशवाणीनें असें सांगितलें कीं, सर्व क्षत्रियांचा नाश करण्याचें देवकार्य करण्यासाठीं ही सर्वश्रेष्ठ स्त्री उत्पन्न झालेली असून योग्य वेळीं ती तें कार्य पार पाडील. हिच्यामुळें कौरवकुळाला मोठें भय उत्पन्न होईल. हें ऐकतांच सर्व पांचाल सिंहाच्या संघाप्रमाणें सिंहनाद करूं लागले. त्यांचा आनंद पृथ्वीवर कोठें मावेना. त्यावेळीं द्रुपदाच्या पत्नीनें त्या याजकाला हात जोडून असें म्हटलें कीं, हा कुमार व ही कुमारी जरी अग्नीपासून उत्पन्न झालेली असली तरी त्या गोष्टीची त्यांना स्मृति राहूं नये व त्यांनीं मलाच आपली माता समजावें असें वरदान आपण मला द्या. याजकानें राणीची ती इच्छा पूर्ण केली. द्रौपदी ही वर्णानें कृष्ण असल्यामुळें तिचें नांवच कृष्णा ठेवण्यांत आलें.

कृष्णेत्येवाब्रुवन्कृष्णां कृष्णा भूत्सा हि वर्णतः।
तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे ॥ ५४

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १६७

द्रौपदीचें गाजलेलें स्वयंवर

द्रौपदीचे वडील राजे द्रुपद यांची खरी इच्छा द्रौपदी अर्जुनाला द्यावी अशी होती.

यज्ञसेनस्य कामस्तु पाण्डवाय किरीटिने ।
कृष्णां दद्यामिति सदा न चैतद्विवृणोति सः ॥ ८
सोऽन्वेषमाणः कौन्तेय पाञ्चाल्यो जनमेजय ।
दृढं धनुरनानम्यं कारयामास भारत ॥ ९
यन्त्रं वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम् ।
तेन तन्त्रेण समितं राजा लक्ष्यं चकार सः ॥ १०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १८५

पण आपल्या अंतःकरणांतील ही गोष्ट, द्रुपदानें कधींही कोठें उघड केली नाहीं. अर्जुनानें त्याचा पराभव केलेला असल्यामुळें तारुण्याच्या दारवंठ्यावर नुकत्याच प्रवेश केलेल्या त्या राजकुमाराचा विलक्षण पराक्रम त्याच्या चांगलाच डोळ्यांत भरला होता. पण लाक्षागृहांत पांडव जळल्याचें ऐकून स्वाभाविकपणेंच तो भग्न-

मनस्क झाला. इतर कित्येक विचक्षण पुरुषांप्रमाणेंच पांडवांसारखे प्रतापी पुरुष असे व्यर्थ जळून जावयाचे नाहींत असेंही त्याला वाटत होतें. गुप्तपणें त्यानें पांडवांचा शोधही चालविला होता. शेवटीं वीरोचित व अर्जुनांसारख्या श्रेष्ठ धनुर्धरालाच जो पूर्ण करतां येणें शक्य होईल असा पण द्रौपदीच्या स्वयंवरासाठीं लावावा असें त्यानें ठरविलें. त्यानें विशिष्ट प्रकाराचें दृढ धनुष्य सिद्ध करून त्याच्यावर योजण्यासाठीं म्हणून खास बाण निर्मिले, व अखंड फिरणारें एक यंत्र वर लावून त्या फिरणाऱ्या यंत्राच्या आंतील लक्ष्याचा वेध जो या बाणांनीं करील त्यालाच द्रौपदी द्यावयाची असा आपला निश्चय घोषित केला. त्याची घोषणा अशी होती कीं,

इदं सज्यं धनुः कृत्वा सज्जैरेभिश्च सायकैः ।
अतीत्य लक्ष्यं यो वेद्धा स लब्धा मत्सुतामिति ।। ११

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १८५

"जो कोणी माझें हें धनुष्य सज्ज करून माझे हे बाण त्याच्यावर योजून या फिरत्या यंत्रांतील लक्ष्याचा वेध करील त्यालाच माझी मुलगी मिळेल. धनुर्धारी लोकांमध्यें आपल्या शस्त्रास्त्र-शिक्षणाच्या भरंवशावर फिरत्या यंत्राचा वेध घेऊं शकणारा तरुण धनुर्धारी फक्त अर्जुनच होता. म्हणून त्यानें अर्जुनाच्या प्राप्तीसाठीं हा असा पण केला. द्रौपदीच्या स्वयंवराप्रीत्यर्थ अनेकविध राजे त्या ठिकाणीं आले. महाभारतांतील त्यांची यादी पाहिली तर सर्व भारतीय सत्ताधिप त्या ठिकाणीं एकत्रित झालेले होते असें दिसतें. भगवान् श्रीकृष्ण व बलरामही या स्वयंवरास उपस्थित होते. ब्राह्मणवेषानें पांडव या स्वयंवरार्थ उपस्थित झालेले होते. राजसभेंत अथवा स्वयंवरार्थ उभारलेल्या विस्तीर्ण व शोभिवंत मंडपांत सर्व समाज एकत्रित जमलेला पाहून वाद्यें वाजत असतां देवतेप्रमाणें लावण्यसंपन्न अशा आपल्या भगिनीला घेऊन राजकुमार धृष्टद्युम्न त्या मंडपांत आला. राजकन्या पांचाली उत्कृष्ट रत्नाभरणांनीं सुशोभित झालेली असून तिच्या हातांत रत्नें जडविलेली सुवर्णाची वरमाला होती. धृष्टद्युम्नानें सर्व राजे लोकांसमक्ष द्रौपदीला मंडपांत आणवून उच्च स्वरानें असें घोषित केलें कीं,

इदं धनुर्लक्ष्यमिमे च बाणाः शृण्वन्तु मे भूपतयः समेताः ।
छिद्रेण यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैर्दशार्धैः ।। ३५
एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ।। ३६

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २२१

"हें येथें धनुष्य ठेवलेलें असून त्यावर योजावयाचे बाणही येथेंच ठेवलेले आहेत. मी काय बोलतों तें येथें जमलेल्या सर्व राजांनीं स्थिर चित्तानें ऐकावें. या धनुष्यावर हे बाण लावून या फिरत्या यंत्राच्या छिद्रामधून लक्ष्यवेध करावयाचा आहे. बाण पांच आहेत व त्यांनींच हें नियुक्त कार्य साधलें पाहिजे. हें महान् कृत्य करणारा जो कोणी आमच्या कुळाला योग्य असा कुळवंत, रूपवान् व बल-संपन्न असेल त्याचीच भार्या माझी ही भगिनी कृष्णा होईल. अटी नीट पाळावयाच्या आहेत, व मी जें बोलतों त्यांतलें एक अक्षरही खोटें व्हावयाचें नाहीं." याप्रमाणें घोषित करून धृष्टद्युम्नानें उपस्थित सर्व राजे लोकांचा द्रौपद्रीला परिचय करून दिला. मोठ-मोठे क्षत्रिय राजे त्या ठिकाणीं लक्ष्यवेधाच्या प्रयत्नास लागले पण सर्व फजित पावले. त्यांत जरासंध, शिशुपाल, व मद्रराज शल्य अशी मोठमोठी मंडळी होती. शेवटीं कर्ण धनुष्याजवळ आला व पहातां पहातां त्यानें धनुष्य सज्ज करून त्यावर बाण लावून त्या फिरत्या यंत्राकडे आपली दृष्टि वळविली. लक्ष्यवेधाचें सामर्थ्य अर्जुनाइतकें कर्णातही निश्चित होतें त्यामुळें त्यानें धनुष्याला हात घालतांच लक्ष्यवेध झालाच असें सर्वच मानूं लागले होते. पण द्रौपदीच्या स्वयंवराच्या सर्व अटी स्पष्ट होत्या. त्यांतील कोण-तीही अट द्रुपदानें वा धृष्टद्युम्नानें झांकून ठेवलेली नव्हती. त्या स्वयंवरांत भाग घेणारी व्यक्ति नुसती लक्ष्यवेध करणारी असून चालणार नव्हतें. ती कुलीन असली पाहिजे असा राजा द्रुपदाचा आग्रह होता. व तो त्यांनीं आधींच धृष्टद्युम्नाच्या तोंडून सर्वांना स्पष्टपणानें सांगितलेलाही होता. कर्ण ह्या सूतपुत्र म्हणून विख्यात असल्यामुळें क्षत्रियांच्या समाजांत कुलवंत म्हणून त्याला स्थान

मिळणें केवळ अशक्य होतें. त्यामुळें त्यानें धनुष्याला हात घालतांच उच्च स्वरानें द्रौपदीनें असें सांगितलें कीं,

दृष्ट्वा तु तं द्रौपदी वाक्यमुच्चैर्जगाद नाहं वरयामि सूतम् ।
सामर्षहासं प्रसमीक्ष्य सूर्यं तत्याज कर्णः स्फुरितं धनुस्तत् ॥ २३

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १८७

"काय वाटेल तें झालें तरी मी सूताला वरणार नाहीं" हें ऐकतांच संतापानें कर्णानें आपली आराध्य देवता सूर्यनारायण याच्याकडे एकदां पाहिलें व तें तळपतें धनुष्य हातांतून टाकून दिलें. यानंतर ब्राह्मणवेषधारी अर्जुनानें तें अप्रतिम लक्ष्य तोडलें व द्रौपदीची वरमाला घेतली. चालून आलेल्या सर्व राजसंघाचा भीमसेन व अर्जुन यांनीं पराजय केला व द्रौपदी पांडवांची राणी झाली. पांडवांनीं पराक्रमानें साम्राज्य मिळविल्यानंतर ज्ञात जगाची साम्राज्ञी होण्याचाही बहुमान तिनें उपभोगिला. कुटुंब संस्थेचा आधार होण्याइतकी द्रौपदी सर्वसंग्राहक व समर्थ आहे. रुक्मिणीसारखें भाग्य जर तिला लाभतें तर तिनें अतिशय उत्कृष्ट असा गृहिणीधर्म आचरून दाखविला असता. तिची इच्छा व प्रवृत्ति तशीच होती.

महासती द्रौपदी

द्रौपदीचें हृदय अत्यंत उदार असून आपल्या सवतीविषयींही तिनें केलेलें वर्णन तिच्या अंतःकरणाची थोरवी व्यक्त करण्यास पुरेसें आहे. अर्जुनानें सुभद्राहरण केल्यानंतर पहिल्या प्रथम सुभद्रेनें ज्या वेळीं पांडवांच्या अंतःपुरांत प्रवेश केला त्यावेळीं द्रौपदीच्या भेटीस्तव तिला कसें पाठवावें, या विचारानें महारथी पार्थ चांगलाच गोंधळला होता. त्यानें गोपीचा वेष देऊन सुभद्रेला अंतःपुरांत पाठविलें. कुंतीला वंदन करून किंचित् भीतभीतच सुभद्रा द्रौपदीकडे आली. द्रौपदीनें तिचें कोणत्या प्रकारें स्वागत केलें असेल ? महाभारतकार म्हणतात :—

ववन्दे द्रौपदीं भद्रा प्रेष्याहमिति चाब्रवीत् ।
प्रत्युत्थाय तदा कृष्णा स्वसारं माधवस्य च ॥ २३

परिष्वज्यावदत्प्रीत्या निःसपत्नोऽस्तु ते पतिः ।
तथैव मुदिता भद्रा तामुवाचैवमस्त्विति ।। २४

——महाभारत, आदिपर्व अध्याय २२१

" सुभद्रेनें येऊन द्रौपदीला वंदन केलें व विनयानें असें सांगितलें कीं, माझें नांव भद्रा असून मी आपली दासी आहे. भगवान श्रीकृष्णांच्या भगिनीचे ते विनयनम्र उद्‌गार ऐकतांच द्रौपदीनें अत्यंत प्रेमानें तिला आलिंगन देऊन असें म्हटलें कीं, तुझ्या पतीला जगांत कोणीहि शत्रू न उरोत. त्याबरोबर सुभद्रा अत्यंत आनंदित झाली व असेंच होवो इतकेंच म्हणाली. "

द्रौपदीसारख्या महासतीची तिच्या व्यक्तिजीवनांत घरगुती वागणूक कशी असेल ? व गृहजीवनाच्या संबंधीं तिचे विचार काय असूं शकतील ? अशी उत्कंठा स्वाभाविकपणेंच कोणाच्याही अंतःकरणांत नांदते. महाभारतांत एका ठिकाणीं द्रौपदीनेंच स्वतः या प्रकरणांत आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत. पांडव वनवासांत असतां एकदां भगवान् श्रीकृष्ण व सत्यभामा त्यांच्याकडे भेटावयास येतात. त्यावेळीं एकांतांत सत्यभामेनें द्रौपदीला असें विचारलें कीं हे द्रौपदी, लोकपालासारख्या अत्यंत पराक्रमी व परस्परांवर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या अशा पांडवांना तूं कोणत्या आचरणानें आपल्या स्वाधीन करून घेतलें आहेस तें मला सांग. पांडव तुझ्या स्वाधीन दिसतात. ते तुझ्यावर कधींही क्रुद्ध होत नाहींत व प्रत्येक महत्त्वाच्या गोष्टींत तुझ्याकडून महत्त्वाचें मार्गदर्शन होईल अशा अपेक्षेनें ते तुझ्याकडे पाहतात. इतकें त्यांच्यावर तूं स्वतःचें वर्चस्व कसें गाजवितेस ? कोणतें व्रत, तपश्चर्या, स्नान, मंत्र, औषध, विद्या, वीर्य, अंजन, जप, होम इत्यादि तूं केलेंस कीं, ज्यामुळें भाग्यदेवता तुझ्यावर अतोनात प्रसन्न होऊन तूं आपल्या पतीवर निर्विवाद विजय संपादन केलास तें मलाही सांग. म्हणजे मी त्याचा प्रयोग श्रीकृष्णावर करून त्यांना सदाचें आपल्या स्वाधीन करून घेईन. " याप्रमाणें सत्यभामेनें विचारतांच पतिव्रतांत अत्यंत श्रेष्ठ असलेल्या द्रौपदीनें तिला जें उत्तर दिलें त्यांतून तिचा स्वतःचा वर्तनक्रम व गृहिणीपदासंबंधींचे तिचे सर्व विचार उत्कृष्ट रीतीनें व्यक्त झालेले आहेत.

द्रौपदीचें उत्तर मोठें असलें तरी तिच्या जीवनांतील एका अत्यंत महत्त्वाच्या बाबीवर त्यांतून उत्कृष्ट प्रकाश पडत असल्यामुळें मी तें येथें समग्र उद्धृत करतो. द्रौपदी म्हणाली :—

असत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम्॥ १०
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतत्त्वय्युपपद्यते।
तथा ह्युपेता बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया॥ ११
यदैव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम्।
उद्विजेत तदैवास्याः सर्पाद्वेश्मगतादिव॥ १२
उद्विग्नस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्यान्मन्त्रकर्मणा॥ १३
अमित्रप्रहितांश्चापि गदान् परमदारुणान्
मूलप्रचारैर्हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः॥ १४
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाऽप्युपसेवते।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रमसंशयम्॥ १५
जलोदरसमायुक्ताः श्वित्रिणः पलितास्तथा।
अपुमांसः कृताः स्त्रीभिर्जडान्धबधिरास्तथा॥ १६
पापानुगास्तु पापास्ताः पतीनुपसृजन्त्युत।
न जातु विप्रियं भर्तुः स्त्रिया कार्यं कथंचन॥ १७
वर्ताम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु।
तां सर्वां शृणु मे सत्यां सत्यभामे यशस्विनि॥ १८
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा।
सदारान् पाण्डवान् नित्यं प्रयतोपचराम्यहम्॥ १९
प्रणयं प्रतिसंहृत्य निधायात्मानमात्मनि।
शुश्रूषुर्निरभीमाना पतीनां चित्तरक्षिणी॥ २०
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्दुरवेक्षितात्।
दुरासिताद् दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि॥ २१
सूर्यवैश्वानरसमान् सोमकल्पान् महारथान्।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रवीर्यप्रतापिनः॥ २२
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलङ्कृतः।
द्रव्यवानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः॥ २३

नाभुक्तवति नास्नाते नासंविष्टे च भर्तरि ।
न संविशामि नाश्नामि सदा कर्मकरेष्वपि ।। २४
क्षेत्राद्वनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
अभ्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ।। २५
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ।। २६
अतिरस्कृतसम्भाषा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ।। २७
अनर्म चापि हसितं द्वारि स्थानमभीक्ष्णशः ।
अवस्करे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ।। २८
अतिहासातिरोषौच क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताऽहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।। २९
सर्वथा भर्तृरहितं न ममेष्टं कथञ्चन ।
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।। ३०
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ।
यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न सेवते ।। ३१
यच्च नाश्नाति मे भर्ता सर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ।
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने । ३२
स्वलङ्कृता सुप्रियता भर्तुः प्रियहिते रता ।
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्र्वा मे कथिताः पुरा ।। ३३
भिक्षा बलिश्राद्धमिति स्थालीपाकश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मम ।। ३४
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।
विनयान्नियमांश्चैव सदा सर्वात्मना श्रिता ।। ३५
मृदून् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः ।
आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम् ।। ३६
पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
स देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ।। ३७
अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
नापि परिवदे श्वश्रूं सर्वदा परियन्त्रिता ।। ३८
अवधानेन सुभगे नित्योत्थिततयैव च ।
भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषयैव च ।। ३९
नित्यमार्यामहं कुन्तीं वीरसूं सत्यवादिनीम् ।
स्वयं परिचराम्येतां पानाच्छादनभोजनैः ।। ४०

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
नापि परिवदे चाहं तां पृथां पृथिवीसमाम् ।। ४१
अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेशने ।। ४२
अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिरः ।। ४३
दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।। ४४
तान् सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान् वेदवादिनः ।
यथार्हं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ।। ४५
शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।
कम्बूकेयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः स्वलंकृताः ।। ४६
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।।
मणीन् हेम च बिभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ।। ४७
तासां नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ।। ४८
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन् भोजयन्त्युत ।। ४९
शतमश्वसहस्राणि दशनागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्यानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।। ५०
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां सङ्ख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ।। ५१
अन्तःपुराणां सर्वेषां भृत्यांना चैव सर्वशः ।
आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ।। ५२
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनि ।। ५३
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटयन्ति वरानने ।। ५४
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य रात्र्यहानि घटामि वै ।। ५५

अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाऽहं वेद्मि कोशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ।। ५६
अनिशायां निशायां च सहाया क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ।। ५७
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।
नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ।। ५८
एतज्जानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
असत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ।। ५९

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।
उवाच सत्या सत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ।। ६०
अभिपन्नाऽस्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः सखीनां हि सोपहासं प्रभाषितम् ।। ६१

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २३३

द्रौपदी उवाच ।

इदं तु ते मार्गमपेतमोहं वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
अस्मिन् यथावत् सखि वर्तमाना भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ।। १
नैतादृशं दैवतमस्ति सत्ये सर्वेषु लोकेषु सदेवकेषु ।
यथा पतिस्तस्य तु सर्वकामा लभ्याः प्रसादात्कुपितश्च हन्यात् ।। २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः शय्यासनान्युत्तमदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः स्वर्गश्च लोको विपुला च कीर्तिः ।।३
सुखं सुखेनेह न जातु लभ्यं दुःखेन साध्वी लभते सुखानि ।
सा कृष्णमाराधय सौहृदेन प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ।। ४
तथासनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यैर्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा त्वामेव संश्लिष्यति तद्विधत्स्व ।। ५
श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरिताऽऽसनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयस्व ।। ६
संप्रेषितायामथ चैव दास्यामुत्थाय सर्वं स्वयमेव कार्यम् ।
जानातु कृष्णस्तव भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ।। ७

त्वत्सन्निधौ यत्कथयेत्पतिस्ते यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
काचित्सपत्नीं तव वासुदेवं प्रत्यादिशेत्तेन भवेद्विरागः ।। ८
प्रियांश्च रक्तांश्च हितांश्च भर्तुस्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः ।
द्वेष्यैरुपेक्ष्यैरहितैश्च तस्य भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्यतैश्च ।। ९
मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
प्रद्युम्नसाम्बावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ।। १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सखीभिस्तव सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च चौराश्च दुष्टाश्चपलाश्च वर्ज्याः।। ११
एतद्यशस्यं भगदैवतं च स्वार्थं तथा शत्रुनिबर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा भर्तारमाराधय पुण्यगन्धा ।। १२

——मदोभारत, वनपर्व अध्याय २३४

" हे सत्यभामे, दुर्वृत्त व भ्रष्ट स्त्रियांचा मार्ग तूं मला विचारलास. या मार्गाच्या बाबतींत मी तुला काय सांगूं शकणार ? भगवान् श्रीकृष्णाची प्रिय महाराणी होण्याचें भाग्य ज्या भाग्यशाली स्त्रीला लाभलें त्या तुझ्यासारख्या स्त्रीच्या तोंडीं हा अशा रीतीचा प्रश्न व या प्रकारचे संशय मुळींच शोभत नाहींत. आपली स्त्री मंत्र व औषधींच्या नादीं लागून आपल्याला स्वतःच्या अधीन ठेवूं पहाते असें जर कोणत्याही पतीला कळून आलें तर तिचें दर्शनही त्याला त्रासदायक वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. जिवंत सर्प घरांत फिरतो आहे, या जाणिवेनें मनुष्य जसा उद्विग्न होतो तसाच अशी पत्नी लाभलेला मनुष्य सदैव उद्विग्न अवस्थेंत राहील. जो एकदां उद्विग्न झाला त्याला शांति कोठली ? व ज्याला शांति नाहीं त्याला सुख तरी कोठलें ? एकाद्या मंत्रानें स्त्रीला आपला पति वश करून घेतां येतो ही कल्पनाच मुळांत अत्यंत खोटी आहे. औषधींचा प्रयोग नवऱ्याच्या जिवावर आल्याखेरीज राहणार नाहीं. या मूर्खपणाच्या प्रयोगाच्या नादीं लागलेली स्त्री आपल्या पतीच्या शत्रूकडून शेवटीं आपल्या पतीचा मृत्यु ओढवावयास कारणीभूत होते. मूर्ख स्त्रियांनीं या मार्गाला लागून व पतीच्या अन्नपानांतून भलभलत्या गोष्टींचे त्याच्यावर प्रयोग करून जलोदर, कुक्षिव्याधी, श्वेतकुष्ठ जडत्व, अंधत्व, बधिरपणा व नपुंसकत्व यांसारखे भीषण रोग मात्र आपल्या

पतींना चिकटविलेले आहेत. हे प्रयोग करीत बसणाऱ्या स्त्रिया स्वतः पापी होऊन पापबुद्धीच्या लोकांच्या हातांतलें खेळणें बनतात व आपल्या पतींना व्यर्थ पीडा द्यावयास मात्र कारणीभूत होतात. पतीला स्वाधीन करून घ्यावयाचा खरा मार्ग आपल्या पतीला आवडणार नाहीं असें आचरण पत्नीनें कधींही न करणें हाच आहे. हे यशस्विनी सत्यभामे, महानुभाव पांडवांशीं मी ज्या पद्धतीनें वागतें त्याच्यांतच माझ्या पतींच्या माझ्यावरील प्रेमाचें रहस्य सांठविलेलें आहे. कोणत्या पद्धतीनें मी त्यांच्याशीं वागतें तें तूं ऐक.

अहंकार पूर्णपणें जिंकून व कामक्रोधावर विजय संपादन करून पांडव व माझ्या सपत्नी असलेल्या त्यांच्या इतर स्त्रिया यांची मी दक्षपणें शुश्रूषा करतें. मत्सर व ईर्ष्या यांचा पूर्णपणें परित्याग करून आपलें चित्त पूर्णपणें आवरून यत्किंचितही अभिमान अंतःकरणांत धारण न करतां क्षणोक्षणीं माझ्या पतींचें अंतःकरण संभाळीत मी त्यांची शुश्रूषा करतें. तोंडांतून एकही उणा शब्द बाहेर पडूं नये, बसण्यांत वा उभे रहाण्यांत कधींही अविनयाची शंका देखील येऊं नये, पहाण्यांत देखील औद्धत्याचें कधीं प्रदर्शन होऊं नये, बसणें, जाणें, हावभाव वा अंतःकरणाचे निश्चय यांपैकीं कोणत्याही बाबतींत यत्किंचित् देखील त्यांच्या मनाला लागण्यासारखें कांहींही घडूं नये यासाठीं मी सदैव जपत असतें. माझे पति पार्थ सूर्य व अग्नीप्रमाणें तेजस्वी, सहवासांतील लोकांना आनंद देणारे, चंद्राप्रमाणें शीतल, महारथी असून त्यांचें सामर्थ्य व त्यांचा प्रताप अत्यंत उग्र आहे. दृष्टीनेंच ते दुसऱ्याचें तेज सहज हरण करून घेतात. अशा लोकोत्तर पुरुषांची मला सेवा करावयाची आहे. ही जाणीव दृढपणानें सदैव अंतःकरणांत बाळगून मी त्यांची सेवा करीत असतें. देव, मनुष्य, गंधर्व, अलंकार धारण केलेला रूपयौवनसंपन्न मनुष्य, द्रव्यवान् सौंदर्यसंपन्न पुरुष यांपैकीं कोणीही माझ्या अंतःकरणांत कधीं येऊंच शकत नाहीं. माझ्या पतींचें भोजन झाल्याखेरीज, त्यांचें प्रसाधन व स्नान होऊन त्यांनीं विश्रांति घेतल्याविना मी कधींही भोजन व विश्रांतीची अपेक्षाही करीत नाहीं. अनेक नोकरचाकर सर्व कामें करावयास आमच्या राजमंदिरांत

असले तरी मी स्वतः जातीनेंच या गोष्टीकडे लक्ष देत आलें आहे. माझे पति कोठूनही आले तरी दासदासींऐवजीं स्वतःच उठून त्यांना आसन व उदक देऊन मी त्यांचें अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतें. सर्व घर व उपकरणें सदैव स्वच्छ राहतील अशी काळजी घेऊन वेळेवर उत्कृष्ट अन्नाचें भोजन त्यांना मिळालेलें आहे कीं नाहीं याची मी स्वतः काळजी घेतें. धनधान्यादि गोष्टींचें रक्षण सुव्यवस्थितपणें चाललें आहे कीं नाहीं व घराला समृद्धि आणणाऱ्या वस्तू सुरक्षित आहेत कीं नाहींत याची मी स्वतः काळजी घेतें. माझ्या बोलण्यांतून अल्पस्वल्प देखील तिरस्कार अथवा अत्यंत सूक्ष्मदेखील अवहेलना कधीं व्यक्त होऊं शकत नाहीं. अवहेलना व्यक्त करणाऱ्या व सेवा न करणाऱ्या दुष्ट स्त्रियेविषयीं पति नेहमींच उदासीन राहतो. आळस संपूर्णपणें झाडून टाकून मी सदैव पांडवांना अनुकूल असेंच आचरण ठेवतें. थट्टेचा व विनोदाचा प्रसंग नसतां उगाच हंसत बसणें, वारंवार दारांत येऊन अखंड उभे राहणें व घरांतील उद्यानांतून सदा रेंगाळत असणें या गोष्टींचा मी मनांतूनच तिरस्कार करतें व त्या स्वतःच्या आचरणांत कधींही येणार नाहींत याविषयीं मी अत्यंत दक्ष राहतें. खूप हंसणें, खूप रागावणें हें मी चुकूनही कधीं करीत नाहीं. कोणालाही क्रोध उत्पन्न होईल अशा गोष्टींचा मी नेहमींच परित्याग करतें. आपल्या पतींच्या सेवेंत मी सदैव गढलेली असतें. पतीवांचून कोणत्याही गोष्टींचा उपभोग मला मुळींच इष्ट वाटत नाहीं. माझे पति ज्या वेळीं माझ्याजवळ नसतात त्या वेळीं अलंकारांचा व पुष्पांचा साजशृंगार मुळींच न करतां मी सदैव व्रतस्थ राहतें. माझे पति खानपानांत जी गोष्ट आणूं इच्छीत नाहींत व ज्या गोष्टींचा उपभोग ते घेत नाहींत त्या सर्व गोष्टी मीं पूर्णपणें वर्ज्य केलेल्या आहेत. सती स्त्रियांच्या आचरणाचा शास्त्रांत जो उपदेश केलेला आहे तदनुसारच माझें नेहमीं वर्तन असतें. पतीच्या सहवासांत सर्व प्रकारचा साजशृंगार करून मी दक्षपणें त्यांना आवडणारें व त्यांच्या हिताचें असेंच वर्तन करतें. माझ्या सासूनें स्त्रियांचें कौटुंबिक म्हणून भिक्षा, बलिश्राद्ध, पर्वकाळीं स्थालीपाक, मान्य लोकांचा मानसत्कार

इत्यादि धर्म मला शिकविले आहेत. स्वतः मला कित्येक व्रतनियमांचें ज्ञान आहे. त्यांच्या परिपालनाविषयीं सदैव जागरूक राहून मुळींच आळस न करतां लक्षपूर्वक व मोठ्या विनयपूर्वक मी या व्रतनियमांचें आचरण करीत असतें. मृदु, सज्जन, सत्यधर्माचें परिपालन करणारे व सत्यशील पण क्रुद्ध झाले म्हणजे सर्पाप्रमाणें अत्यंत भयंकर असणारे असे माझे पति आहेत. त्यांची मी अखंड परिचर्या करतें. स्त्रीचा शाश्वत धर्म पतीवरच अवलंबून आहे. तोच स्त्रीचा देव व एकमात्र आधार होय. कोणती शहाणी स्त्री त्याला अप्रिय होईल असें आचरण करील ? मी नेहमीं पतीपेक्षां अधिक झोपणें, अधिक खाणें वा आपलाच अधिक थाटमाट करणें या गोष्टी कधीं न करण्याची दक्षता घेतें. नेहमीं माझ्या सासूच्या नियंत्रणांत राहून तिची कधींही निंदा करीत नाहीं. नेहमीं दक्ष राहण्यामुळें, नेहमीं काम करण्याविषयीं तत्पर राहण्यामुळें व गुरुजनांच्या मी करीत असलेल्या शुश्रूषेमुळें पति माझ्या स्वाधीन असतात. वीरमाता, सत्यवादिनी आर्या कुंतीची मी नेहमीं सेवा करीत राहून स्वतः जातीनें तिच्या खाण्यापिण्याकडे लक्ष देतें. वस्त्र, भूषण व भोजन या बाबतींत कुंतीपेक्षां माझा मान अधिक आहे असें मी समजत नाहीं व पृथ्वीप्रमाणें उदार अंतःकरणाच्या कुंतीविषयीं कधींही वाईट बोलत नाहीं. आमच्या राज्यकाळांत युधिष्ठिराच्या राजमंडळांत सोन्याच्या ताटांत आठ सहस्र ब्राह्मण रोज भोजन करीत. ऐंशी सहस्र स्नातक युधिष्ठिराचे आश्रित होते व त्या प्रत्येकाला तीस तीस दासी व्यवस्थेला दिलेल्या होत्या. दहा सहस्र ब्रह्मचारी व यति लोकांना सोन्याच्या ताटांतून भोजन वाढलें जाई. मी या सर्व वेदवेत्त्या ब्राह्मणांच्या पान, आच्छादन व भोजनाकडे लक्ष देऊन अग्रहारांनीं त्यांची व्यवस्थित पूजा करीत असे. उत्तम अलंकार घातलेल्या युधिष्ठिरांच्या एक लक्ष दासी असत. त्या सर्व नृत्यगीतविशारद व अंगावर उत्कृष्ट अलंकार घालीत. त्यांची नांवें, रूपें, त्यांच्या आवडीचे खाण्याचे पदार्थ व वस्त्रें—प्रावरणें, त्यांचे स्वभाव व कामें या सर्वांची मला खडानखडा माहिती असे. नित्य अतिथींना भोजन घालणाऱ्या युधिष्ठिरांच्या येथील सहस्रावधि

दासींची मला पूर्णपणें ओळख असे. इंद्रप्रस्थांत युधिष्ठिर राज्य करीत असतां ते बाहेर निघाले म्हणजे त्यांच्या पाठोपाठ दहा सहस्र हत्ती, व एक लक्ष घोडेस्वार जात. त्या सर्वांची संख्या, अंतःपुरांतील सर्व नोकरवर्गाची माहिती व गुराख्यापर्यंत सर्व लोकांच्या कृत्याकृत्याची माहिती मला खडान्खडा असे. पांडवांच्या आयव्ययाची मला पूर्णपणें माहिती होती. माझ्यावर कुटुंबाचा व राज्यांतील अंतःपुराचा सर्व भार टाकून देऊन पांडव आपआपल्या कामांत गढून राहात. ,तो मन ताब्यांत नसलेल्या लोकांनीं सहन करण्यास अत्यंत कठिण असा भार सर्व सुखाचा परित्याग करून व अहोरात्र खपून मी सहन केला आहे. वरुणाच्या रत्नसागराप्रमाणें कुणालाही धर्षण करण्यास अत्यंत कठिण अशा माझ्या धर्मनिष्ठ पतींचा धनकोश मला पूर्णपणें माहीत आहे. दिवसा व रात्रीं सतत पांडवांचें मन संभाळीत असतां मला रात्र व दिवस सारखेच झाले आहेत. मी पतीच्या आधीं उठते व नंतर झोंपते. मी तुला सांगितलें या प्रकारानें वागत आलें हाच माझ्या पतींना वश करून घेण्यांचा माझा उपाय होय. दुष्ट स्त्रियांच्या आचाराकडे मी कधीं वळलें नाहीं व वळणार नाहीं.' याप्रमाणें द्रौपदीनें सत्यभामेला उत्तर दिल्यावर ती ओशाळली व द्रौपदीला म्हणूं लागली कीं, हे पांचाली, मी सखीच्या नात्यानें सहज थट्टा म्हणून हें तुझ्याशीं बोललें. तूं मला क्षमा कर. त्यावर द्रौपदी तिला म्हणाली कीं, आपल्या डोळ्यावरील खुळेपणाचें मोहपटल पूर्णपणें बाजूला सारून मी सांगतें त्या पद्धतीनें पतीचें मन आपल्या स्वाधीन करून घेण्यासाठीं तूं वाग. तूं जर याप्रमाणें वागशील तर इतर सर्व स्त्रियांपेक्षां भगवान् तुझ्यावरच खरें प्रेम करतील. पतीसारखें सर्व जगांत दैवत नाहीं. त्याच्या प्रसन्नतेंत सर्व इच्छा पूर्ण होतात. व अप्रसन्नतेंत सर्व इच्छांचा विघात होतो. त्याच्यापासून अपत्यलाभ, विविध प्रकारच्या उपभोगांचा लाभ, शय्या, आसन, लावण्यमय पदार्थ, वस्त्र, माल्य, विविध सुगंधी द्रव्यें, इहलोकीं मोठी कीर्ति व परलोकीं स्वर्गाची प्राप्ति असा सर्व प्रकारचा लाभ आपोआप होतो. हे सत्यभामे,

सुखाच्या मार्गानें शाश्वत सुख कधीं मिळत नाहीं. कष्ट करावे तेव्हांच खऱ्या सुखाची प्राप्ति होत असते. तूं सौहार्दानें, प्रेमानें, व नित्य सर्व प्रकारची सेवा करून भगवान् श्रीकृष्णाची आराधना कर. उत्तम आसनें, उत्कृष्ट माल्य, विविध सुगंधी द्रव्यें त्यांना अर्पण करून त्या सर्वांतून आपल्या अंतःकरणाचा प्रेमळपणा अशा पद्धतीनें व्यक्त कर कीं ज्यामुळें तुझें श्रीकृष्णांवर सर्वांत अधिक प्रेम आहे हें पटून भगवान् श्रीकृष्ण तुझ्याचवर सर्वांत अधिक प्रेम करतील. दारांत कृष्णांचा शब्द ऐकला कीं अंतःपुरांत तूं उठून उभी राहा. दारांतून ते प्रवेश करूं लागले कीं आसन व पाद्यानें तूं त्यांचें स्वागत कर. दासी असो वा नसो, स्वतःच उठून श्रीकृष्णांचीं सर्व कामें तूं स्वतः कर. सर्व प्रकारें तूं श्रीकृष्णांची सेवा करतेस हें त्यांना पटलें पाहिजे. जें जें श्रीकृष्ण तुझ्याजवळ बोलतील तें जरी त्यांनीं गुप्त ठेवावयास सांगितलें नाहीं, तरीदेखील केवळ आपल्याच अंतःकरणांत सांठवून ठेव. जर तूं असे एकांतांतले अभिप्राय कोठें बोललीस व ते तुझ्या सवतींनीं ऐकले व त्यांनीं ते श्रीकृष्णांना सांगितले तर तुला वेंधळी समजून कृष्ण तुझ्यासंबंधीं उदासीन झाल्यावांचून राहणार नाहीत. कृष्णांचे जे आवडते, त्यांच्यावर प्रेम करणारे, व त्यांचें हित व्हावें म्हणून जपणारे असे लोक असतील त्यांना विविध उपायांनीं भोजन घाल व त्यांची व्यवस्था ठेव. जे कृष्णाचे द्वेष्य, उपेक्ष्य, व त्यांना अहितकारक असे लोक असतील त्यांच्यापासून चार पावलें दूर रहा. पूर्णपणें मौन स्वीकारून व आपल्या अंतःकरणांतील भाव गुप्त ठेवून प्रमाद व दर्प कोणत्याही पुरुषांसमोर कधींही प्रकट करूं नकोस. प्रद्युम्न व सांब हीं तुझीं मुलें असलीं तरी एकांतांत त्यांच्याशीं देखील संबंध ठेवूं नको. अत्यंत कुलीन व घरंदाज, पापाचा कधींही विचार देखील अंतःकरणांत न येणाऱ्या अशा महापतिव्रता स्त्रियांशींच तुझें सख्य असावें. क्रोधी, गर्विष्ठ, खादाड, चोर, दुष्ट व स्वैरिणी स्त्रियांशीं तूं मुळींच संबंध ठेवूं नकोस. भाग्यदेवतेला प्रसन्न करून घेण्याचें, जीवनांत पूर्ण यशस्वी होण्याचें, व शत्रु परास्त करण्याचें हेंच खरें साधन होय. उत्कृष्ट वस्त्रालंकारांनीं आपला साजशृंगार करून व सुवासिक अंगराग

लावून आपल्या भर्त्याची सतत आराधना कर. तुझ्या कल्याणाचा हाच मार्ग आहे."

द्रौपदीचा हा उपदेश किती सुंदर आहे ! महासती द्रौपदी पांडवांच्या जीवनांतील सर्व छायाप्रकाशांत त्यांच्याबरोबर राहिली. ते अरण्यांत गेले त्यावेळीं ती ज्याप्रमाणें त्यांच्या बरोबर गेली त्याच प्रमाणें पुढें महाप्रस्थानिक पर्वांत पांडव इहलोकाचा निरोप घेऊन स्वर्गास जावयास निघाले असतांही द्रौपदी त्यांच्याबरोबर गेली आहे.

वज्राघातांची परंपरा

पांडवांच्या जीवनांत द्रौपदी आल्यानंतर मनांत कोणत्या कल्पना बाळगून तिनें आपलें सांसारिक जीवन उभारलें होतें व त्यासाठीं तिनें किती उत्कृष्ट प्रकारचा वर्तनक्रम ठेविला होता हें स्पष्ट करण्यासाठींच सत्यभामेचा व तिचा संवाद मी वर उद्धृत केला आहे. दुर्दैवानें अथवा तिच्या पतीच्या धर्मकार्पण्यामुळें त्या मानिनी स्त्रीला सर्व दृष्टींनीं तिची योग्यता थोर असूनही तिचीं सारीं स्वप्नें भंगलेलीं पाहावीं लागून घोर विटंबना सहन करावी लागली. द्यूतांत एकाद्या निर्जीव वस्तूप्रमाणें युधिष्ठिरानें तिला पणाला लावलें व शकुनीनें तिला जिंकल्यावर उन्मत्त दुर्योधनानें प्रातिकामी नांवाच्या सूताकडून भरसभेंत तिला येण्याविषयीं बोलाविणें पाठविलें. ज्या वेळीं प्रातिकामी अंतःपुरांत येऊन द्रौपदीला म्हणूं लागला कीं, "द्यूतमदानें मत्त झालेल्या युधिष्ठिरानें आपल्यालाच पणाला लावलें असून दुर्योधनानें आपल्याला जिंकलें आहे व कामें करण्यासाठीं मी आपल्याला घेऊन जावयास आलों आहें" त्या वेळीं त्या मानिनी स्त्रीला तें खरें देखील वाटेना. धर्मात्मे द्यूताच्या कैफानें स्वतःच्या महासाध्वी स्त्रियांना देखील पणाला लावण्याइतके उन्मत्त होतात व केवळ फाशांच्या खळखळण्यानें एका महान् साम्राज्याची साम्राज्ञी एका क्षणाच्या आंत दुष्टांची दासी होऊं शकते या गोष्टीवर तिचा विश्वास बसावा तरी कसा ? ती प्रातिकामीला म्हणूं लागलीः—

कथं त्वेवं वदसि प्रातिकामिन्को हि दीव्येद्‌भार्यया राजपुत्रः ।
मूढो राजा द्यूतमदेन मत्तो ह्यभून्नान्यत्कैतवमस्य किंचित् ॥ ५

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६७

"हे प्रातिकामिन्, तूं हें काय बरळतो आहेस? कोणता राजपुत्र आपल्या बायकोला द्यूतांत पणाला लावील? राजा द्यूत-मदानें मत्त होऊन मूर्ख तर नाहीं बनला? किंवा त्याची सपशेल फसवणूक तर नाहींना झाली? हें असें होईलच कसें?" प्राति-कामीनें तिला सांगितलें कीं, युधिष्ठिरानें जेव्हां आपणांस पणाला लाविलें तेव्हां त्यांना कोणींही फसविलें नसून ते चांगले सावध होते व आपण काय करतों आहोंत हें त्यांना पूर्णपणें माहीत होतें. प्रथम त्यांनीं आपले बंधु पणाला लावले, नंतर त्यांनीं स्वतःला पणाला लावलें व तोही पण हरल्यानंतर त्यांनीं आपणांस पणाला लावलें." युधिष्ठिरानें स्वतःचें शरीर हरल्यावर नंतर आपणांस पणाला लाविलें यांतून कदाचित् अप्रतिष्ठेपासून सुटण्याचा मार्ग आपणांस सांपडण्याचा संभव आहे असें वाटून ती त्या सूताला म्हणाली, हे सूता, तूं सभेंत जाऊन त्या कपटी व जुगारी युधिष्ठिराला असें विचार कीं, तूं आधीं स्वतःला पणाला लावून हरलास व नंतर मला पणाला लाविलेंस कीं आधीं मला पणाला लावून हरून नंतर तूं परक्यांचा दास झालास? राजा याचें जें उत्तर देईल तें मला येऊन सांग. म्हणजे मी कसें वागावयाचें तें ठरवीन. राजाचीच तशी इच्छा असली तर मी या दुःखी स्थितींत तेथें येईनही.

गच्छ त्वं कितवं गत्वा सभायां पृच्छ सूतज।
किं नु पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु माम्॥ ७
एतज्ज्ञात्वा समागच्छ ततो मां नय सूतज।
ज्ञात्वा चिकीर्षितमहं राज्ञो यास्यामि दुःखिता॥ ८

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६७

तो सूत द्रौपदीच्या म्हणण्यानुसार राजसभेंत गेला व त्यानें युधिष्ठिरांना तिचा निरोप सांगितला. तें ऐकतांच युधिष्ठिर अगदीं अचेतन झाले व त्यांनीं कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. दुर्योधनानें मात्र सूताला असें सांगितलें कीं, द्रौपदीनें येथेंच राजसभेंत येऊन हा प्रश्न युधिष्ठिराला विचारावा. येथें असलेले सर्व लोक या दोघांचा होणारा तो संवाद ऐकूं देत. तो बिचारा नोकर काय बोलणार? धन्याच्या आज्ञेनुरूप त्याला द्रौपदीकडे पुन्हां निरोप घेऊन जाणें

भागच होतें. तो अंतःकरणांतून अत्यंत दुःखी झाला पण विवश होऊन द्रौपदीकडे जाऊन त्यानें तिला असें सांगितलें कीं, हे राजकन्ये, हे सभ्य म्हणविणारे लोक तुला सभेंत बोलावीत आहेत. याचा अर्थ कौरवांचा विनाशकाळ जवळ आला आहे असाच आहे. जो कोणी क्षुद्रात्मा तुला राजसभेंत नेईल तो ऐश्वर्यापासून भ्रष्ट झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. द्रौपदीनें त्याला इतकेंच उत्तर दिलें कीं :–

एवं नूनं व्यदधात्संविधाता स्पर्शावुभौ स्पृशतो वृद्धबालौ ।
धर्मं त्वेकं परमं प्राह लोके स नः शमं धास्यति गोप्यमानः ।। १५
सोयं धर्मो मात्यगात्कौरवान्वै सभ्यान्मत्वा पृच्छ धर्म्यं वचो मे ।
ते मां ब्रूयुर्निश्चितं तत्करिष्ये धर्मात्मानो नीतिमन्तो वरिष्ठाः ।। १६

––महाभारत, सभापर्व अध्याय ६७

"सर्व प्रकारच्या चराचर सृष्टीसाठीं परमेश्वरानेंच सुखें व दुखें लावून दिलेलीं आहेत. त्यामुळें आपल्या भाग्यानें मिळणाऱ्या सुखदुःखाचा फारसा विचार करण्याचें कारण नाहीं. सर्व जगांत धर्मच अत्यंत श्रेष्ठ आहे. आपण जर धर्मानुसार वागलों तर तो शेवटीं कल्याण केल्यावांचून राहात नाहीं. कौरवांच्या हातून धर्माचें उल्लंघन होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून तूं सभासदांना जाऊन धर्मानुसार असलेलें माझें म्हणणें सांग. त्या सभेंतील धर्मात्मे, नीतिमान् व श्रेष्ठ असे लोक मला जसें वागावयास सांगत असतील तसें वागावयास मी सिद्ध आहें. तो बिचारा सूत पुनश्च सभेंत येऊन सभासदांना द्रौपदीचा प्रश्न विचारूं लागला. पण प्रश्न धर्माधर्माच्या सूक्ष्म विवेचनाच्या पलीकडे गेलेला असून दुर्योधनाचा द्रौपदीला सभेंत आणण्याचा दुराग्रह कधींही सुटावयाचा नाहीं असें पाहून उगाच आपला अपमान करून घेण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं अशा कल्पनेनें सभ्य खालीं माना घालून स्वस्थ बसले. दुर्योधनानें त्या सूताला असें सांगितलें कीं, तूं प्रत्यक्ष द्रौपदीकडे जाऊन तिलाच सभेंत सभ्यांना हा प्रश्न विचारावयासाठीं यावयास सांग. सूत त्याचा नोकर असला तरी द्रौपदीच्या क्रोधाला तो भीत होता. त्यामुळें तो पुनश्च मी द्रौपदीला काय सांगूं असें तो सभ्यांना विचारूं लागला. शेवटीं दुर्योधनानें रागानें आपली दृष्टि दुःशा-

सनाकडे वळविली व त्याला असें सांगितलें कीं, हा मूर्ख नोकर भीमाला भीत आहे. तूं स्वतःच जाऊन द्रौपदीला खेंचून आण. आपण काय वाटेल तें केलें तरी हे अवश शत्रु आपणांला काय करणार आहेत? लाल नेत्र करून दुःशासन उठला व त्या महासतीला अप्रतिष्ठेनें सभेंत आणण्याचें, शौर्याला, कुळाला व माणुसकीला काळिमा फांसणारें तें कुकृत्य करण्यासाठीं अंतःपुराकडे निघाला. त्या करुण प्रसंगाचें चित्र चित्रित करीत असतां महाभारतकार म्हणतातः–

ततः समुत्थाय स राजपुत्रः श्रुत्वा भ्रातुः शासनं रक्तदृष्टिः ।
प्रविश्य तद्वेश्म महारथानामित्यब्रवीद् द्रौपदीं राजपुत्रीम् ।। २६
एह्येहि पाञ्चालि जितासि कृष्णे दुर्योधनं पश्य विमुक्तलज्जा ।
कुरून् भजस्वायतपत्रनेत्रे धर्मेण लब्धासि सभां परैहि ।। २७
ततः समुत्थाय सुदुर्मना सा विवर्णमामृज्य मुखं करेण ।
आर्ता प्रदुद्राव यतः स्त्रियस्ता वृद्धस्य राज्ञः कुरुपुङ्गवस्य ।। २८
ततो जवेनाभिससार रोषाद् दुःशासनस्तामभिगर्जमानः ।
दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्सु जग्राह केशेषु नरेन्द्रपत्नीम् ।। २९
ये राजसूयावभृथे जलेन महाक्रतौ मन्त्रपूतेन सिक्ताः ।
ते पाण्डवानां परिभूय वीर्यं बलात्प्रमृष्टा धृतराष्ट्रजेन ।। ३०
स तां पराकृष्य सभासमीपमानीय कृष्णामतिदीर्घकेशीम् ।
दुःशासनो नाथवतीमनाथवच्चकर्ष वायुः कदलीमिवार्ताम् ।। ३१
सा कृष्यमाणा नमिताङ्गयष्टिः शनैरुवाचाथ रजस्वलाऽस्मि ।
एकं च वासो मम मन्दबुद्धे सभां नेतुं नार्हसि मामनार्य ।। ३२
ततोऽब्रवीत्तां प्रसभं निगृह्य केशेषु कृष्णेषु तदा स कृष्णाम् ।
कृष्णं च जिष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।। ३३

दुःशासन उवाच ।

रजस्वला वा भव याज्ञसेनि एकाम्बरा वाप्यथवा विवस्त्रा ।
द्यूते जिता चासि कृतासि दासी दासीषु वासश्च यथोपजोषम् ।। ३४

वैशंपायन उवाच ।

प्रकीर्णकेशी पतितार्धवस्त्रा दुःशासनेन व्यवधूयमाना ।
ह्रीमत्यमर्षेण च दह्यमाना शनैरिदं वाक्यमुवाच कृष्णा ।। ३५

द्रौपद्युवाच ।

इमे सभायामुपनीतशास्त्राः क्रियावन्तः सर्व एवेन्द्रकल्पाः ।
गुरुस्थाना गुरवश्चैव सर्वे तेषामग्रे नोत्सहे स्थातुमेवम् ।। ३६
नृशंसकर्मस्त्वमनार्यवृत्त मा मा विवस्त्रां कुरु मा विकार्षीः ।
न मर्षयेयुस्तव राजपुत्राः सेन्द्रापि देवा यदि ते सहायाः ।। ३७
धर्मे स्थितो धर्मसुतो महात्मा धर्मश्च सूक्ष्मो निपुणोपलब्धः ।
वाचापि भर्तुः परमाणुमात्रमिच्छामि दोषं न गुणान्विसृज्य ।। ३८
इदं त्वकार्यं कुरुवीरमध्ये रजस्वलां यत्परिकर्षसे माम् ।
न चापि कश्चित् कुरुतेऽत्र कुत्सां ध्रुवं तवेदं मतमभ्युपेतः ।। ३९
धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां धर्मस्तथा क्षत्रविदां च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीता कुरु धर्मवेलां प्रेक्षन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ।। ४०
द्रोणस्य भीष्मस्य च नास्ति सत्त्वं क्षत्तुस्तथैवास्य महात्मनोऽपि ।
राज्ञस्तथा हीममधर्ममुग्रं न लक्षयन्ते कुरुवृद्धमुख्याः ।। ४१

वैशंपायन उवाच ।

तथा ब्रुवन्ती करुणं सुमध्यमा भर्तॄन्कटाक्षैः कुपितानपश्यत् ।
सा पाण्डवान्कोपपरीतदेहान् संदीपयामास कटाक्षपातैः ।। ४२
हृतेन राज्येन तथा धनेन रत्नैश्च मुख्यैर्न तथा बभूव ।
यथा त्रपाकोपसमीरितेन कृष्णाकटाक्षेण बभूव दुःखम् ।। ४३
दुःशासनश्चापि समीक्ष्य कृष्णामवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
आधूय वेगेन विसंज्ञकल्पामुवाच दासीति हसन्स शब्दम् ।। ४४
तथा ब्रुवन्तीं करुणं रुदन्तीमवेक्षमाणां कृपणान्पतींस्तान् ।
दुःशासनः परुषाण्यप्रियाणि वाक्यान्युवाचामधुराणि चैव ।। ५३
तां कृष्यमाणां च रजस्वलां च स्रस्तोत्तरीयामतदर्हमाणाम् ।
वृकोदरः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरं च चकार कोपं परमार्तरूपः ।। ५४

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६७

" अंतःपुरांत शिरून दुःशासन द्रौपदीला म्हणाला, 'हे कृष्णे, आम्ही धर्मानुसार जिंकलेली तूं आमची दासी आहेस. हे कमलनेत्रे, तूं यापुढें कौरवांची सेवा केली पाहिजेस. दासीला लाज कसली आली आहे? लाज सोडून तूं दुर्योधनाला पाहा. सभेंत चल." हृदयाला घरें पाडणारे त्याचे ते उद्गार ऐकतांच द्रौपदीचा चेहरा

पांढरा फटफटीत पडला. भग्नमनस्क स्थितींत आपल्या हातांनीं आपलें तोंड झांकून घेऊन व अत्यंत आर्त होऊन वृद्ध राजा धृतराष्ट्राच्या अंतःपुरांतील स्त्रिया जिकडे होत्या तिकडे ती धांवत जाऊं लागली. त्याबरोबर रागानें गर्जना करीत वेगानें दुःशासन तिच्या अंगावर धांवून गेला व त्यानें तिचे कुरळे, दीर्घ व काळेभोर केस धरून त्या सम्राज्ञीला खेंचलें. महान् राजसूय यज्ञांत मंत्रपूत अवभृथाच्या जलाचा ज्यांच्यावर अभिषेक झाला त्या द्रौपदीच्या भाग्यशाली केसांना पांडवांच्या पराक्रमाचा अनादर करून बलात्कारानें धृतराष्ट्रपुत्रानें स्पर्श केला. वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें कदलीला ओढीत न्यावें त्याप्रमाणें श्रेष्ठ संरक्षण असलेल्या द्रौपदीला एकाद्या अनाथाप्रमाणें दुःशासन केस धरून फरफर ओढीत सभेंत नेऊं लागला. केसांना हिसके बसत असल्यामुळें किंचित वांकलेली द्रौपदी त्या अधमाला म्हणाली, हे मंदबुद्धीच्या दुष्टा, मी रजस्वला व एक वस्त्रा आहे. अशा स्थितींत तूं मला सभेंत नेऊं नकोस. याप्रमाणें वारंवार दुःशासनाला विनवीत व आपल्या संरक्षणासाठीं परमेश्वराचा धांवा करीत आक्रोश करणाऱ्या द्रौपदीच्या केसांना एक जोराचा हिसडा देऊन दुःशासनानें तिला सांगितलें कीं, तूं रजस्वला असलीस, एकवस्त्रा असलीस किंवा संपूर्णपणें विवस्त्र असलीस तरी त्याची यत्किंचितही चिंता बाळगण्याचें मला कांहीं कारण नाहीं. आम्ही द्यूतांत जिकलेली तूं आमची दासी आहेस व दासीला वस्त्र असावें कीं नसावें हें ठरविण्याचा अधिकार सर्वस्वीं तिच्या धन्यांचा आहे. त्या ओढाताणींत द्रौपदीचे केस मोकळे सुटले होते. तिचा पदर खांद्यावरून घसरून खालीं पडला होता. लज्जा व क्रोध यांनीं तिचें अंतःकरण पूर्णपणें दग्ध झालें होतें. व तरीही दुःशासन तिच्या शरीराला हिसडे देत होता. विलाप करीत द्रौपदी त्याला म्हणाली, या तुमच्या सभेंत शास्त्रांचें अध्ययन केलेले, इंद्राप्रमाणें प्रभावशाली असे क्रियावान् लोक बसले आहेत. अशा मान्य लोकांसमोर या स्थितींत मला नेणें योग्य आहे काय? नृशंस कर्मांत निर्ढावलेल्या चारित्र्यभ्रष्ट अधमा, तूं मला याप्रमाणें ओढूं नकोस. माझें वस्त्र अस्ताव्यस्त झालें आहे. तूं इतका घोर अपराध केलास

कीं आतां तूं वांचूं शकणार नाहींस. इंद्रासहित सर्व देव जरी तुझ्या साहाय्यार्थ आले तरीही तुझें संरक्षण होऊं शकणार नाहीं. युधिष्ठिर धर्मबंधनानें बांधलेले आहेत. धर्म अत्यंत सूक्ष्म असून त्याचें रहस्य विचक्षणांनाही कळत नाहीं. या स्थितींत देखील माझ्या पतींचे गुण सोडून त्यांच्या परमाणूएवढ्या सूक्ष्म दोषांचेंही आविष्करण करण्याची माझी इच्छा नाहीं. सर्व कौरववीर पहात असतां माझ्यासारख्या रजस्वलेला तूं भरसभेंत ओढतोस हें केवढें मोठें दुष्कृत्य आहे. पण तरीही तुझी येथें कोणी निर्भर्त्सना करीत नाहीं! या सर्वांची बुद्धि तुझ्यासारखीच भ्रष्ट झालेली आहे काय? भरतकुलांतील या सर्व लोकांना धिक्कार असो. यांचा धर्म गेला. यांचें क्षत्रियत्वही पार संपलें. सर्व कौरव उघड्या डोळ्यांनीं ज्या अर्थी ही धर्माची अमर्यादा पाहात आहेत, त्याअर्थी भीष्म, द्रोण, विदुर, राजा धृतराष्ट्र व इतर सर्व कुरुवृद्ध यांचें पुण्य व सामर्थ्य संपुष्टांतच आलें आहे असें म्हटलें पाहिजे."

याप्रमाणें करुण विलाप करीत सभेंत येऊन तिनें पांडवांच्याकडे क्रोध व लज्जा, तिरस्कार व घृणा यांनीं भरलेला एक कटाक्ष टाकला. द्रौपदीच्या त्या कटाक्षांत कोणतें ब्रह्मांड सांठविलेलें नव्हतें? राज्य गेल्यामुळें व सर्वस्व गेल्यामुळें पांडवांना जितकें दुःख झालें नाहीं तितकें लज्जा व क्रोध यांनीं मिश्रित अशा द्रौपदीच्या कटाक्षानें त्यांना दुःख झालें. त्यांच्या हृदयाचें पाणी पाणी होऊन गेलें. त्याही स्थितींत दुःशासनानें द्रौपदीला इतक्या जोराचा हिसडा दिला कीं ती मूर्च्छित होण्याच्या बेतांत आली. पण तिची ती अवस्था पाहून तो मूर्ख दुरात्मा दांत काढून हांसत दासी म्हणून तिला संबोधूं लागला. कर्णादि सर्व दुष्ट त्या मूर्खाचें अभिनंदन करूं लागले. इतर कोणीच कांहीं बोलेनात. ती भीष्मांना मी दासी आहे काय म्हणून विचारूं लागली. त्यांनीं उत्तराच्यासंबंधीं आपलें असामर्थ्य प्रकट केलें व युधिष्ठिराकडे बोट दाखविलें. शेवटीं अब्रूसाठीं द्रौपदी करुण आक्रंदन करूं लागली. दुःशासन तिला कठोरांतील कठोर वाक्यें ऐकवूं लागला. रजस्वला स्थितींत ओढली जाणारी व वस्त्र अस्ताव्यस्त झालेली द्रौपदी पाहून भीम संतापला. पण त्याचा कांहीं एक उपयोग नव्हता.

एकटा विकर्ण मात्र द्रौपदी दासी नाहीं असें स्पष्टपणें म्हणाला. पण कर्णानें त्यालाच धमकाविलें. व त्या तेजस्विनी सम्राज्ञीला भरसभेंत नग्न करण्याची त्यानें आज्ञा दिली. महाभारतकार म्हणतातः—

ततो दुःशासनो राजन्द्रौपद्या वसनं बलात् ।
सभामध्ये समाक्षिप्य व्यपाक्रष्टुं प्रचक्रमे ।। ४०

वैशंपायन उवाच ।

आकृष्यमाने वसने द्रौपद्या चिन्तितो हरिः ।
गोविन्द द्वारकावासिन्कृष्ण गोपीजनप्रिय ।। ४१
कौरवैः परिभूतां मां किं न जानासि केशव ।
हे नाथ हे रमानाथ व्रजनाथार्तिनाशन ।
कौरवार्णवमग्नां मामुद्धरस्व जनार्दन ।। ४२
कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
प्रपन्नां पाहि गोविन्द कुरुमध्येवसीदतीम् ।। ४३
इत्यनुस्मृत्य कृष्णं सा हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
प्तारुदद् दुःखिता राजन्मुखमाच्छाद्य भामिनी ।। ४४
याज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा कृष्णो गह्वरितोऽभवत् ।
त्यक्त्वा शय्यासनं पद्भ्यां कृपालुः कृपयाभ्यगात् ।। ४५
कृष्णं च विष्णुं च हरिं नरं च त्राणाय विक्रोशति याज्ञसेनी ।
ततस्तु धर्मोन्तरितो महात्मा समावृणोद्वै विविधैः सुवस्त्रैः ।। ४६
आकृष्यमाणे वसने द्रौपद्यास्तु विशांपते ।
तद्रूपमपरं वस्त्रं प्रादुरासीदनेकशः ।। ४७
नानारागविरागाणि वसनान्यथ वै प्रभो ।
प्रादुर्भवन्ति शतशो धर्मस्य परिपालनात् ।। ४८
ततो हलहलाशब्दस्तत्रासीद् घोरदर्शनः ।
तदद्भुततमं लोको वीक्ष्य सर्वे महीभृतः ।
शशंसुर्द्रौपदीं तत्र कुत्सन्तो धृतराष्ट्रजम् ।। ४९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६८

नंतर दुःशासनानें बलात्कारानें द्रौपदीचें वस्त्र भर सभेंत ओढावयास प्रारंभ केला. मृत्यूहूनही भयंकर अशा या विटंबनेपासून कुणीही

आपलें संरक्षण करणें शक्य नाहीं असें पाहून, द्रौपदीनें भगवान् श्रीकृष्णांच्या नांवानें आर्त हांक मारली. ती म्हणाली हे द्वारकावासी, गोपीजनप्रिया श्रीकृष्णा, कौरवांनीं माझी चालविलेली विटंबना तुझ्या ध्यानांत आली नाहीं काय ? हे महायोगिन् विश्वभावना, मी तुला सर्वस्वीं शरण आहें. तूं माझें संरक्षण कर. त्रिभुवनेश्वर श्रीकृष्णाला याप्रमाणें हांक मारून दोन्ही हातांनीं आपलें तोंड झांकून घेऊन द्रौपदी रडूं लागली. त्याबरोबर भगवान् श्रीकृष्ण दुःखानें विव्हळ होऊन आपलें शय्यासन सोडून त्या ठिकाणीं आले. ती परमेश्वराला स्वतःच्या रक्षणार्थ हांक मारीत असतां तिच्या पातिव्रत्य-धर्मानेंच अनेक वस्त्रांनीं तिला झांकून तिचें संरक्षण केलें. एक वस्त्र ओढलें जातांच अनेक वस्त्रें निघूं लागलीं. नंतर अनर्थसूचक असा भयंकर शब्द ऐकूं येऊं लागला. तो प्रकार पहातांच अनेक लोक द्रौपदीची प्रशंसा करून धृतराष्ट्रपुत्रांची निंदा करूं लागले. याप्रमाणें धर्मानें वस्त्रहरणाच्या आपत्तींतून तिला वांचविलें. तरी तिचे कष्ट संपले नाहींत. ती रडत असतां दुःशासन कर्णाच्या आज्ञेवरून वारंवार तिला ओढूं लागला. त्याबरोबर विलाप करीत ती म्हणालीः

स्वयंवरे यास्मि नृपैर्दृष्टा रङ्गे समागते ।
न दृष्टपूर्वा चान्यत्र साहमद्य सभां गता ।। ४
यां न वायुर्न चादित्यो दृष्टवन्तौ पुरा गृहे ।
साहमद्य सभामध्ये दृश्यामि जनसंसदि ।। ५
यां न मृष्यन्ति वातेन स्पृश्यमानां गृहे पुरा ।
स्पृश्यमानां सहन्तेऽद्य पाण्डवास्तां दुरात्मना ।। ६
मृष्यन्ति कुरवश्चेमे मन्ये कालस्य पर्ययम् ।
स्नुषां दुहितरं चैव क्लिश्यमानामनर्हतीम् ।। ७
किं त्वतः कृपणं भूयो यदहं स्त्री सती शुभा ।
सभामध्यं विगाहेऽद्य क्व नु धर्मो महीक्षिताम् ।। ८
धर्म्यां स्त्रियं सभां पूर्वं न नयन्तीति नः श्रुतम् ।
स नष्टः कौरवो येषु पूर्वो धर्मः सनातनः ।। ९
कथं हि भार्या पाण्डूनां पार्षतस्य स्वसा सती ।
वासुदेवस्य च सखी पार्थिवानां सभामियाम् ।। १०

तामिमां धर्मराजस्य भार्यां सदृशवर्णजाम् ।
ब्रूत दासीमदासीं वा तत्करिष्यामि कौरवः ॥ ११
अयं मां सुदृढं क्षुद्रः कौरवाणां यशोहरः ।
क्लिश्नाति नाहं तत्सोढुं चिरं शक्ष्यामि कौरवाः ॥ १२
जितां वाप्यजितां वापि मन्यध्वं मां यथा नृपाः ।
तथा प्रयुक्तमिच्छामि तत्करिष्यामि कौरवाः ॥ १३

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६९

"काय दुर्दैव आहे ! केवळ स्वयंवरांतच मी सभेंत आलें होतें पुन्हां कधीं सभेंत आलें नाहीं. त्या मला आज या स्थितींत सभेंत येण्याचा प्रसंग आला! वायु व सूर्यही जिला कधीं पाहूं शकले नाहींत त्या माझ्यासारख्या राजस्त्रीला सर्व सभासद उघडचा डोळ्यांनीं पहात आहेत. वाऱ्यानेंही मला स्पर्श केला तर परक्रमी पांडवांना तो सहन होत नसे. आज हा अधम मला वारंवार स्पर्श करीत असूनही पांडव तो सहन करीत आहेत! कौरव कुळांतील हे वृद्ध लोक मुलीसारख्या असलेल्या आपल्या सुनेला अशा प्रकारचे दिलेले कष्ट सहन करीत आहेत याचा अर्थ काळच फिरला आहे! याच्यापेक्षां दुसरी कोणची शोचनीय गोष्ट असेल काय ? माझ्यासारख्या पतिव्रता स्त्रीला सभेमध्यें अशाच स्थितींत उभें राहणें भाग पडावें ! आज राजधर्म कोठें गेला ? स्त्रीला पूर्वीं अशा अवस्थेंत कधींही सभेंत नेत नसत. ही धर्मपरंपरा कौरव कुळांतून पूर्णपणें नष्ट झाली. पांडवांसारख्यांची भार्या, धृष्टद्युम्नासारख्या वीराची बहीण, व भगवान् श्रीकृष्णांची सखी, अशा रीतीनें सभेंत यावी काय ? हे कौरवश्रेष्ठांनो, धर्मराज युधिष्ठिराची ही पत्नी खरेंच दासी आहे असें तुम्हांला वाटतें काय ? कौरवांच्या यशाला मशाल लावणारा हा नराधम मला जे तीव्र क्लेश देत आहे ते आतां मी सहन करूं शकणार नाहीं. तुम्ही निर्णय द्याल तसें मी वागेन. सांगा, मी खरेंच दासी आहे काय? "

पण ती आर्त विलाप करीत असतां कोणीही सभ्य तिला उत्तर देईना. कर्णानें हलकटपणानें तिला भोगदासी ठरवून पांडवांचा परित्याग करून कौरवांपैकीं कोणाचाही स्वीकार करावयास उघडपणें

सांगितलें. व दुर्योधनानें तर निर्लज्जपणें आपली डावी मांडीही तिला दाखविली. द्रौपदीची कोणती विटंबना व्हावयाची शिल्लक राहिली होती? युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्यानें स्त्रीजीवनांतील सर्वस्व घालवून बसण्याचा दुःखद प्रसंग तिच्यावर येऊन कोसळला. शेवटीं गांधारीनें तिची सुटका केली. तिच्या सामर्थ्यानें परत मिळालेलें स्वातंत्र्य युधिष्ठिरानें पुनः द्यूतांत गमाविल्यानें पतीबरोबर ती महा-साध्वी अरण्यांत जावयास निघाली असतां त्या हलकट दुःशासनानें तिला पुढीलप्रमाणें दारुण शब्द ऐकविले :—

महाप्राज्ञः सौमकिर्यज्ञसेनः कन्यां पाञ्चालीं पाण्डवेभ्यः प्रदाय ।
अकर्षीद्वै सुकृतं नेह किञ्चित् क्लीबाः पार्थाः पतयो याज्ञसेन्याः ॥ १०
सूक्ष्मप्रावारानजिनोत्तरीयान् दृष्ट्वारण्ये निर्धनानप्रतिष्ठान् ।
कां त्वं प्रीतिं लप्स्यसे याज्ञसेनि पतिं वृणीष्वेह यमन्यमिच्छसि ॥ ११
एते हि सर्वे कुरवः समेताः क्षान्ता दान्ताः सुद्रविणोपपन्नाः ।
एषां वृणीष्वेकतमं पतित्वे न त्वां नयेत्कालविपर्ययोयम् ॥ १२

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७७

" अत्यंत बुद्धिमान् द्रुपदानें आपली कन्या द्रौपदी पांडवांना देऊन कांहीं एक भलें केलें नाहीं. कारण द्रौपदीचे पति पांडव हे षंढ आहेत. वल्कलें धारण करून व अजिनें अंगावर घेऊन स्वतःचें राज्य गमा-वून वनांत जाणाऱ्या निर्धन पांडवांच्या मागोमाग जाऊन द्रौपदी, तुला काय मिळणार आहे ? यांना सोडून जो कोणी दुसरा पति तुला बरा वाटेल त्याला तूं स्वीकार. येथें जमलेले सर्व कौरव धनकनक-संपन्न व अत्यंत प्रेमळ आहेत. त्यापैकीं कोणालाही तूं पति म्हणून पत्कर. आपलें तारुण्य व्यर्थ कां घालवितेस? हे शब्द ऐकून द्रौपदीच्या हृदयाला कोणत्या वेदना व्हावयाच्या उरल्या असतील! महाभारत-कार म्हणतातः—

तथेत्युक्त्वा तु सा देवी स्रवन्नेत्रजलाविला ।
शोणिताक्तैकवसना मुक्तकेशी विनिर्ययौ ॥ ९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७९

" डोळ्यांतून अश्रुधारा गाळीत रजस्वला स्थितींत शोणितानें भरलेलें तेंच वस्त्र नेसून मुक्तकेशा अवस्थेंत द्रौपदी अरण्यांत गेली."

अरण्यांत तरी द्रौपदीला सन्मानानें काळ घालवितां आला काय? कौरवांनीं केलेली विटंबना पांडवांनीं सहन केल्यापासून सर्वच दुष्टांना जणूं कीं काय द्रौपदीची विटंबना करणें ही अगदीं सहज गोष्ट वाटत होती. ती आश्रमांत एकटी आहे असें पाहून धृतराष्ट्राचा जांवई सिंधुराज जयद्रथ यानें तिला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला. पांडवांनीं रणांत त्याला गांठून भीमसेनानें त्यास ठार मारण्याचा उपक्रम चालविला तो युधिष्ठिराच्या दयाबुद्धीनें पुन्हां त्या आक्रमकाला जीवदानच दिलें! अज्ञातवासांत तर तिच्यावर याहीपेक्षां दुःखाचा प्रसंग आलेला आहे. एकवार सम्राज्ञी असतां राजा विराटाच्या राणीची दासी होण्याचा प्रसंग तिच्यावर आला. विराटाचा सेनापति कीचक तेथें सैरंध्रीच्या मागें लागला. द्रौपदीनें त्याला पुष्कळ सांगून पहाण्याचा प्रयत्न केला पण कोणत्या बलवंतांना दुर्बलांच्या तोंडीं असलेलीं नीतितत्त्वें पटलीं आहेत? द्रौपदीनें राणी सुदेष्णेकडून संरक्षण मिळविण्याचा प्रयत्न केला. पण उन्मत्त कीचकानें सुदेष्णेलाच आपल्या कारस्थानांत ओढून सैरंध्रीला कोणत्या तरी निमित्तानें स्वतःकडे पाठवून देण्यास आज्ञेच्या स्वरूपाची विनंती केली. कीचक हा अत्यंत बलवान् असून त्याच्या भरंवशावरच विराटाच्या राज्याचें अस्तित्व अवलंबून असल्यामुळें सुदेष्णेला त्याचें म्हणणें अमान्य करणें केवळ अशक्य होतें. शेवटीं स्वतःसाठीं मद्य आणण्याच्या निमित्तानें सुदेष्णेनें द्रौपदीला कीचकाच्या महालांत जावयास सांगितलें. द्रौपदीनें तिला असें सांगितलें कीं, कीचक अत्यंत निर्लज्ज असून तो माझ्या अब्रूच्या मागें लागलेला आहे याची आपणांस पूर्णपणें कल्पना आहे. अशा स्थितींत आपण मला त्याच्याकडे जावयास सांगावें हें मोठें आश्चर्य आहे. मी आपल्याकडे राहण्यापूर्वींच कोणाचीही भलतीच सेवा मी कधींही करणार नाहीं असें मी आपणांस सांगितलें होतें व आपणही तें मान्य केलें होतें. अशा स्थितींत हें भलतेंच काम आपण मला काय म्हणून सांगतां? कीचक कामांध असून मूर्ख आहे. मला पाहिल्याबरोबर तो माझा अपमान करील. आपल्याकडे पुष्कळ दासी आहेत, कोणालाही आपण पाठवूं शकतां. पण मी तुला पाठविलें असल्यामुळें कीचक तुझ्या

वाटेस जाणार नाहीं असें तोंड भरून आश्वासन देऊन सुदेष्णेनें तिच्या हातीं मद्याचा सुवर्णचषक दिला व तिला जावयास भाग पाडलें. आपल्यावर आलेल्या या दुःखद प्रसंगाबद्दल स्वतःच्याच दैवालाच दोष देत द्रौपदी कीचकाच्या महालांत गेली. तिसा पहातांच कामांध कीचकानें तिचें स्वागत करून व आपल्या ऐश्वर्याचें तिच्याजवळ वर्णन करून तिला वश करण्याचा प्रयत्न चालविला. द्रौपदीनें त्याला सांगितलें कीं, राणीनें मद्य आणण्यासाठीं मला तुझ्याकडे पाठविलें आहे. मला फक्त मद्य दे, मी जातें. 'मद्य न्यावयास इतर पुष्कळ दासी आहेत' असें सांगून द्रौपदीला तो तेथेंच बलात्कारानें ओढावयास लागला असतां त्याला ढकलून देऊन ती आश्रयार्थ राजसभेकडे आली: सभेंत कंकवेषानें राजे युधिष्ठिर आहेत, तेव्हां तेथें आपल्या संरक्षणाची व्यवस्था होईल अशी तिची कल्पना होती. एका क्षुद्र दासीनें आपल्याला झिडकारलेलें पाहून कीचकानें तिचा पाठलाग करावयास सुरुवात केली. त्या महासाध्वीची दुःशासनानें केलेली विटंबना जणूं कीं काय अपुरीच होती, अशा कल्पनेनें त्याहूनही दारुण अप्रतिष्ठेचें ताट दैवानें तिच्यापुढें वाढून ठेवलें. कीचकानें तिच्या मागोमाग धांवत जाऊन भर सभेंत राजा विराटासमक्ष तिचे केस धरून तिला ओढलें व खालीं पाडून लाथ मारली. त्या सभेंत बल्लववेषानें भीमसेनही उपस्थित होता. लाल नेत्र करून कीचकाचा वध करावा म्हणून तो समोरच्या झाडाकडे पाहूं लागला व आपण कदाचित ओळखले जाऊं या भयानें युधिष्ठिर आपल्या पायाचा आंगठा त्याच्या आंगठ्यावर दाबून त्याला सावध करीत म्हणाले "हे बल्लवा, त्या वृक्षाकडे काय पाहतोस? स्वयंपाकासाठीं तुला लांकडे हवीं असतील तर रानांतले वृक्ष तोड. राजसभेंतील वृक्ष या कार्यासाठीं नसतात." द्रौपदीच्या कानावर हीं अक्षरें पडतांच तिच्या सहनशीलतेची तार तुटली. लाल नेत्र करून क्रोधकटाक्षानें आपल्या पतींचें अंतःकरण जाळीत ती म्हणाली :

येषां वैरी न स्वपिति षष्ठेऽपि विषये वसन् ।
तेषां मां भगिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ॥ २२

ते दद्युर्न च याचेयुर्ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ।। २३
येषां दुन्दुभिनिर्घोषो ज्याघोषः श्रूयतेऽनिशम् ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ।। २४
ये च तेजस्विनो दान्ता बलवन्तोऽतिमानिनः ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ।। २५
सर्वलोकमिमं हन्युर्धर्मपाशसितास्तु ये ।
तेषां मां मानिनीं भार्यां सूतपुत्रः पदाऽवधीत् ।। २६
शरणं ये प्रपन्नानां भवन्ति शरणार्थिनाम् ।
चरन्ति लोके प्रच्छन्नाः क्व नु तेऽद्य महारथाः ।। २७
कथं ते सूतपुत्रेण वध्यमानां प्रियां सतीम् ।
मर्षयन्ति यथा क्लीबा बलवन्तोऽमितौजसः ।। २८
क्व नु तेषाममर्षश्च वीर्यं तेजश्च वर्तते ।
न परीप्सन्ति ये भार्यां वध्यमानां दुरात्मना ।। २९
मयात्र शक्यं किं कर्तुं विराटे धर्मदूषके ।
यः पश्यन्मां मर्षयति वध्यमानामनागसम् ।। ३०
न राजा राजवत्किञ्चित् समाचरति कीचके ।
दस्यूनामिव धर्मस्ते न हि संसदि शोभते ।। ३१
नाहमेतेन युक्तं वै हन्तुं मत्स्य तवान्तिके ।
सभासदोऽत्र पश्यन्तु कीचकस्य व्यतिक्रमम् ।। ३२
कीचको न च धर्मज्ञो न च मत्स्यः कथंचन ।
सभासदोऽप्यधर्मज्ञा य एनं पर्युपासते ।। ३३

——महाभारत, विराटपर्व अध्याय १६

" ज्यांचा वैरी जगांत कुठेंही स्वस्थपणें झोप घेऊं शकत नाहीं, ज्या सत्यवादी ब्रह्मण्य वीरांनीं आजवर फक्त दान दिलें, मागितलें मात्र नाहीं, ज्यांच्या दुंदुभीचा निर्घोष व धनुष्याचा टणत्कार अखंड चालू असतो,' जे तेजस्वी, उदार, अत्यंत बलवान् व अत्यंत मानी आहेत व शरण आलेल्या लोकांना जे सदैव आश्रय देतात, त्यांच्या या मानिनी भार्येला अधम सूतपुत्रानें आज लाथ मारली आहे. आपल्या प्रिय व पतिव्रता पत्नीचा एका सूतपुत्रानें केलेला हा अपमान

ते बलवान् व तेजस्वी लोक षंढाप्रमाणें कसा सहन करतात? त्यांचा क्रोध, वीर्य व तेज आज कोठें गेलें? दुरात्म्यांकडून त्यांच्या पत्नीचा होत असलेला हा अपमान ते कसे सहन करीत आहेत? एका स्त्रीचा अपमान सहन करणारा विराटासारखा धर्मदूषक राजा सिंहासनावर असतां मला काय करतां येणें शक्य आहे? हा राजा लुटारूप्रमाणें आहे. राजानें जसें वागावयास हवें तसें हा कीचकाशीं वागूं शकत नाहीं. हा राजा म्हणून या सभेंत मुळींच शोभत नाहीं. मत्स्यराज पहात असतांना व हे सारे सभासद जिवंत असतांना माझा असा अपमान व्हावा याचा अर्थच असा आहे कीं, कीचक तर अधार्मिक आहेच; पण राजा विराट व त्याची सेवा करणारे हे सारे सभासदही अत्यंत अधार्मिक आहेत. तिचा तो विलाप ऐकून युधिष्ठिर तिला म्हणाले : हे सैरंध्री, तूं येथें न थांबतांच सुदेष्णेच्या महालांत जा, पतीचें अनुवर्तन करणाऱ्या वीरपत्नी नेहमींच असे क्लेश भोगतात, पण शेवटीं पतिलोक मिळवितात. तुझ्या पतींना क्रोध व्यक्त करावयास हा काळ योग्य नाहीं असें वाटत असलें पाहिजे. म्हणूनच सूर्यासारखे तेजस्वी गंधर्व या वेळीं धांवून येत नाहींत. तुला काळ वेळ कांहीं समजत नाहीं. उगाच येथें आक्रंदन करून राजसभेंत द्यूत खेळण्यांत निमग्न असलेल्या आम्हांला तूं व्यर्थ विघ्न करीत आहेस. योग्य काळीं गंधर्व तुझें प्रिय करतील व तुझ्या अपमानाचें उत्तर देतील." पण द्रौपदीच्या सहनशीलतेची तार या वेळीं पूर्णपणें तुटली होती. संतापानें नेत्र लाल करून ती मानिनी स्त्री इतकेंच म्हणाली कीं :—

अतीव तेषां घृणिनामर्थेऽहं धर्मचारिणी।
तस्य तस्यैव ते वध्या येषां ज्येष्ठोऽक्षिदेविता ॥ ४५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १६

"दुर्दैवानें मी ज्यांची पत्नी झालें ते भलतेच दयाशील आहेत. ज्यांच्यांतील ज्येष्ठ सदैव द्यूतांत रममाण होतो त्यांनीं जगांत अपमान व विटंबना यावांचून दुसरें काय पदरांत पाडून घेणें शक्य आहे?" त्या दिवशीं द्रौपदीच्या सहनशीलतेचे बंध पूर्णपणें तुटले

होते. दिवसभर ती तळमळत होती. अज्ञातवासाचा काळ संपेपर्यंत आपली अब्रू सुरक्षित राहील असा विश्वास तिला वाटत नव्हता. स्वतःला लाथ मारणारा कीचक क्षणमात्रही जिवंत राहूं नये अशी तिची इच्छा होती. कोण हें आपलें काम करील याचा विचार करीत असतां भीमसेनाच्या सामर्थ्यसंपन्न मूर्तीवांचून दुसरें कोणीही आपलें काम करील असें तिला वाटेना. रात्रींच्या वेळीं ती भीमसेनाच्या भेटीस्तव महानसांत गेली. भीमाला हांक मारीत असतां तिचा संताप इतका अनावर झाला होता कीं, आयुष्यांत कधींही नाहीं असे शब्द तिनें भीमाला ऐकविले. ती म्हणाली :—

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे भीमसेन यथा मृतः ।
नामृतस्य हि पापीयान् भार्यामालभ्य जीवति ।। १५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १७

" हे भीमसेना, एखाद्या मृताप्रमाणें तुम्ही स्वस्थ कसे झोपलांत! उठा. मनुष्य मेल्यावांचून दुरात्मे लोक त्याच्या बायकोची अप्रतिष्ठा करून कधीं जिवंत राहूं शकत नाहींत." भीमसेनानें उठून तिचें सांत्वन केलें व तिच्या शोकाचें कारण विचारलें. त्या दिवशीं तिच्या अंतःकरणांतील सर्व शोक खळाळून बाहेर पडलेला आहे. विराटपर्वांतील हें प्रकरण वाचतांच कारुण्यमूर्ति याज्ञसेनीचें यथार्थ दर्शन झाल्यावांचून रहात नाहीं.

कारुण्यमूर्ति

ती भीमसेनाला म्हणाली :—

अशोच्यत्वं कुतस्तस्या यस्या भर्ता युधिष्ठिरः ।
जानन् सर्वाणि दुःखानि किं मां त्वं परिपृच्छसि ।। १
यन्मां दासीप्रवादेन प्रातिकामी तदानयत् ।
सभापरिषदो मध्ये तन्मां दहति भारत ।। २
पार्थिवस्य सुता नाम का नु जीवति मादृशी ।
अनुभूयेदृशं दुःखमन्यत्र द्रौपदीं प्रभो ।। ३
वनवासगतायाश्च सैन्धवेन दुरात्मना ।
परामर्शो द्वितीयो वै सोढुमुत्सहते तु का ।। ४

मत्सराज्ञः समक्षं तु तस्य धूर्तस्य पश्यतः ।
कीचकेन परामृष्टा का नु जीवति मादृशी ॥ ५
एवं बहुविधैः क्लेशैः क्लिश्यमानां च भारत ।
न मां जानासि कौन्तेय किं फलं जीवितेन मे ॥ ६
योऽयं राज्ञो विराटस्य कीचको नाम भारत ।
सेनानीः पुरुषव्याघ्र श्यालः परमदुर्मतिः ॥ ७
स मां सैरन्ध्रिवेषेण वसन्तीं राजवेश्मनि ।
नित्यमेवाह दुष्टात्मा भार्या मम भवेति वै ॥ ८
तेनापमन्त्रमाणाया वधार्हेण सपत्नहन् ।
कालेनेव फलं पक्वं हृदयं मे विदीर्यते ॥ ९
भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम् ।
यस्याऽस्मि कर्मणा प्राप्ता दुःखमेतदनन्तकम् ॥ १०
को हि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ११
यदि निष्कसहस्रेण यच्चान्यत्सारवद्धनम् ।
सायंप्रातरदेविष्यदपि संवत्सरान् बहून् ॥ १२
रुक्मं हिरण्यं वासांसि यानं युग्ममजाविकम् ।
अश्वाश्वतरसंघांश्च न जातु क्षयमावहेत् ॥ १३
सोऽयं द्यूतप्रवादेन श्रियः प्रत्यवरोपितः ।
तूष्णीमास्ते यथा मूढः स्वानि कर्माणि चिन्तयन् ॥ १४
दशनागसहस्राणि हयानां हेममालिनाम् ।
यं यान्तमनुयान्तीह सोऽयं द्यूतेन जीवति ॥ १५
रथाः शतसहस्राणि नृपाणाममितौजसाम् ।
उपासन्त महाराजमिन्द्रप्रस्थे युधिष्ठिरम् ॥ १६
शतं दासीसहस्राणां यस्य नित्यं महानसे ।
पात्रीहस्तं दिवारात्रमतिथीन् भोजयत्युत ॥ १७
एष निष्कसहस्राणि प्रदाय ददतां वरः ।
द्यूतजेन ह्यनर्थेन महता समुपाश्रितः ॥ १८
एनं हि स्वरसम्पन्ना बहवः सूतमागधाः ॥
सायं प्रातरुपातिष्ठन् सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १९
सहस्रमृषयो यस्य नित्यमासन् सभासदः ।
तपः श्रुतोपसम्पन्नाः सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ २०

अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
त्रिंशद्दासीक एकैको यान् बिभर्ति युधिष्ठिरः ।। २१
अप्रतिग्राहिणां चैव यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
दश चापि सहस्राणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।। २२
आनृशंस्यमनुक्रोशं संविभागस्तथैव च ।
यस्मिन्नेतानि सर्वाणि सोऽयमास्ते नरेश्वरः ।। २३
अन्धान्वृद्धांस्तथाऽनाथान् बालान् राष्ट्रेषु दुर्गतान् ।
बिभर्ति विविधान् राजा धृतिमान् सत्यविक्रमः ।।
संविभागमना नित्यमानृशंस्याद्युधिष्ठिरः ।। २४
स एष निरयं प्राप्तो मत्सस्य परिचारकः ।
सभायां देविता राज्ञः कङ्को ब्रूते युधिष्ठिरः ।। २५
इन्द्रप्रस्थे निवसतः समये यस्य पार्थिवाः ।
आसन् बलिभृतः सर्वे सोऽद्यान्यैर्भूतिमिच्छति ।। २६
पार्थिवाः पृथिवीपाला यस्यासन् वशवर्तिनः ।
स वशे विवशो राजा परेषामद्य वर्तते ।। २७
प्रताप्य पृथिवीं सर्वां रश्मिमानिव तेजसा ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य सभास्तारो युधिष्ठिरः ।। २८
यमुपासन्त राजानः सभायामृषिभिः सह ।
तमुपासीनमद्यान्यं पश्य पाण्डव पाण्डवम् ।। २९
सदस्यं समुपासीनं परस्य प्रियवादिनम् ।
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं कोपो वर्धते मामसंशयम् ।। ३०
अतदर्हं महाप्राज्ञं जीवितार्थेऽभिसंस्थितम् ।
दृष्ट्वा कस्य न दुःखं स्याद् धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।। ३१
उपास्ते स्म सभायां यं कृत्स्ना वीर वसुन्धरा ।
तमुपासीनमप्यन्यं पश्य भारत भारतम् ।। ३२
एवं बहुविधैर्दुःखैः पीड्यमानामनाथवत् ।
शोकसागरमध्यस्थां किं मां भीम न पश्यसि ।। ३३

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १८

इदं तु ते महद्दुःखं यत्प्रवक्ष्यामि भारत ।
न मेऽभ्यसूया कर्तव्या दुःखादेतद् ब्रवीम्यहम् ।। १
सूदकर्मणि हीने त्वमसमे भरतर्षभ ।
ब्रुवन् बल्लवजातीयः कस्य शोकं न वर्धयेः ।। २

सूपकारं विराटस्य बल्लवं त्वां विदुर्जनाः ।।
प्रेष्यत्वं समनुप्राप्तं ततो दुःखतरं नु किम् ।। ३
यदा महानसे सिद्धे विराटमुपतिष्ठसि ।
ब्रुवाणो बल्लवः सूदस्तदा सीदति मे मनः ।। ४
यदा प्रहृष्टः सम्राट् त्वां संयोधयति कुञ्जरैः ।
हसन्त्यन्तःपुरे नार्यो मम तूद्विजते मनः ।। ५
शार्दूलैर्महिषैः सिंहैरागारे योध्यसे यदा ।
कैकेय्याः प्रेक्षमाणायास्तदा मे कश्मलं भवेत् ।। ६
तत उत्थाय कैकेयी सर्वास्ताः प्रत्यभाषत ।
प्रेष्याः समुत्थिताश्चापि कैकेयीं ताः स्त्रियोऽब्रुवन् ।। ७
प्रेक्ष्य मामनवद्याङ्गीं कश्मलोपहतामिव ।
स्नेहात्संवासजाद् धर्मात्सूदमेषा शुचिस्मिता ।। ८
योध्यमानं महावीर्यमियं समनुशोचति ।
कल्याणरूपा सैरन्ध्री बल्लवश्चापि सुन्दरः ।। ९
स्त्रीणां चित्तं च दुर्ज्ञेयं युक्तरूपौ च मे मतौ ।
सैरन्ध्री प्रियसंवासान्नित्यं करुणवादिनी ।। १०
अस्मिन् राजकुले चेमौ तुल्यकालनिवासिनौ ।
इति ब्रुवाणा वाक्यानि सा मां नित्यमतर्जयत् ।। ११
क्रुध्यन्तीं मां च संप्रेक्ष्य समशङ्कन्त मां त्वयि ।
तस्यां तथा ब्रुवत्यां तु दुःखं मां महदाविशत् ।। १२
त्वय्येवं निरयं प्राप्ते भीमे भीमपराक्रमे ।
शोके यौधिष्ठिरे मग्ना नाहं जीवितुमुत्सहे ।। १३
यः सदेवान् मनुष्यांश्च सर्वांश्चैकरथोऽजयत् ।
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।। १४
योऽतर्पयदमेयात्मा खाण्डवे जातवेदसम् ।
सोन्तःपुरगतः पार्थ कूपेऽग्निरिव संवृतः ।। १५
यस्माद् भयममित्राणां सदैव पुरुषर्षभात् ।
स लोकपरिभूतेन वेषेणास्ते धनञ्जयः ।। १६
यस्य ज्याक्षेपकठिनौ बाहू परिघसन्निभौ ।
स शङ्खपरिपूर्णाभ्यां शोचन्नास्ते धनञ्जयः ।। १७
यस्य ज्यातलनिर्घोषात्समकम्पन्त शत्रवः ।
स्त्रियो गीतस्वनं तस्य मुदिताः पर्युपासते ।। १८

किरीटं सूर्यसङ्काशं यस्य मूर्धन्यशोभत।
वेणी विकृतकेशान्तः सोऽयमद्य धनञ्जयः ॥ १९
तं वेणीकृतकेशान्तं भीमधन्वानमर्जुनम् ।
कन्यापरिवृतं दृष्ट्वा भीम सीदति मे मनः ॥ २०
यस्मिन्नस्त्राणि दिव्यानि समस्तानि महात्मनि ।
आधारः सर्वविद्यानां स धारयति कुण्डले ॥ २१
स्प्रष्टुं राजसहस्राणि तेजसाऽप्रतिमानि वै ।
समरे नाभ्यवर्तन्त वेलामिव महार्णवः ॥ २२
सोऽयं राज्ञो विराटस्य कन्यानां नर्तको युवा ।
आस्ते वेशप्रतिच्छन्नः कन्यानां परिचारकः ॥ २३
यस्य स्म रथघोषेण समकम्पन्त मेदिनी ।
स पर्वतवना भीम सहस्थावरजङ्गमा ॥ २४
यस्मिन् जाते महाभागे कुन्त्याः शोको व्यनश्यत ।
स शोचयति मामद्य भीमसेन तवानुजः ॥ २५
भूषितं तमलङ्कारैः कुण्डलैः परिहाटकैः ।
कम्बुपाणिनमायान्तं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥ २६
यस्य नास्ति समो वीर्ये कश्चिदुर्व्यां धनुर्धरः ।
सोऽद्य कन्यापरिवृतो गायन्नास्ते धनञ्जयः ॥ २७
धर्मे शौर्ये च सत्ये च जीवलोकस्य संमतम् ।
स्त्रीवेषविकृतं पार्थं दृष्ट्वा सीदति मे मनः ॥२८
यदा ह्येनं परिवृतं कन्याभिर्देवरूपिणम् ।
प्रभिन्नमिव मातङ्गं परिकीर्णं करेणुभिः ॥ २९
मत्स्यमर्थपतिं पार्थं विराटं समुपस्थितम् ।
पश्यामि तुर्यमध्यस्थं दिशो नश्यन्ति मे तदा ॥ ३०
नूनमार्या न जानाति कृच्छ्रं प्राप्तं धनञ्जयम् ।
अजातशत्रुं कौरव्यं मग्नं दुर्द्यूतदेविनम् ॥ ३१
तथा दृष्ट्वा यवीयांसं सहदेवं गवां पतिम् ।
गोषु गोवेषमायान्तं पाण्डुभूताऽस्मि भारत ॥ ३२
सहदेवस्य वृत्तानि चिन्तयन्ती पुनः पुनः ।
न निद्रामभिगच्छामि भीमसेन कुतो रतिम् ॥ ३३
न विन्दामि महाबाहो सहदेवस्य दुष्कृतम् ।
यस्मिन्नेवंविधं दुःखं प्राप्नुयात् सत्यविक्रमः ॥ ३४

बूयामि भरतश्रेष्ठ दृष्ट्वा ते भ्रातरं प्रियम् ।
गोषु गोवृषसंकाशं मत्स्येनाभिनिवेशितम् ।। ३५
संरब्धं रक्तनेपथ्यं गोपालानां पुरोगमम् ।
विराटमभिनन्दन्तमथ मे भवति ज्वरः ।। ३६
सहदेवं हि मे वीरं नित्यमार्या प्रशंसति ।
महाभिजनसम्पन्नः शीलवान् वृत्तवानिति ।। ३७
ह्रीनिषेवो मधुरवाक् धार्मिकश्च प्रियश्च मे ।
स तेऽरण्येषु वोढव्यो याज्ञसेनि क्षपास्वपि ।। ३८
सुकुमारश्च शूरश्च राजानं चाप्यनुव्रतः ।
ज्येष्ठापचायिनं वीरं स्वयं पाञ्चालि भोजयेः ।। ३९
इत्युवाच हि मां कुन्ती रुदती पुत्रगृद्धिनी ।
प्रव्रजन्तं महारण्यं तं परिष्वज्य तिष्ठति ।। ४०
तं दृष्ट्वा व्यापृतं गोषु वत्सचर्मक्षपाशयम् ।
सहदेवं युधां श्रेष्ठं किं नु जीवामि पाण्डव ।। ४१
यस्त्रिभिर्नित्यसम्पन्नो रूपणास्त्रेण मेधया ।
सोऽश्वबन्धो विराटस्य पश्य कालस्य पर्ययम् ।। ४२
अभ्यकीर्यन्त वृन्दानि दामग्रंथिमुदीक्ष्य तम् ।
विनयन्तं जवेनाश्वान् महाराजस्य पश्यतः ।। ४३
अपश्यमेनं श्रीमन्तं मत्स्यं भ्राजिष्णुमुत्तमम् ।
विराटमुपतिष्ठन्तं दर्शयन्तं च वाजिनः ।। ४४
किं नु मां मन्यसे पार्थ सुखिनीति परंतप ।
एवं दुःखशताविष्टा युधिष्ठिरनिमित्ततः ।। ४५
अतः प्रतिविशिष्टानि दुःखान्यनानि भारत ।
वर्तन्ते मयि कौन्तेय वक्ष्यामि शृणु तान्यापि ।। ४६
युष्मासु ध्रियमाणेषु दुःखानि विविधान्युत ।
शोषयन्ति शरीरं मे किं नु दुःखमतःपरम् ।। ४७

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १९

अहं सैरन्ध्रिवेषेण चरन्ती राजवेश्मनि ।
शौचदाऽस्मि सुदेष्णाया अक्षधूर्तस्य कारणात् ।। १
विक्रियां पश्य मे तीव्रां राजपुत्र्याः परंतप ।
आत्मकालमुदीक्षन्ती सर्वं दुःखं किलान्तवत् ।। २
अनित्या किल मर्त्यानामर्थसिद्धिर्जयाजयौ ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ।। ३

चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यर्थाश्च व्यसनानि च ।
इति कृत्वा प्रतीक्षामि भर्तॄणामुदयं पुनः ।। ४
य एव हेतुर्भवति पुरुषस्य जयावहः ।
पराजये च हेतुश्च स इति प्रतिपालये ।।
किं मां न प्रतिजानीषे भीमसेन मृतामिव ।। ५
दत्वा याचन्ति पुरुषा हत्वा वध्यन्ति चापरे ।
पातयित्वा च पात्यन्ते परैरिति च मे श्रुतम् ।। ६
न दैवस्यातिभारोस्ति न चैवास्यातिवर्तनम् ।
इति चाप्यागमं भूयो दैवस्य प्रतिपालये ।। ७
स्थितं पूर्वं जलं यत्र पुनस्तत्रैव गच्छति ।
इति पर्यायमिच्छन्ती प्रतीक्षे उदयं पुनः ।। ८
दैवेन किल यस्यार्थः सुनीतोऽपि विपद्यते ।
दैवस्य चागमे यत्नस्तेन कार्यो विजानता ।। ९
यत्तु मे वचनस्यास्य कथितस्य प्रयोजनम् ।
पृच्छ मां दुःखितां तत्त्वं पृष्टा चात्र ब्रवीमि ते ।। १०
महिषी पाण्डुपुत्राणां दुहिता द्रुपदस्य च ।
इमामवस्थां संप्राप्ता मदन्या का जिजीविषेत् ।। ११
कुरून् परिभवेत् सर्वान् पाञ्चालानपि भारत ।
पाण्डवेयांश्च संप्राप्तो मम क्लेशो ह्यरिंदम ।। १२
भ्रातृभिः श्वशुरैः पुत्रैः बहुभिः परिवारिता ।
एवं समुदिता नारी का त्वन्या दुःखिता भवेत् ।। १३
नूनं हि बालया धातुर्मया वै विप्रियं कृतम् ।
यस्य प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्तास्मि भरतर्षभ ।। १४
वर्णावकाशमपि मे पश्य पाण्डव यादृशम् ।
तादृशो मे न तत्रासीत् दुःखे परमके तदा ।। १५
त्वमेव भीम जानीषे यन्मे पार्थ सुखं पुरा ।
साऽहं दासीत्वमापन्ना न शान्तिमवशा लभे ।। १६
नादैविकमहं मन्ये यत्र पार्थो धनञ्जयः ।
भीमधन्वा महाबाहुरास्ते छन्न इवानलः ।। १७
अशक्या वेदितुं पार्थ प्राणिनां वै गतिर्नरैः ।
विनिपातमिमं मन्ये युष्माकं ह्यविचिन्तितम् ।। १८
यस्या मम मुखप्रेक्षा यूयमिन्द्रसमाः सदा ।
सा प्रेक्षे मुखमन्यासामवराणां वरा सती ।। १९

पश्य पाण्डव मेऽवस्थां यथा नार्हामि वै तथा।
युष्मासु ध्रियमाणेषु पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ २०
यस्य सागरपर्यन्ता पृथिवी वशवर्तिनी।
आसीत्साऽद्य सुदेष्णाया भीताऽहं वशवर्तिनी ॥ २१
यस्याः पुरःसरा आसन् पृष्ठतश्चानुगामिनः।
साहमद्य सुदेष्णायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ २२
इदं तु दुःखं कौन्तेय ममासह्यं निबोध तत्।
या न जातु स्वयं पिंष गात्रोद्वर्तनमात्मनः।
अन्यत्र कुन्त्या भद्रं ते सा पिनष्म्यद्य चन्दनम् ॥ २३
पश्य कौन्तेय पाणी मे नैवाभूतां हि यौ पुरा।
इत्यस्य दर्शयामास किणवन्तौ करावुभौ ॥ २४
बिभेमि कुन्त्या या नाहं युष्माकं वा कदाचन।
साऽद्याग्रतो विराटस्य भीता तिष्ठामि किङ्करी ॥ २५
किं नु वक्ष्यति सम्राण्मां वर्णकः सुकृतो न वा।
नान्यपिष्टं हि मत्स्यस्य चन्दनं किल रोचते ॥ २६

वैशंपायन उवाच।

सा कीर्तयन्ती दुःखानि भीमसेनस्य भामिनी।
रुरोद शनकैः कृष्णा भीमसेनमुदीक्षती ॥ २७
सा बाष्पकलया वाचा निःश्वसन्ती पुनः पुनः।
हृदयं भीमसेनस्य घट्टयन्तीदमब्रवीत् ॥ २८
नाल्पं कृतं मया भीम देवानां किल्बिषं पुरा।
अभाग्या यत्र जीवामि कर्तव्ये सति पाण्डव ॥ २९
ततस्तस्याः करौ सूक्ष्मौ किणबद्धौ वृकोदरः।
मुखमानीय वै पत्न्या रुरोद परवीरहा ॥ ३०
तौ गृहीत्वा च कौन्तेयो बाष्पमुत्सृज्य वीर्यवान्।
ततः परमदुःखार्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३१

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २०

" तुम्ही सर्व कांहीं गोष्टी जाणत असून मी दुःख कां करतें असें मला विचारतां हें मोठें आश्चर्य आहे. मी हंसावें असें पांडवांनीं माझ्यासाठीं काय केलें आहे? जिला युधिष्ठिर पति म्हणून मिळाला त्या दुर्दैवी स्त्रीच्या भाग्यांत 'रडण्यावांचून दुसरें काय असूं शकेल? प्रातिकामी सूत सर्व सभेमध्यें 'दासी' म्हणून मला म्हणाला. ती

गोष्ट अजूनही माझें हृदय जाळीत आहे. इतकें भयानक दुःख भोगून माझ्यासारखी कोणती राजकन्या जिवंत राहणें शक्य आहे? एक द्रौपदीच अशी दुर्दैवी स्त्री आहे कीं, जिच्यावर इतकें भयानक दुःखाचे प्रसंग ओढवून देखील ती जिवंत आहे. दुःखाचा एक प्रसंग माझ्यावर आला आहे काय? मी वनांत होते तर दुरात्म्या सैंधव जयद्रथानें माझ्यावर बलात्कार करण्याचा प्रसंग आणला. तो तुमचा धूर्त ज्येष्ठ बंधु युधिष्ठिर पहात असतां विराटाच्या समक्ष कीचकानें माझा अपमान केला. या स्थितींत माझ्याशिवाय दुसरें कोण जिवंत राहील? एकाहून एक भयानक दुःखें मी भोगीत असतां माझ्या पतींना त्याची जाणीवही नाहीं! मग मी जिवंत राहण्याचा उपयोग तरी काय? विराट् राजाचा सेनापति असलेला त्याचा दुर्बुद्धि शालक कीचक मी या सैरंध्री वेषांत येथें रहात असतां रोज मला स्वतःची भार्या हो म्हणून म्हणतो. तो सर्वस्वीं वध्य आहे. शत्रूला ठार मारण्याइतके तुम्ही पराक्रमी आहांत. तरीही मला हे शब्द रोज ऐकावे लागतात. माझें हृदय कां विदीर्ण होऊं नये. ज्याच्या कर्मानें हे अनंत व अपार दुःख भोगण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे त्या आपल्या द्यूतासक्त ज्येष्ठ भावाला माझ्या दुःखाचें कारण विचारा व त्याची निर्भर्त्सना करा. त्याच्यासारख्या अट्टल जुगाऱ्यावांचून दुसरें कोण स्वतःसुद्धां राज्य गमावून व्यर्थ वनवासाचें जीवन पत्करील? रोज सकाळ संध्याकाळ वर्षानुवर्षें तो संपत्ति लावून द्यूत खेळत बसला असता तरीदेखील संपूं नये इतकी संपत्ति आपल्याजवळ होती. तो हा सर्वस्व द्यूतांत गमावून बसला व तरीही आपल्याच कर्मांत चूर राहून स्वस्थ बसलेला आहे याला काय म्हणावें? गळ्यांत सुवर्णाच्या माळा घातलेले दहा हजार हत्ती व घोडे ज्याच्या पाठोपाठ चालावे, लक्षावधि रथ सज्ज करून त्यावर अधिरूढ झालेल्या शेंकडो राजांनीं इंद्रप्रस्थांत ज्या सम्राटाची सेवा करावी, हातांत भरलेलीं अन्नाचीं ताटें घेऊन सहस्रावधि अतिथींना ज्याच्या पाकशाळेंत दिवस व रात्र भोजन घालीत, स्वरसंपन्न व कानांत रत्नांचीं कुंडलें घातलेले स्तुति पाठक सकाळीं व संध्याकाळीं ज्याची उपासना करीत, तप व विद्या

यांनीं संपन्न असलेले सहस्त्रावधि ऋषि, ज्याचे सभासद होऊन सर्व इच्छा परिपूर्ण झाल्यामुळें नेहमीं तृप्त राहत, ऐंशी हजार स्नातक व सहस्त्रावधि यति ज्याच्या आश्रयानें राहात, दया, औदार्य व न्यायसिद्ध वर्तन हा ज्याचा स्वभाव होता, जो धैर्यशाली व सत्य पराक्रमी अंध, वृद्ध, अनाथ, बाल, व संकटांत सांपडलेले लोक यांचें सदैव संरक्षण करी, तो सम्राट युधिष्ठिर मत्स्यराज्याचा परिचारक बनून द्यूतावर उपजीविका करीत त्याच्या सभेंतील श्रेष्ठ द्यूतकार म्हणून कंक या नांवानें या दुर्गतीच्या नरकांत पिचत पडला आहे. मोठमोठे राजे इंद्रप्रस्थांत नजराणे समर्पण करून ज्याच्याकडून संरक्षण अपेक्षीत तो दुसऱ्याकडून उपजीवन मागतो आहे ! पृथ्वी-वरील सर्व राजे ज्याच्या स्वाधीन असावे तो विवश स्थितींत दुस-ऱ्याच्या स्वाधीन झालेला आहे ! सूर्याच्या किरणज्वालांप्रमाणें ज्याचा प्रभाव जगावर पसरला होता, तो विराटाचा सभास्तार बनला आहे ! विराटाला बरें वाटेल तसें तो बोलतो व वागतो. युधिष्ठिरांना पाहून माझा संताप व शोक अनावर होतो. धर्मात्मा युधिष्ठिराला जीवनासाठीं ही लाचारी पत्करावी लागावी काय ? स्पष्ट बोलतें याबद्दल क्षमा करा. रागावूं नका. हृदयाला पीळ पडतो म्हणूनच मी हें बोलतें. स्वयंपाक्याच्या हीन कामांत तुमच्यासारख्या महाप्रतापी पुरुषाला गढलेले पाहून कोणाला दुःख होणार नाहीं ? राजा विराटाचा स्वयंपाकी म्हणून लोक तुम्हांला ओळखतात यापेक्षां अधिक दुःखाचें मला कांहीं असूं शकेल का ? स्वतःला बल्लव म्हणून स्वयंपाक सिद्ध करून तुम्ही राजा विराटा-समोर उभे होतां तेव्हां माझें अंतःकरण करपून जातें. तुम्ही बल-वान् आहांत म्हणून आनंदानें राजा मदोन्मत्त हत्तीशीं जेव्हां आप-णांस झुंज घ्यावयास लावतो तेव्हां अंतःपुरांतील स्त्रिया हंसतात पण मला अत्यंत दुःख होतें. तें पुरें पडत नाहीं म्हणूनच कीं काय माजलेले रेडे, वाघ व सिंह यांच्याशीं राणीसमोर जेव्हां तुमची झुंज लावण्यांत येते, तेव्हां शोकानें मला मूर्च्छा येते. तेव्हां राणी व तिच्या दासी आपणांस काय म्हणतात माहीत आहे? त्या म्हणतात, सहवासानें या सैरंध्रीचें या स्वयंपाक्यावर काय प्रेम बसलें आहे

पहा. सैरंध्री सुंदर आहे व बल्लवही सुंदर आहे. जोडा चांगला दिसतो. स्त्रियांचें चित्त ओळखावयास कठिण असतें. दोघेही बरोबरच येथें रहावयास आले. तेव्हां काय आहे कुणास ठाऊक? हें ऐकतांच मी संतापतें. तों त्या मला अधिकच चिडवितात. ज्या स्थितींत पत्नीला आपल्या पतीला आपला पति म्हणतां येत नाहीं ती ही स्थिति नरकापेक्षांही अधिक भीषण नाहीं काय? तुमच्यासारखा भीमपराक्रमी पुरुष युधिष्ठिरामुळेंच या दुर्गतीच्या नरकांत पिचत पडला आहेना ? हें सर्व दु:ख पहात असतां मला क्षणभरही जिवंत रहाण्याची इच्छा होत नाहीं. ज्यानें एका रथानें देव व मनुष्यांना जिंकलें, तो पराक्रमी पार्थ विराटाच्या कन्यांना नृत्य शिकविणारा नर्तक बनला आहे, ज्यानें खांडव वन समर्पून अग्नीला प्रसन्न केलें तो खड्डयांत अग्नि पडावा त्याप्रमाणें अंत:पुरांत पडला आहे. जो शत्रूंना सदैव थरकांपवीत असे तो षंढ म्हणून ओळखला जातो. धनुष्याच्या दोरीचे घट्टे ज्याच्या हाताला शोभवीत, त्यानें हातांत शंखाच्या बांगडया भरल्या आहेत! ज्याच्या धनुष्याच्या टणत्कारानें शत्रू थरकांपत तो गाण्यानें स्त्रियांना रिझवीत आहे! सूर्याप्रमाणें तेजस्वी किरीट ज्याच्या मस्तकावर शोभत असे त्यानें पाठीवर वेणी सोडली आहे. भयंकर धनुष्य हातांत धारण करणारा अर्जुन वेणी घालून मुलींच्या घोळक्यांत उभा असलेला पाहिला कीं माझें अंत:करण विदीर्ण होऊन जातें. सर्व दिव्यास्त्रें व विद्या यांचा जो आधार, समरांत ज्याच्या तेजाला राजे स्पर्शही करूं शकत नसत, ज्याच्या रथघोषानें पृथ्वी थरकांपावी, जो जन्मल्याबरोबर आर्या कुंतीचा सर्व शोक गेला, ज्याच्यासारखा पराक्रमी धनुर्धर जगांत कोणी नाहीं, त्या अर्जुनाला षंढाप्रमाणें स्त्रियांचे दागदागिने अंगावर घालून मुलींच्या घोळक्यांत वाद्यें वाजत असतां, विराटासमोर उपस्थित झालेले पाहून माझ्या डोळयापुढें अंधेरी येते. युधिष्ठिराच्या द्यूतप्रियतेमुळें पराक्रमी पार्थाची काय अवस्था झाली आहे याची आर्या कुंतीला कल्पनाही नसेल! व गोपरूपानें सहदेवाला येतांना पाहिलें कीं मी पांढरी फटक पडते. मला झोप मुळींच येत नाहीं. मग आनंद कुठला?

सहदेवानें असें काय पाप केलें कीं त्याला हें दुःख भोगावें लागावें! कुंतीनें त्याचा संभाळ मला करावयास सांगितला. त्याची ही काय दशा झाली आहे? सौंदर्यसंपन्न व अस्त्र आणि बुद्धि यांनीं युक्त नकुल विराटाचे घोडे संभाळीत आहेत. हातांत अश्वबंधनें घेऊन तो विराटाची सेवा करतो. युधिष्ठिरामुळें हें पहाण्याचा प्रसंग माझ्यावर आलेला आहे. तुमची ही दुर्गति महातांना माझी काय अवस्था होत असेल! युधिष्ठिराच्या द्यूताच्या कैफानें मला अंतः-पुरांत सैरंध्रीच्या वेषानें विराटाची सेवा करावयास लाविलें आहे. लाभ, जय व पराजय हे अनित्य असतात. संकटें व लाभ पुन्हां पुन्हां येतात व जातात. या तत्त्वज्ञानाकडे लक्ष देऊन व एकदां एका ठिकाणीं असलेलें पाणी पुन्हां तेथें येईल अशा कल्पनेनें पुन्हां तुमचा उदय होईल असा विश्वास बाळगून मी माझें दुःख सहन करीत आहें. द्रुपदाची कन्या व पांडवांची राणी होण्याचें भाग्य जिला लाभलें ती मी या अवस्थेंत कशी जिवंत राहूं? मला असे क्लेश भोगावे लागावेत यांत पांचाल व पांडव, इतकेंच नव्हे तर साऱ्या कौरव कुळाचाच पराभव आहे. समर्थ भ्राते, श्वशुर व पुत्र असतां इतकें दुःख भोगणारी दुसरी कोणी स्त्री असेल काय? मी लहानपणींच परमेश्वराचा घोर अपराध केला असला पाहिजे. त्याशिवाय मला इतकें घोर दुःख कां भोगावें लागावें? आपण माझा वर्ण पाहिलात काय? पूर्वीं तो कधीं असा होता का? दुःखानें पहा माझी काय अवस्था करून टाकली आहे! पूर्वीं मी कोणतें ऐश्वर्य भोगलें हें आपणांस माहीत आहे. त्या मला दासी व्हावें लागल्यावर शांति कशी लाभावी? इंद्रासारखे पराक्रमी तुम्ही माझ्या प्रसन्नतेसाठीं पूर्वीं माझ्याकडे पहात होता. ती मी श्रेष्ठ स्त्री असतांना माझ्या-पेक्षां हीन लोकांकडे आज मला त्यांची कृपा व्हावी म्हणून पहावें लागतें. या समुद्रवलयांकित पृथ्वीची मी एकवार सम्राज्ञी होते. आज मी सुदेष्णेच्या अधीन होऊन मी तिला भिते. पूर्वीं माझ्या पाठीमागें दासी धांवत. आज मी सुदेष्णेच्या पाठीमागें 'दासी' म्हणून धांवते. हे कौन्तेया, स्वतःसाठीं मी कधीं पूर्वीं देखील चंदन उगाळलें नाहीं. केवळ आर्या कुंतीसाठींच मी चंदन उगाळलें.

त्या मला सुदेष्णेसारख्या क्षुद्र स्त्रीसाठीं चंदन उगाळावें लागतें. माझ्या हाताला पडलेले हे घट्टे पाहिलेत काय? पूर्वीं कधीं माझ्या हाताला असे घट्टे पडल्याचें पाहिलें होतें काय? असें म्हणून द्रौपदीनें आपले तळहात भीमाला दाखविले. ती म्हणाली पूर्वीं मी तुम्हांला व कुंतीलाही भिण्याचा कधीं प्रसंग आला नाहीं, त्या मला दासी म्हणून राजा विराटाला भ्यावें लागतें. माझें चंदन सम्राटाला आवडेल काय म्हणून मी भिते. या विराटाला म्हणे माझ्याच हातचें चंदन आवडतें. असें म्हणून भीमसेनाच्या हृदयावर आपली मान टेकून द्रौपदी रडूं लागली. निश्वास टाकीत ती म्हणाली, मी परमेश्वराचा मोठाच अपराध केला आहे, ज्या स्थितींत मी मरावें त्या स्थितींत मी जगतें हें केवढें दुर्दैव! भीमानें तिचे ते दोन्ही हात आपल्या तोंडाजवळ नेले व त्यांच्यावरील घट्टे पाहून तो रडूं लागला. तिचें दुःख पाहून भीमासारख्या पुरुषाच्या नेत्रांतूनही अश्रुधारा वाहूं लागल्या. युधिष्ठिराच्या धर्मकार्पण्यामुळें केवढ्या मोठ्या जीवनाचें हें भीषण बलिदान घडविलें आहे!

अग्नीची तेजस्वी ज्वाला

द्रौपदीच्या उत्पत्ति कथेंत यज्ञाग्नीच्या वेदींतून ती उत्पन्न झाल्याचें वर्णन आपण मागें पाहिलेंच आहे. अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणेंच ती अत्यंत प्रखर आहे. ती खरी तेजस्विनी व मानधन क्षत्राणी आहे. तिच्या वर दिलेल्या विलापावरून युधिष्ठिरांच्या धर्मकार्पण्यामुळेंच इतक्या भयानक आपत्ति ओढवल्याची तिला खात्री पटली आहे व म्हणूनच प्रसंगीं ती कठोर शब्द बोलते. ती इतकी मानधन आहे कीं दुसऱ्याचें कृपादान स्वीकारणें तिला पूर्णपणें असंमत आहे. गांधारीच्या मध्यस्थीनें तिची सुटका झाल्यावर राजा धृतराष्ट्र तिला वर माग म्हणून म्हणूं लागला. त्यावेळीं तिनें त्याला असें सांगितलें कीं:—

ददासि चेद्वरं मह्यं वृणोमि भरतर्षभ ।
सर्वधर्मानुगः श्रीमानदासोस्तु युधिष्ठिरः ।। २८
मनस्विनमजानन्तो मैवं ब्रूयुः कुमारकाः ।
एष वै दासपुत्रो हि प्रतिविन्ध्यं ममात्मजम् ।। २९

राजपुत्रः पुरा भूत्वा यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ।
राजभिर्लालितस्यास्य न युक्ता दासपुत्रता ।। ३०

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७२

"आपल्याला मला वर द्यावयाचाच असेल तर युधिष्ठिर स्वतंत्र व्हावेत व ते दास असू नयेत येवढाच वर मला द्या. माझा मुलगा जो प्रतिविंध्य त्याला लोकांनीं दासपुत्र म्हणू नये अशी माझी इच्छा आहे. राजपुत्र म्हणून मोठमोठ्या राजांनीं सम्राट युधिष्ठिराच्या या पुत्राचें एकवार कोडकौतुक केलें असतां त्याला दासपुत्र असें विशेषण कोणी लावावयाला नको." धृतराष्ट्र तिला दुसरा वर माग म्हणू लागला तेव्हां तिनें शस्त्रास्त्रांसहित भीमसेन, अर्जुन, नकुल व सहदेव यांचें स्वातंत्र्य मागितलें. धृतराष्ट्र तिला तिसरा वर माग म्हणाला: तेव्हां ती म्हणाली:—

लोभो धर्मस्य नाशाय भगवन्नाहमुत्सहे ।
अनर्हा वरमादातुं तृतीयं राजसत्तम ।। ३४
एकमाहुर्वैश्यवरं द्वौ तु क्षत्रस्त्रियो वरौ ।
त्रयस्तु राज्ञो राजेन्द्र ब्राह्मणस्य शतं वराः ।। ३५
पापीयांस इमे भूत्वा संतीर्णाः पतयो मम ।
वेत्स्यन्ति चैव भद्राणि राजन्पुण्येन कर्मणा ।। ३६

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७१

"लोभ धर्माचा नाश करतो. मला तिसरा वर नको. वैश्याला एक, क्षत्रिय स्त्रीला दोन, राजाला तीन व ब्राह्मणाला अनेक वर मागण्याचाचा अधिकार आहे. दुर्गतींतून माझे पति पार होऊन स्वतंत्र झाले म्हणजे स्वतःच्या भरंवशावर ते आपलें गेलेलें वैभव परत मिळवितील."

वनवासांत असतां द्रौपदीनें युधिष्ठिरांना वारंवार क्षत्रियांच्या कर्तव्याचा उपदेश केलेला आहे. क्षत्रियधर्माचें तिला सम्यक् ज्ञान असून आपल्या क्षमाशील पतींचें तेज वाढविण्याचें तिचें कर्तव्य तिनें योग्य रीतीनें पार पाडलें. अपमान सहन करणारी युधिष्ठिराची थंड प्रवृत्ति त्या मानिनीला कधींच आवडली नाहीं. ती युधिष्ठिरांना वनांत म्हणते:—

नूनं च तव वै नास्ति मन्युर्भरतसत्तम।
यत्ते भ्रातृंश्च मां चैव दृष्ट्वा न व्यथते मनः ।। ३६
न निर्मन्युः क्षत्रियोस्ति लोके निर्वचनं स्मृतम्।
तदद्य त्वयि पश्यामि क्षत्रिये विपरीतवत् ।। ३७
यो न दर्शयते तेजः क्षत्रियः काल आगते ।
सर्वभूतानि तं पार्थ सदा परिभवन्त्युत ।। ३८
तत्त्वया न क्षमा कार्या शत्रून्प्रति कथंचन।
तेजसैव हि ते शक्या निहन्तुं नात्र संशयः ।।३९

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २७

"तुम्हाला राग म्हणजे काय तो माहीतच नाहीं असें दिसतें. एरवीं आपल्या बंधूंची व माझी दुर्गति पाहून तुम्ही असे स्वस्थ राहिला नसतां. क्रोध नसलेला क्षत्रिय जगांत असूंच शकत नाहीं. क्षत्रिय कुलांत जन्म घेऊनही विपरीत आचरण करणारे आपणच फक्त मला दिसतां. योग्य वेळीं जो क्षत्रिय आपलें तेज प्रकट करीत नाहीं, त्याला सर्व प्राणिमात्राकडून नेहमींच अपमान सहन करावा लागतो. तेजानेंच ज्यांना मारणें शक्य आहे त्याला क्षमा करूं नये. युधिष्ठिर तिला क्षमेचें महत्त्व समजावून देऊं लागले त्या-वेळीं ती त्यांना इतकेंच म्हणाली कीं:—

नमो धात्रे विधात्रे च यौ मोहं चक्रतुस्तव।
पितृपैतामहे वृत्ते वोढव्ये तेऽन्यथा मतिः ।। १
नेह धर्मानृशंसाभ्यां न क्षान्त्या नार्जवेन च।
पुरुषः श्रियमाप्नोति न घृणित्वेन कर्हिचित् ।। ३

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३०

"त्या परमेश्वराला माझा साष्टांग नमस्कार असो कीं ज्यानें तुमची बुध्दीच भ्रांत करून टाकली. पितृपितामहांच्या परंपरेनें चालत आलेलें कर्तव्य पार पाडण्याऐवजीं भलत्याच गोष्टीकडे तुमचें मन धांव घेतें. नुसते दया, क्षमा, शांति, आर्जव व कारुण्य एव-ढ्याच धर्मांचा आश्रय करून आजपर्यंत कोणीही वैभवशाली झालेले मीं कधीं पाहिलें नाहीं." पराक्रमाच्या बाबतींत आपल्या पतींना या मानिनी स्त्रीनें नेहमींच प्रोत्साहित केलेलें आहे. अर्जुन ज्या वेळीं अस्त्रप्राप्तीसाठीं तपश्चर्या करावयास जाऊं लागला तेव्हां द्रौपदी त्याला म्हणाली:

यत्ते कुन्ती महाबाहो जातस्यैच्छद्धनञ्जय ।। २४
तत्तेऽस्तु सर्वं कौन्तेय यथा च स्वयमिच्छसि ।। २५

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३७

"हे धनंजया, आपल्या जन्माच्या वेळीं कुंतीनें ज्या इच्छा केल्या होत्या त्या सर्व परिपूर्ण करण्याची जबाबदारी आपणांवर आहे. कीचकाकडून अपमानित होण्याचा प्रसंग येतांच भीमाचें अंतःकरण प्रदीप्त करून तिनें पुढील शब्दांनीं त्याला वाट न पहातां तात्काळ कीचकाचा वध करावयास प्रवृत्त केलें आहे. ती म्हणालीः—

दर्शने दर्शने हन्याद्यदि जह्यां च जीवितम् ।
तद्धर्मे यतमानानां महान्धर्मो नशिष्यति ।। ३९
जयद्रथं तथैव त्वमजैषीर्भ्रातृभिः सह ।
जहीममपि पापिष्ठं योऽयं मामवमन्यते ।। ४५
कीचको राजवाल्लभ्याच्छोककृन्मम भारत ।
तमेवं कामसंमत्तं भिन्धि कुम्भमिवाश्मनि ।। ४६
यो निमित्तमनर्थानां बहूनां मम भारत ।
तं चेज्जीवन्तमादित्यः प्रातरभ्युदयिष्यति ।। ४७
विषमालोड्य पास्यामि मा कीचकवशं गमम् ।
श्रेयो हि मरणं मह्यं भीमसेन तवाग्रतः ।। ४८

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २१

"जर आपण आतां अज्ञातवास संपण्याची वाट पहात बसाल तर आपली ही पत्नी कांहीं जिवंत राहणार नाहीं. पूर्वी जयद्रथाला आपण जिंकलें. आतां माझा घोर अपराध करणाऱ्या या अधम कीचकाला ठार मारा. राजाला प्रिय असल्यामुळें कामांध कीचक मला दुःख देण्याचें साहस करीत आहे. दगडावर आपटून घडा फोडावा त्याप्रमाणें आपण कीचकाला ठार मारा. माझ्या अनंत दुःखांचें कारण असणारा कीचक जर उद्यां प्रातःकाळीं सूर्योदय झाल्यावर जिवंत असलेला मी पाहीन तर मी विष पिऊन प्राणत्याग केल्यावांचून राहणार नाहीं. आपला देह कीचकाच्या स्वाधीन करण्याऐवजीं तुमच्यासमोर प्राणत्याग करणें मला अधिक श्रेयस्कर वाटतें." तिच्या या निर्वाणीच्या शब्दांमुळेंच भीम कीचकाला तात्काळ ठार मारावयास

सिद्ध झाला. द्रौपदीनें भीमाच्या आज्ञेनुसार कीचकाला फसवून नर्तनागारांत आणलें व पुनश्च भीमाला असें सांगितलें कीं:—

अश्रुदुःखाभिभूताया मम मार्जस्व भारत।
आत्मनश्चैव भद्रं ते कुरु मानं कुलस्य च ।। २९

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २२

"आपण माझ्या अश्रूंचें परिमार्जन करा व स्वतःच्या कुळाचा मान संरक्षिला जाईल असेंच महनीय कृत्य करा." भीमानें भीषणपणें कीचकाला ठार मारल्यावर त्याचें प्रेत द्रौपदीनें स्वतः पाहिलें तेव्हांच तिचें समाधान झालें. भीम कीचकाला ठार मारीत असतां द्रौपदी तेथें जवळच उपस्थित होती. महाभारतकार म्हणतात :—

तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ।। ८३
उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम् ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ।। ८४
एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ।। ८५
ततोऽग्नि तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ।। ८६
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ।। ८७
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ।। ८८
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ।
कीचकं घातयित्वा तु द्रौपदी योषितां वरा ।।
प्रहृष्टा गतसंतापा सभापालानुवाच ह ।। ८९
कीचकोऽयं हतः शेते गन्धर्वैः पतिभिर्मम ।
परस्त्रीकामसंमत्तस्तत्रागच्छत पश्यत ।। ९०

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २२

" संपूर्ण शरीर विमथन करून टाकलेला व मांसाचा लोळागोळा केलेला तो कीचक भीमसेनानें द्रौपदीला दाखविला. तो म्हणाला हे पांचाली, मी या कामुकाची कशी अवस्था करून टाकली आहे हें

स्वतः प्रत्यक्ष पहा. असें म्हणून भीमानें लाथेनेंच तो कीचकाच्या देहाचा मांसगोल द्रौपदीला दाखविला. तेथें अग्नि प्रज्वलित करून व त्याच्या प्रकाशांत कीचकाचें तें प्रेत द्रौपदीला दाखवून भीम म्हणाला : तुझ्यासारख्या साध्वी स्त्रीची जे विटंबना करावयास प्रवृत्त होतात त्यांना असाच भयानक मृत्यु येत असतो. भीम हें दुष्कर कर्म करून व द्रौपदीचें प्रिय करून तिचा निरोप घेऊन पाकशाळेंत निघून गेला. कीचकाच्या मृत्यूनें द्रौपदीचा सर्व शोक जाऊन तिला अत्यंत आनंद झाला व नृत्यशाळेच्या रक्षकांना बोलावन तिनें सांगितलें कीं, परस्त्रीच्या अभिलाषेनें कामोन्मत्त झालेला कीचक माझ्या गंधर्व पतींनीं ठार मारला आहे. या व त्याला पहा.

पुढें अश्वत्थाम्यानें तिचे पुत्र मारल्यावर भीमसेनाला तिनें त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं अशीच घोर उत्तेजना दिली आहे. ती भीमाला म्हणाली :—

भीमसेनमथागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् ।
त्रातुमर्हसि मां भीम क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ।। २२
जहि तं पापकर्माणं शंबरं मघवानिव ।
न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।। २३
श्रुतं तत्सर्वलोकेषु परमव्यसने यथा ।
द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।। २४
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः ।
तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्दिताम् ।। २५

—महाभारत, सौप्तिकपर्व अध्याय ११

" क्षत्रियोचित कर्म करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. शंबराला इंद्रानें ठार मारलें तसें आपण पापी अश्वत्थाम्याला ठार मारा. तुमच्यासारखा पराक्रमी पुरुष दुसरा कोणीही नाहीं. पार्थांना वारणावतांतून तुम्हीच वांचविलें. हिडिंबासुरापासून सर्वांचें रक्षण तुम्हींच केलें. विराटनगरींत कीचकानें केलेल्या माझ्या अपमानाचा सूड तुम्हीच घेतला. ' अशा स्थितींत या दुःखापासून माझें रक्षण तुमच्याशिवाय कोण करणार ?

महामानिनी

स्वाभिमानी द्रौपदीचा हा ज्वलंत आविष्कार महाभारतांत ठिकठिकाणीं दृष्टीस पडतो. ती तेजस्विनी स्त्री कौरवांनीं केलेले तिचे अपमान कधींही विसरली नाहीं. ज्या वेळीं तिचे पति कुल-क्षयाच्या भीतीनें स्वतःचे अधिकार सोडून व अपमान विसरून केवळ पांच गांवांवर कौरवांशीं संधि करावयास प्रवृत्त झाले व भगवान् श्रीकृष्ण संधीसाठीं शिष्टाई करावयास जाण्याचा प्रसंग उद्‌भवला त्या वेळीं कुलस्त्रीच्या अब्रूची आपल्या पतींना यत्किंचित्‌ही पर्वा नाहीं असें पाहून तिचें अंतःकरण खवळून उठलें. तिनें आपल्या तेजस्वी वाक्यांनीं भगवान् श्रीकृष्णासारख्या स्थितप्रज्ञ पूर्णावतारालाही क्रोध आणला. महाभारतकारांनीं या प्रसंगाचें अतिशय उत्कृष्ट वर्णन केलेलें आहे. तें येथें उद्‌धृत करून आपण या मानिनी स्त्रीचें वर्णन पूर्ण करूं. महाभारतकार म्हणतात :—

राज्ञस्तु तद्वचं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितम् ।
कृष्णा दाशार्हमासीनमब्रवोच्छोककर्शिता ।। १
सुता द्रुपदराजस्य स्वसितायतमूर्धजा ।
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथम् ।। २
भीमसेनं च संशान्तं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः ।
अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी ।। ३
विदितं ते महाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन ।
यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पाण्डवाः सुखात् ।। ४
धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन ।
यथा च सञ्जयो राज्ञा मन्त्रं रहसि श्रावितः ।। ५
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह तच्चापि विदितं तव ।
यथोक्तः सञ्जयश्चैव तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ।। ६
पञ्च नस्तात दीयन्तां ग्रामा इति महाद्युते ।
अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।। ७
अवसानं महाबाहो कञ्चिदेकं च पञ्चमम् ।
इति दुर्योधनो वाच्यः सुहृदाश्चास्य केशव ।। ८
न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः ।
युधिष्ठिरस्य दाशार्ह श्रीमतः सन्धिमिच्छतः ।। ९
अप्रदानेन राज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः ।
सन्धिमिच्छेन्न कर्तव्यं तत्र गत्वा कथञ्चन ।। १०

शक्ष्यन्ति हि महाबाहो पाण्डवाः सृञ्जयैः सह ।
धार्तराष्ट्रबलं घोरं क्रुद्धं प्रतिसमासितुम् ।। ११
न हि साम्ना न दानेन शक्योऽर्थस्तेषु कश्चन ।
तस्मात्तेषु न कर्तव्या कृपा ते मधुसूदन ।। १२
साम्ना दानेन वा कृष्ण ये न शाम्यन्ति शत्रवः ।
योक्तव्यस्तेषु दण्डः स्याज्जीवितं परिरक्षता ।। १३
तस्मात्तेषु महादण्डः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत ।
त्वया चैव महाबाहो पाण्डवैः सह सृञ्जयैः ।। १४
एतत्समर्थं पार्थानां तव चैव यशस्करम् ।
क्रियमाणं भवेत् कृष्ण क्षत्रस्य च सुखावहम् ।। १५
क्षत्रियेण हि हन्तव्यः क्षत्रियो लोभमास्थितः ।
अक्षत्रियो वा दाशार्ह स्वधर्ममनुतिष्ठता ।। १६
अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् ।
गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् ।। १७
यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद् दोषो जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः ।। १८
यथा त्वां न स्पृशेदेष दोषः कृष्ण तथा कुरु ।
पाण्डवैः सह दाशार्हैः सृञ्जयैश्च ससैनिकैः ।। १९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रम्भेण जनार्दन ।
का तु सीमन्तिनी मादृक् पृथिव्यामस्ति केशव ।। २०
सुता द्रुपदराजस्य वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी ।। २१
आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पाण्डोर्महात्मनः ।
महिषी पाण्डुपुत्राणां पञ्चेन्द्रसमवर्चसाम् ।। २२
सुता मे पञ्चभिर्वीरैः पञ्च जाता महारथाः ।
अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः ।। २३
साऽहं केशग्रहं प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता ।
पश्यतां पाण्डुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव ।। २४
जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु पञ्चालेष्वथ वृष्णिषु ।
दासीभूताऽस्मि पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता ।। २५
निरमर्षेष्वचेष्टेषु प्रेक्ष्यमाणेषु पाण्डुषु ।
पाहि मामिति गोविन्द मनसा चिन्तितोऽसि मे ।। २६
यत्र मां भगवन्राजा श्वशुरो वाक्यमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व पाञ्चालि वरार्हाऽसि मता मम ।। २७

अदासाः पाण्डवाः सन्तु सरथाः सायुधा इति ।
मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव ।। २८
एवंविधानां दुःखानामभिज्ञोऽसि जनार्दन ।
त्रायस्व पुण्डरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबान्धवान् ।। २९
नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः ।
स्नुषा भवामि धर्मेण साऽहं दासीकृता बलात् ।। ३०
धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलम् ।
यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति ।। ३१
यदि तेऽहमनुग्राह्या यदि तेऽस्ति कृपा मयि ।
धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयताम् ।। ३२
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनम् ।
सुनीलमसितापाङ्गी सर्वगन्धाधिवासितम् ।। ३३
सर्वलक्षणसम्पन्नं महाभुजगवर्चसम् ।
केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना ।। ३४
पद्माक्षी पुण्डरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ।
अश्रुपूर्णेक्षणा कृष्णा कृष्णं वचनमब्रवीत् ।। ३५
अयं ते पुण्डरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः ।
स्मर्तव्यः सर्वकार्येषु परेषां सन्धिमिच्छता ।। ३६
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ सन्धिकामुकौ ।
पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ।। ३७
पञ्च चैव महावीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यन्ते कुरुभिः सह ।। ३८
दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुण्ठितम् ।
यद्यहं तु न पश्यामि का शान्तिर्हृदयस्य मे ।। ३९
त्रयोदश हि वर्षाणि प्रतीक्षन्त्या गतानि मे ।
विधाय हृदये मन्युं प्रदीप्तमिव पावकम् ।। ४०
विदीर्यते मे हृदयं भीमवाक्शल्यपीडितम् ।
योऽयमद्य महाबाहुर्धर्ममेवानुपश्यति ।। ४१
इत्युक्त्वा बाष्परुद्धेन कण्ठेनायतलोचना ।
रुरोद कृष्णा सोत्कम्पं सस्वरं बाष्पगद्गदम् ।। ४२
स्तनौ पीनायतश्रोणी सहितावभिवर्षती ।
द्रवीभूतमिवात्युष्णं मुञ्चती वारि नेत्रजम् ।। ४३
तामुवाच महाबाहुः केशवः परिसान्त्वयन् ।
अचिराद्रक्ष्यसे कृष्णे रुदतीर्भरतस्त्रियः ।। ४४

एवं ता भीरु रोत्स्यन्ति निहतज्ञातिबान्धवाः ।
हतमित्रा हतबला येषां क्रुद्धाऽसि भामिनी ।। ४५
अहं च तत्करिष्यामि भीमार्जुनयमैः सह ।
युधिष्ठिरनियोगेन दैवाच्च विधिनिर्मितात् ।। ४६
धार्तराष्ट्राः कालपक्वा न चेच्छृण्वन्ति मे वचः ।
शेष्यन्ते निहताः भूमौ श्वसृगालादनीकृताः ।। ४७
चलेद्धि हिमवान् शैलो मेदिनी शतधा फलेत् ।
द्यौः पतेच्च सनक्षत्रा न मे मोघं वचो भवेत् ।। ४८
सत्यं ते प्रतिजानामि कृष्णे बाष्पो निगृह्यताम् ।
हतामित्रान् श्रिया युक्तानचिराद् द्रक्ष्यसे पतीन् ।। ४९

——महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८२

" सर्व लोकांचें बोलणें ऐकून व युधिष्ठिरांचेंही बोलणें ऐकून शोककर्शित द्रौपदी श्रीकृष्णाशीं बोलूं लागली. सहदेव व सात्यकीचें तिनें अभिनंदन केलें. भीमाचा शांतपणा पाहून ती अत्यंत खिन्न झाली. अश्रुपूर्ण नयनांनीं श्रीकृष्णाकडे पाहून ती म्हणाली : हे महाबाहो धर्मज्ञा, मधुसूदना, दुष्टांनीं कपटानें पांडवांना सुखापासून कसें भ्रष्ट केलें हें तुला माहीतच आहे. आपल्या अमात्यासहित धृतराष्ट्रपुत्रानें युधिष्ठिरासाठीं कोणता निरोप संजयाबरोबर पाठविला याचीही तुला कल्पना आहे. अविस्थळ, वृकस्थळ, माकंदी, वारणावत, व आणखी एक अशीं पांच गांवें मागून तेवढ्यावर युधिष्ठिर संधि करावयास तयार झाले, पण दुर्योधन तें ऐकावयास सिद्ध झाला नाहीं. राज्य दिल्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही कारणास्तव तूं तेथें जाऊन संधि करूं नये. सृंजयासहित पांडव दुर्योधनाच्या भयंकर सैन्याशीं धडक द्यावयास पूर्णपणें समर्थ आहेत. त्यांच्यासारख्या दुष्टांजवळून साम व दाम यांनीं कार्य होण्याची आशाच नको. त्यांच्यावर मुळींच दया दाखवूं नये असें माझें मत आहे. ज्याला स्वतःचें संरक्षण करावयाचें आहे त्यानें साम व दाम यांनीं जे शत्रू वळत नाहींत त्यांच्यावर दंडाचाच प्रयोग केला पाहिजे. आणि कौरवांसारख्या दुष्टांना तर तूं पांडव व सृंजय यांनीं मिळून अत्यंत घोर दंड दिला पाहिजे. हेंच पांडवांच्या सामर्थ्याला योग्य, क्षत्रियोचित व तुझी कीर्ति वाढविणारें ठरणार

आहे. आपल्या धर्माचें प्रतिपालन करणाऱ्या जातिवंत क्षत्रियानें लोभाविष्ट झालेल्या क्षत्रियाला अथवा अक्षत्रियाला अवश्य ठार मारावें. अवध्याचा वध करण्यांत जसा दोष आहे तसाच वध्याचा वध न करण्यांतही दोष आहे. हा दोष तुला लागणार नाहीं असें वर्तन तूं स्वतः कर व आपल्या अनुचरांनाही तसेंच करावयास भाग पाड. श्रीकृष्णा मी तुला असें विचारतें कीं, माझ्यासारखी स्त्री पृथ्वीवर दुसरी असेल काय? साक्षात् यज्ञवेदीपासून माझा जन्म झाला. राजा द्रुपदाची मी कन्या, धृष्टद्युम्नासारख्या वीराची भगिनी व तुझी प्रियसखी या आजमीढ कुळांत राजा पांडूची सून म्हणून व महेंद्राप्रमाणें प्रभावशाली अशा पांडवांची महाराणी म्हणून आलें. पांच वीर पुत्रांची मी माता आहें. जसा अभिमन्यु तुझा भाचा तसेंच तेही तुझे भाचे आहेत. पण श्रीकृष्णा, पांडव उघडया डोळयांनीं पहात असतां व तूं जिवंत असतां मला केस धरून सभेंत फरफटत ओढण्यांत आलें आहे. पंचाल, यादव व पांडव जिवंत असतां पाप्यांनीं मला सभेंत ओढलें व दासी म्हणून म्हटलें. माझ्या रक्षणाचा भार धर्मानेंच घेतलेले हे लोक त्याही स्थितींत शांतच बसले होते. तूं माझें रक्षण कर म्हणून मी तुला अंतःकरणांतून हांक मारली. राजा धृतराष्ट्रानें मला वर माग म्हणून म्हटलें. मी फक्त सशस्त्र पांडवांचें स्वातंत्र्य मागून यांना मोकळें केलें. पण कर्मानें यांनीं पुन्हां वनवास पत्करला. हे पुंडरीकाक्षा, माझ्या सर्व दुःखांची तुला जाणीव आहे. तूंच यांतून आमचें रक्षण केलें पाहिजेस. भीष्म व धृतराष्ट्रांची मी धर्मानें सून असतां बलात्कारानें मला दासी करण्यांत आलें. मला दासी करणारा दुर्योधन एक मुहूर्तमात्र जर जिवंत राहूं शकतो तर पांडवांच्या बलाचा उपयोग काय? भीमाच्या सामर्थ्याला व अर्जुनाच्या धनुर्धारीपणाला धिक्कार असो. जर तुझी माझ्यावर कृपा असेल व माझ्यावर अनुग्रह करावा असें तुला वाटत असेल तर शक्य असेल तितका तीव्र संताप कौरवांवर काढ." याप्रमाणें बोलून त्या महामानिनीनें आपले मृदु, दर्शनीय, सुगंधी, नीलवर्णाचे, व सर्पाकृति असे केंस डाव्या हातांत घेऊन व डोळयांत अश्रु आणून श्रीकृष्णांच्या डोळयासमोर धरले. ती पुनश्च म्हणाली,

हे पुंडरीकाक्षा, कौरवांच्याशीं संधि करण्याची ज्यावेळीं तुला इच्छा होईल त्या वेळीं त्या दृष्टीनें कोणतेंही कार्य करीत असतां दुःशासनानें ओढलेला हा माझा केशपाश तुझ्या स्मरणांत असूं दे. हे भीमार्जुन दीन होऊन संधीसाठीं उत्सुक झाले असतील तर माझा वृद्ध पिता द्रुपद आपल्या महारथ पुत्रांसहित आपल्या कन्येसाठीं अधमांचें निर्दालन करील. पतींना आपल्या पत्नीच्या अब्रूची चाड नसली तरी आपल्या मातेची अब्रू माझ्या पुत्रांना रक्षणीय खास वाटेल. माझे पांच पुत्र अभिमन्यूला पुढें करून कौरवांशीं युद्ध करतील. दुःशासनाचा माझ्या केंसांना स्पर्श करणारा तो हात रणांत तुटून रक्ताच्या थारोळ्यांत धुळींत लोळत पडलेला मी जोंवर पहात नाहीं तोंवर माझ्या हृदयाला कुठून शांति मिळणार ? तेरा वर्षें प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें माझा संताप मी हृदयाशीं बाळगला आहे. आज भीमाच्या या शांतपणाच्या बोलण्यानें माझें अंतःकरण विदीर्ण झालें. भीमाच्याही तोंडून शांतिपाठच ऐकावे काय ? याप्रमाणें बोलून द्रौपदी रडूं लागली. तिच्या नेत्रांतून वाहणारा अश्रूपात पाहून तिचें सांत्वन करीत भगवान् श्रीकृष्ण तिला म्हणाले कीं, "साऱ्या कौरव स्त्रिया अशाच रडत असलेल्या पहाण्याचें भाग्य तुला लौकरच लाभेल. ज्यांच्यावर तूं रागावलीस त्या सर्व लोकांचा वध करून त्यांच्या अनाथ स्त्रिया अशाच रडत असलेल्या मी तुला दाखवीन. कालानें जीवित संपवीत आणलेले धृतराष्ट्रपुत्र जर माझें ऐकणार नाहींत तर कोल्हे कुत्रे व गिधाडें यांचें भक्ष्य होऊन ते रणांत नाश पावतील. हे कृष्णे, हिमाचल आपली जागा सोडील, पृथ्वीचे तुकडे उडतील, नक्षत्रांसहित द्युलोक खालीं पडेल, पण माझें वचन मिथ्या होणार नाहीं. अश्रु आंवर. शत्रूंचा विनाश होऊन आपले पति वैभवास चढलेले तूं लवकरच पहाशील."

द्रौपदीच्या वाग्बाणांनीं व अश्रूंनीं श्रीकृष्णाची ही भविष्यवाणी खरी करून दाखविली आहे. तेजस्विनी द्रौपदीचें महाभारतांतील हें व्यक्तिचित्र महाभारताच्या प्रत्येक वाचकाच्या अंतःकरणावर परिणाम घडवून आणल्याविना राहणार नाहीं.

२४. भीम–ज्वलंत प्रतिशोध

महाभारतांतील रौद्ररस ज्याच्या अतिमानुष पराक्रमानेंच मुख्यतः फुललेला आहे, ज्याच्या प्रचंड सामर्थ्याचे महाभारतांतील आविष्कार आजही अन्याय व आक्रमण यांचा प्रतिशोध घ्यावयास उठलेल्या वीरबाहूंना स्फुरण द्यावयास व कातर हृदयांना कंपित करावयास पूर्णपणें समर्थ आहेत, किंबहुना ज्वलंत प्रतिशोधच ज्याच्या रूपानें आविष्कार पावलेला आहे तो द्वितीय पांडव भीमसेन महाभारताच्या प्रत्येक वाचकाच्या अंतःकरणावर विलक्षण परिणाम घडवून आणल्याविना राहात नाहीं. भीमसेन हे राजर्षि धर्मराज युधिष्ठिराचें अतिप्रचंड सामर्थ्य होय. युधिष्ठिरांचें भीमावर सर्वांत अधिक प्रेम होतें. वनपर्वांतील यक्षप्रश्नप्रकरणांत यक्षानें नकुलाचें जीवदान मागणाऱ्या युधिष्ठिरांना असें म्हटलें आहे कीं:—

तथैनं मनुजाः प्राहुर्भीमसेनं प्रियं तव ।। २६

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३१३

लोक असें म्हणतात कीं, 'भीमसेन तुझा प्रिय आहे.' महाप्रस्थानिकपर्वांत युधिष्ठिरांमागोमाग सारे बंधु व द्रौपदी जात असतां ते जेव्हां एकामागून एक गळून पडूं लागले तेव्हां भीम स्वतः जमिनीवर कोसळल्यानंतर याच गोष्टीचा अनुवाद करीत आहे. तो युधिष्ठिरांना म्हणतो :—

भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।। २४

—महाभारत, महाप्रस्थानिकपर्व अध्याय २

"हे राजन्, माझ्याकडे पहा. तुझा प्रिय मी देखील गळून पडलों आहे." भीमानें द्रौपदी व इतर सर्व बंधु यांच्या पडण्याचें व मरणाचें वर्णन करीत असतां 'प्रिय' हें विशेषण मुळींच वापरलेलें नाहीं हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. भीम अवखळ असला तरी त्याच्या पराक्रमामुळेंच आपलें नानाविध संकटांतून संरक्षण झालें असून आपल्याला त्याच्या पराक्रमानेंच चांगले दिवस यावयाचे

व्याख्यान २४ वें, दि. २१ एप्रिल १९५१

आहेत अशी युधिष्ठिरांची त्याच्यासंबंधींची भावना महाभारतांत अनेक ठिकाणीं व्यक्त झालेली आहे. कुंतीनें बकासुराला ठार मारण्यासाठीं भीमाला पाठवावयाचें ठरविल्यावर तिला त्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करीत असतां युधिष्ठिर म्हणतात :—

यस्य बाहू समाश्रित्य सुखं सर्वं शयामहे ।
राज्यं चापहृतं क्षुद्रैराजिहीर्षामहे पुनः ।। ७
यस्य दुर्योधनो वीर्यं चिन्तयन्नमितौजसः ।
न शेते रजनीः सर्वाः दुःखाच्छकुनिना सह ।। ८
यस्य वीरस्य वीर्येण मुक्ता जतुगृहाद्वयम् ।
अन्येभ्यश्चैव पापेभ्यो निहतश्च पुरोचनः ।। ९
यस्य वीर्यं समाश्रित्य वसुपूर्णां वसुन्धराम् ।
इमां मन्यामहे प्राप्तां निहत्य धृतराष्ट्रजान् ।। १०

——महाभारत, आदिपर्व अध्याय १६२

"ज्याच्या बाहूंच्या आश्रयावर आपण सुखानें निद्रा घेतो व क्षुद्रांनीं अपहरण केलेलें आपलें राज्य परत मिळविण्याची आशा बाळगतों, ज्या अतितेजस्वी पुरुषाच्या पराक्रमाच्या चिंतेनें शकुनी-सहित दुर्योधन दुःखानें रात्री जागून काढतो, ज्या वीराच्या प्रभा-वानें आपण लाक्षागृहांतून सुटलों, पुरोचन ठार झाला व अनेक पापी लोकांच्या आक्रमणांपासून आपलें संरक्षण झालें, ज्याच्या वीर्याच्या भरंवशावर ही धनधान्यसंपन्न पृथ्वी धृतराष्ट्रपुत्रांना ठार मारून आपण आपल्या अधीन करून घेऊं असें समजतों."

भीमाचें स्वरूप व शिक्षण

पुष्ट व दीर्घ बाहू असलेला, भरदार खांदे असून तापलेल्या सुवर्णाप्रमाणें गौरवर्णाचा व मदोन्मत्त गजेन्द्राप्रमाणें चालणारा असें महाभारतांत भीमाच्या स्वरूपाचें वर्णन आढळतें. आश्रम-वासिक पर्वांत म्हटलें आहे :——

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।
पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहुर्वृकोदरः पश्यत पश्यतेमम् ।। ६

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय २५

प्रत्यक्ष महाभारतांतील भीमसेनाच्या या स्वरूपवर्णनावरून त्याच्या स्थूल स्वरूपासंबंधीं रूढ असलेले पुष्कळसे अपसमज दूर झाल्याविना रहाणार नाहींत. भीमाचें शरीर अत्यंत बांधेसूद असून तें कसलेलें व पिळदार होतें. त्याचा वर्ण गौर असून त्याचें गोरेपण पिवळट वर्णाचें होतें. पांडवामध्यें नकुल हा नाजुक सौंदर्याचा आदर्श असला तर भीमाचें सौंदर्य मर्दानी होतें. पेशव्यांच्या परंपरेंत पहिले बाजीराव व विश्वासराव यांच्या सौदर्यांत जी भिन्नता तीच भीमसेन व नकुल यांच्यांत होती असें म्हणतां येईल. भीमाचें स्वरूप व वैशिष्टय यांसंबंधीचें अधिक वर्णन उद्योगपर्वांत संजयाशीं राजा धृतराष्ट्रानें केलेल्या भाषणांत आलें आहे. तें असें:—

अनर्महासी सोन्मादः तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ।। ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।। ६
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ।। १०
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद् भीममाहवे ।। १४
निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद् वृकोदरः ।। १८
शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ।। १९
जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुञ्जरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ।। २०
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ।। २९

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ५१

"थट्टेंत देखील न हंसणारा, देहभान विसरणारा, नेहमीं वक्र दृष्टीनें पाहणारा, ज्याचा आवाज मोठा आहे, वेग प्रचंड आहे, उत्साह अतिरिक्त आहे असा विशाल व आजानुबाहू असलेला, अत्यंत बलवान्, अतिरिक्त खादाड, नेहमीं आमच्याविरुद्ध असलेला लहानपणीं देखील जो सदैव अत्यंत साहसी असे, अस्त्रविद्येंत द्रोण-अर्जुनाप्रमाणें प्रभावी, वेगांत वायूप्रमाणें, ज्याचा क्रोध महेश्वरा-

सारखा प्रलयंकर आहे अशा भीमाला युद्धांत कोण मारूं शकेल ? तो अत्यंत निष्ठुर व अतिशय रागीट असून मोडला जाईल पण कधींहि वांकणार नाहीं. भिवया आकुंचित करून नेहमीं वांकडचा दृष्टीनें पाहण्याची संवय असलेला भीम शांत होणें कसें शक्य आहे ? तो अत्यंत शूर असून त्याच्या योग्यतेचा बलवान दुसरा कोणीही नाहीं. तो गौरवर्णाचा असून तालवृक्षाप्रमाणें उंच आहे. अर्जुनापेक्षां भीमसेन शरीरानें अधिक धष्टपुष्ट असून शारीरिक बळाच्या दृष्टीनेंही तो त्याच्यापेक्षां अधिक श्रेष्ठ आहे. चपल अश्वाहून त्याचा वेग अधिक आहे. गजेन्द्रापेक्षां तो अधिक बलवान आहे. अत्यंत बलवान असलेल्या या द्वितीय पांडव भीमसेनाचे डोळे नेहमींच दारूनें धुंद झाल्याप्रमाणें आरक्त असून तो बोलत असतां त्याचा वर्णोच्चार नेहमीं अस्पष्ट व तोंडांतल्या तोंडांत असतो. रणांगणामध्यें गदा फिरवीत हत्तींचीं गंडस्थलें फोडीत असतां आपले ओठ चाटीत मधून मधून तो डोळ्यांतून क्रोधातिरेकानें अश्रू गाळीत असतो." भीमसेनाचें सामर्थ्य जसें प्रचंड तदनुरूप त्याचा आहारही चांगलाच दांडगा होता याचे महाभारतांत उल्लेख आढळतात. धृतराष्ट्र त्याचा जन्मजात शत्रु असल्यामुळें तो त्याला ' खादाड ' म्हणतो असें नसून सामर्थ्यानुरूप त्याचा आहार प्रचंड असल्याचे स्वतंत्र उल्लेखही अनेक आहेत. महाप्रस्थानिक पर्वांत युधिष्ठिरानें भीमाला त्याच्या पतनाचीं कारणें सांगताना

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे ॥ २५

—महाभारत, महाप्रस्थानिकपर्व अ. २

"तूं अतिशय खात असून सदैव आपल्या बळाचीच अतिशय घमेंड मारीत होतास" असें म्हटलें आहे. एकचक्रा नगरींत पांडव रहात असतां तेथें ते ब्राह्मणरूपानें भिक्षा मागून आपलें उपजीवन चालवीत असत. भिक्षा आणल्यावर तिचें जें वांटप होई त्याचें महाभारतांत असें वर्णन आहे कीं,

अर्धं ते भुञ्जते वीराः सह मात्रा परंतपाः ।
अर्धं सर्वस्य भक्षस्य भीमो भुङ्क्ते महाबलः ॥ ६

—महाभारत, आदिपर्व अ. १५७

"आणलेल्या भिक्षेपैकीं अर्धी भिक्षा कुंतीसहित चार बंधु भक्षण करीत; व भिक्षेचा अर्धा भाग महाबल भीमसेन एकटा फस्त करीत असे." बकासुरासाठीं सिद्ध केलेलें गाडाभर अन्न, तो वरून मारीत असतांही त्याच्याकडे लक्ष देखील न देतां भीमानें खाऊन टाकल्याची गोष्ट तर प्रसिद्धच आहे. असो. इतर सर्व कौरव कुलांतील राजपुत्रां-प्रमाणेंच भीमसेनही शस्त्रास्त्रविद्येंत आचार्य द्रोणांचाच शिष्य होता. भीमसेन हा केवळ गदायुद्धांत प्रवीण होता ही रूढ समजूत बरोबर नाहीं. महाभारतानुसार खड्गयुद्ध, गदायुद्ध व रथांतून करावयाचें धनुष्यबाणांचें युद्ध या तिन्ही युद्धांच्या कलेंत भीमसेन निष्णात होता. त्याचप्रमाणें मल्लयुद्धांतही तो केवढा निष्णात होता हें जरासंधा-सारख्या वीराला त्यानें मल्लयुद्धांतच ठार मारलें यावरून स्पष्ट होतें. जीमूतासारख्या प्रथितयश व अजिंक्य पत्रें मिळविणाऱ्या मल्लाला व कीचकासारख्या विख्यात बलवंतालाही भीमानें मल्ल-युद्धांतच ठार मारलें आहे. गदायुद्ध हें भीमाचें अतिशय आवडीचें युद्ध असून गदा या आयुधावर त्याचें विलक्षण प्रेम असे इतकेंच. त्याच्या भयानक गदेचें महाभारतांत अनेक ठिकाणीं वर्णन येतें. भीमानें आचार्य द्रोणांजवळ गदेचा अभ्यास केल्यानंतर, लाक्षागृह प्रकरणापूर्वीं युधिष्ठिरांच्या अल्पकालीन यौवराज्याच्या काळांत तत्कालीन गदायुद्धवेत्त्यांचे सर्व श्रेष्ठ आचार्य यादवेंद्र बलराम (भगवान् श्रीकृष्णांचे ज्येष्ठ बंधु) यांच्याजवळ त्यानें गदायुद्धाचें स्वतंत्र शिक्षण घेऊन त्यांत प्राविण्य संपादन केलें. महाभारतकार म्हणतातः—

असियुद्धे गदायुद्धे रथयुद्धे च पाण्डवः ।
संकर्षणादशिक्षद् वै शश्वच्छिक्षां वृकोदरः ।। ४
समाप्तशिक्षो भीमस्तु द्युमत्सेनसमो बले ।
पराक्रमेण सम्पन्नो भ्रातॄणामचरद्वशे ।। ५

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३९

" खड्गयुद्ध, गदायुद्ध व रथांतून करावयाचें धनुर्बाणांचें युद्ध यांमध्यें भीम निष्णात असून त्यानें संकर्षणाकडे (बलराम) जाऊन गदायुद्धाचें स्वतंत्रपणें शिक्षण घेतलें. शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण झाल्या-

वर भीमसेन द्युमत्सेनाप्रमाणें बलवान् म्हणून प्रसिद्धीस आला व तो पराक्रमसंपन्न पुरुष आपल्या बंधूंच्या अधीन राहूं लागला."

प्रचंड सामर्थ्य

महाभारतांतील भीमसेन हे श्रीमद्रामायणांतील हनुमंताप्रमाणेंच अतिप्रचंड सामर्थ्याचें दुसरें नांव आहे. हनुमंताप्रमाणेंच बलाची व वेगाची अधिष्ठात्री देवता जी वायु तिचा तो पुत्र आहे. त्याची जन्मकथा व जन्मतःच त्याच्या ठिकाणीं असलेलें अद्भुत सामर्थ्य यांचें वर्णन महाभारतांत पुढीलप्रमाणें आहेः—

प्राहुः क्षत्रं बलज्येष्ठं बलज्येष्ठं सुतं वृणु ।
ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा ।। ११
ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढो महाबलः ।
किं ते कुन्ति ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम् ।। १२
सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ।। १३
तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाशरीरिणी ।। १४
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ।
इदमत्यद्भुतं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।। १५
यदङ्कात्पतितो मातुः शिलां गात्रैर्व्यचूर्णयत् ।
कुन्ती व्याघ्रभयोद्विग्ना सहसोत्पतिता किल ।। १६
नान्वबुध्यत संसुप्तमुत्सङ्गे स्वे वृकोदरम् ।
ततः स वज्रसंघातः कुमारो न्यपतद् गिरौ ।। १७
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ।
तां शिलां चूर्णितां दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।। १८

महाभारत, आदिपर्व अध्याय १२३

"युधिष्ठिराच्या जन्मानंतर पाण्डु कुन्तीला म्हणाला कीं, क्षत्रियांत बळालाच खरें प्राधान्य आहे. म्हणून बळानें सर्वश्रेष्ठ असलेला मुलगा तूं देवाला माग. आपल्या पतीचें हें भाषण ऐकून कुन्तीनें वायुदेवतेचेंच आवाहन केलें. तिच्या मंत्रसामर्थ्यानें मृगावर आरूढ होऊन महाबलशाली वायु तेथें आले व कुंतीला म्हणाले कीं, हे कुन्ती, तुझ्या हृदयांत काय आहे तें मला सांग. मी तुझी इच्छा पूर्ण

करीन. त्याबरोबर सलज्ज मन्द स्मित करून कुंती त्यांना म्हणाली कीं हे देवश्रेष्ठा, मला बलवान्, धिप्पाड शरीराचा व सर्वांच्या बळाचा गर्व पार भंगून टाकणारा असा पुत्र द्या. वायूपासून अतिबल व भीमपराक्रमी भीमसेन झाला. तो जन्मतःच आकाशवाणी झाली व तिनें कुंतीला असें सांगितलें कीं तुझा हा पुत्र सर्व बलवन्तांत श्रेष्ठ आहे. त्याच्या बळाचा प्रत्यय कुंतीला मोठ्या अद्भुत रीतीनें आला. एकदां कुंती भीमाला मांडीवर घेऊन बसली असतां तेथें एक वाघ आला. त्याला पहातांच भयकंपित होऊन भीम आपल्या मांडीवर झोपला आहे ही गोष्ट विसरून कुंती एकदम उठून उभी राहिली. त्याबरोबर जणू कांहीं वज्राचाच बनविलेला तो सुदृढ कुमार कुंतीच्या मांडीवरून एका मोठ्या शिलेवर पडला. वाघाचें भय नाहींसें झाल्यावर दगडावर पडलेल्या त्या कुमाराला कांहीं लागलें असेल अशा कल्पनेनें कुंतीनें व पांडूनें त्या शिलाखंडाकडे पाहिलें तो त्यांना काय आढळून आलें? शिलाखंडामुळें भीमाला कांहींच इजा न होतां उलट भीमाच्या शरीराच्या आघातानें ती शिलाच चूर्ण झाली होती! तें पाहून राजा पांडूला आश्चर्य वाटलें.

अंगच्या अपार शरीरसामर्थ्याच्या भरंवशावर लहानपणीं आपल्याबरोबर खेळावयास असणाऱ्या सर्व कौरव राजकुमारांची तो चांगलीच खोडकी जिरवीत असे. धांवण्याची स्पर्धा, लक्ष्याभिहरण स्पर्धेनें खाणें, व एकमेकांच्या अंगावर धूळ उडविणें, इत्यादि बालक्रीडांत शंभरही धृतराष्ट्रपुत्रांची भीम चांगलीच जिरवीत असे. एकशेंएक धृतराष्ट्र पुत्रांचें नियमन करणें हा भीमाच्या हातचा खेळ होता. अत्यंत दुष्ट अंतःकरणाच्या दुर्योधनाला भीमाचा काटा काढावा असें वाटून त्यानें भीमाच्या अन्नांत एकदां कालकूट नांवाचें अतिशय भयंकर असें विष मिसळून तें अन्न त्याला खावयास दिलें. पण त्याच्या अद्भुत व अपार सामर्थ्यानें त्यानें तें विष पार पचवून टाकलें. त्याच्या विलक्षण सामर्थ्याचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतातः—

ततो दुर्योधनः पापस्तद्भक्ष्ये कालकूटकम् ।
विषं प्रक्षेपयामास भीमसेनजिघांसया ॥ ४५

स्वयमुत्थाय चैवाथ हृदयेन क्षुरोपमः ।
स वाचा मृतकल्पश्च भर्तृवच्च सुहृद्यथा ।। ४६
स्वयं प्रक्षिपते भक्ष्यं बहु भीमस्य पापकृत् ।
प्रतीक्षितं स्म भीमेन तं वै दोषमजानता ।। ४७
शीतं वातं समासाद्य श्रान्तो मदविमोहितः ।
विषेण च परीताङ्गो निश्चेष्टः पाण्डुनन्दनः ।। ५३
ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् ।
मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्जलमपातयत् ।। ५४
स निःसंज्ञो जलस्यान्तमथ वै पाण्डवोऽविशत् ।
आक्रामन्नागभवने तदा नागकुमारकान् ।। ५५
ततः समेत्य बहुभिस्तदा नागैर्महाविषैः ।
अदश्यत भृशं भीमो महादंष्ट्रैर्विषोल्बणैः ।। ५६
ततोऽस्य दश्यमानस्य तद्विषं कालकूटकम् ।
हतं सर्वविषेणैव स्थावरं जंगमेन तु ।। ५७
दंष्ट्राश्च दंष्ट्रिणां तेषां मर्मस्वपि निपातिताः ।
त्वचं नैवास्य बिभिदुः सारत्वात्पृथुवक्षसः ।। ५८
ततः प्रबुद्धः कौन्तेयः सर्वं संछिद्य बन्धनम् ।
पोथयामास तान्सर्वान् केचिद् भीताः प्रदुद्रुवः ।। ५९

—महाभारत, आदिपर्व अ. १२८

"नंतर दुष्ट दुर्योधनानें भीमसेनाला ठार मारण्याच्या इच्छेनें त्याच्या अन्नांत कालकूट विष मिसळविलें. वरून दिसायला तो अमृतमय वाणीचा सुहृद् अथवा बंधु भासत असला तरी त्याचें अंतःकरण वस्तऱ्याच्या धारेप्रमाणें तीक्ष्ण व मारक होतें. आग्रह करकरून त्यानें भीमाला तें विषमय अन्न खाऊं घातलें व भीमानेंही अजाणपणें तें खाल्लें. त्यानंतर बराच वेळ जलक्रीडा केल्यावर थकून भीम विश्रांतिमंदिरांत बसला असतां थंड वारा त्याच्या अंगाला लागू लागला. अतिरिक्त श्रमानें थकलेला, मदानें मोहित, विष साऱ्या अंगांत भिनलेला असा भीम थंड वारा अंगाला लागतांच पूर्णपणें असावध व निश्चेष्ट झाला. तो मूर्च्छित होऊन एकाद्या मेलेल्या माणसाप्रमाणें पडलेला पाहून दुर्योधनानें लतापाशांनीं

त्याला बांधलें व नदींत फेकून दिलें. निःसंज्ञ स्थितींत खोल पाण्यांत जात जात तो नाग लोकाकडे येऊं लागला. त्याला पाहतांच मोठमोठ्या दाढा असलेल्या भयंकर विषारी नागांनीं त्याला भयानक दंश करावयास प्रारंभ केला. त्याबरोबर विषावर विषाचाच उतारा मिळून नागांच्या विषानें भीमाच्या अंगांत भिनलेलें विष संपूर्णपणें नष्ट करून टाकलें. नागांनीं भीमाच्या मर्मामर्मावर आपल्या दातांनीं दंश केला. पण त्याची कातडी देखील इतकी चिवट होती कीं, ती त्यांना आपल्या सामर्थ्यशील दांतांनीं किंचिन्मात्रही तोडतां आली नाहीं. कांहीं वेळानें भीम सावध झाला. त्यानें लतापाशांचीं बंधनें तोडून टाकलीं व त्या नागांना आपल्या हातांनीं असें रगडून टाकलें कीं, त्यांतील कित्येक ठार झाले व उरलेले भयभीत होऊन पळून गेले."

लाक्षागृहांतून वांचविलें

भीमाचें असेंच अद्भुत सामर्थ्य लाक्षागृहांतून पाण्डवांना वांचवितांना प्रकट झालें आहे. त्यानेंच लाक्षागृहाला स्वतः आग लावून त्यांत पुरोचनाला फेकून दिलें. नंतर पाण्डव भुयारांतून बाहेर जात असतां तिथें नसणारी हवा, एक प्रकारचें भय व गोंधळ, आणि डोळ्यावर आलेली निद्रेची झांपड यामुळें सर्वांचा जीव घाबरा झाला. भीमानेंच त्या वेळीं सर्वांना अंगावर घेऊन वेगानें त्यांना भुयाराच्या पार करून दिलें. महाभारतकार म्हणतात :—

भीमसेनस्तु राजेन्द्र भीमवेगपराक्रमः ।
जगाम भ्रातॄनादाय सर्वान्मातरमेव च ।। २०
स्कन्धमारोप्य जननीं यमावङ्केन वीर्यवान् ।
पार्थौ गृहीत्वा पाणिभ्यां भ्रातरौ सुमहाबलः ।। २१
उरसा पादपान्भञ्जन् महीं पद्भ्यां विदारयन् ।
स जगामाशु तेजस्वी वातरंहा वृकोदरः ।। २२

—महाभारत, आदिपर्व अ. १४८

"हे राजेन्द्रा, भयंकर वेग व पराक्रम असलेल्या भीमसेनानें आईला व बन्धूंना घेऊन प्रयाण केलें. त्यानें आपल्या खांद्यावर

कुन्तीला घेतलें. नकुलसहदेवांना कमरेवर घेऊन व युधिष्ठिर आणि अर्जुन ह्यांना हातावर घेऊन तो भुयाराच्या बाहेर आला व वेगानें मार्ग आक्रमण करूं लागला. त्याचें जमिनीवर वेगानें पडणारें पाऊल जणूं कांहीं पृथ्वी विदीर्ण करीत होतें. मार्गांतील वृक्षांना छातीचीच धडक देऊन तो भुईसपाट करीत होता. ह्याप्रमाणें तेजस्वी भीमसेन वाऱ्याप्रमाणें वेग धारण करून वनांतून जाऊं लागला." भीमाच्या ह्या वेळच्या गतीचें महाभारतांत अत्यंत काव्य-मय वर्णन केलें असून कितीही श्रम केले तरी न थकण्याच्या त्याच्या सामर्थ्याचेंही सुंदर वर्णन केलें आहे. महाभारतकार म्हणतात :—

तेन विक्रममाणेन ऊरुवेगसमीरितम् ।
वनं सवृक्षविटपं व्याघूर्णितमिवाभवत् ।। १
जङ्घावातो ववौ चास्य शुचिशुक्रागमे यथा ।
आवर्जितलतावृक्षं मार्गं चक्रे महाबलः ।। २
समृद्गन्पुष्पितांश्चैव फलितांश्च वनस्पतीन् ।
अवरुज्य ययौ गुल्मान् पथस्तस्य समीपजान् ।। ३
स रोषित इव क्रुद्धो वने भञ्जन्महाद्रुमान् ।
त्रिःप्रस्रुतमदः शुष्मी षष्टिवर्षी मतङ्गराट् ।। ४
गच्छतस्तस्य वेगेन तार्क्ष्यमारुतरंहसः ।
भीमस्य पाण्डुपुत्राणां मूर्च्छेव समजायत ।। ५
ते श्रमेण च कौरव्यास्तृष्णया च प्रपीडिताः ।
नाशक्नुवंस्तदा गन्तुं निद्रया च प्रवृद्धया ।। ११
न्यविशन्त हि ते सर्वे निरास्वादे महावने ।
ततस्तृषा परिक्लान्ता कुन्ती पुत्रानथाब्रवीत् ।। १२
माता सती पाण्डवानां पञ्चानां मध्यत. स्थिता ।
तृष्णया हि परीताऽस्मि पुत्रान्भृशमथाब्रवीत् ।। १३
तच्छ्रुत्वा भीमसेनस्य मातृस्नेहात्प्रजल्पितम् ।
कारुण्येन मनस्तप्तं गमनायोपचक्रमे ।। १४
ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ।। १५
तत्र निक्षिप्य तान् सर्वानुवाच भरतर्षभः ।
पानीयं मृगयामीह विश्रमध्वमिति प्रभो ।। १६

एते रुवन्ति मधुरं सारसा जलचारिणः ।
ध्रुवमत्र जलस्थानं महच्चेति मतिर्मम ॥ १७
अनुज्ञातः स गच्छेति भ्रात्रा ज्येष्ठेन भारत ।
जगाम तत्र यत्र स्म सारसा चलचारिणः ॥ १८
स तत्र पीत्वा पानीयं स्नात्वा च भरतर्षभ ।
तेषामर्थे च जग्राह भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलः ॥ १९
उत्तरीयेण पानीयमानयामास भारत ।
गव्यूतिमात्रादागत्य त्वरितो मातरं प्रति ॥
शोकदुःखपरीतात्मा निशश्वासोरगो यथा ॥ २०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १५१

"पराक्रमी भीमसेन वेगानें जात असतां त्याच्या मांड्यांच्या विलक्षण वेगामुळें वृक्षांनीं भरलेलें संपूर्ण वन मथित झालें. ज्येष्ठ व आषाढामध्यें वाहणाऱ्या सोसाटयाच्या वाऱ्यानें ज्याप्रमाणें वृक्ष व लता उन्मळून पडून भुईसपाट होतात, तीच वनाची अवस्था भीमसेनाच्या चरणवेगानें उत्पन्न झालेल्या वाऱ्यानें साऱ्या वनाची त्या वेळीं करून टाकली. फुलाफळांनीं बहरलेल्या लता व झाडें आपल्या पायांनीं रगडीत व लतांचीं जाळीं तुडवीत तो जात होता. पूर्ण तारुण्यांत आलेला गंडस्थलांतून मदस्राव होत असलेला, व लोकांनीं चिडविल्यामुळें क्रुद्ध झालेला गजराज ज्याप्रमाणें मार्गांतील वृक्षांना तुडवीत जातो, त्याचप्रमाणें भीमसेन जात होता. गरुड व वायु यांच्याप्रमाणें वेग असलेल्या भीमाच्या त्या चालण्यानें त्याच्या शरीरावर असलेल्या त्याच्या बंधूंना मूर्च्छा येऊं लागली. शरीराला बसणाऱ्या हिसक्यामुळें पाण्डव थकून गेले. तहान लागून पुढें जाण्याची शक्ति त्यांच्यांत उरली नाहीं. डोळ्यावर झोपही खूपच आली. अशा स्थितींत कुंती तहानेनें व्याकूळ होऊन आपल्या पुत्रांना असें म्हणूं लागली कीं, पांच पुत्रांची आई असलेल्या मला कुणीं पाणी देऊं शकणार नाहीं काय ? तिचें तें करुणाजनक भाषण ऐकून भीमानें एका विशाल वटवृक्षाच्या छायेखालीं त्या सर्वांना विश्रांति घ्यावयास सांगितलें व इतकें अपार परिश्रम करूनही मुळींच न थकलेला तो पाण्याच्या शोधार्थ निघाला. सरोवराजवळ येऊन त्यानें पोटभर जल प्राशन केलें व स्नान करून आपल्या बंधूंच्यासाठीं व आईसाठीं

पाणी न्यावयाचा तो विचार करूं लागला. पाणी न्यावयास भांडें कुठचें असणार ? शेवटीं आपल्या अंगावरील जाड उत्तरीय वस्त्रच त्यानें भिजविलें. पाण्डव जेथें पडले होते त्या ठिकाणाहून हें सरोवर दोन कोस लांब होतें. हें थबथबतें जाड वस्त्र तेवढ्या अंतरावरून त्वरित गतीनें घेऊन तो आपल्या आईजवळ आला. शोक व दुःखानें त्याचें अंतःकरण भरून गेलें होतें व एकाद्या भयानक सर्पाप्रमाणें तो श्वास टाकीत होता." जवळ येतांच माता व बंधु यांना थकल्यामुळें झोप लागली असल्याचें त्याच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. त्यांची निद्रा भंग पावूं नये म्हणून तो जवळच्याच एका शिलाखंडावर स्वस्थपणें बसला. ज्या अरण्यांत पांडव होते तें एका हिडिम्ब नांवाच्या मनुष्य-भक्षक, क्रूर व बलवान् राक्षसाचें अरण्य होतें. त्याला मनुष्याचा वास येतांच कोण माणसें आपल्या अरण्यांत आलीं आहेत तें पाहण्यासाठीं त्यानें आपल्या बहीण हिडिम्बेला पाठविलें. मनुष्यरक्ताची व मांसाची चिरेप्सित मेजवानी आपल्याला मिळेल या कल्पनेनें तो हर्षभरित झाला होता. माणसें दृष्टीस पडतांच त्यांना आपण कसें खाऊं व त्यांचें रक्त कसें पिऊं याचें तो आपल्या बहिणीला वर्णन ऐकवूं लागला. त्याच्याच शीलाची त्याची ती बहीण आपल्या बंधूच्या आज्ञेनुसार जी निघाली ती पांडव होते तेथें येतांच भीम-सेनाचें सौंदर्य व सुदृढ शरीर पाहून त्याच्यावर लुब्ध झाली. कामविकार काय करणार नाहीं ? त्या भक्षक आपत्तीचें संरक्षक देवतेंत रूपांतर होऊन ती भीमसेनाला आगामी संकटाची सूचना देऊन स्वतःबरोबर येण्याची अभ्यर्थना करूं लागली. पण त्यानें आपल्या बंधूंना व मातेला सोडून येण्याचें नाकारलें. त्याबरोबर त्यांना जागृत करून बरोबर घेऊन चलावें असें हिडिम्बेनें सुचविलें. पण आत्मप्रत्ययपूर्ण व निर्भय भीमानें सुखानें झोपलेल्या कुंतीला व पांडवांना उठविण्याचें साफ नाकारलें. तो त्या राक्षसीलाच उलटा धीर देऊन असें म्हणूं लागला कीं:–

माभैस्त्वं पृथुसुश्रोणि नैष कश्चिन्मयि स्थिते ।
अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ।। ७

नायं प्रतिबलो भीरु राक्षसापसदो मम ।
सोढुं युधि परिस्पन्दमथवा सर्वराक्षसाः ।। ८
पश्य बाहू सुवृत्तौ मे हस्तिहस्तनिभाविमौ ।
ऊरू परिघसंकाशौ संहतं चाप्युरो महत् ।। ९
विक्रमं मे यथेन्द्रस्य साऽद्य द्रक्ष्यसि शोभने ।
मावमंस्थाः पृथुश्रोणि मत्वा मामिह मानुषम् ।। १०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १५३

" हे सुन्दरी, तूं मुळींच भिऊं नकोस. माझ्यासमोर तुझा भाऊ कःपदार्थ आहे. तुझ्या दृष्टीसमोर मी त्याला पाहतां पाहतां ठार मारीन. तो राक्षसाधम माझा प्रतिपक्षी होण्याच्या देखील योग्यतेचा नाहीं. तोच काय, कोणताही राक्षस माझ्यासमोर क्षणमात्रही टिकावयाचा नाहीं. माझे हे हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पुष्ट असलेले बाहू पाहा. परिघाप्रमाणें असलेले माझे हे ऊरू व माझी भरदार छाती पहा. मला सामान्य मनुष्य समजून तूं माझ्या सामर्थ्याची कल्पना करूं नकोस. महेन्द्राप्रमाणें माझा पराक्रम आहे." याप्रमाणें त्या दोघांचा संवाद चालू असतां अजून आपली बहीण कां येत नाहीं म्हणून विचारांत पडलेला हिडिंब तेथें आला. आपली बहीण आपलें भक्ष्य असलेल्या मनुष्यावर लुब्ध झालेली पाहून त्याला अतोनात संताप चढला व प्रथम तो तिच्याच अंगावर धांवून जाऊं लागला. भीमानें त्याला आपल्या अंगावर घेतलें तेव्हां त्या नर-राक्षसांचें भीषण द्वंद्वयुद्ध झालें. थोडयाच वेळांत भीमसेनानें आपली माता व बंधु यांच्या समक्ष त्याला जमिनीवर रगडून यज्ञीय पशूला बुकलून ठार मारावें त्याप्रमाणें त्याला ठार मारलें. भीमसेनाच्या या भीम पराक्रमापासूनच कुंती व युधिष्ठिर यांना त्याच्या अचाट सामर्थ्याची खरी ओळख पटलेली आहे. पुढें अनुरक्त हिडिंबेचा त्यानें कुंती व युधिष्ठिर यांच्या अनुज्ञेनें स्वीकार केला. पुढें भगवान् श्रीकृष्णांच्या एका महान् योजनेंतील महत्त्वाचा कीलक ठरलेला घटोत्कच हा भीमसेनाला हिडिंबेपासून झालेला पुत्र होय. यानंतर एकचक्रा नगरींतील पांडवांच्या निवासांत कुंतीच्या आज्ञेवरून बकासुराचा वध करून भीमसेनानें तें सर्व वन व त्याच्या

आसमंतांतील प्रदेश नरमांसभक्षकांपासून सदाचा मुक्त केला मर्यादापुरुषोत्तम भगवान् श्रीरामचंद्रांनीं आपल्या दंडकारण्यांतील निवासांत नरमांसभक्षकांच्या आक्रमणाच्या भयापासून प्रदेश निर्भय करण्याचें जें महनीय कार्य केलें तेंच कार्य महापराक्रमी भीमसेनानें आपल्या या अल्पकालीन विजनवासांत पार पाडलें आहे. हिडिंब, बक व किर्मीर या सामर्थ्यशाली राक्षसांचा वध करणें हें भीमसेनाच्या अति मानवी सामर्थ्याचें द्योतक आहे. या महान् राक्षसी शक्तींशीं धडक देऊन त्यानें त्यांना नष्ट केल्यापासून त्याच्या सुहृदांचा व भगवान् श्रीकृष्णांचाही त्याच्या सामर्थ्याविषयींचा आत्मप्रत्यय इतका वाढलेला आहे कीं जरासंधाला ठार मारण्याच्या धर्मसंस्थापनेच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या कार्यांत त्यांनीं भीमाच्या सामर्थ्याचेंच अमोघ साधन वापरलेलें आहे. मगध सम्राट जरासंध ही एक अति प्रचंड शक्ति असून अनियंत्रित व निरंकुश सत्तेचा उपभोग घेऊं इच्छिणारे तत्कालीन सारें धर्मद्रोही भारतीय राजमंडळ त्याच्या नेतृत्वाखालीं संघटित झालें आहे. या संघटनेचें व तिचा नेता जो जरासंध याचें सामर्थ्य इतकें प्रभावशाली होतें कीं अठरा वेळ त्या सामर्थ्याशीं धडक देऊनही उघडचा मैदानांत भगवान् श्रीकृष्णांना तें नष्ट करतां आलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या राज्यांतील नागर जीवनाला या आक्रमणकारी सामर्थ्याची सतत बाधा होऊन तें उत्सन्न होऊं नये म्हणून मथुरेच्या परिसराचा परित्याग करून द्वारकेच्या समुद्रवलयांकित दुर्गांत येऊन राहणें त्यांना भाग पडलें. हा संघटित भारतीय राजसंघ फोडण्याचें भगवान् श्रीकृष्णांनीं अनेक प्रयत्न केले. पण ते सारे व्यर्थ ठरले. त्यांच्याशीं विवाह बंधनाच्या मधुर व नाजुक नात्यानें संबद्ध झालेले लोक देखील युद्धाचा प्रसंग उद्भवतांच जरासंधाच्या नेतृत्वाखालीं त्याच्यावरच उठावयास सिद्ध होत. शेवटीं हा राजसंघ फोडावयाचा एकच मार्ग त्यांना दिसून आला व तो म्हणजे मगध सम्राटालाच ठार मारणें हा होय. एकदां सम्राट जरासंध मेला कीं या राजसंघांतील प्राण निघून जाऊन तो असंघटित व तेजोहीन होईल अशी त्यांची निश्चिति होती व पुढें तसेंच झालेंही. पण सम्राट् जरासंधाला

मारणार कोण ? त्याच्यावर ससैन्य आक्रमण करून त्याला सरळ मारतां येणें किती अशक्य आहे याचा प्रत्यय स्वत: श्रीकृष्णांना अठरा वेळ आलेला असल्यामुळें त्याच्या वधासाठीं उघडया रणाची रीत सोडून दुसऱ्याच मार्गाचा अवलंब करणें भाग होतें. जेथें सरळ नीतीनें महनीय कार्याचा विनाश होतो तेथें कूट नीतीचें अवलंबन हेंच आवश्यक ठरतें. तत्कालीन क्षत्रियांच्यामध्यें द्वंद्वयुद्धाचा एक नियम प्रचलित होता. त्याचें वैशिष्टच असें असे कीं जे दोन गृहस्थ एकमेकांस आव्हान देऊन द्वंद्वयुद्धासाठीं प्रवृत्त होतील त्यांच्या त्या युद्धांत तिसऱ्या कुणीही काय वाटेल तो परिणाम झाला तरी भाग घ्यावयाचा नसे. जरासंधाला जर द्वंद्वयुद्धांत एकटयाला गांठून आव्हान देतां आलें तर त्याला साह्यहीन अवस्थेंत ठार मारतां येईल असें त्यांच्या मनानें घेतलें. द्वंद्वयुद्धांत जरासंधाला एकटया भीमावांचून दुसरा कोणीही ठार मारूं शकणार नाहीं अशी त्यांची खात्री होती. ते युधिष्ठिराला म्हणतात :--

मयि नीतिर्बलं भीमे रक्षिता चावयोर्जयः ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ।। ३
त्रिभिरासादितोऽस्माभिर्विजने स नराधिपः ।
न संदेहो यथा युद्धमेकेनाप्युपयास्यति ।। ४
अवमानाच्च लोभाच्च बाहुवीर्याच्च दर्पितः ।
भीमसेनेन युद्धाय ध्रुवमप्युपयास्यति ।। ५
अलं तस्य महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
लोकस्य समुदीर्णस्य निधनायान्तको यथा ।। ६

--महाभारत, सभापर्व अध्याय २०

"माझ्या ठिकाणीं नीति, भीमाच्या ठिकाणीं बल, व अर्जुन आम्हां तिघांचाही संरक्षणकर्ता अशा व्यवस्थेनें आम्ही जाऊं व जरासंधाला ठार मारूं. तीन अग्नींनीं ज्याप्रमाणें इष्टि साधली जाते त्याप्रमाणेंच आम्ही तिघे मिळून संकल्पित कार्यभाग साधूं. आम्ही तिघांनीं एकांतांत त्याला गांठल्यावर तो द्वंद्वयुद्धासाठीं सिद्ध होईल यांत मला संशय नाहीं. द्वंद्वयुद्ध नाकारण्यांत त्याला अपमान वाटेल. नवा विजय संपादन करण्याचा लोभ त्याला मुळींच सोड-

वणार नाहीं व स्वतःच्या बाहुवीर्याचा विलक्षण गर्व असल्यामुळें आपला पराजय होण्याची शक्यता देखील त्याला वाटणार नाहीं. उफाळलेल्या लोकांना अंतक ज्याप्रमाणें ठार मारतो त्याप्रमाणें भीम मात्र जरासंधाला ठार मारील यांत मला संशय नाहीं."

भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छेनुरूप भीमसेन व अर्जुन त्यांच्याबरोबर मगधांच्या राजधानींत गेले. तेथें त्यांनीं राजा जरासंधाची एकांतांत गांठ घेऊन त्यास द्वंद्वयुद्धार्थ आव्हान केलें. श्रीकृष्णांच्या कल्पनेनुरूप जरासंधानें हें आव्हान स्वीकारलें व अहोरात्र चौदा दिवस भीमानें त्याच्याशीं मल्लयुद्ध करून त्याला ठार मारलें. भक्तिमार्गीय भागवतकारांनीं असें प्रतिपादन केलें आहे कीं, या युद्धांत भीमसेन थकल्यामुळें त्यानें भगवान् श्रीकृष्णांना शरण जाऊन जरासंधाला मारण्याची युक्ति विचारली व जें कार्य बलानें पार पाडण्यासारखें नव्हतें तें त्यानें युक्तीनें पार पाडलें. पण महाभारतांत याला कुठेंही आधार नाहीं. सामर्थ्यशाली भीमसेनानें आपल्या स्वतःच्या विशिष्ट युद्धपद्धतीनें व महान् सामर्थ्यानेंच त्याला ठार मारलें आहे. महाभारतकार म्हणतात :–

यत्ते दैवं परं सत्त्वं यच्च ते मातरिश्वनः ।
बलं भीम जरासंधे दर्शयाशु तदद्य वै ॥ ४
एवमुक्तस्तदा भीमो जरासंधमरिंदमः ।
उत्क्षिप्य भ्रामयामास बलवन्तं महाबलः ॥ ५
भ्रामयित्वा शतगुणं जानुभ्यां भरतर्षभ ।
बभञ्ज पृष्ठं संक्षिप्य निष्पिष्य विननाद च ॥ ६
करे गृहीत्वा चरणं द्वेधा चक्रे महाबलः ॥ ७
तस्य निष्पिष्यमाणस्य पाण्डवस्य च गर्जतः ।
अभवत्तुमुलो नादः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ८
वित्रेसुर्मागधाः सर्वे स्त्रीणां गर्भाश्च सुस्रुवुः ।
भीमसेनस्य नादेन जरासंधस्य चैव ह ॥ ९

––महाभारत, सभापर्व अध्याय २४

भगवान् श्रीकृष्ण भीमसेनाला म्हणाले कीं, "तुझ्या ठिकाणीं जें श्रेष्ठ दैवी सामर्थ्य आहे व वायूपासून जें अपार बल तुला प्राप्त

झालें आहे त्याचा या जरासंधावर उपयोग कर. हें ऐकतांच महाबलवान् भीमसेनानें बलवान् जरासंधाला मांड्या धरून एकदम वर उचललें व शंभर वेळां गरगरां फिरवून जमिनीवर आपटलें. त्याच्या पाठीचा कणा त्यानें रगडून मोडून टाकला, जोरानें गर्जना केली व नंतर त्यानें आपल्या हातानें त्याचा पाय मोडून त्याला मधून फाडलें व त्याचे दोन तुकडे केले. रगडला जाणारा जरासंध मरणकाळच्या किंकाळ्यांनीं किंचाळत होता तर विजयोन्मादी भीमसेन जोरजोरानें गर्जना करीत होता. त्या दोघांचा तो संमिश्र नाद आसमंतांतील सर्व प्राण्यांना अत्यंत भयंकर वाटत होता. भीम व जरासंध यांच्या त्या गर्जनांनीं मगधांतील सर्व लोक त्रासून गेले व स्त्रियांचे गर्भपात झाले. भीमसेनाच्या जरासंधवधाच्या ह्या अपूर्व पराक्रमानें भारतांतील सर्व राजमंडळ थरकांपून उठलें व राजा युधिष्ठिराचा राजसूय यज्ञ शक्य कोटींत आला. केवळ भीमसेनाच्या ह्या महान् पराक्रमामुळें त्याच्या कीर्तीनें दिक्कोन गर्जून उठले व त्याच्याशीं जन्मभर वैर करणाऱ्या व त्याच्या विनाशाची चिंता वाहणाऱ्या धृतराष्ट्रप्रमुख कौरवांना त्याचा व त्यामुळें पांडवांच्या सत्तेचा विलक्षण धाक बसला. जरासंधाचा अंतक भीमसेन कोणालाही जिंकतां येणें केवळ अशक्य आहे अशी धृतराष्ट्राची सदाची समजूत होती. किंबहुना भीमसेनाचा धाक धृतराष्ट्राच्या अंतःकरणांत इतका विलक्षण बसला होता कीं, पांडव अज्ञातवासांतून प्रकट झाल्याचें कळतांच जरासंधाच्या मरणकाळच्या किंकाळ्या व रक्ताच्या थारोळ्यांत पडलेले त्याच्या देहाचे दोन तुकडे त्याच्या अंतश्चक्षूंसमोर सारखे नाचूं लागून त्याला झोप घेणें अशक्य होऊन बसलें. तो संजयाला म्हणतोः—

सर्व एते महोत्साहा य त्वया परिकीर्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १
भीमसेनाद्धि मे भूयो भयं संजायते महत् ।
क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २
जागर्मि रात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ।
भीतो वृकोदरात्तात सिंहात् पशुरिवापरः ॥ ३

न हि तस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ।
सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि य एनं विषहेद्युधि ।। ४
अमर्षणश्च कौन्तेयो दृढवैरश्च पाण्डवः ।
अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ।। ५
महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः ।
मन्दानां मम पुत्राणां युद्धेनान्तं करिष्यति ।। ६
उरुग्राहगृहीतानां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
कुरूणामृषभो युद्धे दण्डपाणिरिवान्तकः ।। ७
अष्टास्रिमायसीं घोरां गदां कांचनभूषणाम् ।
मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ।। ८
यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ।
मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ।। ९
सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ।। १०
उद्वेपते मे हृदयं ये मे दुर्योधनादयः ।
बाल्येऽपि तेन युध्यन्तो वारणेनेव मर्दिताः ।। ११
तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नित्यमेव सुता मम ।
स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ।। १२
ग्रसमानमनीकानि नरवारणवाजिनाम् ।
पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छितमाहवे ।। १३
अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ।
महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद् भीममाहवे ।। १४
संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्षणम् ।
अतिलाभं तु मन्येऽहं यत्तेन रिपुघातिना ।। १५
तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना ।
येन भीमबला यक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः ।। १६
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ।
न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येऽपि संजय ।। १७
किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः सम्प्रति पाण्डवः ।
निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् ।
तिर्यक्प्रेक्षी संहतभ्रूः कथं शाम्येद् वृकोदरः ।। १८
शूरस्तथाऽप्रतिबलो गौरस्ताल इवोन्नतः ।
प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ।। १९

जवेन वाजिनोऽत्येति बलेनात्येति कुंजरान् ।
अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पाण्डवो बली ।। २०
इति बाल्ये श्रुतः पूर्वं मया व्यासमुखात्पुरा ।
रूपतो वीर्यतश्चैव याथातथ्येन पाण्डवः ।। २१
आयसेन स दण्डेन रथान्नागान्नरान् हयान् ।
हनिष्यति रणे क्रुद्धो रौद्रः क्रूरपराक्रमः ।। २२
अमर्षी नित्यसंरब्धो भीमः प्रहरतां वरः ।
मया तात प्रतीपानि कुर्वन् पूर्वं विमानितः ।। २३
निष्कर्णामायसीं स्थूलां सुपार्श्वां काञ्चनीं गदाम् ।
शतघ्नीं शतनिर्ह्रादां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ।। २४
अपारमप्लवागाधं समुद्रं शरवेधनम् ।
भीमसेनमयं दुर्गं तात मन्दास्तितीर्षवः ।। २५
क्रोशतो मे न शृण्वन्ति बालाः पण्डितमानिनः ।
विषमं न हि मन्यन्ते प्रपातं मधुदर्शिनः ।। २६
संयुगं ये गमिष्यन्ति नररूपेण मृत्युना ।
नियतं चोदिता धात्रा सिंहेनेव महामृगाः ।। २७
शैक्यां तात चतुष्किष्कुं षड्स्रिममितौजसम् ।
प्रहितां दुःखसंस्पर्शां कथं शक्ष्यन्ति मे सुताः ।। २८
गदां भ्रामयतस्तस्य भिन्दतो हस्तिमस्तकान् ।
सृक्किणी लेलिहानस्य बाष्पमुत्सृजतो मुहुः ।। २९
उद्दिश्य नागान् पतत कुर्वतो भैरवान् रवान् ।
प्रतीपं पततो मत्तान् कुंजरान् प्रतिगर्जतः ।। ३०
विगाह्य रथमार्गेषु वरानुद्दिश्य निघ्नतः ।
अग्नेः प्रज्वलितस्येव अपि मुच्येत मे प्रजा ।। ३१
वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन् मम वाहिनीम् ।
नृत्यन्निव गदापाणिर्युगान्तं दर्शयिष्यति ।। ३२
प्रभिन्न इव मातङ्गः प्रभंजन् पुष्पितान् द्रुमान् ।
प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः ।। ३३
कुर्वन्रथान्विपुरुषान्विसारथिहयध्वजान् ।
आरुजन् पुरुषव्याघ्रो रथिनः सादिनस्तथा ।। ३४
गङ्गावेग इवानूपांस्तीरजान् विविधान् द्रुमान् ।
प्रभङ्क्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मम संजय ।। ३५

दिशो नूनं गमिष्यन्ति भीमसेनभयार्दिताः ।
मम पुत्राश्च भृत्याश्च राजानश्चैव संजय ।। ३६
येन राजा महावीर्यः प्रविश्यान्तःपुरं पुरा ।
वासुदेवसहायेन जरासन्धो निपातितः ।। ३७
कृत्स्नेयं पृथिवी देवी जरासन्धेन धीमता ।
मागधेन्द्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रतापिता ।। ३८
भीष्मप्रतापात् कुरवो नयेनान्धकवृष्णयः ।
यत्र तस्य वशे जग्मुः केवलं दैवमेव तत् ।। ३९
स गत्वा पाण्डुपुत्रेण तरसा बाहुशालिना ।
अनायुधेन वीरेण निहतः किं ततोऽधिकम् ।। ४०
दीर्घकालसमासक्तं विषमाशीविषो यथा ।
स मोक्ष्यति रणे तेजः पुत्रेषु मम संजय ।। ४१
महेन्द्र इव वज्रेण दानवान् देवसत्तमः ।
भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् ।। ४२
अविषह्यमनावार्यं तीव्रवेगपराक्रमम् ।
पश्यामीवातिताम्राक्षमापतन्त वृकोदरम् ।। ४३
अगदस्याप्यधनुषो विरथस्य विवर्मणः ।
बाहुभ्यां युध्यमानस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ।। ४४
भीष्मो द्रोणश्च विप्रोऽयं कृपः शारद्वतस्तथा ।
जानन्त्येते यथैवाहं वीर्यज्ञस्तस्य धीमतः ।। ४५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ५१

"तूं सांगितलेले हे सर्व वीर एका बाजूला व एकटा भीम एका बाजूला अशी स्थिति आहे. सहनशीलता मुळींच अंगीं नसलेल्या व अत्यंत क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनाचें मला मोठें भय वाटतें.एकाद्या मोठ्या हरिणाला वाघाचें वाटावें तसेंच मला भीमसेनाचें भय वाटतें. सिंहाला पाहून पशु भितात तसा मी भीमाला भितों. त्याच्या भयानें दीर्घ व उष्ण निःश्वास सोडून सारी रात्र मी जागून काढतों. इंद्राप्रमाणें अत्यंत तेजस्वी असलेल्या महाबाहु भीमसेनाला समरांगणांत सहन करूं शकेल असा सैन्यांत मला कुणीही दिसत नाहीं. त्याच्यांत सहनशीलता मुळींच नसून मूळचाच तो अत्यंत रागीट आहे. आमच्याशीं त्याचें दृढस्वरूपाचें वैर आहे. थट्टेंत देखील न हंसणारा, उन्मादी,

वाकड्या दृष्टीनें पाहणारा, आवाज मोठा असलेला, वेगवान्, अतिरिक्त उत्साही, आजानुबाहु व महाबलवान् भीमसेन, माझ्या मूर्ख पुत्रांना युद्धांत ठार मारल्यावांचून राहणार नाहीं. गदा हातांत घेऊन दण्डपाणि अन्तकाप्रमाणें दिसणारा भीमसेन मोठमोठ्या पराक्रमी लोकांचा अन्त करील. आपली सोन्याचें काम केलेली पोलादी घोर गदा ब्रह्मदण्डाप्रमाणें उगारलेला भीम माझ्या डोळ्यासमोर दिसतो. ज्याप्रमाणें बलिष्ठ सिंह हरिणांच्या कळपांत संचार करतो, त्याप्रमाणें माझ्या सैन्यांत भीम संचार करील. तो खादाड, लहानपणापासूनच माझ्या पोरांशीं वाकडें असलेला, क्रूर व पराक्रमी भीमसेन एकटाच माझ्या सर्व पुत्रांचा अन्त करील. लहानपणींच एकाद्या मस्त हत्तीप्रमाणें त्यानें रणांत माझ्या पुत्रांचें मर्दन केलें आहे. त्यामुळें माझ्या दुर्योधनादिक पुत्रांची काय गति होईल याची कल्पना करतांच माझें अंतःकरण थरकांपतें. भीमपराक्रमी भीमसेन हाच साऱ्या भांडणाचा मूळ हेतु आहे. क्रोधानें उन्मत्त होऊन सैन्यांतील पदाति, घोडेस्वार व हत्तींचें सैन्य मर्दन करीत असलेला भीम जणू कीं कांहीं माझ्या डोळ्यासमोर उभा असलेला मला दिसतो. अस्त्रविद्येंत द्रोणार्जुनांप्रमाणें असलेला, वायूप्रमाणें वेगवान् व महेश्वराप्रमाणें ज्याचा क्रोध भयानक आहे अशा भीमाला युद्धांत कोण मारूं शकेल ? संजया, रागीट भीमसेन काय म्हणाला तें मला सांग. माझ्या मुलांनीं अपराध केला तेव्हांच मनस्वी भीमसेनानें त्यांना ठार मारलें नाहीं हें मी माझें भाग्य समजतों. भीमपराक्रमी यक्ष व राक्षस ज्यानें ठार मारून टाकले, त्याचें रणांतील आक्रमण मनुष्य कसें सहन करूं शकेल ? लहानपणीं देखील माझें नियंत्रण त्यानें कधींही जुमानलें नाहीं. मग माझ्या दुष्ट पुत्रांनीं इतके दिवस त्याचा अतोनात छळ केल्यावर तो कधीं ऐकेल काय ? तो अत्यंत निष्ठुर, अतिशय रागीट, मोडेल पण वाकणार नाहीं अशा स्वभावाचा व भिवया आकुंचित करून नेहमीं वाकडें पाहणारा भीमसेन शांत राहणें कसें शक्य आहे ? तो अत्यंत शूर असून त्याला प्रतियोद्धा कुणी नाहीं. गौर वर्णाचा, तालवृक्षाप्रमाणें उंच, अर्जुनापेक्षां अधिक धिप्पाड व बलवान् असणारा भीमसेन आरक्त नेत्रांचा असून त्याचे

शब्दोच्चार अस्पष्ट असतात, असें त्याच्या रूपाचें व पराक्रमाचें वर्णन त्याच्या लहानपणींच व्यासांच्या तोंडून मीं ऐकलें आहे. भयंकर पराक्रम करणारा व क्रूर स्वभावाचा भीम रणांत क्रोधानें पोलादी कांब हातांत घेऊन चतुरंग सैन्याचा नाश करील. आधींच तो रागीट, एकदम क्षुब्ध होणारा असा असून मीं त्याचा अपमान करून त्याचें पुष्कळच वाईट केलें आहे. मला अप्रिय वाटणाऱ्या गोष्टी तो करी म्हणून मीं त्याचा अवमान केला. आतां तो आपली सरळ, सोनेरी काम केलेली, वज्राप्रमाणें भयंकर व एकाच घावांत शंभर शंभर वीरांना जागच्या जागीं लोळविणारी गदा हातांत घेऊन माझ्या मुलांवर जेव्हां भयंकर आघात करील तेव्हां माझीं मुलें तो आघात कसा सहन करूं शकतील. अपार, नाव नसलेला, अगाध व बाणांनीं भरलेला असा भीमसेनरूपी दुर्गम सागर तरून जाण्याची इच्छा करणारीं माझीं मुलें मूर्खच म्हटलीं पाहिजेत. स्वत:ला पंडित समजणारीं माझीं मुलें मी त्यांच्या कानींकपाळीं ओरडत असतांना देखील ऐकत नाहींत. मृत्यु ओढवलेल्या लोकांना समोरचा खड्डा दिसत नाहीं. जे कोणी भीमाशीं प्रसंग आहे याची कल्पना असूनही रणांत जातील ते मृगांना सिंहाच्या जबडयांत ढकलावें त्याप्रमाणें परमेश्वरानेंच मनुष्यरूपी मृत्यूच्या जबडयांत ढकलले आहेत असें म्हटलें पाहिजे. ओठ चाटीत, डोळयांतून क्रोधानें अश्रू येत असलेल्या स्थितींत गदा फिरवीत हत्तींची गंडस्थळें फोडणाऱ्या, हत्तींचे चीत्कार ऐकून प्रचंड गर्जना करणाऱ्या, प्रज्वलित अग्नीप्रमाणें सैन्यांतून फिरत प्रमुख योद्धयांना ठार मारीत जाणाऱ्या भीमाच्या तावडींतून माझीं मुलें सुटूं शकतील काय ? गदा हातीं घेऊन भीषण ताण्डव करीत माझ्या सैन्याला विदारण करून रस्ता काढणारा भीमसेन युगांताचेंच स्मरण करून देईल. मदोन्मत्त हत्ती फुलांनीं बहरलेलीं झाडें ज्याप्रमाणें तुडवून काढतो त्याचप्रमाणें भीमसेन आमच्या सैन्याची अवस्था करून टाकील. आमच्या चतुरंग सैन्याचा पूर्ण विध्वंस करून, गंगाप्रवाह तीरावरील विविध वृक्षांची जी अवस्था करतो तीच भीम आमच्या सैन्याची अवस्था करील. भीमाच्या भयानें माझे पुत्र, सेवक व युद्धासाठीं आलेले सर्व राजे दशदिशांना

पळून जातील असें मला वाटतें. ज्यानें पूर्वीं भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यानें अंतःपुरांत प्रवेश करून महापराक्रमी राजा जरासंधाला ठार मारलें तो हा भीम होय. बुद्धिमान मगधसम्राट जरासंधानें ही संपूर्ण पृथ्वी जिंकून पीडित केली होती. राजनीतिज्ञतेमुळें यादव व भीष्मांच्या प्रतापामुळें कौरव त्याच्या स्वाधीन न होतां आपलें स्वातंत्र्य टिकून राहिलें हें केवळ दैवच होय. त्या महापराक्रमी जरासंधाला ज्यानें आयुधाला स्पर्शही न करतां केवळ बाहुबळानें ठार मारलें त्या पांडुपुत्र भीमाच्या योग्यतेचें काय वर्णन करावें ? पुष्कळ दिवस सांठविलेलें विष संधि सांपडतांच सर्प ज्याप्रमाणें सोडतो त्याचप्रमाणें आपला इतके दिवस आवरलेला क्रोध भीम आतां माझ्या पुत्रांवर टाकील. ज्याप्रमाणें महेंद्र दानवांना वज्रानें ठार मारतो त्याचप्रमाणें गदापाणि भीमसेन माझ्या पुत्रांना ठार मारील. भीमाचे ते भयानक आरक्त नेत्र माझ्या मनःचक्षूसमोर सदैव आहेत. गदा हातांत नसतां, धनुष्यही नसतां, विरथ व कवचाचे तुकडे उडालेल्या स्थितींत केवळ बाहूंनीं युद्ध करणाऱ्याही भीमसेनाच्या समोर उभे राहण्याची कुणाची छाती आहे ! भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व मी या चौघांनाही भीमाच्या पराक्रमाची पूर्णपणें कल्पना आहे." महापराक्रमी जरासंधाच्या वधानंतर धर्मराजांच्या राजसूय यज्ञासाठीं केलेल्या दिग्विजयांत भीमानें शिशुपालासारख्या दैवी सामर्थ्यसंपन्न व्यक्तीच्या अंतःकरणाचाही थरकांप उडविलेला असून कर्णासारख्या महाधनुर्धराचाही पराजय केलेला आहे. भीमाचे हे अतिमानवी पराक्रम ध्यानांत घेतले तर त्यानें कीचक, दुःशासनादि घुंगरटयांना ठार मारलें या गोष्टीचा स्वतंत्रपणें उल्लेख देखील करण्याचें कारण उरत नाहीं.

युयुत्सु प्रवृत्ति व दांडगा आत्मप्रत्यय

भीमाच्या प्रचंड सामर्थ्याला अनुरूप अशीच त्याची ययुत्सु प्रवृत्ति असन स्वतःच्या सामर्थ्याविषयींचा त्याचा आत्मप्रत्यय विलक्षण आहे. धर्मनिष्ठ महापराक्रमी पुरुषानें, पराक्रमानें मिळणारें सर्व वैभव मिळविलेंच पाहिजे व धर्माच्या विरुद्ध नसणारे सर्व उपभोग घेतलेच

पाहिजेत असें त्याचें मत असून अकारण त्याग व अकर्मण्यता यांचा त्याला अत्यंत तिटकारा वाटतो. क्षात्रधर्माचा त्याला अत्यंत अभिमान असून क्षत्रिय धर्मानुसार पराक्रम करून साऱ्या जगाचें अधिराज्य मिळवावें असें त्याला वाटतें. राजसूय यज्ञाच्या वाटाघाटीच्या वेळीं जरासंधाचा पराक्रम व त्याचें अजिक्यपण याचें भगवान् श्रीकृष्णांनीं वर्णन करतांच युधिष्ठिर राजसूय यज्ञाची कल्पनाच सोडून देऊन स्वस्थ बसावयाच्या गोष्टी बोलू लागले. त्या वेळीं भीम युधिष्ठिरांना म्हणतो :—

अनारम्भपरो राजा वल्मीक इव सीदति ।
दुर्बलश्चानुपायेन बलिनं योऽधितिष्ठति ॥ ११
अतन्द्रितश्च प्रायेण दुर्बलो बलिनं रिपुम् ।
जयेत्सम्यक्प्रयोगेण नीत्यार्थानात्मनो हितान् ॥ १२
कृष्णे नयो मयि बलं जयः पार्थे धनञ्जये ।
मागधं साधयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्नयः ॥१३

—महाभारत, सभापर्व अध्याय १५

कमालीचा अकर्मण्य अथवा स्वतः दुर्बल असून युक्तीचा अवलंब न करतां बलवंताशीं धडक देणारा राजा वारुळाप्रमाणें नष्ट होतो. अत्यंत दक्ष राहून, नीतीच्या कुशल प्रयोगानें लाभ आपल्या पदरांत पाडून घेऊं इच्छिणारा राजा दुर्बल असला तरी योग्य युक्तीच्या अवलंबनानें बलिष्ठ शत्रूला देखील बहुधा जिंकतो. श्रीकृष्णाच्या ठिकाणीं परिपूर्ण नीति असून माझ्या ठिकाणीं बल व धनंजयाच्या ठिकाणीं विजय आहे. आम्ही तिघे मिळून जरासंधाचें काम पुरें करूं. तीन अग्नि ज्याप्रमाणें इष्टि साधतात तसेच आम्ही तिघे हें कार्य निश्चितपणें साधूं." साऱ्या राजसत्ता ज्याच्या पायाशीं विनम्र झाल्या होत्या, भगवान् श्रीकृष्ण देखील ज्याच्या भयानें राजधानी सोडून द्वारकेंत गेले होते व ज्याच्या प्रतापाचें वर्णन करीत असतां स्वतः भगवंतांनीं देखील ज्याचें अजिक्यपण मान्य केलें होतें त्या जरासंधाचें वर्णन ऐकतांच कोणीही अनुकूल बोलावयाच्या आंतच भीमानें काढलेले हे समयस्फूर्त उद्गार आहेत हें

ध्यानांत घेतलें म्हणजे त्याचें महत्त्व अधिकच स्पष्ट होतें. भीमाचा रणोत्साह असा अपूर्व आहे कीं, त्याला जर कोणी साहाय्य देऊं केलें तर तें घेण्यांत एक प्रकारचा कमीपणा वाटून तो तें नाकारतो. हिडिंब व किर्मीर या राक्षसांच्या वधाच्या वेळीं अर्जुनानें त्याला साह्य देऊं केलें असतां भीमानें तें नाकारलें. कर्णपर्वांत तर भीमसेनाच्या अंगावरील घाव व त्याला झालेले श्रम पाहून अर्जुन युद्धाचा भार स्वतःवर सोपवून त्याला युधिष्ठिरांच्या समाचाराला जाण्यासाठीं विनवीत असतां भीमानें त्याला दिलेलें उत्तर पाहण्यासारखें आहे. भीम त्याला म्हणाला :—

> **त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य ।**
> **अहं हि यद्यर्जुन याम्यमित्रा वदन्ति मां भीत इति प्रवीराः ॥ ८**
> **ततोऽब्रवीदर्जुनो भीमसेनं संशप्तकाः प्रत्यनीकस्थिता मे ।**
> **एतानहत्वाऽद्य मया न शक्यमितोपयातुं रिपुसंघगोष्ठात् ॥ ९**
> **अथाब्रवीदर्जुनं भीमसेनः स्ववीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर ।**
> **संशप्तकान् प्रतियोत्स्यामि संख्ये सर्वानहं याहि धनञ्जय त्वम् ॥१०**
>
> —महाभारत, कर्णपर्व अध्याय ६५

"हे महानुभावा ! भरतश्रेष्ठ राजा युधिष्ठिर कोठें आहे हें पहावयास तूंच जा. जर मी येथून कोणत्याही निमित्तानें रण सोडून गेलों तर हे सारे शत्रू मला 'भ्याला' असें म्हणतील." त्यावर अर्जुनानें भीमाला असें सांगितलें कीं, "संशप्तक माझ्याविरुद्ध रणांत ठाण मांडून उभे आहेत. त्यांना ठार मारल्यावांचून शत्रुसैन्यांतून जाणें मला शक्य नाहीं." त्यावर आपल्या पराक्रमाच्या आत्मप्रत्ययानें भीमसेन अर्जुनाला म्हणाला कीं, या समोरच्या शत्रूंबरोबरच तुझ्या त्या संशप्तकांचाही मीच समाचार घेतों. किंबहुना साऱ्याच शत्रूंचा भार मी माझ्याकडे घेतों. तूं निश्चिंत मनानें युधिष्ठिरांच्या समाचारार्थ जा."

ज्याला जगांत जगावयाचें आहे त्यानें आपल्या हक्कांचें संरक्षण करण्यासाठीं सदैव जागरूक राहिलें पाहिजे व जगावयाचें तर आपल्या पराक्रमानें सन्मानाचें स्थान मिळवूनच जगलें पाहिजे अशी भीमाची विचारसरणी आहे. अपकारी लोकांनीं आपल्या उदात्तते-

पासून स्वतःचा लाभ करून घेऊन आपणांस बावळट समजून दुःख भोगावयास लावावें याची त्याला अत्यंत चीड आहे व जशास तसें या न्यायानेंच व्यवहारी जगांत वागलें पाहिजे असें त्याचें रोख ठोक तत्त्वज्ञान आहे. भीमाची सर्व विचारप्रणालि, युधिष्ठिरांना उत्तर म्हणून वनपर्वांत त्यानें केलेल्या भाषणांत स्पष्ट झाली आहे. युधिष्ठिर आपला सत्यपरिपालनाचा व धर्मसंरक्षणाचा ध्येयवाद सांगून द्रौपदीला गप्प बसविण्याचा प्रयत्न करीत असतां भीम म्हणतो :—

राज्यस्य पदवीं धर्म्यां व्रज सत्पुरुषोचिताम् ।
धर्मार्थकामहीनानां किं नो वस्तुं तपोवने ।। २
नैव धर्मेण तद्राज्यं नार्जवेन न चौजसा ।
अक्षकूटमधिष्ठाय हृतं दुर्योधनेन वै ।। ३
गोमायुनेव सिंहानां दुर्बलेन बलीयसाम् ।
आमिषं विघसाशेन तद्वद्राज्यं हि नो हृतम् ।। ४
धर्मलेशप्रतिच्छन्नः प्रभवं धर्मकामयोः ।
अर्थमुत्सृज्य किं राजन् दुःखेषु परितप्यसे ।। ५
भवतोऽनवधानेन राज्यं नः पश्यतां हृतम् ।
अहार्यमपि शक्रेण गुप्तं गाण्डीवधन्वना ।। ६
कुणीनामिव बिल्वानि पंगूनामिव धेनवः ।
हृतमैश्वर्यमस्माकं जीवतां भवतः कृते ।। ७
भवतः प्रियमित्येवं महद् व्यसनमीदृशम् ।
धर्मकामे प्रतीतस्य प्रतिपन्नाः स्म भारत ।। ८
कर्षयामः स्वमित्राणि नन्दयामश्च शात्रवान् ।
आत्मानं भवतां शास्त्रैर्नियम्य भरतर्षभ ।। ९
यद्वयं न तदैवैतान्धार्तराष्ट्रान्निहन्महि ।
भवतः शास्त्रमादाय तन्नस्तपति दुष्कृतम् ।। १०
भवान् धर्मो धर्म इति सततं व्रतकर्शितः ।
कच्चिद्राजन्न निर्वेदादापन्नः क्लीबजीविकाम् ।। १३
अस्मानमी धार्तराष्ट्राः क्षममाणानलं सतः ।
अशक्तानिव मन्यन्ते तत् दुःखं नाहवे वधः ।। १६
तत्र चेत् युध्यमानानामजिह्ममनिवर्तिनाम् ।
सर्वशो हि वधः श्रेयान् प्रेत्य लोकान् लभेमहि । १७

अथवा वयमेवैतान् निहत्य भरतर्षभ ।
आददीमहि गां सर्वां तथापि श्रेय एव नः ।। १८
आत्मार्थं युध्यमानानां विदिते कृत्यलक्षणे ।
अन्यैरपि हृते राज्ये प्रशंसैव न गर्हणा ।। २०
कर्षणार्थो हि यो धर्मो मित्राणामात्मनस्तथा ।
व्यसनं नाम तद्राजन् न धर्मः स कुधर्म तत् ।। २१
सर्वथा धर्मनित्यं तु पुरुषं धर्मदुर्बलम् ।
त्यजतस्तात धर्माथौ प्रेतं दुःखसुखे यथा ।। २२
यस्य धर्मो हि धर्मार्थं क्लेशभाङ्न स पण्डितः ।
न स धर्मस्य वेदार्थं सूर्यस्यान्धः प्रभामिव ।। २३
अतिवेलं हि योऽर्थार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
स वध्यः सर्वभूतानां ब्रह्महेव जुगुप्सितः ।। २५
सततं यश्च कामार्थी नेतरावनुतिष्ठति ।
मित्राणि तस्य नश्यन्ति धर्मार्थाभ्यां च हीयते ।। २६
तस्माद्धर्मार्थयोर्नित्यं न प्रमाद्यन्ति पण्डिताः ।
प्रकृतिः सा हि कामस्य पावकस्यारणिर्यथा ।। २८
सर्वथा धर्ममूलोर्थो धर्मश्चार्थपरिग्रहः ।
इतरेतरयोर्नीतौ विद्धि मेघोदधी यथा ।। २९
दानं यज्ञाः सतां पूजा वेदधारणमार्जवम् ।
एष धर्मः परो राजन् बलवान् प्रेत्य चेह च ।। ४६
एष नार्थविहीनेन शक्यो राजन् निषेवितुम् ।
अखिलाः पुरुषव्याघ्र गुणाः स्युर्यद्यपीतरे ।। ४७
धर्ममूलं जगद्राजन् नान्यत् धर्माद् विशिष्यते ।
धर्मश्चार्थेन महता शक्यो राजन् निषेवितुम् ।। ४८
न चार्थो भैक्ष्यचर्येण नापि क्लैब्येन कर्हिचित् ।
वेत्तुं शक्यः सदा राजन् केवलं धर्मबुद्धिना ।। ४९
प्रतिषिद्धा हि ते याञ्चा यया सिध्यति वै द्विजः ।
तेजसैवार्थलिप्सायां यतस्व पुरुषर्षभ ।। ५०
भैक्ष्यचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका ।
क्षत्रियस्य विशेषेण धर्मस्तु बलमौरसम् ।। ५१
स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व जहि शत्रून् समागतान् ।
धार्तराष्ट्रवनं पार्थ मया पार्थेन नाशय ।। ५२

प्रजापालनसंभूतं फलं तव न गर्हितम् ।
एष ते विहितो राजन् धात्रा धर्मः सनातनः ॥ ५५
तस्मादपचितः पार्थ लोके हास्यं गमिष्यसि ।
स्वधर्माद्धि मनुष्याणां चलनं न प्रशस्यते ॥ ५६
न हि केवलधर्मात्मा पृथिवीं जातु कश्चन ।
पार्थिवो व्यजयद्राजन्न भूतिं न पुनः श्रियम् ॥ ५८
जिह्वां दत्वा बहूनां हि क्षुद्राणां लुब्धचेतसाम् ।
निकृत्या लभते राज्यमाहारमिव शल्यकः ॥ ५९
भ्रातरः पूर्वजाताश्च सुसमृद्धाश्च सर्वशः ।
निकृत्या निर्जिता देवैरसुराः पार्थिवर्षभ ॥ ६०
एवं बलवतः सर्वमिति बुध्वा महीपते ।
जहि शत्रून्महाबाहो परां निकृतिमास्थितः ॥ ६१
न ह्यर्जुनसमः कश्चित् युधि योधो धनुर्धरः ।
भविता वा पुमान्कश्चिन्मत्समो वा गदाधरः ॥ ६२
सर्वथा संहतैरेव दुर्बलैर्बलवानपि ।
अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरैरिव ॥ ७०
यथा राजन्प्रजाः सर्वाः सूर्यः पाति गभस्तिभिः ।
अत्ति चैव तथैव त्वं सदृशः सवितुर्भव ॥ ७१
एतच्चापि तपो राजन् पुराणमिति नः श्रुतम् ।
विधिना पालनं भूमेर्यत्कृतं नः पितामहैः ॥ ७२
न तथा तपसा राजँल्लोकान्प्राप्नोति क्षत्रियः ।
यथा सृष्टेन युद्धेन विजयेनेतरेण वा ॥ ७३
अपेयात्किल भा सूर्याल्लक्ष्मीश्चन्द्रमसस्तथा ।
इति लोको व्यवसितो दृष्ट्वेमां भवतो व्यथाम् ॥ ७४
भवतश्च प्रशंसाभिर्निन्दाभिरितरस्य च ।
कथा युक्ताः परिषदः पृथग्राजन्समागताः ॥ ७५
इदमभ्यधिकं राजन् ब्राह्मणाः कुरवश्च ते ।
समेताः कथयन्तीह मुदिताः सत्यसंधताम् ॥ ७६
यन्न मोहान्न कार्पण्यात् न लोभान्न भयादपि ।
अनृतं किंचिदुक्तं ते न कामान्नार्थकारणात् ॥ ७७
यदेनः कुरुते किंचिद्राजा भूमिमवाप्नुवन् ।
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥ ७८

ब्राह्मणेभ्यो ददन्ग्रामान्गाश्च राजन्सहस्रशः ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यस्तमोभ्य इव चंद्रमाः ॥ ७९
पौरजानपदाः सर्वे प्रायशः कुरुनन्दन ।
सवृद्धबालसहिताः शंसन्ति त्वां युधिष्ठिर ॥ ८०
श्वदृतौ क्षीरमासक्तं ब्रह्म वा वृषले यथा ।
सत्यं स्तेने बलं नार्यां राज्यं दुर्योधने तथा ॥ ८१
इति लोके निर्वचनं पुरश्चरति भारत ।
अपि चैताः स्त्रियो बालाः स्वाध्यायमधिकुर्वते ॥ ८२
इमामवस्थां च गते सहास्माभिररिंदम ।
हन्त नष्टाः स्म सर्वे वै भवतोपद्रवे सति । ८३
स भवान्रथमास्थाय सर्वोपकरणान्वितम् ।
त्वरमाणोभिनिर्यातु विप्रेभ्योऽर्थविभावकः ॥ ८४
वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानद्यैव गजसाह्वयम् ।
अस्त्रविद्भिः परिवृतो भ्रातृभिर्दृढधन्विभिः ॥ ८५
आशीविषसमैर्वीरैर्मरुद्भिरिव वृत्रहा ।
अमित्रांस्तेजसा मृद्गन्नसुरानिव वृत्रहा ॥
श्रियमादत्स्व कौन्तेय धार्तराष्ट्रान्महाबल ॥ ८६
न हि गाण्डीवमुक्तानां शराणां गार्ध्रवाससाम् ।
स्पर्शमाशीविषाभानां मर्त्यः कश्चन संसहेत् ॥ ८७
न स वीरो न मातंगो न च सोऽश्वोस्ति भारत ।
यः सहेत गदावेगं मम क्रुद्धस्य संयुगे ॥ ८८
सृंजयैः सह कैकेयैर्वृष्णीनां वृषभेण च ।
कथंस्विद्युधि कौन्तेय न राज्यं प्राप्नुयामहे ॥ ८९
—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३३

अस्माभिरुषिताः सम्यग्वने मासास्त्रयोदश ।
परिमाणेन तान्पश्य तावतः परिवत्सरान् ॥ ३२
अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
पूतिकानिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥ ३३
अथवाऽनडुहे राजन्साधवे साधुवाहिने ।
सौहित्यदानादेतस्मादेनसः प्रतिमुच्यते ॥ ३४
तस्माच्छत्रुवधे राजन् क्रियतां निश्चयस्त्वया ।
क्षत्रियस्य हि सर्वस्य नान्यो धर्मोऽस्ति संयुगात् ॥ ३५
—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३५

"सत्पुरुषांना उचित असलेलें व धर्माला अनुसरून असलेलें राजसिंहासन स्वाधीन करून घेण्याची खटपट करा. धर्म, काम व अर्थ यांपासून वंचित झालेल्या अवस्थेंत आपण तपोवनांत राहण्यांत काय लाभ आहे? आपलें राज्य कांहीं दुर्योधनानें धर्मानें, सज्जनपणानें अथवा पराक्रमानें जिकलेलें नाहीं. तें त्यानें कपटद्यूतानें जिकलें आहे. कोल्ह्यानें सिंहाचा भाग घ्यावा अथवा कुत्र्यानें मांस पळवावें त्याप्रमाणें आम्हां बलवंतांचें राज्य त्या दुर्बलानें हरण केलें आहे. धर्माच्या लहान अंशाच्या नांवाखालीं धर्म व काम ज्याच्यापासून उत्पन्न होतात तो अर्थ सोडून देऊन व्यर्थ दुःखांत कां होरपळतां? गाण्डीवधारी अर्जुनानें संरक्षिलेलें आपलें राज्य इन्द्रालादेखील हरण करणें अशक्य होतें. केवळ तुमच्या अनवधानानें पाहतां पाहतां आमच्या डोळ्यांदेखत तें गेलें आहे. हात लुळे असलेल्या माणसाजवळून बिल्वफळें न्यावीं अथवा पङ्गू माणसाच्या गायी पळवाव्या त्याप्रमाणें केवळ तुमच्यामुळें आम्ही जिवंत असतां आमचें राज्य गेलें. धर्म साधण्याच्या इच्छेनें तुम्ही हें मोठें संकट स्वतःवर ओढवून घेतलें व केवळ तुम्हांला बरें वाटावें म्हणून आम्ही विपत्ति सहन करीत आहोंत. आम्ही आमच्या मित्रांना दुःख देऊन शत्रूंना मात्र आनंदित करीत आहोंत. कारण तुमच्या शास्त्रनियमांनीं आम्हीच स्वतःला बांधून घेतलें आहे. त्याच वेळीं आम्ही धृतराष्ट्रपुत्रांना जें ठार मारलें नाहीं त्याचें कारण केवळ तुमचे शास्त्रनियम होत. पण असें करण्यांत आम्ही मोठें दुष्कृत्य केलें आहे व त्याचाच परिणाम म्हणून हें दुःख आम्ही भोगीत आहोंत. आपण धर्म धर्म म्हणून भलत्याच कल्पनांनीं स्वतःला त्रास करून घेत निराश मनानें, एखाद्या षंढाप्रमाणें तर वागत नाहीं ना? आपण धृतराष्ट्रपुत्रांना क्षमा करावी म्हणून सहनशीलता दाखवितों. पण त्यामुळें ते मात्र आपल्याला अशक्त समजतात. ही गोष्ट जितकी दुःखाची आहे तितकें युद्धांत ठार होणें देखील दुःखाचें नाहीं. निष्कपट रीतीनें रणाला पाठ न दाखवितां आपल्या हक्कासाठीं लढत असतां मृत्यु आला तर स्वर्ग मिळेल व आम्हींच आमच्या शत्रूंना ठार मारलें तर साऱ्या पृथ्वीचें राज्य उपभोगूं. यांत उभयपक्षीं कल्याणच आहे. स्वतःच्या हक्कासाठीं

आवश्यक कर्तव्य म्हणून लढत असतां शत्रूनें आपणांस जिंकून आपलें राज्य घेतलें तरीदेखील ती निंदास्पद गोष्ट नसून भूषणास्पदच आहे. जो धर्म आपण व आपले मित्र यांना केवळ कष्टच देत असतो तो धर्म नसून कुधर्म होय. नेहमीं धर्म धर्म करून एक प्रकारचें धर्म-दुर्बलत्व आलेल्या माणसाला, प्रेताला ज्याप्रमाणें सुखदुःखें सोडून जातात त्याचप्रमाणें धर्म व अर्थ सोडून जात असतात. प्रयोजनाकडे न पाहतां जो केवळ धर्म धर्म करीत बसतो तो शाहणा नसून केवळ क्लेशभागी होतो. अंधाला ज्याप्रमाणें सूर्याचा प्रकाश कळत नाहीं त्याचप्रमाणें त्याला धर्माचें रहस्य कळत नाहीं. तसेंच जो धर्म व व काम सोडून स्वार्थीपणानें केवळ अर्थ अर्थ करीत बसतो तो ब्रह्म-हत्येसारखें घाणेरडें पाप करणारा असून सर्व प्राणिमात्रांना वध्य आहे. जो धर्म व अर्थ सोडून कामाच्याच पाठीमागें लागतो त्याचे धर्म व अर्थ तर नाश पावतातच, पण मित्रही त्याला सोडून जातात. दान, यज्ञ, संतांची पूजा, वेदधारण व आर्जव हेंच धर्माचें स्वरूप असून हा श्रेष्ठ धर्म इहपरलोकीं कल्याणकारक आहे. पण हे पुरुषव्याघ्रा, इतर सर्व सद्गुण अंगांत असूनही ज्याच्याजवळ संपत्ति नाहीं त्याला ह्या धर्माचें अनुष्ठान कधींही करतां येणें शक्य नाहीं. जगताचें धर्म हेंच मूळ असून त्यांपेक्षां दुसरें कांहींही श्रेष्ठ नाहीं. 'पण पुष्कळ संपत्तीवांचून धर्माचें अनुष्ठानच अशक्य आहे. पण हे राजा, केवळ धर्मबुद्धि ठेवून भिक्षा मागण्यानें वा षंढासारखें वाग-ल्यानें अर्थप्राप्ति कधींही होणार नाहीं. जिच्यापासून केवळ ब्राह्मणां-च्याच इच्छा सफळ होतात ती भिक्षा मागण्याची वृत्ति धर्मानेंच तुला बंद केली आहे. पराक्रमानें संपत्ति मिळविणें हा एकच मार्ग तुझ्यासाठीं मोकळा आहे. ब्राह्मणाप्रमाणें भिक्षा मागणें अथवा वैश्य-शूद्राप्रमाणें जीवन जगणें क्षत्रियाला धर्मानें सांगितलेलें नाहीं. बाहु-बळाच्या भरंवशावर स्वतःचें उपजीवन चालविणें हेंच क्षत्रियाला विहित आहे. स्वधर्माप्रमाणें वाग, आक्रमण करणाऱ्या आपल्या शत्रूंना ठार मार व मी व अर्जुन ह्यांच्या साहचानें धृतराष्ट्रपुत्रांचें हें वन नष्ट करून टाक. प्रजापालनानें मिळणारें पुण्यफळ हा तुझा वर्णधर्म होय. तुला ह्या मार्गाला निन्दास्पद म्हणतां येणार नाहीं.

परमेश्वरानेंच तुझ्यासाठीं हा शाश्वत धर्म सांगितलेला आहे. स्वधर्मापासून चळणें मुळींच प्रशंसनीय नाहीं. तूं आपल्या धर्मापासून चळलास कीं लोक तुझा उपहासच करतील. केवळ धर्म धर्म करीत बसणाऱ्या कोणत्याही राजाला आजपर्यंत पृथ्वी, कल्याण व संपत्ति यांची प्राप्ति झालेली नाहीं. व्याध ज्याप्रमाणें आपला आहार मिळवितो त्याचप्रमाणें लोभी व क्षुद्र लोकांना लोभ दाखवून वंचनेनेंच कुणालाही राज्य मिळत असतें. स्वतःपेक्षां ज्येष्ठ असलेल्या व सर्व दृष्टींनीं समृद्ध असलेल्या आपल्या बन्धूंना देवांनीं देखील वंचनेनेंच जिंकिलें व राज्य मिळविलें आहे. सामर्थ्यसंपन्न लोक असेंच करीत असतात हें ओळखून भेदनीतीच्या उपायानें तूं आपल्या शत्रूंना ठार मार. अर्जुनासारखा धनुर्धर कुणीही नाहीं व जगांत माझ्यासारखा गदाधरही कुणी नाहीं. मानसिक बळाच्या भरंवशावर युद्धासारखीं मोठीं कामें पार पडत असतात. नुसत्या सैन्यबळानें व उत्साहानें कांहीं होत नाहीं. अत्यंत संघटित होऊन केवळ संघटनेच्या भरंवशावर दुर्बल लोक देखील बलवान् शत्रूला ठार मारूं शकत असतात. दुर्बल मधमाशा देखील मध चोरणाऱ्याचा विनाश करीत नाहींत काय? सूर्य ज्याप्रमाणें आपल्या किरणांनीं जलशोषण करतो व पुन्हां वर्षाव करून लोकांचें रक्षण करतो, त्याप्रमाणें तूं आज पराक्रम कर व प्रजांचें परिपालन करून त्यांना आनंद दे. आपल्या पूर्वजांनीं केलें त्याप्रमाणें विधिपूर्वक भूमीचें परिपालन करणें ही एक सनातन तपश्चर्याच आहे. ज्याप्रमाणें युद्ध, विजय व पालन या धर्ममार्गानें क्षत्रियाला सद्गति मिळते त्याप्रमाणें त्याला तपश्चर्येनें सद्गति मिळूं शकत नाहीं. तुझी ही व्यथा पाहून लोकांना, प्रभा सूर्याला व ज्योत्स्ना चंद्राला सोडून गेल्यासारखें दुःख होतें. तूं अत्यंत लोकप्रिय आहेस. प्रजा तुझ्यावर प्रसन्न आहे. प्रत्येक ठिकाणीं लोक जमून तुझी स्तुति व तुझ्या शत्रूंची निन्दा करीत असतात. सारे ब्राह्मण व कुरुकुलांतील लोक तुझ्या सत्यसंधतेची प्रशंसा करीत असतात. मोह, कार्पण्य, लोभ, भय, काम व संपत्तीची अभिलाषा यांपैकीं कोणत्याही कारणास्तव तूं कधीं खोटें बोलूं शकला नाहींस असें लोकांचें मत आहे. राज्य मिळवितांना राजाला जें कांहीं पाप

लागतें तें विपुल दक्षिणा देऊन यज्ञ केल्यानें व विद्वान् ब्राह्मणांना खूप गोधन व सहस्रावधि अग्रहार दिल्यानें पार नाहींसें होतें. चंद्र अंधाराला नाहींसें करतो त्याचप्रमाणें या कृत्यांनीं मिळणारी कीर्ति सर्व दोषांना नाहींसें करतें, सारे पौरजानपद व वृद्धबालप्रजाजन आपणच राजा व्हावें अशी इच्छा करतात. कुत्र्याला खीर, चांडालाला वेद, चोराला सत्य व स्त्रीला बल असावें तसेंच दुर्योधनासारख्या अधमाला राज्य असणें सर्वथा अयोग्य आहे असें स्त्रिया व मुलांसुद्धां सर्व प्रजाजन म्हणत असतात. प्रजांनीं तुझ्या बाबतींत इतकी अपार निष्ठा दाखविली असतां तूं जर नुसताच बसून राहशील तर सर्वांचाच अकारण सर्वनाश होईल. म्हणून आपला रथ सज्ज करून व ब्राह्मणांकडून स्वस्तिवाचन करवून आजच हस्तिनापुरावर चढाई कर. आम्हां दृढधनुर्धारी, अस्त्रज्ञ व सर्पाप्रमाणें भयंकर अशा बंधूंनीं परिवेष्टित अशा स्थितींत तूं मरुद्गणांनीं परिवेष्टित अशा महेंद्राप्रमाणें शोभशील. महेंद्रानें असुरांना ठार मारावें त्याप्रमाणें आपल्या पराक्रमानें शत्रूंना ठार मारून धृतराष्ट्रपुत्रांपासून तूं आपलें राज्य हिसकावून घे. गांडीव धनुष्यापासून सुटलेले व सर्पाप्रमाणें भयंकर असलेले अर्जुनाचे गार्धपत्र नांवाचे बाण सहन करूं शकेल असा कुणीही मनुष्य पृथ्वीवर नाहीं. त्याचप्रमाणें युद्धांत क्रुद्ध झालेल्या माझा गदावेग सहन करूं शकणारा वीर पुरुष, हत्ती किंवा अश्व अजून जन्मालाच यावयाचा आहे. सृंजय, कैकेय व भगवान् श्रीकृष्ण यांच्यासहित युद्ध करीत असतां आपल्याला राज्य मिळणार नाहीं असें तुला वाटतें काय ? आपण अरण्यांत तेरा महिने घालविले आहेत. पूतिका ज्याप्रमाणें सोमाच्या प्रतिनिधि असतात, त्याचप्रमाणें महिने हे वर्षाचे प्रतिनिधि होऊं शकतात असें विद्वानांचें मत आहे. तेव्हां पूर्ण झालेले तेरा महिने म्हणजे तेरा वर्षेंच होत असें समजून वचनमुक्त व्हावयास हरकत नाहीं. तरीही तुला पाप वाटलेंच तर धर्मशास्त्रानुसार चांगल्या बैलाला भरपूर चारा घालून तुला पापापासून मुक्त होतां येईल. म्हणून हे राजा, शत्रुवधाचा तूं निश्चय कर. क्षत्रियाचा युद्धावांचून दुसरा कोणताही धर्म नाहीं."

असें हें भीमाचें माणसासारखें तत्त्वज्ञान आहे. श्रीकृष्णाच्या "शठं प्रति शाठ्यं" या तत्त्वाचें यथावत् आचरण करण्याचा त्याचा आत्मप्रत्ययही अत्यंत विलोभनीय आहे. महान् साहस व मोडलों तरी नमणार नाहीं ही वीरवृत्ति भीमसेनाच्या नसांनसांतून खेळते.

मोडेन पण नमणार नाहीं

राजा धृतराष्ट्रानें भीमसेनाचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत त्याच्या मोडेन पण वाकणार नाहीं, या प्रवृत्तीचा स्पष्ट उल्लेख आहेच. भीमाच्या या प्रवृत्तीचीं अनेक उदाहरणें महाभारतांत आहेत. द्रोणपर्वांत या प्रवृत्तीचें मोठें विलक्षण उदाहरण आलें आहे. आचार्य द्रोणांचा धृष्टद्युम्नानें वध केल्यानंतर त्या भयानक वधाची वार्ता कळतांच द्रोणपुत्र अश्वत्थामा अतिशय संतापला व त्यानें पांडव सैन्याच्या विनाशासाठीं नारायणास्त्राचा प्रयोग केला. नारायणास्त्र हें असें विलक्षण अस्त्र होतें कीं त्याचा विघात दुसऱ्या कोणत्याही अस्त्रानें होण्यासारखा नव्हता. वाहन सोडून शस्त्र खालीं ठेवून व हात जोडून उभें राहाणें हा एकच तें अस्त्र शांत करण्याचा मार्ग होता. भगवान् श्रीकृष्णांनीं पांडव सैन्याला तशी आज्ञा केली व स्वतःचीं शस्त्रें खालीं ठेवून अर्जुनासहित ते स्वतः रथाखालीं उतरून उभे राहिले. त्यांच्या आज्ञेनुसार सर्वांनीं शस्त्रें खालीं ठेवलीं. पण भीमसेनाला तो साराच प्रकार अत्यंत अपमानास्पद वाटला. ज्याचा विघात होऊं शकत नाहीं असें अस्त्र जगांत असूं शकतें यावर त्याचा मुळींच विश्वास नव्हता व शत्रूचें अस्त्र केवढेंही भयानक असलें तरी त्याच्यासमोर हात जोडून उभें राहणें हें त्याला मरणाहूनही अति दुःखदायक वाटलें. श्रीकृष्ण मोठे देव असले तरी ते सांगतील त्या मानभंगाच्या गोष्टी मान्य करावयास त्याचें मन मुळींच तयार होईना. अर्जुनासारखा आपला भाऊ व इतरही सारे लोक वेड्यासारखे आपलीं शस्त्रें खालीं ठेवून द्रोणपुत्र अश्वत्थाम्यासारख्या शत्रूसमोर नम्रपणें उभे राहिले आहेत हें पाहतांच त्याचा संताप अनावर झाला. श्रीकृष्णांचा अनादर करून तो सर्व सैन्यासमोर येऊन उभा राहिला व मोठ्यानें गर्जना करून म्हणूं लागला:–

न कथंचन शस्त्राणि मोक्तव्यानीह केनचित् ।
अहमावारयिष्यामि द्रोणपुत्रास्त्रमाशुगैः ।। ४५
गदयाऽप्यनया गुर्व्या हेमविग्रहया रणे ।
कालवत् प्रहरिष्यामि द्रौणेरस्त्रं विशातयन् ।। ४६
न हि मे विक्रमे तुल्यः कश्चिदस्ति पुमानिह ।
यथेव सवितुस्तुल्यं ज्योतिरन्यन्न विद्यते ।। ४७
पश्यतेमौ हि मे बाहू नागराजकरोपमौ ।
समर्थौ पर्वतस्यापि शैशिरस्य निपातने ।। ४८
नागायुतसमप्राणो ह्यहमेको नरेष्विह ।
शक्रो यथाऽप्रतिद्वन्द्वो दिवि देवेषु विश्रुतः ।। ४९
अद्य पश्यत मे वीर्यं बाह्वोः पीनांसयोर्युधि ।
ज्वलमानस्य दीप्तस्य द्रौणेरस्त्रस्य वारणे ।। ५०
यदि नारायणास्त्रस्य प्रतियोद्धा न विद्यते ।
अद्यैतत्प्रतियोत्स्यामि पश्यत्सु कुरुपाण्डुषु ।। ५१
अर्जुनार्जुन बीभत्सो न न्यस्यं गाण्डिवस्त्वया ।
शशाङ्कस्येव ते पङ्को नैर्मल्यं पातयिष्यति ।। ५२

—महाभारत द्रोणपर्व अध्याय १९९

"कुणीही आपलीं शस्त्रें टाकण्याचें कारण नाहीं. मीं माझ्या बाणांनीं द्रोणपुत्राच्या अस्त्राचें निवारण करतों. अथवा माझ्या या सोन्याचें काम केलेल्या भयानक गदेनें कालाप्रमाणें प्रहार करून त्याचें अस्त्राचें सामर्थ्य संपवितों. ज्याप्रमाणें सूर्याच्या तोडीचें तेज नाहीं त्याचप्रमाणें माझ्या तोडीचा कुणीही पराक्रमी पुरुष नाहीं. माझे हे हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पुष्ट बाहू पहा. ते पर्वत उचलून फेकावयास सुद्धां समर्थ आहेत. सर्व माणसांत माझ्याच अंगीं दहा सहस्र हत्तींचें बळ आहे. महेन्द्राला ज्याप्रमाणें प्रतियोद्धा नाहीं त्याचप्रमाणें मलाही प्रतियोद्धा नाहीं. माझ्या ह्या पुष्ट बाहूंचें बळ पहा. मी द्रौणीच्या या प्रज्वलित अस्त्राचें निवारण करीन. नारायणास्त्राला प्रतियोद्धा नाहीं असें म्हणतात. साऱ्या कौरवपाण्डवांसमक्ष मीं त्याचा प्रतियोद्धा होतों. अर्जुना, अर्जुना हे बीभत्सो, जरा थांब. तूं आपलें गाण्डीव धनुष्य मुळींच टाकूं नकोस. चंद्रावर कलंक यावा त्याप्रमाणें तुझ्या धवल यशावर निष्कारण कलंक येईल." हें ऐकतांच अर्जुनानें

भीमसेनाला समजाविण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचें मुळींच न ऐकतां संतापानें तो अश्वत्थाम्याच्या अंगावर धांवून गेला. अश्वत्थाम्याला तें हवेंच होतें. त्या अस्त्रानें अभिमंत्रित असे एकाहून एक तीक्ष्ण बाण त्यानें भीमाच्या अंगावर टाकावयास प्रारंभ केला. त्याबरोबर तें अस्त्र अधिकच प्रज्वलित झालें. व भीम जों जों आक्रमण करूं लागला तों तों अधिक प्रदीप्त होऊन अस्त्राच्या तेजानें भीमाला वेढून टाकलें. तो भयंकर प्रकार पाहतांच सारी पाण्डवपक्षीय मंडळी थरकांपून उठली. अर्जुनानें भीमाचें त्या अग्नीपासून संरक्षण व्हावें म्हणून त्याच्या शरीराभोवतीं वारुणास्त्राचा परकोट उभारण्याचा प्रयत्न केला. पण त्या अस्त्रदेवतेसमोर अर्जुन अगदीं क्षुद्र ठरत होता. त्याच्या वारुणास्त्राचा कांहींही उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं श्रीकृष्ण व अर्जुन भीमाला वांचविण्यासाठीं त्या भयानक अग्नींतून वाट काढीत त्याच्याजवळ गेले. व तो ऐकेचना म्हणून जबरदस्तीनें त्याचे हात धरून त्याला रथाखालीं ओढूं लागले. महाभारतांत ह्या साऱ्या प्रकाराचें मोठें हास्यकारक वर्णन आहे. तें पुढीलप्रमाणें—

ततश्चकृषतुर्भीमं सर्वशस्त्रायुधानि च ।
नारायणास्त्रशान्त्यर्थं नरनारायणौ बलात् ।। १३
आकृष्यमाणः कौन्तेयो नदत्येव महारवम् ।
वर्धते चैव तद्घोरं द्रौणेरस्त्रं सुदुर्जयम् ।। १४
तमब्रवीत् वासुदेवः किमिदं पाण्डुनन्दन ।
वार्यमाणोऽपि कौन्तेय यद्युद्धान्न निवर्तसे ।। १५
यदि युद्धेन जेयाः स्युरिमे कौरवनन्दनाः ।
वयमप्यत्र युध्येम तथा चेमे नरर्षभाः ।। १६
रथेभ्यस्त्ववतीर्णाः स्म सर्व एव हि तावकाः ।
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय रथात्तूर्णमपाक्रम ।। १७
एवमुक्त्वा तु तं कृष्णो रथाद् भूमिमवर्तयत् ।
निःश्वसन्तं यथा नागं क्रोधसंरक्तलोचनम् ।। १८
यदाऽपकृष्टः स रथान्न्यासितश्चायुधं भुवि ।
ततो नारायणास्त्रं तत्प्रशान्तं शत्रुतापनम् ।। १९

—महाभारत द्रोणपर्व अध्याय २००

"नंतर नारायणास्त्राच्या शान्तीसाठीं श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांनीं भीमाच्या हातांतून बळानें सारीं शस्त्रें काढून घेतलीं व त्याला ओढून बळानें रथाखालीं उतरविलें. भीम त्यांच्या हातांतून सुटण्याची धडपड करूं लागला. पण त्याला कांहीं सुटतां येईना. शेवटीं आपण मुळींच नमलों नाहीं हें दाखविण्यासाठीं तो जोरजोरानें गर्जना करूं लागला. तों त्याच्या त्या गर्जनेनें अश्वत्थाम्याचें तें घोर अस्त्र अधिकाधिक प्रज्वलित व दाहक होऊं लागलें. शेवटीं भगवान् श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले, "भीमा हा काय पोरकटपणा आहे ? आम्ही वारंवार तुझें निवारण करीत असतां तूं युद्धापासून निवृत्त होत नाहींस याचा अर्थ काय ? जर युद्धानें विजय संपादन करतां आला असता तर आम्ही अथवा बाकीचे सर्व लोक लढल्यावांचून राहिलों असतों काय ? सर्व लोक रथांतून खालीं उतरून उभे राहिले आहेत. तुलाहि तसेंच उभें राहिलें पाहिजे." असें म्हणून श्रीकृष्णांनीं त्याला बळानें रथाखालीं उतरविलें. नाइलाज म्हणूनच तो उतरला खरा; पण सर्वस्वी इच्छेविरुद्ध वागावें लागल्यामुळें त्याचे डोळे रागानें अत्यंत आरक्त झाले होते व सर्पाप्रमाणें तो फूत्कार टाकीत होता. भीम रथाखालीं उतरतांच व त्यानें शस्त्रन्यास करतांच तें अस्त्र आपोआप शान्त झालें.

मानीपणा व ताठपणा यांचा भीमसेन हा मूर्तिमंत आविष्कार आहे. ज्यांच्यासमोर नम्र व्हावयास पाहिजे तेही शत्रु म्हणून समोर उभे राहिल्यावर तो त्यांच्यासमोर कधींहि नमला नाहीं. जयद्रथवधाच्या दिवशीं आचार्य द्रोणांच्या शकटव्यूहाचा भेद करावयास अर्जुन ज्या वेळीं गेला त्या वेळीं व्यूहद्वाराजवळच उभ्या असलेल्या आचार्य द्रोणांना गुरु म्हणून वन्दन करून व प्रदक्षिणा करून त्यांचा आशीर्वाद घेऊनच त्यानें व्यूहामध्यें प्रवेश केला असें वर्णन आहे. अर्जुन जाऊन पुष्कळ वेळ झाला तरी त्याची कांहींच वार्ता कळली नाहीं म्हणून युधिष्ठिरानें चिंतामग्न होऊन भीमसेनाला त्याच्या शोधार्थ पाठविलें. ज्याप्रमाणें अर्जुन आपणांस वन्दन करून गेला त्याचप्रमाणें भीमसेनही आपणांस वन्दन करील असें आचार्यांना वाटलें. पण तसें चिन्ह कांहींच दिसेना. शेवटीं स्वतः होऊनच आचार्य

द्रोणांनीं भीमसेनाला तसें सुचविलें. पण त्याचा काय परिणाम झाला असेल ? महाभारतकार म्हणतात :—

स मन्यमानस्त्वाचार्यो ममायं फाल्गुनो यथा ।
भीमः करिष्यते पूजामित्युवाच वृकोदरम् ।। ४४
भीमसेन न ते शक्या प्रवेष्टुमरिवाहिनी ।
मामनिर्जित्य समरे शत्रुमद्य महाबल ।। ४५
यदि ते सोऽनुजः कृष्णः प्रविष्टोऽनुमते मम ।
अनीकं न तु शक्यं मे प्रवेष्टुमिह वै त्वया ।। ४६
अथ भीमस्तु तच्छ्रुत्वा गुरोर्वाक्यमपेतभीः ।
क्रुद्धः प्रोवाच वै द्रोणं रक्तताम्रेक्षणस्त्वरन् ।। ४७
तवार्जुनो नानुमते ब्रह्मबन्धो रणाजिरम् ।
प्रविष्टः स हि दुर्धर्षः शक्रस्यापि विशेद् बलम् ।। ४८
तेन वै परमां पूजां कुर्वता मानितो ह्यसि ।
नार्जुनोऽहं घृणी द्रोण भीमसेनोऽस्मि ते रिपुः ।। ४९
पिता नस्त्वं गुरुर्बन्धुस्तथा पुत्रास्तु ते वयम् ।
इति मन्यामहे सर्वे भवन्तं प्रणताः स्थिताः ।। ५०
अद्य तद्विपरीतं ते वदतोऽस्मासु दृश्यते ।
यदि त्वं शत्रुमात्मानं मन्यसे तत्तथास्त्विह ।। ५१
एष ते सदृशं शत्रोः कर्म भीमः करोम्यहं ।
अथोद्भ्राम्य गदां भीमः कालदंडमिवान्तकः ।। ५२
द्रोणाय व्यसृजद्राजन् स रथादवपुप्लुवे ।
साश्वसूतध्वजं यानं द्रोणस्यापोथयत्तदा ।। ५३

—महाभारत द्रोणपर्व अध्याय १२७

स वध्यमानः समरे रथं द्रोणस्य मारिष ।
ईषायां पाणिना गृह्य प्रचिक्षेप महाबलः ।। १८
द्रोणस्तु सत्वरो राजन् क्षिप्तो भीमेन संयुगे ।
रथमन्यं समारुह्य व्यूहद्वारं ययौ पुनः ।। १९
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा भग्नोत्साहं गुरुं तदा ।
गत्वा वेगात् पुनर्भीमो धुरं गृह्य रथस्य तु ।। २०
तमप्यतिरथं भीमश्चिक्षेप भृशरोषितः ।
एवमष्टौ रथाः क्षिप्त्वा भीमसेनेन लीलया ।। २१

व्यदृश्यत निमेषेण पुनः स्वरथमास्थितः ।
दृश्यते तावकैर्योधैर्विस्मयोत्फुल्ललोचनैः ।। २२
तस्मिन् क्षणे तस्य यन्ता तूर्णमश्वानचोदयत् ।
भीमसेनस्य कौरव्यस्तदद्भुतमिवाभवत् ।। २३
ततः स्वरथमास्थाय भीमसेनो महाबलः ।
अभ्यद्रवत वेगेन तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।। २४

——महाभारत द्रोणपर्व अध्याय १२८

"अर्जुनानें ज्याप्रमाणें आपला सन्मान केला त्याचप्रमाणें भीमही आपला सन्मान करील असें वाटून आचार्य द्रोण भीमाला म्हणाले कीं, हे महाबला, मला जिकल्यावांचून तुला सैन्यांत प्रवेश करतां येणार नाहीं. तुझा विख्यात धाकटा बंधु अर्जुन माझी अनुमति घेऊनच सैन्यांत शिरला. तुला देखील तसेंच करतां येईल," हें ऐकतांच निर्भय भीमसेन क्रोधानें आपले नेत्र अधिकच आरक्त करून त्यांना म्हणाला, 'हे ब्राह्मणाधमा, तुझ्या अनुमतीनें अर्जुन तुझ्याच सैन्यांत शिरला ही शुद्ध थाप आहे. दुर्धर्ष अर्जुन इंद्राच्या देखील सैन्यांत शिरूं शकेल. मग तुझी कथाच काय ? गुरु म्हणून तुझा त्यानें सन्मान केला येवढेंच. पण मी अर्जुनाप्रमाणें दयाळू नाहीं. मी तुझा शत्रु भीम आहें. वास्तविक तूं आमचा गुरु असल्यामुळें आम्ही तुलाच पिता व सुहृद समजून व स्वतःला तुझे पुत्र समजून तुझ्यासमोर नेहमींच नम्र रहात होतों; पण तूं आपल्या पदवीला न शोभणारें वर्तन चालविलें आहेस. तूं जर स्वतःला आमचा शत्रु समजतोस तर तुझी इच्छा पूर्ण होवो." मी भीम तुझ्या शत्रू-प्रमाणेंच भयंकर कर्म करून दाखवितों. असें म्हणून अन्तकानें कालदण्ड फेकावा त्याप्रमाणें भीमानें आपली गदा फिरवून द्रोणांच्या अंगावर भिरकावली. ती येतांना पहातांच स्वतःला वांचविण्यासाठीं द्रोणांनीं रथाखालीं उडी घेतली व भीमाच्या त्या गदेनें अश्व, सूत व ध्वज यांसहित द्रोणांच्या रथाचें चूर्ण केलें. दुसरा रथ सज्ज करून व्यूहद्वारावर द्रोण येऊं लागले तों भीमासेनानें त्याही रथाची धुरा धरून तो फेकून दिला. तिसरा रथ सज्ज करून द्रोण आले तों भीमानें त्याही रथाची धुरा धरून तो उंच उचलून फेकून दिला.

सारे लोक आश्चर्यचकित होऊन पहात असतां याप्रमाणें एकंदर आठ वेळां द्रोणांचा रथ फेकून देऊन भीमानें त्यांचा उत्साह नष्ट केला. तेवढ्यांत अंतर साधून सारथ्यानें भीमाचा रथ त्याच्याजवळ आणला व त्यावर आरूढ होऊन द्रोण पुन्हां आपल्या जागीं येण्याच्या आंत भीम शकटव्यूहाचें अंतर तोडून बरेंच दूर आंत निघूनही गेला."

भयंकर क्रोध व प्रतिशोध यांची मूर्ति

विलक्षण साहस व अपार सामर्थ्य अंगांत असल्यामुळें व क्रोध हा स्थायीभाव असल्यामुळें ज्यांनीं ज्यांनीं भीमाला डिवचण्याचा प्रयत्न केला व त्याचा अपराध केला त्या त्या प्रत्येकाचा सूड घेण्याचा प्रसंग आल्यावर ज्याचें नुसतें स्मरण झाल्यावरही कातरांचें अंतःकरण कंपित होऊन जाईल अशा प्रकारानें त्यानें त्यांचा प्रतिशोध घेतला आहे. हिडिंब, बकासुर, जरासंध यांना ठार मारतांना व जयद्रथाची फटफजिती करतांना या विशिष्ट प्रकाराचें त्याचें स्वरूप स्पष्ट झालें आहे. पण अज्ञातवासांतील कीचकवधाच्या प्रकरणांत तें ज्या विदारक रीतीनें स्पष्ट झालें तितक्या विदारक रीतीनें केवळ दुःशासनाच्या वधाचें अपवादात्मक प्रकरण सोडून दुसरीकडे कुठेंही प्रकट झालें नाहीं. अल्प अपराध केल्यावर देखील तो सहन न व्हावा ही ज्याची मूलभूत प्रवृत्ति व जरासंधासारख्यालाही फाडून खाण्यासारखें ज्याचें अपार सामर्थ्य त्याच्या अंतःकरणाच्या लाक्षागृहाला कीचकानें अपमानाची जणूं मशालच लावली होती. त्या उन्मत्त सूतपुत्रानें भीमाचा सर्वश्रेष्ठ मानबिंदु असलेल्या द्रौपदीवर आपली पापदृष्टि रोखली, इतकेंच नव्हे तर भीमसेन पहात असतां त्याच्यासमोर कीचकानें द्रौपदीचे केस धरून तिच्या कमरेंत लाथ हाणली. तें दृश्य पहातांच भीमाच्या अंतरंगाचा केवढा तिळपापड उडाला असेल! महाभारतकार वर्णन करतात :--

> **तस्य भीमो वधं प्रेप्सुः कीचकस्य दुरात्मनः ।**
> **दंतैर्दन्तांस्तदा रोषान्निष्पिपेष महामनाः ॥ १४**
> **धूमच्छाया ह्यभजतां नेत्रे चोच्छ्रितपक्ष्मणी ।**
> **सस्वेदा भ्रुकुटी चोग्रा ललाटे समवर्तत ॥ १५**

हस्तेन ममृदे चैव ललाटं परवीरहा ।
भूयश्च त्वरितः क्रुद्धः सहसोत्थातुमैच्छत ।। १६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १६

"त्या दुरात्म्या कीचकाचा तत्काल वध करावा अशी इच्छा भीमाच्या अंतःकरणांत चमकली. रागानें देहभान विसरून त्यानें दांत एकमेकांवर कडकडा घासले. त्याचे नेत्र कलुषित झालेले दिसले. कपाळाला घाम येऊन त्याच्या भ्रुकुटी उग्र दिसूं लागल्या. आपला तळहात त्यानें कपाळावरून जोरानें घासला व त्याचा क्रोध वाढून कीचकाला ठार मारण्यासाठीं तो एकदम जागेवरून उठूं लागला. पण युधिष्ठिरानें त्याला आवरलें. ज्याचें नेतृत्व त्यानें मान्य केलें होतें, त्याच व्यक्तीनें त्याला आवरून त्याचा क्रोध मुळींच प्रकट होऊं दिला नाहीं. प्रस्फोट होऊं इच्छिणारा त्याच्या क्रोधाचा ज्वालामुखी याप्रमाणें त्या वेळीं थांबला तरी द्रौपदीनें रात्रीं महानसांत त्याची गांठ घेऊन त्याचा प्रस्फोट घडवून आणला. अपमानित अवस्थेंत भीमावांचून दुसरें कोणीही आपलें प्रिय करूं शकणार नाहीं अशी तिची खात्री होती. महाभारतकार म्हणतातः—

किं करोमि क्व गच्छामि कथं कार्यं भवेन्मम ।
इत्येवं चिन्तयित्वा सा भीमं वै मनसाऽगमत् ।। ४
नान्यः कर्ता ऋते भीमान्ममाद्य मनसः प्रियम् ।
तत उत्थाय रात्रौ सा विहाय शयनं स्वकम् ।। ५
प्राद्रवन्नाथमिच्छन्ती कृष्णा नाथवती सती ।
भवनं भीमसेनस्य क्षिप्रमायतलोचना ।। ६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय १७

"मी कुठें जाऊं? काय करूं? माझ्या अब्रूच्या संरक्षणासाठीं या दुष्टाला ताबडतोब ठार मारूं शकेल असा कोण आहे, याचा विचार करीत असतां तिच्या अंतःकरणाच्या फलकावर भीमाचीच रौद्र मूर्ति उभी राहिली. तशीच मध्यरात्रीं आपल्या शयनावरून उठून भीमसेनाच्या भवनाकडे द्रौपदी गेली. त्या वेळीं भीमसेन स्वस्थ झोपला होता. त्याच्या अंतःकरणाला लागेल असें बोलून द्रौपदीनें भीमसेनाला जागृत केलें. तिला त्या स्थितींत पाहातांच

भीमानें तिला म्हटलें कीं, द्रौपदी, तुझ्या सर्व विपत्तींत मीं तुझें संरक्षण केलें आहे. मीच तुझा खरा विश्वासपात्र आहें याची मला पूर्ण कल्पना आहे. तुला काय हवें तें सांग. तूं इतकी दुःखी कां ? द्रौपदीनें स्वतःचें हृदय मोकळें करून भीमाला आपल्या दुःखाचीं जीं कारणें सांगितलीं त्याचें विस्तृत वर्णन मी माझ्या द्रौपदीवरील व्याख्यानांत केलेंच आहे. द्रौपदीनें आपलें हृदय मोकळें करून त्याच्या छातीवर आपलें डोकें टेकलें. आपले घट्टे पडलेले हात त्याला दाखविले. ते तिचे दोन्ही हात आपल्या तोंडाजवळ नेऊन तो प्रचंड सामर्थ्यशाली भीमसेन एकाद्या दुर्बलाप्रमाणें रडूं लागला. बराच वेळ अश्रुपात करून तो तिला म्हणाला :—

धिगस्तु मे बाहुबलं गाण्डीवं फाल्गुनस्य च ।
यत्ते रक्तौ पुरा भूत्वा पाणी कृतकिणाविमौ ॥ १
सभायां तु विराटस्य करोमि कदनं महत् ।
तत्र मे कारणं भाति कौन्तेयो यत् प्रतीक्षते ॥ २
अथवा कीचकस्याहं पोथयामि पदा शिरः ।
ऐश्वर्यमदमत्तस्य क्रीडन्निव महाद्विपः ॥ ३
अपश्यं त्वां यदा कृष्णे कीचकेन पदा हताम् ।
तदैवाहं चिकीर्षामि मत्स्यानां कदनं महत् ॥ ४
तत्र मां धर्मराजस्तु कटाक्षेण न्यवारयत् ।
तदहं तस्य विज्ञाय स्थित एवास्मि भामिनि ॥ ५
यच्च राष्ट्रात् प्रच्यवनं कुरूणामवधश्च यः ।
सुयोधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ ६
दुःशासनस्य पापस्य यन्मया नाहृतं शिरः ।
तन्मे दहति गात्राणि हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ ७
मा धर्मं जहि सुश्रोणि क्रोधं जहि महामते ।
इदं तु समुपालम्भं त्वत्तो राजा युधिष्ठिरः ।
श्रृणुयाद्यदि कल्याणि कृत्स्नं जह्यात् स जीवितम् ॥ ८
धनंजयो वा सुश्रोणि यमौ वा तनुमध्यमे ।
लोकान्तरगतेष्वेषु नाहं शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ ९

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २१

" माझ्या बाहुबलाला व अर्जुनाच्या गाण्डीव धनुष्याला धिक्कार असो. तुझे आरक्त हात लोकांच्या घरीं कामें करीत असतां घट्टे पडून व्यथित होतात तर मग आमच्या पराक्रमांत अर्थ तरी काय आहे? विराटाच्या सभेंत आज मी मोठा भयंकर संहार केला असता पण केवळ युधिष्ठिरांनींच तो प्रकार होऊं दिला नाहीं. एकाद्या महान् गजराजाप्रमाणें, ऐश्वर्यमदानें उन्मत्त झालेल्या कीचकाचें मस्तक मीं माझ्या पायानें रगडून व तुडवून काढलें असतें. ज्या वेळीं कीचकानें तुला लाथ मारली त्या वेळीं मत्स्यांचें कंदन करण्याची कल्पना माझ्या मनांत चमकली. पण तेथें धर्मराजानें कटाक्षानें माझें निवारण केलें. त्यांची तशी इच्छा नाहीं हें पाहून मी स्वस्थ बसलों. ही एकच गोष्ट काय पण राज्यापासून भ्रष्ट होणें, कौरवांना ठार न मारणें, दुःशासन, शकुनि, कर्ण व दुर्योधन यांचीं मस्तकें न तोडणें या सर्व गोष्टींनीं माझ्या अंगाचा भडका उडालेला असून एकाद्या शल्याप्रमाणें या सर्व गोष्टी माझ्या हृदयांत टोचतात. पण काय करूं, युधिष्ठिराची तशी इच्छा नाहीं. तूं क्रोधाच्या भरांत आपल्या पतींची निंदा करण्याचा अधर्म करूं नकोस. क्रोध आवर. तूं आतां युधिष्ठिरांविषयीं जें बोललीस तें जर तूं त्यांच्यासमोर बोललीस तर युधिष्ठिर जिवंत रहाणार नाहींत. अर्जुन व नकुलसहदेवही जिवंत रहाणार नाहींत व द्रौपदी, माझ्या बंधूंवांचून मलाही जिवंत रहाणें अशक्य आहे. आतां कांहीं फार दिवस उरलेले नाहींत."

मा दीर्घं क्षम कालं त्वं मासमर्धं च संमितम् ।
पूर्णे त्रयोदशे वर्षे राज्ञां राज्ञी भविष्यसि । १७

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २१

दीर्घकालपर्यंत तुला हें सारें सहन करण्याचें यापुढें मुळींच कारण उरलेलें नाहीं. हा अत्यंत थोड्या अवधीचा प्रश्न आहे. केवळ पंधरा दिवस तूं थांब. आजपासून पंधराव्या दिवशीं आपलीं तेरा वर्षें पूर्ण होतांच तूं साम्राज्ञी होशील. पण द्रौपदी इतका वेळ थांबणें केवळ अशक्य होतें. तिनें त्याला स्पष्ट सांगितलें कीं माझ्या अब्रूचा प्रश्न पंधरा दिवसापर्यंत थांबणार नसून पुढच्या क्षणावर

येऊन ठेपला आहे. अब्रू गेलेल्या स्थितींत मी एक क्षणभरही जिवंत रहाणार नाहीं. मग खुशाल पंधरा दिवसपर्यंत तुम्ही थांबा व राज्य करीत बसा. कीचकानें उद्यांचा सूर्य पाहूं नये अशी माझी इच्छा आहे. त्याच्या अधीन होणें किंवा विष प्राशन करून मरून जाणें यांवाचून दुसरा कोणताच मार्ग माझ्यासमोर दिसत नाहीं, असें म्हणून भीमाच्या छातीवर मस्तक टेकवून ती आक्रंदन करूं लागली. महाभारतकार म्हणतात :—

इत्युक्त्वा प्रारुदत् कृष्णा भीमस्योरः समाश्रिता ।
भीमश्च तां परिष्वज्य महत्सान्त्वं प्रयुज्य च ।। ४९
आश्वासयित्वा बहुशो भृशमार्तां सुमध्यमाम् ।
हेतुतत्त्वार्थसंयुक्तैर्वचोभिर्द्रुपदात्मजाम् ।। ५०
प्रमृज्य वदनं तस्याः पाणिनाश्रुसमाकुलम् ।
कीचकं मनसाऽगच्छत् सृक्किणी परिसंलिहन् ।।
उवाच चैनां दुःखार्तां भीमः क्रोधसमन्वितः ।। ५१

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २१

भीम उवाच ।

तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ।
अद्य तं सूदयिष्यामि कीचकं सहबान्धवम् ।। १
अस्याः प्रदोषे शर्वर्याः कुरुष्वानेन सङ्गतम् ।
दुःखं शोकं च निर्धूय याज्ञसेनि शुचिस्मिते ।। २
यैषा नर्तनशालेह मत्स्यराजेन कारिता ।
दिवाऽत्र कन्या नृत्यन्ति रात्रौ यान्ति यथागृहम् ।। ३
तत्रास्ति शयनं दिव्यं दृढाङ्गं सुप्रतिष्ठितम् ।
तत्रास्य दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ।। ४
यथा च त्वां न पश्येयुः कुर्वाणां तेन संविदम् ।
कुर्यास्तथा त्वं कल्याणि यथा सन्निहितो भवेत् ।। ५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २२

याप्रमाणें बोलून द्रौपदी भीमसेनाच्या छातीवर डोकें ठेवून अश्रुपात करूं लागली असतां भीमानें तिला कुरवाळून तिचें सांत्वन केलें. नाना प्रकारें बोलून त्यानें तिचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला. आपल्या हातानें तिचे अश्रू पुसून कीचकाचा विचार मनांत

आणून अत्यंत संतापलेल्या भीमानें आपले ओठ चाटले व तो द्रौपदीला म्हणाला, " हे कल्याणि, मी त्या दुरात्म्या कीचकाला त्याच्या बांधवांसहित ठार मारतों. पण तूं एक युक्ति कर. दुःख व शोक गिळून टाकून आज सकाळींच कीचकाची तूं गांठ घे. व राजा विराटाच्या नृत्यशाळेंत तो येईल असा त्याच्याशीं संकेत कर. या मत्स्य राजाच्या नृत्यशाळेंत दिवसा मुली नृत्य शिकतात व त्या रात्रीं आपापल्या घरीं जातात. त्या ठिकाणीं एक मोठा दिव्य, दृढ व व्यवस्थित रीतीनें ठेवलेला असा मंचक आहे. त्या मंचकावरच मी कीचकाला त्याचे सारे पितामह दाखवितो. तूं गुप्तपणें त्याच्याशीं संकेत कर व त्याला नर्तनागारांत आणून सोड. पुढचें मी पाहीन." द्रौपदीनें त्याच्या इच्छेनुरूप कीचकाशीं संकेत केला. ठरलेल्या संकेताप्रमाणें कीचक नर्तनागारांत आला. भीम त्याच्या आधींच नर्तनागारांत येऊन बसला होता. तो आटोक्यांत येतांच भीमानें त्याचे केश धरून ओढले. साऱ्या रात्रभर त्या दोघांचें युद्ध झालें व शेवटीं भीमानें त्याला ठार मारलें. प्रतिशोधाच्या आगीनें संतप्त झालेल्या भीमसेनानें ज्या पद्धतीनें कीचकाला ठार मारलें तिचें वर्णन करीत असतां महाभारतकार म्हणतात :—

क्रोधाविष्टो विनिःश्वस्य पुनश्चैनं वृकोदरः।
जग्राह जयतां श्रेष्ठः केशेष्वेव तदा भृशम् ॥ ७२
गृहीत्वा कीचकं भीमो विरराज महाबलः ।
शार्दूलः पिशिताकाङक्षी गृहीत्वेव महामृगम् ॥ ७३
तत एनं परिश्रान्तमुपलभ्य वृकोदरः ।
योक्त्रयामास बाहुभ्यां पशुं रशनया यथा ॥ ७४
नदन्तं च महानादं भिन्नभेरीसमस्वनम् ।
भ्रामयामास सुचिरं विस्फुरन्तमचेतसम् । ७५
प्रगृह्य तरसा दोर्भ्यां कण्ठं तस्य वृकोदरः ।
अपीडयत कृष्णायास्तदा कोपोपशान्तये ॥ ७६
अथ तं भग्नसर्वाङगं व्याविद्धनयनाम्बरम् ।
आक्रम्य च कटीदेशे जानुना कीचकाधमम् ॥ ७७
अपीडयत बाहुभ्यां पशुमारममारयत् ।
तं विषीदन्तमाज्ञाय कीचकं पाण्डुनन्दनः ॥
भूतले भ्रामयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ७८

अथाहमनृणो भूत्वा भ्रातुर्भार्यापहारिणम् ।
शान्तिं लब्धोऽस्मि परमां हत्वा सैरन्ध्रिकण्टकम् ॥ ७९
इत्येवमुक्त्वा पुरुषप्रवीरस्तं कीचकं क्रोधसरागनेत्रः ।
आस्रस्तवस्त्राभरणं स्फुरन्तमुद्भ्रान्तनेत्रं व्यसुमुत्ससर्ज ॥ ८०
निष्पिष्य पाणिना पाणिं संदष्टौष्ठपुटं बली ।
समाक्रम्य च संक्रुद्धो बलेन बलिनां वरः ॥ ८१
तस्य पादौ च पाणी च शिरो ग्रीवां च सर्वशः ।
काये प्रवेशयामास पशोरिव पिनाकधृक् ॥ ८२
तं संमथितसर्वाङ्गं मांसपिण्डोपमं कृतम् ।
कृष्णाया दर्शयामास भीमसेनो महाबलः ॥ ८३
उवाच च महातेजा द्रौपदीं योषितां वराम् ।
पश्यैनमेहि पाञ्चालि कामुकोऽयं यथा कृतः ॥ ८४
एवमुक्त्वा महाराज भीमो भीमपराक्रमः ।
पादेन पीडयामास तस्य कायं दुरात्मनः ॥ ८५
ततोऽग्निं तत्र प्रज्वाल्य दर्शयित्वा तु कीचकम् ।
पाञ्चालीं स तदा वीर इदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६
प्रार्थयन्ति सुकेशान्ते ये त्वां शीलगुणान्विताम् ।
एवं ते भीरु वध्यन्ते कीचकः शोभते यथा ॥ ८७
तत्कृत्वा दुष्करं कर्म कृष्णायाः प्रियमुत्तमम् ।
तथा स कीचकं हत्वा गत्वा रोषस्य वै शमम् ॥ ८८
आमन्त्र्य द्रौपदीं कृष्णां क्षिप्रमायान्महानसम् ।

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २२

" क्रोधाविष्ट झालेल्या भीमसेनानें सुस्कारा सोडून पुनश्च त्याचे केस धरले. रक्त पिऊं इच्छिणारा वाघ ज्याप्रमाणें दिसतो तसाच भीम त्या वेळीं दिसूं लागला. कीचक थकला असें पाहून पशूला दोरीनें बांधतात त्याप्रमाणें भीमानें त्याला आपल्या भुजबंधनानें जखडून टाकलें. फुटलेल्या भेरीप्रमाणें अंतकाळचा घोर नाद करीत असलेल्या कीचकाला भीमानें इतक्या फेऱ्या दिल्या कीं तो अगदीं अचेतन होऊन गेला. केवळ श्वासावरूनच तो ओळखतां येत होता. नंतर त्याचें अंग सर्व ठिकाणीं सांधे खिळखिळे करून मोडून टाकल्यावर व डोळे उघडून मृत्यूची वाट पाहात तारवट-लेल्या डोळ्यांनीं तो आकाशाकडे पाहात असलेल्या स्थितींत त्याच्या

कमरेला मांडीचा विळखा घालून व दोन्ही हातांनीं त्याचा गळा दाबून पशूप्रमाणें बुकलून त्याला भीमानें ठार मारलें. नंतर त्याला त्यानें जमिनीवर फरफरां ओढलें व तो तोंडानें म्हणूं लागला कीं, आमच्या कुलस्त्रीची विटंबना करणाऱ्या या चांडाळाला ठार मारून मी आज कर्तव्यपूर्तीचें समाधान भोगीत आहें. याप्रमाणें बोलून त्यानें त्या कीचकाच्या प्रेताकडे पाहिलें. अस्ताव्यस्त स्थितींत वस्त्र व आभरणें इतस्ततः विखुरलीं असतांना, डोळे तारवटलेल्या स्थितींत त्याचें प्रेत पडलेलें पाहूनही भीमाचें समाधान होईना. क्रोधानें त्यानें पुनश्च आपले दांतओठ चावले व रागानें कीचकाच्या त्या प्रेतावर आक्रमण करून त्यानें त्याचा तो मृतदेह यथेच्छ तुडवून काढला व नंतर त्याचे हातपाय, मस्तक, मान इत्यादि सर्व अवयव त्याच्या देहांत घुसवून त्यानें त्याच्या शरीराचा एक मोठा मांसाचा गोळाच बनविला. लाथेच्या ठोकरीनें तो गोळा द्रौपदीच्या समोर करीत भीम म्हणाला : हे पांचाली, पहा या कामुकाची मी काय अवस्था केली आहे. तेथें अग्नि पेटवून तो मांसपिंड भीमानें तिला दाखविला. पुनश्च तो तिला म्हणाला : हे पांचाली, तुझ्यासारख्या शीलचारित्र्यसंपन्न साध्वीला जे लोक शीलभ्रष्ट करण्याचा प्रयत्न करतात त्यांचा वध अशा भयंकर प्रकारानें होत असतो. याप्रमाणें द्रौपदीचें काम केल्यावर त्याला खरें समाधान लाभलें. द्रौपदीचा निरोप घेऊन तो परत महानसांत आला. थोड्या वेळानंतर कीचकाच्या वधाचा आश्चर्यकारक प्रकार ऐकून त्याचे सारे बांधव तिथें जमले व बलवान् अनुकीचकांनीं बळानें राजा विराटाची अनुमति घेऊन सैरंध्रीला कीचकाच्या प्रेताबरोबर जिवंत जाळून टाकण्यासाठीं म्हणून तिला तिरडीवर बांधलें. ती बिचारी शोकानें विलाप करूं लागली. तिच्या आक्रंदनाचा शब्द कानांत येतांच सारा भयानक प्रकार भीमसेनाच्या ध्यानांत आला व बसल्या जागेवरूनच तिला संरक्षणाचें आश्वासन देत भीमसेन वेगळ्याच मार्गानें स्मशानाकडे चालला. महाभारतकार म्हणतात :—

इत्युक्त्वा स महाबाहु विजजृम्भे जिघांसया ।
ततः स व्यायतं कृत्वा वेषं विपरिवर्त्य च । १७

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य निर्जगाम बहिस्तदा ।
स भीमसेनः प्राकारादारुह्य तरसा द्रुमम् ॥ १८
श्मशानाभिमुखः प्रायाद्यत्र ते कीचका गताः ।
स लङ्घयित्वा प्राकारं निःसृत्य च पुरोत्तमात् ॥
जवेन पतितो भीमः सूतानामग्रतस्तदा ॥ १९
चितासमीपे गत्वा स तत्रापश्यद् वनस्पतिम् ।
तालमात्रं महास्कन्धं मूर्धशुष्कं विशाम्पते ॥ २०
तं नागवदुपक्रम्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
स्कन्धमारोपयामास दशव्यामं परन्तपः ॥ २१
स तं वृक्षं दशव्यामं सस्कन्धविटपं बली ।
प्रगृह्याभ्यद्रवत्सूतान्दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ २२
ऊरुवेगेन तस्याथ न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकाः ।
भूमौ निपतिता वृक्षाः सङ्घशस्तत्र शेरते ॥ २३
तं सिंहमिव सङ्क्रुद्धं दृष्ट्वा गन्धर्वमागतम् ।
वित्रेसुः सर्वशः सूता विषादभयकम्पिताः ॥ २४
गन्धर्वो बलवानेति क्रुद्ध उद्यम्य पादपम् ।
सैरन्ध्री मुच्यतां शीघ्रं यतो नो भयमागतम् ॥ २५
ते तु दृष्ट्वा तदाऽऽविद्धं भीमसेनेन पादपम् ।
विमुच्य द्रौपदीं तत्र प्राद्रवन्नगरं प्रति ॥ २६
द्रवतस्तांस्तु संप्रेक्ष्य स वज्री दानवानिव ।
शतं पंचाधिकं भीमः प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ २७
वृक्षेणैतेन राजेन्द्र प्रभञ्जनसुतो बली ।
तत आश्वासयत्कृष्णां स विमुच्य विशांपते ॥ २८
उवाच च महाबाहुः पाञ्चालीं तत्र द्रौपदीम् ।
अश्रुपूर्णमुखीं दीनां दुर्धर्षः स वृकोदरः ॥ २९
एवं ते भीरु वध्यन्ते ये त्वां क्लिशन्त्यनागसम् ।
प्रैहि त्वं नगरं कृष्णे न भयं विद्यते तव ॥ ३०
अन्येनाहं गमिष्यामि विराटस्य महानसम् ॥ ३१

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २३

अथ मुक्ता भयात्कृष्णा सूतपुत्रान्निरस्य च ।
मोक्षिता भीमसेनेन जगाम नगरं प्रति ॥ ११

त्रासितेव मृगी बाला शार्दूलेन मनस्विनी ।
गात्राणि वाससी चैव प्रक्षाल्य सलिलेन सा ।। १२
तां दृष्ट्वा पुरुषा राजन् प्राद्रवन्तो दिशो दश ।
गन्धर्वाणां भयत्रस्ताः केचिद् दृष्ट्वा न्यमीलयन् ।। १३
ततो महानसद्वारि भीमसेनमवस्थितम् ।
ददर्श राजन् पाञ्चाली यथा मत्तं महाद्विपम् ।। १४
तं विस्मयन्ती शनकैः संज्ञाभिरिदमब्रवीत् ।।
गन्धर्वराजाय नमो येनास्मि परिमोचिता ।। १५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय २४

" याप्रमाणें बोलून भीमानें अनुकीचकांना मारण्याच्या इच्छेनें एक मोठी जांभई दिली, व नंतर आपला वेष बदलून दुसऱ्याच एका मार्गानें प्राकाराचें उल्लंघन करून तो स्मशानांत आला. चितेच्या जवळ जाऊन त्यानें एक मोठा वृक्ष उपटला. व तो आपल्या खांद्यावर घेऊन दण्डपाणि अन्तकाप्रमाणें सूतपुत्रांच्या अंगावर धांवून गेला. त्याच्या धांवण्याच्या वेगानेंच कित्येक वृक्ष उन्मळून पडले. क्रुद्ध झालेल्या सिंहाप्रमाणें गन्धर्व अंगावर येत असल्याचें पाहून विषादानें सारे अनुकीचक भयकंपित झाले. व बलवान् गन्धर्व झाड घेऊन मारावयास येतो आहे, तरी सैरन्ध्रीला सोडा व पळा असा एकच आरडाओरडा करीत ते द्रौपदीला सोडून नगराकडे पळूं लागले. पण आतां भीमसेन त्यांना सोडणार होता काय ? महेन्द्रानें वज्रानें दानवांचा नाश करावा त्याप्रमाणें भीमसेनानें त्या वृक्षानें १०५ अनुकीचकांना ठार मारून टाकलें. नंतर अश्रुनयना द्रौपदीला आश्वासन देत भीमसेन तिला म्हणाला, " तुझ्यासारख्या निरपराध व्यक्तीला जे लोक त्रास देतात त्यांना अशाच प्रकारें मृत्यु येत असतो. तूं नगरांत जा. आतां तुला कसलेंही भय उरलेलें नाहीं. मी दुसऱ्या वाटेनें महानसांत जातों. याप्रमाणें संकटांतून सुटल्यावर पाण्यानें शरीर व वस्त्रें स्वच्छ करून द्रौपदी विराटनगरीकडे येऊं लागली. तिला येतांना पाहतांच आपण हिच्याकडे नुसतें पाहिलें तरी रागावलेले गन्धर्व आपल्याला ठार मारून टाकतील या भयानें लोक दशदिशांना पळूं लागले व ज्यांना पळणें शक्य नव्हतें त्यांनीं डोळे मिटून घेतले.

येतांना द्रौपदीनें मत्त गजेन्द्राप्रमाणें महानसाच्या दाराशींच उभ्या असलेल्या भीमाला पाहिलें व त्याला ती ओळख देत म्हणाली कीं "ज्यानें या संकटापासून माझें संरक्षण केलें त्या गन्धर्वराजाला माझा नमस्कार असो." महापराक्रमी भीमसेनाच्या युद्धाची ही अमानुष पद्धति व प्रतिशोधाची ही विलक्षण तऱ्हा त्या काळीं इतकी प्रसिद्ध होती कीं तिच्यावरून तो सहज ओळखला जाई. त्यामुळेंच दक्षिणगोग्रहणाच्या युद्धांत राजा त्रिगर्तानें राजा विराटाला पकडून नेलें असतां त्याला सोडविण्यासाठीं भीम ज्या वेळीं रणांत उडी घेऊं लागला व आपल्या पद्धतीप्रमाणें एक महान् वृक्ष उपटून सैन्याला ठार मारण्याचा विचार करूं लागला त्यावेळीं युधिष्ठिरानें त्याला पुढीलप्रमाणें इषारा दिला आहे :—

मा भीम साहसं कार्षीस्तिष्ठत्वेष वनस्पतिः ।
मा त्वं वृक्षेण कर्माणि कुर्वाणमतिमानुषम् ।। १८
जनाः समवबुध्येरन् भीमोऽयमिति भारत ।
अन्यदेवायुधं किञ्चित् प्रतिपद्यस्व मानुषम् ।। १९
चापं वा यदि वा शक्ति निस्त्रिंशं वा परश्वधम् ।
यदेव मानुषं भीम भवेदन्यैरलक्षितम् ।। २०
तदेवायुधमादाय मोक्षयाशु महीपतिम् ।
यमौ च चक्ररक्षौ ते भवितारौ महाबलौ ।। २१

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ३३

हे भीमा, हा वृक्ष जागच्या जागींच राहूं दे. व्यथ साहस करूं नकोस. तूं जर वृक्ष हातांत घेऊन अमानुष कर्म करूं लागशील तर लोक हा भीम आहे हें ओळखल्यावांचून राहणार नाहींत. सामान्य माणसें ज्याप्रमाणें आयुध हातांत घेऊन युद्ध करतात त्याप्रमाणें रथांत बसून व धनुष्य, शक्ति, खड्ग इत्यादि मनुष्यासारखींच आयुधें हातांत घेऊन राजा विराटाची लवकर सुटका कर. नकुल व सहदेव तुझे चक्ररक्षक होतील."

कौरव व भीमसेन

जाणून बुजून नग्न खड्गाखालीं जो आपलें मस्तक देईल त्याचें तें मस्तक चिरलें गेलें असतां खड्गाला दूषण देण्यांत काय अर्थ

आहे ? त्याचप्रमाणें भीमसेनासारख्या प्रचंड सामर्थ्याच्या, अनिवार क्रोधाच्या, व प्रतिशोधाच्या आगीनें नेहमींच प्रदीप्त असणाऱ्या व्यक्तीचा भयानक छळवाद केल्यावर त्याचे स्वाभाविक परिणाम भोगण्याची पाळी आल्यावर मग त्याला दूषण देण्यांत काय अर्थ आहे ? राजा धृतराष्ट्रानें कुलभेदाची जबाबदारी भीमावर ढकलली आहे हें आपण संजयाशीं त्यानें केलेल्या भाषणांत पाहिलेंच आहे. परंतु एखाद्या पाताळयंत्री पुरुषाला शोभण्यासारखेच ते उद्गार आहेत. केवळ लहानपणीं मुलांच्या स्वाभाविक खेळण्यांत भीमानें धृतराष्ट्रपुत्रांचा पराभव केला असतां त्यामुळें चिडून त्याला विषप्रयोग करण्यापर्यंत ज्या नीचांची मजल गेली त्यांच्याविषयीं भीमाच्या अंतःकरणांत काय म्हणून द्वेष संचरूं नये ? भीमाच्या सामर्थ्यामुळेंच पाण्डव अजिक्य आहेत या समजुतीनें पहिल्यापासून भीमावरच धृतराष्ट्रासहित सर्व कौरवांनीं प्राणघेऊ भीषण आघात केलेले आहेत. लहानपणीं वैराची कल्पना देखील नसतांना त्यांनीं त्याच्यावर विषप्रयोग करून व मूर्च्छित स्थितींत त्याला लतापाशांनीं बांधून नदीच्या पाण्यांत फेकून दिलें. लाक्षागृहांत त्याला जिवंत जाळून टाकण्याचा प्रयत्न केला. स्वतःची माता कुंती व ज्येष्ठ बंधु युधिष्ठिर यांच्याविषयीं भीमाला आत्यंतिक प्रेम असे. त्यांच्या दुर्गतीला लाक्षागृहानंतर पारावार उरला नाहीं हें पाहून मूळचाच क्रोधी भीमसेन कौरवांचा कठोर विद्वेषी बनला असल्यास त्यांत नवल काय आहे ? आपल्यासारखा सामर्थ्यसंपन्न पुत्र असतांना एके काळीं जगताची साम्राज्ञी म्हणून जी नांदली त्या आपल्या मातेला पाणी प्यावयास फुटकें भांडेंही असूं नये व जाड कापड भिजवून तिला त्याचें पाणी पाजण्याचा आपल्यावर प्रसंग यावा याचें त्याच्या मानी अंतःकरणाला काय वाटलें असेल! केवळ राज्यलोभासाठीं मनुष्य इतका नीच होऊं शकतो याची त्याच्या सरळ स्वभावाला कल्पनाही शिवली नव्हती. ज्या दिवशीं त्यानें कुन्तीला वृक्षाखालीं अनाथासारखें झोपतांना पाहिलें त्याच दिवशीं त्याच्या अन्तःकरणांत कौरवांच्या विषयींचा भयानक विद्वेष बद्धमूल झाला. महाभारतकार म्हणतातः—

स सुप्तां मातरं दृष्ट्वा भ्रातृंश्च वसुधातले ।
भृशं शोकपरीतात्मा विललाप वृकोदरः ।। २१
अतः कष्टतरं किं नु द्रष्टव्यं हि भविष्यति ।
यत्पश्यामि महीसुप्तान्भ्रातृनद्य सुमंदभाक् ।। २२
शयनेषु परार्ध्येषु ये पुरा वारणावते ।
नाधिजग्मुस्तदा निद्रां तेऽद्य सुप्ता महीतले ।। २३
स्वसारं वसुदेवस्य शत्रुसंघावमर्दिनः ।
कुन्तिराजसुतां कुंतीं सर्वलक्षणपूजिताम् ।। २४
स्नुषां विचित्रवीर्यस्य भार्यां पाण्डोर्महात्मनः ।
तथैव चास्मज्जननीं पुण्डरीकोदरप्रभाम् ।। २५
सुकुमारतरामेनां महार्हशयनोचिताम् ।
शयानां पश्यताऽद्येह पृथिव्यामतथोचिताम् ।। २६
धर्मादिन्द्राच्च वाताच्च सुषुवे या सुतानिमान् ।
सेयं भूमौ परिश्रान्ता शेते प्रासादशायिनी ।। २७
किं नु दुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतःपरम् ।
योऽहमद्य नरव्याघ्रान्सुप्तान्पश्यामि भूतले ।। २८
त्रिषु लोकेषु यो राज्यं धर्मनित्योऽर्हते नृपः ।
सोऽयं भूमौ परिश्रान्तः शेते प्राकृतवत्कथम् ।। २९
अयं नीलाम्बुदश्यामो नरेष्वप्रतिमोऽर्जुनः ।
शेते प्राकृतवद्भूमौ ततो दुःखतरं नु किम् ।। ३०
अश्विनाविव देवानां याविमौ रूपसंपदा ।।
तौ प्राकृतवदद्येमौ प्रसुप्तौ धरणीतले ।। ३१
ज्ञातयो यस्य नैव स्युर्विषमाः कुलपांसनाः ।
स जीवेत सुखं लोके ग्रामद्रुम इवैकजः ।। ३२
एको वृक्षो हि यो ग्रामे भवेत्पर्णफलान्वितः ।
चैत्यो भवति निर्ज्ञातिरर्चनीयः सुपूजितः ।। ३३
येषां च बहवः शूरा ज्ञातयो धर्ममाश्रिताः ।
ते जीवन्ति सुखं लोके भवन्ति च निरामयाः ।। ३४
बलवन्तः समृद्धार्था मित्रबान्धवनन्दनाः ।।
जीवन्त्यन्योन्यमाश्रित्य द्रुमाः काननजा इव ।। ३५
वयं तु धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण दुरात्मना ।
विवासिता न दग्धाश्च कथंचिद्दैवसंश्रयात् ।। ३६

तस्मान्मुक्ता वयं दाहादिमं वृक्षमुपाश्रिताः ।
कां दिशं प्रतिपत्स्यामः प्राप्ताः क्लेशमनुत्तमम् ।। ३७
सकामो भव दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्राल्पदर्शन ।
नूनं देवाः प्रसन्नास्ते नानुज्ञां मे युधिष्ठिरः ।। ३८
प्रयच्छति वधे तुभ्यं तेन जीवसि दुर्मते ।
नन्वद्य ससुतामात्यं सकर्णानुजसौबलम् ।। ३९
गत्वा क्रोधसमाविष्टः प्रेषयिष्ये यमक्षयम् ।
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्ते न क्रुध्यते नृपः ।। ४०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १५१

"आपली निजलेली आई व भाऊ पाहून अत्यंत शोकविव्हल झालेला भीम विलाप करूं लागला. तो म्हणाला, "आज जें मीं माझ्या डोळ्यांनीं पाहतों आहें त्याच्यापेक्षां अधिक शोककारक असें दुसरें कांहीं असूं शकेल काय? माझ्या अत्यंत दुर्भाग्यानें या माझ्या बन्धूंना मीं जमिनीवर झोंपलेले पाहात आहें. जे पूर्वीं वारणावतांत उत्कृष्ट शय्येवर देखील झोप येत नाहीं म्हणून म्हणत ते आज जमिनीवर झोपले आहेत. तशीच ही आमची माता अत्यंत सुकुमार असून व अत्यंत श्रेष्ठ शय्येवर झोपण्याची तिची पात्रता असूनही ती जमिनीवर झोपलेली मी पहात आहे. ही शत्रुसंघाचें मर्दन करणाऱ्या वसुदेवाची बहीण, कुन्तीराजाची कन्या, सर्व श्रेष्ठ लक्षणांनीं युक्त, महाराज विचित्रवीर्याची सून, महाभाग पाण्डुराजाची भार्या, व आमच्यासारख्यांची माता असतांना तिनें अशा स्थितींत शयन करावें काय? धर्म, महेन्द्र, वायु यांच्यापासून जिला पुत्रलाभ झाला तिनें श्रान्त अवस्थेंत जमिनीवर आपलें अंग टाकावें काय? या माझ्या नरव्याघ्र बन्धूंना मीं जमिनीवर झोपलेले पाहणें याहून अधिक दुःखकारक काय असूं शकेल? जो धर्मनित्य राजा, त्रैलोक्याचें अधिराज्य करण्याच्या योग्यतेचा आहे तो आज परिश्रान्त स्थितींत एकाद्या सामान्य माणसाप्रमाणें जमिनीवर झोपला आहे, हा निळ्या मेघाप्रमाणें श्यामवर्णाचा व लोकांमध्यें अप्रतिम असणारा अर्जुन एकाद्या प्राकृताप्रमाणें जमिनीवर झोपला आहे; याहून अधिक दुःखदायक काय असूं शकेल? देवांमध्यें अश्विनीकुमार ज्याप्रमाणें सर्वांत

अधिक सुन्दर आहेत त्याप्रमाणेंच मनुष्यांत जे आपल्या रूपसंपत्तीनें सर्वश्रेष्ठ आहेत ते हे नकुल सहदेव बिचारे कसे झोपले आहेत? ज्याला कुलाधम व दुरात्मे नि भेदबुद्धीचे नातलग मुळींच नसतील तो एकटचा ग्रामवृक्षाप्रमाणें सुखानें आपलें जीवन जगूं शकेल. गांवांत फुलें व पानें यांनीं लदबदलेला व ज्याला कोणींच दुसरे आपल्या जातीचे समान वृक्ष भाग्यांत वांटेकरी व्हावयास नाहींत असा एकच वृक्ष असला तर लोक त्याच्यावर पार बांधतात, त्याला पूजनीय समजतात व त्याची पूजा करतात; तशीच एकटचा मानवाची अवस्था आहे. तसेंच ज्याला धार्मिक व शूर जातभाई असतात ते सर्व लोक विपत्ति नसलेल्या अवस्थेंत सुखाचें जीवन जगूं शकतात. असे लोक बलवान्, सर्व इच्छा पूर्ण झालेले आपले मित्र व बान्धव यांना आनन्द देणारे असे होऊन अरण्यांतील वृक्षांप्रमाणें एकमेकांच्या आश्रयावर जिवंत राहतात. पण आमची ही काय अवस्था झाली आहे! दुरात्म्या धृतराष्ट्रानें आपल्या पुत्रांसहित कारस्थान करून आम्हांला राजधानींतून हाकलून देऊन दग्ध करण्याचा प्रयत्न केला. आम्ही हांकलले गेलों. दग्ध झालों नाहीं हें केवळ आमचें दैव! कसेतरी अग्नीपासून वांचून आम्हीं या वृक्षाच्या तळवटीं आलों आहों. आतां आम्ही कोठें जावें? केवढचा क्लेशांत आम्ही सांपडलों आहोंत! हे क्षुद्रा दुर्बुद्धे दुर्योधना, तुझ्यावर देव खरोखरीच प्रसन्न आहेत म्हणूनच तुझा वध करावयास मला युधिष्ठिर अनुज्ञा देत नाहींत. त्यामुळेंच तूं जिवंत आहेस. वास्तविक पुत्र व अमात्यासहित व कर्ण नि शकुनिसहित या सर्व दुष्टांना ठार मारण्याची माझी इच्छा आहे. पण आमच्या राजाला राग येत नाहीं त्याला मी काय करूं."

भीमाच्या अन्तःकरणांत धृतराष्ट्रासहित सर्व कौरवांविषयीं विद्वेष बद्धमूल व्हावयास कौरवच याप्रमाणें कारणीभूत झाले. युधिष्ठिराची ही महत्ता आहे कीं इतक्या भयानक अपराधानंतर देखील त्याच्या अन्तःकरणांत कौरवांविषयीं विद्वेष उत्पन्न झाला नाहीं. तो झाला असता तर त्यालाही दोष देतां आला नसता. राज्यलोभासाठीं विष देण्यासारखीं व आश्रयार्थ आलेल्या एका अनाथ विधवेला तिच्या पांच पुत्रांसहित जिवंत जाळून टाकण्यासारखीं पंचमहा-

पातकासारखीं पातकें करावयास जे प्रवृत्त होतात ते धर्मशास्त्राप्रमाणेंच वध्य आहेत. मग भीमानें त्यांच्या बाबतींत तोच निर्णय घेतला असला तर त्याला दोषी कसें ठरवितां येईल? कौरवांचे अपराध एवढ्यावरच थांबले असते तरीही गोष्ट वेगळी होती; पण तसें मुळींच झालें नाहीं. राज्य तोडून दिल्यावर तें पाण्डवांनीं स्वतःच्या भरंवशावर वाढविलें तरी कौरवांनीं त्यांचा विद्वेष करून द्यूताच्या वाममार्गानें तें घशांत घातलें. कदाचित् भीम याही गोष्टीनें संतापला नसता. पण शूरांचा सर्वश्रेष्ठ मानबिंदु म्हणजे त्याची कुलस्त्री आहे. हें माहीत असतांना देखील युधिष्ठिरानें द्रौपदीला पणाला लावलें व तिचे केस धरून फरफटत दुःशासन तिला नागवी करण्याचा प्रयत्न करूं लागला. भीमाची काय अवस्था झाली असेल? एवढ्यासाठींच तुमचें भुजबल आहे काय, व नग्न केल्या जात असलेल्या बायकोचें ज्याला संरक्षण करतां येत नाहीं त्यानेंच बकासुर व हिडिंब यांना मारलें असेल काय असें विचारणारा आपला कटाक्ष जेव्हां भीमावर द्रौपदीनें टाकला तेव्हां त्याच्या हृदयाचें पाणी झालें. युधिष्ठिराच्या नियंत्रणामुळें त्याला कांहीं करतां येईना. शेवटीं तो युधिष्ठिरावरच संतापला व एकदम सभेंत उठून उभा राहून म्हणाला :—

भवन्ति गेहे बन्धक्यः कितवानां युधिष्ठिर ।
न ताभिरुत दीव्यन्ति दया चैवास्ति तास्वपि ॥ १
काश्यो यद्धनमाहार्षीद् द्रव्यं यच्चान्यदुत्तमम् ।
तथान्ये पृथिवीपाला यानि रत्नान्युपाहरन् ॥ २
वाहनानि धनं चैव कवचान्यायुधानि च ।
राज्यमात्मा वयं चैव कैतवेन हृतं परैः ॥ ३
न च मे तत्र कोपो भूत्सर्वस्येशो हि नो भवान् ।
इमं त्वतिक्रमं मन्ये द्रौपदी यत्र पण्यते ॥ ४
एषा ह्यनर्हती बाला पाण्डवान्प्राप्य कौरवैः ।
त्वत्कृते क्लिश्यते क्षुद्रैर्नृशंसैरकृतात्मभिः ॥ ५
अस्याः कृते मन्युरयं त्वयि राजन्निपात्यते ।
बाहू ते संप्रधक्ष्यामि सहदेवाग्निमानय ॥ ६

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६८

"हे युधिष्ठिरा, प्रत्येक द्यूतकाराच्या घरीं दासी असतात. पण कोणी त्या दासींना देखील द्यूतांत कधीं पणाला लावीत नाहींत. त्यांच्यावर देखील दया केली जाते. पण तूं प्रत्यक्ष आपल्या कुलस्त्रीची ही काय अवस्था करून टाकलीस ? राजसूय यज्ञांत मोठमोठ्या राजांनीं तुला समर्पण केलेले नजराणे व सर्व संपत्ति, इतकेंच नव्हे तर राज्य आणि स्वतःचा देह तूं द्यूतांत पणाला लावलास व या नीचांनीं कपटानें तें सर्व जिंकून घेतलें. त्याचेंही मला तितकें दुःख झालें नाहीं. त्यामुळें मी रागावलों नाहीं. कारण कीं आम्हां सर्वांचा तूंच धनी आहेस. पण द्रौपदीसारख्या धर्मपत्नीला तूं पणाला लावलेंस यांत मात्र तूं स्वतःच्या अधिकाराचें अतिक्रमण केलें आहेस. आमच्याशीं या निर्दोष स्त्रीचा संबंध आला हाच काय तो तिचा अपराध आहे. क्षुद्र, नृशंस व मन ताब्यांत नसलेल्या नराधमांकडून केवळ तुझ्यामुळेंच तिची ही असहनीय विटंबना चालली आहे. त्यांच्यापेक्षांही राग धरावयाचा तो तुझाच धरला पाहिजे. ज्या हातांनीं द्रौपदीची विटंबना होईल असें कुकृत्य तूं केलेंस ते तुझे हातच मी जाळून टाकतों. जा. सहदेवा, ऊठ व अग्नि आण. मी ह्या युधिष्ठिराचे हात जाळून टाकतों." शेवटीं अर्जुन मध्यें पडला व युधिष्ठिराचे हात वांचले. पण एवढ्यावरही हें प्रकरण मिटलें नाहीं. शेवटीं दुःशासनानें द्रौपदीला नग्न करावयास्तव तिच्या वस्त्राला हात घालून नागराजाच्या शेपटीवर पाय द्यावा त्याप्रमाणें भीमाला डिवचलें. तो तेथें प्रतिकार तर करूं शकत नव्हता, पण तो चालू प्रकार पाहतांच क्रोधानें ओठ थरथरत व हातावर हात चोळीत तो उभा राहिला व मानवेतिहासांत जिच्या रौद्रतेला उपमा नाहीं अशी भीषण प्रतिज्ञा त्यानें केली. तो म्हणालाः—

इदं मे वाक्यमादध्वं क्षत्रिया लोकवासिनः ।
नोक्तपूर्वं नरैरन्यैर्न चान्यो यद्वदिष्यति ॥ ५१
यद्येतदेवमुक्त्वाहं न कुर्यां पृथिवीश्वराः ।
पितामहानां पूर्वेषां नाहं गतिमवाप्नुयाम् ॥ ५२

अस्य पापस्य दुर्बद्धेर्भारतापसदस्य च ।
न पिबेयं बलाद्वक्षो भित्त्वा चेद्रुधिरं युधि ॥ ५३
—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६८

" हे जगांतील क्षत्रियांनो, मीं जें बोलत आहे तें नीट कान उघडे ठेवून ऐका. आजपर्यंत असें कोणीही बोलला नाहीं व पुढेंही असें कोणी बोलूं शकणार नाहीं. मी आतां जी प्रतिज्ञा करणार आहें ती जर मी पार पाडली नाहीं तर माझ्या पूर्वजांची पुण्यगति मला प्राप्त होणार नाहीं. या भरतकुलकलंक दुर्बुद्धीचें वक्षःस्थल फोडून मी जर त्याचें उष्ण रक्त प्राशन करणार नाहीं तर मला नरक प्राप्त होईल." भीमसेन ही भयंकर प्रतिज्ञा करीत असतां धृतराष्ट्र, गांधारी, कुरुकुलांतील इतर सर्व सभ्य ती ऐकत होते. कोणीही त्याचें सांत्वन केलें नाहीं कीं निवारण केलें नाहीं. उलट त्याचा संताप अनावर होण्यासाठीं दुःशासन पुन्हां पुन्हां द्रौपदीच्या केसांना हिसके देत व तिला फरफरां ओढत तिची अधिकाधिक अप्रतिष्ठा करूं लागला. वृद्धांच्या घातक मौनाची व मदांध तरुण सत्ताधिपांच्या अधमपणाची नि पोरकटपणाचीही मर्यादा सुटली. गांधारीनें वा धृतराष्ट्रानें त्याच वेळीं दुःशासनाचें निवारण करावयास हवें होतें. तें त्यांनीं न केल्यावर त्याच्या परिणामांबद्दल त्यांना भीमाला काडीइतकाही दोष द्यावयाचा अधिकार उरत नाहीं. पुन्हां झालेल्या अनुद्यूतानंतर पांडव वनांत जाऊं लागले असतां दुर्योधन न शोभेशा पोरकटपणानें भीमाच्या चालण्याची नक्कल करून त्याला वेडावूं लागला, दुर्योधनाचें पाहून दुःशासन त्याला वारंवार 'षंढ' व 'बैल' म्हणूं लागला व धृतराष्ट्र तें सारें ऐकून मानसिक समाधान अनुभवूं लागला. या सर्वच प्रकारांमुळें संतापलेला भीम म्हणाला :—

अहं दुर्योधनं हन्ता कर्णं हन्ता धनंजयः ।
शकुनिं चाक्षकितवं सहदेवो हनिष्यति ॥ २६
इदं च भूयो वक्ष्यामि सभामध्ये बृहद्वचः ।
सत्यं देवाः करिष्यन्ति यन्नो युद्धं भविष्यति ॥ २७
सुयोधनमिमं पापं हन्तास्मि गदया युधि ।
शिरः पादेन चास्याहमधिष्ठास्यामि भूतले ॥ २८

वाक्यशूरस्य चैवास्य परुषस्य दुरात्मनः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पातास्मि मृगराडिव ।। २९

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७७

" मी दुर्योधनाला ठार मारीन. कर्णाला अर्जुन ठार मारील व या कपटद्यूत खेळणाऱ्या शकुनीला सहदेव ठार मारील. पुनश्च या सभेमध्यें मी माझ्या घोर प्रतिज्ञेचा उच्चार करतों. जर आमचें युद्ध झालें तर देव माझी वाणी सत्य केल्याविना राहणार नाहींत. या पापी दुर्योधनाला मी गदेनें ठार मारीन व त्याचें मस्तक मी पायानें तुडवीन. तसेंच या केवळ वाक्शूर, कठोर व दुरात्म्या दुःशासनाचें मी एकाद्या सिंहाप्रमाणें रक्त प्राशन करीन." भीमानें जेव्हां हीं वाक्यें उच्चारलीं तेव्हां त्याचा खरा भयंकरपणा कुरुकुलवृद्धांच्या ध्यानांत आला नाहीं. पण ज्या वेळीं तीं खरीं झालीं त्या वेळीं मात्र त्यांची छाती फाटल्यावांचून राहिली नाहीं. कुलस्त्रीचा अपमान होऊनही पांडव तो सहन करीत होते म्हणूनच दुःशासन भीमाला षंढ म्हणत होता ना? मग तो षंढपणाचा आळ नष्ट करण्याचा, त्याचा भयंकर सूड घेण्यावांचून दुसरा कोणता मार्ग भीमासाठीं मोकळा होता? केवळ युधिष्ठिराच्या नियंत्रणामुळेंच तेरा वर्षेपर्यंत भीमसेनानें हा क्रोध मनांत वागविला. त्यामुळें त्याची अवस्था कशी वेड्यासारखी होऊन गेली होती याचें वर्णन करतांना स्वतः श्रीकृष्णच म्हणतात :

नच स्वपिषि जागर्षि न्युब्जः शेषे परंतप ।
घोरामशान्तां रुषतीं सदा वाचं प्रभाषसे ।। ५
निःश्वसन्नग्निवत्तेन संतप्तः स्वेन मन्युना ।
अप्रशान्तमना भीम सधूम इव पावकः ।। ६
एकान्ते निःश्वसन् शेषे भारार्त इव दुर्बलः ।
अपि त्वां केचिदुन्मत्तं मन्यन्ते तद्विदो जनाः ।। ७
आरुज्य वृक्षान् निर्मूलान् गजः परिरुजन्निव ।
निघ्नन् पद्भिः क्षितिं भीम निष्टनन् परिधावसि ।। ८
नास्मिन् जने न रमसे रहः क्षिपसि पाण्डव ।
नान्यं निशि दिवा चापि कदाचिदभिनन्दसि ।। ९
अकस्मात् स्मयमानश्च रहस्यास्से रुदन्निव ।
जान्वोर्मूर्धानमाधाय चिरमास्से प्रमीलितः ।। १०

भृकुटिं च पुनः कुर्वन्नोष्ठौ च विदशन्निव ।
अभीक्ष्णं दृश्यसे भीम सर्वं तन्मन्युकारितम् ।। ११

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७५

"हे भीमा! तूं झोंप घेत नाहींस. सदा जागाच असतोस. झोंपलास तरी नुसता पालथा पडून राहतोस. नेहमीं घोर, अशांतिकारक व अत्यंत रागाची अशीच वाणी तूं उच्चारीत असतोस. अग्नि स्वतःच्याच ठिकाणीं स्वतःच्याच तापानें जळत राहावा त्याप्रमाणें तूंही स्वतःच्याच रागानें आपल्याच ठिकाणीं जळफळत असतोस. अशांत मनानें तूं सारखे निःश्वास सोडतांना धुरकटलेल्या अग्नीप्रमाणें दिसतोस. मंडळींत न मिसळतां एकाद्या भारार्त दुर्बलाप्रमाणें तूं एकांतांत सुस्कारे टाकीत बसतोस. लोक तुला उन्मत्त समजतात. रस्त्यानें जात असतां उन्मत्त हत्ती जसा साऱ्या झाडांना मुळापासून उखडून तुडवीत जातो त्याप्रमाणें पायानें जमिनीवर जणूं आघात करीत तूं जातोस. लोकांत कधींही न मिसळतां एकांतांतच राहाणें तुला आवडतें. रात्रीं व दिवसा तुला कुणीही भेटलें तरी तें तुला आवडत नाहीं. एकदमच तूं हसतोस व एकांतात तूं रडत बसतोस किंवा गुडघ्यांत डोकें घालून डोळे मिटून किती तरी वेळ तूं राहातोस. भिवया पुनःपुन्हां वांकडया करीत सारखे दांतओठ तूं चावीत असतोस." याप्रमाणें भयानक स्वरूपाचा संताप भीमसेनानें तेरा वर्षें सतत आपल्या हृदयांत वागविला. त्याला वेड लागण्याचीच पाळी आली होती असें म्हटलें पाहिजे. अज्ञातवास संपतांच आपला सारा संताप केव्हां तरी काढण्याची संधि आली असेंच त्याला त्या वेळीं वाटलें. अशा स्थितींत संधीच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या व श्रीकृष्ण स्वतः संधीसाठीं जाणार हें ऐकतांच तो अत्यंत विषण्ण झाला. राक्षसांपेक्षांही अधिक भीषण कर्म करणारे लोक संधीसाठीं कसे काय योग्य आहेत हें त्याला कळेना. श्रीकृष्ण ज्या वेळीं संधीवर त्याचें मत विचारूं लागले त्या वेळीं तो त्यांना उपरोधानें असें म्हणाला कीं,

अप्ययं नः कुरूणां स्याद्युगान्ते कालसम्भृतः ।
दुर्योधनः कुलाङ्गारो जघन्यः पापपूरुषः ।। १८

तस्मान्मृदु शनैर्ब्रूया धर्मार्थसहितं हितम् ।
कामानुबद्धं बहुलं नोग्रमुग्रपराक्रम ॥ १९
अपि दुर्योधनं कृष्ण सर्वे वयमधश्चराः ।
नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामो मा स्म नो भरताऽनशन् ॥ २०

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७४

"मला असें वाटतें कीं हा दुर्योधन म्हणजे युगान्तकाळीं कालपुरुषानें भारलेला एक कुलांगार अति नीच असा पापपुरुष आहे. पण तूं त्याच्याशीं मृदु बोल. धर्म व अर्थानें युक्त, हितकारक, आपल्या इच्छा परिपूर्ण करणारे उग्र असें कांहींही बोलूं नकोस. कारण कीं आपल्या भरतकुळांतील लोक वांचले पाहिजेत ना! हे कृष्णा, सारें कुळ वांचण्यासाठीं हवें तर दुर्योधनाला सिंहासनावर बसवून आम्ही खालीं उभे राहून त्याची सेवा करूं." श्रीकृष्णांनीं त्याच्या तोंडून हें अभूतपूर्व भाषण ऐकतांच त्याचा क्रोध चेतविण्यासाठीं 'तूं भ्यालास काय' असें विचारलें. त्याबरोबर चिडून तो इतकेंच म्हणाला कीं,

विगाढे युधि सम्बाधे वेत्स्यसे मां जनार्दन ।
परुषैराक्षिपसि किं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् ॥ १४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७६

"हे जनार्दना, भयानक महायुद्ध सुरू झाल्यावर मी भ्यालों कीं काय हें तुला आपोआप कळेल. उगाच माझ्या अंतःकरणाच्या जखमा कशाला उकरतोस?"

शेवटीं भीषण महायुद्ध झालें व इतक्या दिवसाच्या भीमाच्या इच्छा संपूर्ण करण्याची सुवर्णसंधि त्याला मिळाली. एकाहून एक भयंकर पंचमहापातकांच्या राशी उभारणाऱ्या सर्व नराधमांना धर्मशास्त्रानुसार त्यानें कठोरांतले कठोर दंड दिले. राजसभेंत कुलस्त्रीचे केश धरून ओढणाऱ्या व भीमाला षंढ म्हणणाऱ्या दुःशासनदुर्योधनादिकांना त्याची प्रतिज्ञा ऐकतांना तुच्छ वाटली. पण ती खरी होतांना मात्र त्यांना स्वतःचेंच षंढत्व पूर्णपणें पटून त्यांच्या अंगावर शहारे उत्पन्न झाले. तेंच काय? पण भीमाच्या प्रतिशोधाच्या रोमांचकारी कथा ऐकणाऱ्या लोकांना आज पांच हजार

वर्षानंतर देखील हृदय थरारल्याचा अनुभव आल्याविना राहाणार नाहीं. दुःशासनाला भीमसेन उग्र दंड देत असतां कौरवपक्षीयच काय पण पाण्डवपक्षीय मंडळी सुद्धां थरारल्यावांचून राहिलीं नाहींत. महारथि कर्ण व दुर्योधन पहात असतां त्यानें तो उग्र दंड दिला आहे.

रोमांचकारी प्रतिशोध

महाभारतकार दुःशासनाच्या वधाचें वर्णन करतांना म्हणतातः–

तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः ।
नादेन तेनाऽखिलपार्श्ववर्तिनो मूर्च्छाकुलाः पतितास्त्वाजमीढ ।। १२
भीमोऽपि वेगादवतीर्य यानाद् दुःशासनं वेगवानभ्यधावत् ।
ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी सापत्नकं यत्प्रयुक्तं सुतैस्ते ।। १३
तस्मिन्सुघोरे तुमुले वर्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः समन्तात् ।
दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन्भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ।। १४
स्मृत्वाथ केशग्रहणं च देव्या वस्त्रापहारं च रजस्वलायाः ।
अनागसो भर्तृपराङ्मुखाया दुःखानि दत्तान्यपि विप्रचिन्त्य ।। १५
जज्वाल क्रोधादथ भीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि यथा हुताशः ।
तत्राह कर्णं च सुयोधनं च कृपं द्रौणिं कृतवर्माणमेव ।। १६
निहन्मि दुःशासनमद्य पापं संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः ।
इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावन्निहन्तुकामोऽतिबलस्तरस्वी ।। १७
तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागजं केसरिको यथैव ।
निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिरथेः समक्षम् ।। १८
रथादवप्लुत्य गतः स भूमौ यत्नेन तस्मिन्प्रणिधाय चक्षुः ।
असिं समुद्यम्य सितं सुधारं कण्ठे पदाऽऽक्रम्य च वेपमानम् ।। १९
उवाच तद्गौरिति यद् ब्रुवाणो हृष्टो वदेः कर्णसुयोधनाभ्याम् ।
ये राजसूयावभृथे पवित्रा जाताः कचा याज्ञसेन्या दुरात्मन् ।। २०
ते पाणिना कतरेणावकृष्टास्तद् ब्रूहि त्वां पृच्छति भीमसेनः ।
श्रुत्वा तु तद् भीमवचः सुघोरं दुःशासनो भीमसेनं निरीक्ष्य ।। २१
जज्वाल भीमं स तदा स्मयेन संशृण्वतां कौरवसोमकानाम् ।
उक्तस्तदाऽऽजौ स तथा सरोषं जगाद भीमं परिवर्तनेत्रः ।। २२
अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः ।
गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियान्तकरः करः ।। २३

अनेन याज्ञसेन्या मे भीम केशा विकर्षिताः ।
पश्यतां कुरुमुख्यानां युष्माकं च सभासदाम् ॥ २४
एवं त्वसौ राजसुतं निशम्य ब्रुवन्तमाजौ विनिपीड्य वक्षः ।
भीमो बलात्तं प्रतिगृह्य दोर्भ्यामुच्चैर्ननादाथ समस्तयोधान् ॥ २५
उवाच यस्यास्ति बलं स रक्षत्वसौ भवेदद्य निरस्तबाहुः ।
दुःशासनं जीवितं प्रोत्सृजन्तमाक्षिप्य योधांस्तरसा महाबलः ॥ २६
एवं क्रुद्धो भीमसेनः करेण उत्पाटयामास भुजं महात्मा ।
दुःशासनं तेन स वीरमध्ये जघान वज्राशनिसन्निभेन ॥ २७
उत्कृत्य वक्षः पतितस्य भूमावथापिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
ततो निपात्यास्य शिरोपकृत्य तेनासिना तव पुत्रस्य राजन् ॥ २८
सत्यां चिकीर्षुर्मतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिबच्छोणितमस्य कोष्णम् ।
आस्वाद्य चास्वाद्य च वीक्षमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यम् ॥२९
"स्तन्यस्य मातुर्मधुसर्पिषोर्वा माध्वीकपानस्य च सत्कृतस्य ।
दिव्यस्य वा तोयरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मथिताच्च मुख्यात् ॥ ३०
अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः ।
सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रसोऽयं ममाद्य चास्याहितलोहितस्य" ॥ ३१
अथाह भीमः पुनरुग्रकर्मा दुःशासनं क्रोधपरीतचेताः ।
गतासुमालोक्य विहस्य सुस्वरं किं वा कुर्यां मृत्युना रक्षितोऽसि ॥ ३२
एवं ब्रुवाणं पुनराद्रवन्तमास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टम् ।
ये भीमसेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः ॥ ३३
ये चापि नासन् व्यथिता मनुष्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्त्रम् ।
भयाच्च संचुक्रुशुरस्वरैस्ते निमीलिताक्षा ददृशुः समन्ततः ॥ ३४
तं तत्र भीमं ददृशुः समन्ताद्दौःशासनं तद्रुधिरं पिबन्तम् ।
सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्योऽयमिति ब्रुवाणाः ॥ ३५
तस्मिन्कृते भीमसेनेन रूपे दृष्ट्वा जनाः शोणितं पीयमानम् ।
संप्राद्रवंश्चित्रसेनेन सार्धं भीमं रक्षो भाषमाणा भयार्ताः ॥ ३६
भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणम् ।
पूरयित्वाञ्जलिं भूयो रुधिरस्योग्रनिःस्वनः ॥ ४१
शृण्वतां लोकवीराणां इदं वचनमब्रवीत् ।
एष ते रुधिरं कण्ठात् पिबामि पुरुषाधम ॥ ४२
ब्रूहीदानीं तु संहृष्टः पुनर् गौरिति गौरिति ।
ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर् गौरिति गौरिति ॥ ४३

तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति ।
प्रमाणकोटयां शयनं कालकूटस्य भोजनम् ।। ४४
दंशनं चाहिभिः कृष्णैर्दाहं च जतुवेश्मनि ।
द्यूतेन राज्यहरणमरण्ये वसतिश्च या ।। ४५
द्रौपद्याः केशपक्षस्य ग्रहणं च सुदारुणम् ।
इष्वस्त्राणि च संग्रामेष्वसुखानि च वेश्मनि ।। ४६
विराटभवने यश्च क्लेशोऽस्माकं पृथग्विधः ।
शकुनेर्धार्तराष्ट्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ।। ४७
अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि ।
दुःखान्येतानि जानीमो न सुखानि कदाचन ।। ४८
धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात्सपुत्रस्य सदा वयम् ।
इत्युक्त्वा वचनं राजञ्जयं प्राप्य वृकोदरः ।।
पुनराह महाराज स्मयंस्तौ केशवार्जुनौ ।। ४९
असृग्दिग्धो विस्रवल्लोहितास्यः क्रुद्धोत्यर्थं भीमसेनस्तरस्वी ।
दुःशासने यद्रणे संश्रुतं मे तद्वै सत्यं कृतमद्येह वीरौ ।। ५०

——महाभारत, कर्णपर्व अध्याय ८३

"नंतर त्याला खालीं पाडून व नीच आपल्या तावडींत आला या कल्पनेनें भीमानें हर्षानें गर्जना करून दशदिशा दणाणून सोडल्या. त्याच्या त्या नादानें सभोवारचे सर्व लोक मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडले. नंतर कौरवांनीं आजवर केलेले सर्व अपकार मनांत आणून भीमसेन आपल्या वाहनावरून खालीं उतरला व सूड घेण्यासाठीं म्हणून वेगानें दुःशासनाच्या अंगावर चालून गेला. दुःशासनाला पाहतांच देवी द्रौपदीच्या रजस्वला स्थितींतील वस्त्रापहरणाची, तिच्या केशग्रहणाची व पति अगतिक अवस्थेंत आहेत हें पाहून त्या निरागस महासाध्वीला दिलेल्या भयानक क्लेशांची स्मृतिचित्रें भीमाच्या डोळ्यासमोर तरळूं लागलीं व हविर्भाग दिलेला अग्नि ज्याप्रमाणें भडकून उठतो त्याचप्रमाणें क्रोधानें भीमसेनही अत्यंत संतप्त झाला. त्यानें कर्ण, दुर्योधन, कृपाचार्य, कृतवर्मा, अश्वत्थामा यांना हांका मारून असें सांगितलें कीं हे सर्व योद्धयांनो, मी या मूर्तिमंत पाप असलेल्या दुःशासनाला तुम्हां सर्वांसमक्ष ठार करणार आहें. ज्याचें सामर्थ्य असेल त्यानें याचें संरक्षण करावें. असें

बोलून अत्यंत बलवान् भीमसेनानें सिंहानें मोठ्या हत्तीला पकडावें त्याप्रमाणें दुर्योधन व कर्णासमक्ष दुःशासनाला घेरलें. त्याच्या डोळ्यांत इतका क्रोध चढला होता कीं त्याला खालीं पाडून भीमानें त्याच्या गळ्यावर आपला पाय दिला व तो वेदनेनें किंचाळत असतांनाच त्यानें आपलें खड्ग निष्कोषित करून हातांत घेतलें. त्यानें त्याला जोरानें विचारलें, तूं आम्हांला कर्ण व दुर्योधना-समक्ष बैल असें म्हणत होतास नाहीं काय ? बोल, राजसूय यज्ञाच्या अवभृथस्नानानें जे पवित्र झाले ते देवी याज्ञसेनीचे केश तूं कोणच्या हातानें धरून ओढलेस ? हे दुरात्म्या, तुला भीमसेन विचारीत आहे बोल. भीमाचें हें वाक्य ऐकतांच त्या स्थितींतही दुःशासनाचा अभिमान जागृत होऊन ज्या हातानें त्यानें द्रौपदीच्या केसांना स्पर्श केला होता तो भीमाच्या डोळ्यासमोर उभारीत तो म्हणाला, पहा हा तो हात आहे. हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पुष्ट, शृंगारांत पीनस्तनांचें विमर्दन करणारा, सहस्रावधि गोप्रदानें करणारा व क्षत्रियांचा अन्त करणारा हा हात आहे. हे भीमा, कौरव कुळांतील प्रमुख लोक पहात असतां, सारे सभासद उपस्थित असतां तुमच्या डोळ्यांसमोर याच हातानें मी याज्ञसेनीचे केस ओढले. त्याची ती मरणकाळची धिटाई पाहून भीमानें त्याच्या छातीला पीडा देत आपल्या दोन्ही हातांनीं त्याला बळानें गच्च आवळून पुन्हां जोरानें गर्जना केली व सर्व योद्धयांना असें सांगितलें कीं मी याचा हा हात उपटतो. ज्याच्यांत सामर्थ्य असेल त्यानें याचें रक्षण करावें. याप्रमाणें बोलून भीमसेनानें दुःशासनाचा हात उपटून काढला व सर्व लोकांसमक्ष त्यानेंच त्यास ठार मारलें. नंतर हातांतील खड्गानें त्याचें मस्तक तोडून व हृदय विदारण करून भीमसेन त्यांतून निघ-णारें उष्ण रक्त आपली प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं पिऊं लागला. पुनःपुन्हां आस्वाद घेऊन तें रक्त प्राशन करीत असतां तो म्हणाला, मातेचें स्तन्य, जगांतील सर्व मधुर रस, उत्कृष्ट मदिरा इतकेंच नव्हे तर समुद्रमंथनांतून निघालेलें अमृत, यापेक्षांही या रक्ताची गोडी अधिक श्रेष्ठ आहे ह्यांत शंका नाहीं. त्या रक्तप्राशनानेंही उग्रकर्म्या भीमसेनाचा राग शांत झाला नाहीं. त्याच्या मृत देहाकडे पाहून तो

म्हणाला, काय करावें ? आतां मला तुझें कांहींच करतां येणें शक्य नाहीं. मृत्यूनें तुझें संरक्षण केलें आहे. पुन:पुन्हां रक्त पिणाऱ्या व अत्यंत हर्षित झालेल्या भीमसेनाला त्या भयानक स्थितींत पाहतांच कित्येक लोक व्यथित होऊन मूर्च्छित होऊन खालीं पडले. कित्येकांच्या हातांतलीं शस्त्रें भयानें गळून पडलीं. कांहीं आर्त निनाद करूं लागले. कांहींनीं आपले डोळे गच्च मिटून घेतले व हा मनुष्य नाहीं असें म्हणत कित्येक पळून गेले. पळतांना देखील ते थरकांपत होते. पुन्हां भीमानें दु:शासनाच्या रक्तानें आपली अंजलि भरून घेऊन सर्व वीरांसमक्ष म्हटलें हे पुरुषाधमा, नीट पहा. आज मी तुझा कण्ठनाल चिरून त्यांतील उष्ण रक्त प्राशन करीत आहें. पुन्हां आम्हांला गाय म्हण. त्या वेळीं तुम्ही आम्हांला गाय म्हणून नाचत होतात, आज आम्ही तुम्हांला गाय म्हणून नाचत आहोंत. विषप्राशन करवून नदींत फेकून देणें, सर्पदंश करविणें, लाक्षागृहांत जाळून टाकण्याचा प्रयत्न करणें, कपटद्यूतानें राज्य हरण करणें, अकारण वनवासाचें दु:ख देणें, सर्वांत भयंकर असें द्रौपदीच्या केशपाशाचें कर्षण, सदोदित छळ करीत राहाणें, ह्या सर्वांचें हें फळ आहे. विराट राजाचे येथें आम्ही जे अपार क्लेश भोगले व शकुनि, दुर्योधन आणि कर्ण यांनीं कारस्थानें करून आम्हांला जो त्रास दिला त्याचें हें फळ आहे. आमच्या अनेकविध दु:खांचें तूंच कारण आहेस. दुरात्म्या धृतराष्ट्रानें आम्हांला जन्मभर क्लेश दिले. आपल्या पुत्रांसहित त्यानें आम्हांला छळलें. थोडेंदेखील सुख त्यानें आम्हांला लाभूं दिलें नाहीं त्याचें हें दारुण फळ आहे. याप्रमाणें बोलून रक्तानें न्हालेला भीमसेन श्रीकृष्ण व अर्जुन ह्यांच्या जवळ आला व मी केलेली प्रतिज्ञा पूर्णपणें खरी केली असें त्यानें त्यांना सांगितलें.''

ज्याप्रमाणें भीमसेनानें दु:शासनाचें रक्त प्राशन करून आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली त्याचप्रमाणें गदायुद्धांत दुर्योधनाच्या मांड्या मोडून त्याला खालीं पाडल्यावर लाथेनें त्याचें मस्तक तुडवून आपली दुसरीही प्रतिज्ञा त्यानें पूर्ण केली. महाभारतकार म्हणतात :—

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
पातितं कौरवेन्द्रं तमुपगम्येदमब्रवीत् ।। ३

गौर्गौरिति पुरा मन्द द्रौपदीमेकवासम् ।
यत्सभायां हसन्नस्मांस्तदा वदसि दुर्मते ।। ४
तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि ।
एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपास्पृशत् ।। ५
शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् ।
तथैव क्रोधसंरक्तो भीमः परबलार्दनः ।। ६
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप ।
येऽस्मान्पुरोपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।। ७
तान्वयं प्रतिनृत्यामः पुनर् गौरिति गौरिति ।
नास्माकं निकृतिर्वह्निर्नाक्षद्यूतं न वञ्चना ।। ८
स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रबाधामो वयं रिपून् ।।
सोऽवाप्य वैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य ।
युधिष्ठिरः केशवसृञ्जयांश्च धनंजयं माद्रवतीसुतौ च ।। ९
रजस्वलां द्रौपदीमानयन्ये येचाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्त्राम् ।
तान्पश्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराष्ट्रान् रणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ।। १०
ये नः पुरा षण्ढतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्राः ।
ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः कामं स्वर्गं नरकं वा पतामः ।।११
पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रगृह्य ।
वामेन पादेन शिरः प्रमृद्य दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवोचत् ।। १२

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ५९

"नंतर दुर्योधनाला खालीं पाडून प्रतापशाली भीमसेन त्याच्या जवळ येऊन म्हणाला, आम्हांला हंसत एकवस्त्रा द्रौपदीला गाय असें म्हणून पूर्वी तूं जो तिचा उपहास केलास त्याचें फळ हे दुर्मते, तूं आतां भोग, असें म्हणून त्यानें आपल्या डाव्या पायानें राजा दुर्योधनाच्या मस्तकावर लाथ मारली. पुन्हां क्रोधानें डोळे आरक्त करून तो म्हणाला, पूर्वी शत्रु आम्हांला गाय म्हणून नाचत होते. आज आम्ही त्यांना गाय म्हणून नाचत आहोंत. आम्ही कांहीं यांच्याप्रमाणें अग्नि व द्यूताचें कपट करून व वंचना करून आमच्या शत्रूंना पीडा देत नाहीं. स्वतःच्या बाहुबलाच्या भरंवशावर आम्ही आमच्या शत्रूंना पीडा देतों. नंतर वैराच्या पार जाऊन हंसत हंसत भीमसेन युधिष्ठिर श्रीकृष्ण इत्यादिकांच्या जवळ आला व त्यांना म्हणाला, "रजस्वला द्रौपदीला ज्यांनीं सभेंत आणलें व तिला नग्न

करण्याचा जे प्रयत्न करीत होते त्या धृतराष्ट्रपुत्रांना द्रौपदीच्या तपानें पांडवांनीं ठार मारलें. जे राजा धृतराष्ट्राचे पुत्र आमच्याशीं क्रूरपणानें वागून आम्हांला षंढ म्हणत होते ते आज सपुत्रपौत्रबांधव आम्ही ठार मारले आहेत. मग या कृत्यानें आम्हांला स्वर्ग मिळो वा नरक मिळो." याप्रमाणें बोलून पुनश्च हातांत गदा घेऊन तो दुर्योधनाजवळ आला व त्यानें त्याच्या मस्तकावर डाव्या पायानें पुनश्च लत्ताप्रहार केला. सारे धृतराष्ट्रपुत्र भीमसेनानें ठार मारून टाकले. पण या बाबतींत त्याला दोष देतां येणार नाहीं. कारण त्यांनीं त्याचे तसेच भयानक अपराध केले होते. मेल्यानंतरही कौरवांना भीमानें क्षमा केली नाहीं. घोर अपराध झाल्यावर जगांतल्या महापुरुषांनीं तो अपराध करणाऱ्यांचा असाच भयंकर प्रतिशोध घेतलेला आहे. वंचनेनें पित्याला मारल्यावर साऱ्या सत्ताधीशांचीं खांडोळीं उडविणाऱ्या वीरश्रेष्ठ भार्गवरामांना आर्यसंस्कृतीनें भगवंताचा अवतार मानलें आहे. वंचना करून शहाजी राजांना पकडून देणाऱ्या घोरपड्यांचा एका रात्रीं निर्वंश करून टाकणाऱ्या छत्रपति शिवरायांना भारतीय संस्कृतीनें अवतारी पुरुषच मानलें आहे. मग भीमाला तरी याविषयीं दोष कसा देतां येणार? नुसते एका वंशांत जन्मल्यानें कुणी कुणाचे बंधु होत नसतात. जे समान जीवनविषयक दृष्टिकोनाचे ते आपले व जे त्या जीवनदृष्टीला नष्ट करावयास उद्युक्त होतील ते परके हाच या बाबतींतील खरा दृष्टिकोन आहे. कौरवांनीं आर्यसंस्कृतीच्या जीवनमूल्यांनाच धक्का लावण्याचा प्रयत्न केला. त्याचें फळ भीमानें त्यांना भोगावयास लावलें.

भीमाला यासंबंधीं कधींही पश्चात्ताप वाटला नाहीं. पश्चात्ताप वाटण्यासारखें त्यांत कांहींही नव्हतेंच. गांधारीनें ज्या वेळीं त्याला तूं दुःशासनाचें रक्त कां प्यालास असें विचारलें त्या वेळीं मी दुःशासनाचें रक्त प्यालों नसून प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं केवळ आपले ओठ रक्तांत भिजविले असें तिला सांगून भीम म्हणाला कीं :—

न मामर्हसि गान्धारि दोषेण परिशंकितुम् ।
अनिगृह्य पुरा पुत्रानस्मास्वनपकारिषु ।
अधुना किं नु दोषेण परिशंकितुमर्हसि ॥ २०

—महाभारत, स्त्रीपर्व अध्याय १५

" हे गांधारी, तूं मला दोष देऊं नकोस. पूर्वी तूं व तुझे पुत्र आमच्यावर अपकार करीत असतां तूं त्यांना आवरलें नाहींस. त्याचा परिणाम भोगण्याची पाळी आल्यावर आतां दोष देण्यांत काय अर्थ आहे ? धृतराष्ट्रानें केलेले अपकार भीमाच्या अंतःकरणांतून कधींही गेले नाहींत. त्यानें नेहमीं आपल्या बाहूंना थोपटून धृतराष्ट्राला ऐकूं जाईल अशा बेतानें त्याच्या पुत्राच्या वधाची त्याला आठवण करून द्यावी. त्यानें भीष्मद्रोणांना देखील कधीं क्षमा केली नाहीं. जे धर्माचे संरक्षक तेच कुलस्त्रियांच्या अब्रूवर निखारे ठेवणाऱ्या नीच नराधमांच्या पक्षाकडून आपलें सामर्थ्य खर्ची घालीत आहेत हें पाहून त्याचा संताप अनावर होई. युद्धामध्यें द्रोणाचार्यांना तोंडावर तो असें म्हणाला कीं :—

श्वपाकवन्म्लेच्छगणान् हत्वाचान्यान्पृथग्विधान् ।
अज्ञानान्मूढवद् ब्रह्मन्पुत्रदारधनेप्सया ॥ ३९
एकस्यार्थे बहून् हत्वा पुत्रस्याधर्मविद्यया ।
स्वकर्मस्थान्विकर्मस्थो न व्यपत्रपसे कथम् ॥ ४०

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९२

" हे ब्राह्मणा, पुत्र, दारा व धन यांच्या इच्छेनें, अज्ञानानें एकाद्या चांडाळाप्रमाणें तूं किती लोकांना ठार मारलें आहेस ? स्वतः कर्मभ्रष्ट होऊन अधर्मानें, आपल्या धर्माप्रमाणें वागणाऱ्या लोकांची अशी कत्तल करतांना तुला लाज वाटली नाहीं काय ? " आश्रमवासिक पर्वांत मुलांच्या श्राद्धासाठीं राजा धृतराष्ट्र धन मागत असतां व युधिष्ठिर व अर्जुन यांनीं तें देऊं केलें असतां भीम त्यांना म्हणतो :—

कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ॥ १९
यैरियं पृथिवी कृत्स्ना घातिता कुलपांसनैः ।
कुतस्त्वमसि विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ॥ २०
अज्ञातवासं गहनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ।
क्व तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मद्गोचरो गतः ॥ २१
कृष्णाजिनोपसंवीतो हृताभरणभूषणः ।
सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ॥ २२
क्व तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाऽभवत् ।
यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवथ ॥ २३

न तदा त्वां पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ।
किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ।। २४
दुर्बुद्धिर्विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत । २५

—महाभारत, आश्रमवासिकपर्व अध्याय ११

"त्या दुर्योधनादिकांना सगळ्यांत वाईटांतली वाईट दुर्गति मिळो. कारण त्याच कुलंगारांनीं या सर्व पृथ्वीचा नाश केलेला आहे. बारा वर्षें चाललेलें आपलें अखंड वैर, अज्ञातवासांतील कष्ट व द्रौपदीला झालेलें दुःख तूं इतक्यांत विसरलास काय ? त्या वेळीं या धृतराष्ट्राचें आमच्यावरील प्रेम कोठें गेलें होतें ? हरिणाजिन पांघरून सर्व अलंकार काढून घेतलेल्या अवस्थेंत द्रौपदीसहित तूं या धृतराष्ट्राकडे गेला होतास तेव्हां त्याला आपल्याविषयीं कांहीं दया वाटली काय ? ते पितामह भीष्म व द्रोणाचार्य व तो सोमदत्त आपण ज्या वेळीं तेरा वर्षें वनवास केला त्या वेळीं कोठें गेले होते ? हा आपला ज्येष्ठ पिता त्यावेळीं पित्याप्रमाणें वागूं इच्छीत नव्हता. पार्था, हा कुलांगार व दुर्बुद्धि धृतराष्ट्र द्यूतांत काय जिंकलें म्हणून विदुराला कौतुकानें विचारीत होता हें तूं विसरलास काय ?"

महाभारतांतील भीमसेनाचीं हीं वैशिष्टचें व त्यांचें हें स्वरूप आहे. त्याला एकच नियंत्रण आहे व तें म्हणजे युधिष्ठिर. भीमसेनानें युधिष्ठिराचे आपल्यावरील अधिकार अमान्य केल्यास मी त्याला कौरवांच्या दास्यांतून मुक्त करावयास सिद्ध आहे असें दुर्योधनानें म्हटलें असतां द्यूतप्रसंगीं भीमानें असें उत्तर दिलें कीं :—

यद्येष गुरुरस्माकं धर्मराजो महामनाः ।
नः प्रभुः स्यात्कुलस्यास्य न वयं मर्षयेमहि ।। १२
ईशो नः पुण्यतपसां प्राणानामपि चेश्वरः ।
मन्यते जितमात्मानं यद्येष विजिता वयम् ।। १३

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७०

"जर हा महानुभाव धर्मराज आमचा गुरु व आमच्या कुलाचा प्रभु नसता तर आम्ही चालू प्रकार कधींही सहन केले नसते. हा आमच्या पुण्याचा, तपाचा, इतकेंच काय पण प्राणांचाही ईश्वर आहे. हा जर स्वतःला जित समजतो तर आम्हीही जित आहोंतच." भीमानें आपलें म्हणणें अक्षरशः खरें केलें आहे. सभापर्व

व विराटपर्वांतील अत्यंत आणीबाणीच्या प्रसंगींही युधिष्ठिरांच्या आज्ञा व संकेत त्याला पटत नसतां देखील त्यानें निमूटपणें पाळले आहेत. तेरा वर्षें त्यानें युधिष्ठिरासाठींच अपार दुःख सहन केलें. युधिष्ठिरानेंही भीमाच्या क्रोधाला योग्य प्रसंगीं सांडवाट मिळूं दिली आहे. मेलेल्या दुर्योधनाला भीमसेनानें लाथ मारली असतां तूं हा अधर्म कसा सहन केलास असें ज्या वेळीं श्रीकृष्ण युधिष्ठिरांना विचारूं लागले त्या वेळीं त्यांना उत्तर देतांना युधिष्ठिर म्हणतातः–

न ममैतत्प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः ।
पदा मूर्ध्न्यस्पृशत्क्रोधान्न च हृष्ये कुलक्षये ॥ ३५
निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्वयम् ।
बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह ॥ ३६
भीमसेनस्य तद्दुःखमतीव हृदि वर्तते ।
इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत्समुपेक्षितम् ॥ ३७
तस्माद्धत्वाऽकृतप्रज्ञं लुब्धं कामवशानुगम् ।
लभतां पाण्डवः कामं धर्मेऽधर्मे च वा कृते ॥ ३८

—महाभारत, शल्यपर्व अध्याय ६०

“हे श्रीकृष्णा, भीमानें ह्या राजाच्या मस्तकाला पायानें स्पर्श केला याविषयीं अथवा एवढा मोठा कुलक्षय झाला म्हणून मला मुळींच आनंद होत नाहीं. पण अत्यंत कपटानें व अतिशय कठोर बोलून या धृतराष्ट्रपुत्रांनीं आम्हांला वनांत घालविलें याचें भीमाच्या हृदयांत अतिशय दुःख आहे. त्यामुळें या लोभी, मूर्ख व वाटेल तसें वागणाऱ्या दुर्योधनाच्या बाबतींत भीम धर्मानें वागतो कीं अधर्मानें याचा विचार न करतां मी त्याला त्याच्या मनाप्रमाणें वागूं दिलें.” अनुचरानें ज्याप्रमाणें नेत्याच्या नियंत्रणांत राहणें अवश्य त्याचप्रमाणें नेत्यानेंही योग्य परिस्थितींत अनुचराच्या प्रवृत्तीला सांडवाट मिळवून देणें अवश्यच आहे. असो. नृशंस धाकांत राहून धर्म व नीति यांची प्रतिष्ठापना विषम परिस्थितींत व्हावयाची असली तर नियंत्रित भीम समाजांत अवश्य हवेत.

---

२५. नरोत्तम पार्थ

पांडव हे पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या महत्कार्याचें साधनयंत्र होते असें विधान मीं अनेकवार केलें आहे. त्यांतल्या त्यांत जर अधिक कांटेकोर रीतीनें बोलावयाचें झालें तर तृतीय पांडव अर्जुन हेंच तें साधनयंत्र होय असें म्हणतां येईल. महाभारत अथवा जयनामक इतिहास हा नर–नारायण विजयाचाच इतिहास होय हें आपण मागें पाहिलेंच आहे. यांतील सर्वश्रेष्ठ जो नारायण तो केवळ प्रेरक व सहायक असून विजय वस्तुतः नरानेंच मिळविला आहे. नर हा सर्वश्रेष्ठ पुरुष होय. नर व नारायण हे दोघेही जगत्कल्याणार्थ तपश्चर्या करीत असून ते परमेश्वराचे साक्षात् अवतार होत असें आपल्या पुराणवाङ्मयांतून नेहमीं वर्णन येतें. यांतील नर हा महान् योद्धा असून त्यानें असुरश्रेष्ठ प्रल्हादाचा पराभव केल्याचें वर्णन प्रसिद्ध आहे. अर्जुन हा या नराचा अवतार असून श्रीकृष्ण म्हणजे नारायण होय. अर्जुनाला नराचा अवतार म्हणण्यांत त्याचें सर्वश्रेष्ठत्व महाभारतकारांनीं वर्णन केलें आहे. अर्जुनाचें महाभारतकारांना विलक्षण महत्त्व वाटतें. तोही आपल्या इतर बंधूंप्रमाणें देवसंभव असून देवराज महेंद्राचा तो पुत्र होय. महेंद्र ज्याप्रमाणें सर्व देवांत श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें अर्जुन हा सर्व मानवांत श्रेष्ठ असें महाभारतकारांना ध्वनित करावयाचें आहे. महाभारतांतील सर्वश्रेष्ठ प्रकरण जें श्रीमद्भगवद्गीता तें अर्जुनाच्या निमित्तानें निर्माण झालें आहे. अर्जुनाच्या पराक्रमाचें महाभारतांत मोठें अद्भुत वर्णन आहे. यश, कीर्ति व प्रताप यांचा अर्जुन म्हणजे ओतीव पुतळा असून पांडवांचें सर्व वैभव व माहात्म्य त्याच्या व्यक्तिमत्त्वांत समाविष्ट झालेलें आहे. महाभारतांतील वनपर्वांत अर्जुनाचें वर्णन करीत असतां महर्षि म्हणतात :—

यस्तु देवमनुष्येषु प्रख्यातः सहजैर्गुणैः ।
श्रिया रूपेण शीलेन व्रतेन च दमेन च ।
प्रख्यातो बलवीर्येण संमतः प्रतिभानवान् ॥ ७

व्याख्यान २५ वें, दि. २२ एप्रिल १९५१

वर्चस्वी तेजसा युक्तः क्षमावान्वीतमत्सरः ।
साङ्गोपनिषदान्वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान् ॥ ८
योधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाश्रयाम् ।
ब्रह्मचर्येण दाक्ष्येण प्रसवैर्वयसापि च ॥ ९
एको वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ।
अकत्थनो मानयिता स्थूललक्ष्यः प्रियंवदः ॥ १०
सुहृदश्चान्नपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहंकृतः ॥ ११
भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसंगरः ।
प्रार्थनीयैर्गुणगणैर्महेन्द्रवरुणोपमः ॥ १२

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ४५

"जो देव व मनुष्य यांच्यामध्यें आपल्या स्वाभाविक गुणांनीं अतिशय प्रसिद्ध आहे; अभिजात शोभा, शील, रूप, व्रत, दम, बल, वीर्य, प्रतिभा इत्यादिकांनीं युक्त असणारा, ज्याच्या शरीरावरच विद्या, ऐश्वर्य यांचें तेज झळकतें; अतिशय शूर, क्षमाशील, अंतः-करणाला मत्सराचा स्पर्शही नसलेला, सांगवेद व उपनिषदें, इति-हास व पुराणवाङमय यांचें गुरूजवळ अध्ययन करून ज्यानें ज्ञान प्राप्त करून घेतलें आहे असा, गुरूची शुश्रूषा करणारा, बुद्धिमत्तेचे सर्व गुण असलेला, ब्रह्मचर्य, सदा सावधपणा, तत्परता, वय, इतर अनेक सद्गुणांचें आश्रयस्थान असणारा, महेन्द्र ज्याप्रमाणें स्वर्गाचें संरक्षण करतो त्याप्रमाणें सर्वांचें संरक्षण करूं शकणारा, आपल्याविषयीं व आपल्या श्रेष्ठतेविषयीं स्वतः कधींच कांहीं न म्हणणारा, मान्य लोकांचा सदा सन्मान करणारा, मोठ्या व लोककल्याणकारक अशाच ध्येयावर सदैव दृष्टि ठेवणारा, अत्यंत गोड बोलणारा, आपल्या सुहृदांवर अन्नपानादि विविध भोगांचा सदैव वर्षाव करणारा, सत्य-वक्ता, सर्व लोकांना मान्य होईल असें वक्तृत्व अंगीं असणारा, लावण्यसंपन्न, मुळींच अहंकार नसलेला, आपल्या आश्रयानें राह-णाऱ्या व आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या लोकांविषयीं अपार दया बाळगणारा, आपल्या सद्गुणांनीं तळपणारा, सर्वांना प्रिय वाटणारा,

संग्रामांत नेहमीं स्थिर राहणारा, लोकांनीं ज्याची अभिलाषा करावी अशा अनंत गुणगणांनीं महेंद्र व वरुणांप्रमाणें असणारा" असें अर्जुनाचें महाभारतांत वर्णन आहे.

महाभारतांतील वर्णनाप्रमाणें इतर सर्व पांडव गौरवर्णाचे पण अर्जुन मात्र श्यामवर्णाचा होता. भगवान् श्रीकृष्ण, द्रौपदी व अर्जुन या महाभारतांतील तीनही श्रेष्ठ व्यक्ति श्यामवर्णाच्याच होत्या. अर्जुनाच्या स्वरूपाचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात :—

यस्त्वेव पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मान् श्यामो युवा वारणयूथपोपमः ।
सिंहोन्नतांसो गजराजगामी पद्मायताक्षोऽर्जुन एषः वीरः ।। १५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ७१

"या भीमसेनाच्या पाठीमागें हा जो मोठें धनुष्य घेऊन उभा असलेला श्यामवर्णाचा पुरुष आहे यालाच अर्जुन असें म्हणतात. हा हत्तीच्या छाव्याप्रमाणें दिसत असून याची गतीही गजेन्द्राप्रमाणेंच आहे. सिंहाप्रमाणें याचे स्कंध उन्नत असून कमलाप्रमाणें याचे नेत्र विस्तीर्ण आहेत." हाच श्लोक आश्रमवासिक पर्वांत अर्जुनाच्या स्वरूपाचें वर्णन करीत असतां आला आहे. अर्जुनाच्या शरीराच्या ठेवणीसंबंधींचें आणखी एक विशेष वर्णन महाभारतांत आलेलें आहे, तसें इतर कोणाच्याही बाबतींत आलेलें नाहीं. त्यावरून असें दिसतें कीं, अर्जुनाच्या पोटऱ्या अधिक मांसल व पुष्ट होत्या. महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वाच्या ८७ व्या अध्यायांत युधिष्ठिरांनीं श्रीकृष्णांना असें विचारलें आहे कीं, अर्जुनाचें शरीर सर्व लक्षणांनीं युक्त असतांना त्याला वारंवार प्रवास कां करावा लागतो व दुःख कां करावें लागतें ? त्यावर उत्तर देत असतांना श्रीकृष्णांनीं युधिष्ठिराला असें सांगितलें कीं,

न ह्यस्य नृपते किञ्चित्संश्लिष्टमुपलक्षये ।
ऋते पुरुषसिंहस्य पिण्डिकेऽस्याधिके यतः ।। ८
स ताभ्यां पुरुषव्याघ्रो नित्यमध्वसु वर्तते ।
न चान्यदनुपश्यामि येनासौ दुःखभाजनम् ।। ९

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय ८७

"हे राजन्, पोटऱ्या सर्वसामान्य मनुष्याहून अधिक मांसल व परिपुष्ट असणें याविना अर्जुनाच्या शरीरावर दुसरें कोणतेंही दुर्लक्षण नाहीं. त्यामुळें अर्जुनाला नेहमीं प्रवास करावा लागतो. याविना त्याच्या सतत दुःखीपणाचें दुसरें कांहीं कारण मला तरी दिसत नाहीं." भगवान् श्रीकृष्णांनीं हीं वाक्यें उच्चारतांच द्रौपदीनें किंचित् असूयेनें व वाकडया नजरेनें श्रीकृष्णाकडे पाहिलें व त्यावरून तिचें पार्थावरील प्रेम ध्यानांत येऊन श्रीकृष्णांना मोठी गंमत वाटली असें महाभारतांत वर्णन आहे.

कृष्णा तु द्रौपदी कृष्णं तिर्यक् सासूयमैक्षत ।
प्रतिजग्राह तस्यास्तं प्रणयं चापि केशिहा ।। ११

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय ८७

आदर्श विद्यार्थी

अर्जुन हा अत्यंत बुद्धिमान्, दक्ष व विनयसंपन्न असा आदर्श विद्यार्थी असून त्याच्या सद्गुणांनीं त्यानें आचार्य द्रोणांचें इतकें उत्कट प्रेम संपादिलें होतें कीं स्वतःच्या मुलापेक्षांही आचार्यांना अर्जुन अधिक आवडूं लागला होता. अस्त्रविद्येवर त्याचें अधिक प्रेम होतें. त्यामुळें अस्त्रप्रयोग, चपलता कलात्मकता या तिन्ही दृष्टींनीं सर्व शिष्यांच्यापेक्षां लवकरच अर्जुन त्यांच्या विद्यालयांत सर्वश्रेष्ठ ठरला. ज्याला शिकवावें असा हाच एकमात्र आदर्श विद्यार्थी आहे अशी त्याच्याविषयीं द्रोणांची भावना असे. अर्जुनानें अनेक प्रसंगीं आपली विद्याभ्यसनाची आस्था द्रोणांच्या ध्यानांत आणून दिली होती. आचार्य द्रोणांनीं आपल्या मुलाला खास अस्त्रें शिकवावीं अशा मनोवृत्तीनें सर्व विद्यार्थ्यांना पाणी आणण्याचें काम दिलें. सर्व विद्यार्थ्यांना पाणी आणावयास त्यांनीं कमंडलू दिले व आपल्या मुलाला मात्र मोठ्या तोंडाचा कुंभ दिला. कुंभ लवकर भरे व कमंडलू भरावयास उशीर लागत असे. त्यामुळें अश्वत्थामा लवकर घरीं येई व बाकीच्या विद्यार्थ्यांना यावयास वेळ लागे. तेवढ्या अवकाशांत द्रोण आपल्या पुत्राला विद्येचें विशेष रहस्य सांगून मोकळे होत. बुद्धिमान् अर्जुनाच्या ही गोष्ट तत्काळ

लक्षांत आली व वारुणास्त्रानें आपला कमंडलू भरून तो अश्वत्थाम्याच्या बरोबरच आश्रमांत राहूं लागला. त्यामुळें आचार्यांचा कांहींच उपाय न चालून त्यांना अर्जुनालाही विद्येचीं सर्व रहस्यें सांगणें क्रमप्राप्त झालें. अस्त्रविद्या व सतत अभ्यास यामुळें अर्जुन द्रोणांना अत्यंत प्रिय झाला व सतत गुरूच्या सेवेंत निरत राहिल्यामुळें त्यानें तें प्रेम सदाचें टिकवूनही धरलें. एके दिवशीं द्रोणाचार्यांनीं त्याला विशेष स्वरूपाचा अभ्यास करण्यासाठीं सूचना द्यावयासाठीं व त्याच्या बुद्धिमत्तेचीही परीक्षा पहावयासाठीं म्हणून आचाऱ्याला असें सांगितलें कीं, रात्रीं अंधारांत दिवा नसतांना अर्जुनाला अन्न वाढूं नये; व त्यानें कां वाढीत नाहीं असें विचारतांच त्याला असें सांगावें कीं अंधारांत तुला घांस बरोबर तोंडांत घेतां येणार नाहीं म्हणून मी तुला अन्न वाढीत नाहीं. जर त्यानें त्यावर असें उत्तर दिलें कीं नित्याच्या सरावामुळें माझा घांस तोंडांतच जाईल, तर त्याला असें उत्तर द्यावें कीं, लक्ष्यवेधाचा असाच सराव केल्यास, अंधारांत लक्ष्य समोर दिसत नसतांही लक्ष्यवेध सहज करतां येईल. तुला हें कोणी सांगितलें असें त्यानें विचारल्यास माझें नांव मात्र सांगूं नकोस. पण अर्जुनाच्या बाबतींत आचार्यांना इतकी वाट देखील पहावी लागली नाहीं. त्यांच्या सूचनेप्रमाणें आचाऱ्यानें अर्जुनाला कांहीं सांगण्याआधींच एके दिवशीं तो जेवावयाला बसला असतां वाऱ्यानें दिवा विजला. तरीही त्या अंधारांत घास बरोबर आपल्या तोंडांतच जात आहे असें पाहून अर्जुनाच्याच मनांत असा विचार आला कीं, संवयीनें अन्नाचा घांस दिसत नसतां देखील बरोबर आपण तोंडांत घालूं शकतों तर आपणांस लक्ष्यवेधच करतां येणार नाहीं काय? रात्रींच्या अंधारांत त्यानें धनुर्बाणांचा लक्ष्यवेधाचा अभ्यास केला. त्याच्या धनुष्याचा टंकार रात्रीच्या गहन अंधकारांत द्रोणांनीं ऐकला मात्र; लगेच उठून त्यांनीं अभ्यास करीत असलेला अर्जुन पाहिला. आचार्यांचें वत्सल हृदय भरून आलें व त्यांनीं अर्जुनाला आलिंगन देऊन असें सांगितलें कीं:—

प्रयतिष्ये तथा कर्तुं यथा नान्यो धनुर्धरः ।
त्वत्समो भविता लोके सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ॥ २७

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३२

"हे पार्थ मी सत्यप्रतिज्ञा करतों कीं, या जगांत तुझ्यासारखा दुसरा कोणीही धनुर्धर होणार नाहीं. असें करण्यासाठीं मी आवश्यक ते सर्व प्रयत्न करीन. त्याप्रमाणें आचार्यांनीं अकार्य करावयास देखील मागें पुढें पाहिलें नाहीं. एकलव्य नांवाच्या त्यांच्या एका एकनिष्ठ शिष्याचा अंगठा देखील आचार्यांनीं तो अर्जुनापेक्षां हस्तलाघवांत अधिक श्रेष्ठ ठरूं नये या एकाच कारणास्तव गुरूदक्षिणेच्या मिषानें कापून टाकावयास लावला होता. प्रथम भेटींतच अर्जुनानें आचार्यांचें आपल्या पाणीदारपणानें चित्त हरण करून घेतलें होतें. द्रुपदानें द्रोणाचार्यांचा जो अपमान केला, तो शल्याप्रमाणें सदैव त्यांच्या हृदयांत टोचत असे. व या अपमानाचें प्रायश्चित्त म्हणून आपल्या शिष्याकडून त्याचा पराभव करून त्याला शरण आणावें अशी त्यांची मनीषा होती. भीष्मांनीं कौरवांच्या राजदरबारीं त्यांना आश्रय दिल्यावर व शिष्य म्हणून धृतराष्ट्राचे शंभर पुत्र व पंडूचे पांच पुत्र त्यांच्या स्वाधीन केल्यावर द्रोणाचार्यांनीं त्या सर्वांना एकांतांत बोलाविलें व त्यांना असा प्रश्न विचारला कीं:-

कार्यं मे कांक्षितं किञ्चिद् हृदि संपरिवर्तते ।
कृतास्त्रैस्तत्प्रदेयं मे तदेतद्वदतानघाः ॥ ६

--महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३२

मीं तुम्हांला विद्यादान करणार आहें. पण तें माझें विद्यादान हेतुपूर्वक आहे. तुम्हांला मी पूर्णपणें कृतास्त्र केल्यानंतर स्वतःच्या सामर्थ्यानें तुम्ही आपल्या गुरूच्या अंतःकरणांतील इच्छा पूर्ण कराल काय ? महाभारतकार म्हणतातः-

तच्छ्रुत्वा कौरवेयास्ते तूष्णीमासन् विशांपते ।
अर्जुनस्तु ततः सर्वं प्रतिजज्ञे परंतप ॥ ७
ततोऽर्जुनं तदा मूर्ध्नि समाघ्राय पुनः पुनः ।
प्रीतिपूर्वं परिष्वज्य प्ररुरोद मुदा तदा ॥ ८

महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३२

द्रोणाचार्यांचें हें भाषण ऐकतांच ते सर्व कौरव राजपुत्र अगदीं गप्प बसले. कोणीही त्यांच्या प्रश्नाला कांहींच उत्तर देईना. अर्जुनानें मात्र सर्वांसमक्ष आचार्यांची सर्व इच्छा परिपूर्ण करण्याची

प्रतिज्ञा केली. त्याबरोबर अर्जुनाला आचार्यांनीं आपल्याजवळ ओढून घट्ट मिठी मारली व त्याच्या मस्तकाचें वारंवार अवघ्राण करून हर्षातिरेकानें ते जोरजोरानें रुदन करूं लागले. अर्जुनाची आचार्यांनीं पुनः पुनः परीक्षा घ्यावी व त्या प्रत्येक परीक्षेंत अर्जुनानें आचार्यांना त्यांच्या कल्पनेपेक्षांही अधिक संतोष देऊन त्यांचें प्रेम संपादन करावें. ज्याच्या प्राप्तीसाठीं महारथी कर्ण जन्मभर तळमळत असे व गुरूचा शाप ग्रहण करूनही जें अस्त्र संपादन करावयाचा त्यानें प्रयत्न केला, तें ब्रह्मशिरस नांवाचें सर्वश्रेष्ठ अस्त्र अर्जुनानें केवळ आपल्या कौशल्यानें गुरुकृपा संपादन करून सहज रीत्या मिळविलें होतें. त्याच्या लक्ष्यवेधित्वाचें व महास्त्रसंपादनाचें महाभारतांत पुढीलप्रमाणें मनोरम वर्णन आहे.

तांस्तु सर्वान् समानीय सर्वविद्यास्त्रशिक्षितान् ।
द्रोणः प्रहरणज्ञाने जिज्ञासुः पुरुषर्षभः ।। ६७
कृत्रिमं भासमारोप्य वृक्षाग्रे शिल्पिभिः कृतम् ।
अविज्ञातं कुमाराणां लक्ष्यभूतमुपादिशत् ।। ६८

द्रोण उवाच

शीघ्रं भवन्तः सर्वेऽपि धनूंष्यादाय सर्वशः ।
भासमेतं समुद्दिश्य तिष्ठध्वं संधितेषवः ।। ६९
मद्वाक्यसमकालं तु शिरोऽस्य विनिपात्यताम् ।
एकैकशो नियोक्ष्यामि तथा कुरुत पुत्रकाः ।। ७०

वैशंपायन उवाच

ततो युधिष्ठिरं पूर्वमुवाचाङ्गिरसां वरः ।
संधत्स्व बाणं दुर्धर्ष मद्वाक्यान्ते विमुञ्च तम् ।। ७१
ततो युधिष्ठिरः पूर्वं धनुर्गृह्य परंतपः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ।। ७२
ततो विततधन्वानं द्रोणस्तं कुरुनन्दनम् ।
स मुहूर्तादुवाचेदं वचनं भरतर्षभ ।। ७३
पश्यैनं तं द्रुमाग्रस्थं भासं नरवरात्मज ।
पश्यामीत्येवमाचार्यं प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।। ७४
स मुहूर्तादिव पुनर्द्रोणस्तं प्रत्यभाषत ।

द्रोण उवाच

अथ वृक्षमिमं मां वा भ्रातॄन्वापि प्रपश्यसि ॥ ७५
तमुवाच स कौन्तेयः पश्याम्येनं वनस्पतिम् ।
भवन्तं च तथा भ्रातॄन् भासं चेति पुनः पुनः ॥ ७६
तमुवाचापसर्पेति द्रोणोऽप्रीतमना इव ।
नैतच्छक्यं त्वया वेद्धुं लक्ष्यमित्येव कुत्सयन् ॥ ७७
ततो दुर्योधनादींस्तान् धार्तराष्ट्रान् महायशाः ।
तेनैव क्रमयोगेन जिज्ञासुः पर्यपृच्छत ॥ ७८
अन्यांश्च शिष्यान् भीमादीन् राज्ञश्चैवान्यदेशजान् ।
तथा च सर्वे तत्सर्वं पश्याम इति कुत्सिताः ॥ ७९

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३२

वैशंपायन उवाच

ततो धनञ्जयं द्रोणः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
त्वयेदानीं प्रहर्तव्यमेतल्लक्ष्यं विलोक्यताम् ॥ १
मद्वाक्यसमकालं ते मोक्तव्योऽत्र भवेच्छरः ।
वितत्य कार्मुकं पुत्र तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ २
एवमुक्तः सव्यसाची मण्डलीकृतकार्मुकः ।
तस्थौ भासं समुद्दिश्य गुरुवाक्यप्रचोदितः ॥ ३
मुहूर्तादिव तं द्रोणस्तथैव समभाषत ।
पश्यस्येनं स्थितं भासं द्रुमं मामपि चार्जुन ॥ ४
पश्याम्येकं भासमिति द्रोणं पार्थोऽभ्यभाषत ।
न तु वृक्षं भवन्तं वा पश्यामीति च भारत ॥ ५
ततः प्रीतमनाः द्रोणो मुहूर्तादिव तं पुनः ।
प्रत्यभाषत दुर्धर्षः पाण्डवानां महारथम् ॥ ६
भासं पश्यसि यद्येनं तथा ब्रूहि पुनर्वचः ।
शिरः पश्यामि भासस्य न गात्रमिति सोऽब्रवीत् ॥ ७
अर्जुनेनैवमुक्तस्तु द्रोणो हृष्टतनूरुहः ।
मुञ्चस्वेत्यब्रवीत्पार्थं स मुमोचाविचारयन् ॥ ८
ततस्तस्य नगस्थस्य क्षुरेण निशितेन च ।
शिर उत्कृत्य तरसा पातयामास पाण्डवः ॥ ९
तस्मिन्कर्मणि संसिद्धे पर्यष्वजत पाण्डवम् ।
मेने च द्रुपदं सङ्ख्ये सानुबन्धं पराजितम् ॥ १०

कस्यचित्त्वथ कालस्य स शिष्योऽङ्गिरसां वरः ।
जगाम गङ्गामभितो मज्जितुं भरतर्षभ ॥ ११
अवगाढमथो द्रोणं सलिले सलिलेचरः ।
ग्राहो जग्राह बलवाञ्जङ्घान्ते कालचोदितः ॥ १२
स समर्थोऽपि मोक्षाय शिष्यान् सर्वानचोदयत् ।
ग्राहं हत्वा तु मोक्षयध्वं मामिति त्वरयन्निव ॥ १३
तद्वाक्यसमकालं तु बीभत्सुर्निशितैः शरैः ।
अवार्यैः पञ्चभिर्ग्राहं मग्नमम्भस्यताडयत् ॥ १४
इतरे त्वथ संमूढास्तत्र तत्र प्रपेदिरे ।
तं तु दृष्ट्वा क्रियोपेतं द्रोणोऽमन्यत पाण्डवम् ॥ १५
विशिष्टं सर्वशिष्येभ्यः प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ।
स पार्थबाणैर्बहुधा खण्डशः परिकल्पितः ॥ १६
ग्राहः पञ्चत्वमापेदे जङ्घां त्यक्त्वा महात्मनः ।
अथाब्रवीन्महात्मानं भारद्वाजो महारथम् ॥ १७
गृहाणेदं महाबाहो विशिष्टमतिदुर्धरम् ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम सप्रयोगनिवर्तनम् ॥ १८
न च ते मानुषेष्वेतत्प्रयोक्तव्यं कथंचन ।
जगद्विनिर्दहेदेतत्कल्पतेजसि पातितम् ॥ १९
असामान्यमिदं तात लोकेष्वस्त्रं निगद्यते ।
तद् धारयेथाः प्रयतः शृणु चेदं वचो मम ॥ २०
बाधेतामानुषः शत्रुर्यदि त्वां वीर कश्चन ।
तद्वधाय प्रयुञ्जीथास्तदस्त्रमिदमाहवे ॥ २१
तथेति संप्रतिश्रुत्य बीभत्सुः स कृताञ्जलिः ।
जग्राह परमास्त्रं तदाह चैनं पुनर्गुरुः ।
भविता त्वत्समो नान्यः पुमाँल्लोके धनुर्धरः ॥ २२

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३३

"आपले सर्व विद्यार्थी अस्त्रविद्येंत प्रवीण झाले आहेत व नाना प्रकारची शस्त्रविद्या त्यांनीं हस्तगत केली आहे असें पाहून लक्ष्य-वेधासाठीं अत्यंत आवश्यक अशी चित्ताची एकाग्रता त्यांच्या ठिकाणीं किती बाणली आहे याची परीक्षा घ्यावयाचें द्रोणाचार्यांनीं ठरविलें. त्यांनीं कारागिराकडून एक कृत्रिम भास तयार करून त्याला एका वृक्षाच्या अग्रावर ठेवून दिलें. तो कृत्रिम आहे याची

आपल्या शिष्यांना मुळींच कल्पना न देतां त्यांनीं त्याचाच लक्ष्यवेध करावयास सांगितलें. ते म्हणाले, तुम्ही सर्वजण आपआपलीं धनुष्यें सज्ज करून व त्यावर बाण लावून अगदीं सिद्ध असा. या भासाचें मस्तक तुम्हांला तोडावयाचें आहे. माझी आज्ञा होतांच याचें मस्तक तुम्ही तोडून खालीं पाडलें पाहिजे. तुमच्यापैकीं एकेकाला मी हें काम करावयास सांगणार आहें. याप्रमाणें बोलून त्यांनीं सर्वांत वडील म्हणून युधिष्ठिराला बोलाविलें व त्याला असें सांगितलें कीं, तुझ्या धनुष्यावर बाण लाव. लक्ष्य नीट पहा व मी आज्ञा देतांच बाण सोड. युधिष्ठिर द्रोणांच्या आज्ञेप्रमाणें सज्ज राहिले. एक मुहूर्तभर थांबून पुन्हां द्रोणाचार्यांनीं युधिष्ठिराला सांगितलें कीं, 'हे राजपुत्रा वृक्षाच्या अग्रावरील या भासाकडे नीट लक्षपूर्वक पहा. त्याबरोबर युधिष्ठिरांनीं त्यांना प्रत्युत्तर दिलें कीं, 'मी या भासाकडे पहातच आहे.' आचार्य पुनश्च एक मुहूर्त थांबले. पुनश्च त्यांनीं युधिष्ठिराला विचारलें, 'कायरे ! तूं या भासाकडे पहात असतां तुला हा वृक्ष, मी व तुझे बंधु दिसतात काय ? 'होय, मला सर्व कांहीं दिसतें' असें युधिष्ठिरांनीं उत्तर दिलें. तें ऐकतांच आचार्य किंचित् विमनस्क झाले. पुन्हां पुन्हां त्यांनीं त्याच्या तोंडून तेंच उत्तर ऐकून असंतुष्ट चित्तानें आचार्य त्याला म्हणाले, 'चल हो बाजूला ! लक्ष्यवेध करणें हें तुझें काम नव्हे. त्यांनीं युधिष्ठिराची निर्भर्त्सना केली. क्रमाक्रमानें उर्वरित पांडव, दुर्योधनादि कौरव व इतर देशोदेशीचे राजपुत्र या सर्वांचीच आचार्यांनीं परीक्षा घेतली व सर्वच या विषयांत युधिष्ठिराचे निष्ठावंत अनुयायी असलेले पाहून त्यांनीं त्या सर्वांनाच बाजूला करून त्यांची निर्भर्त्सना केली. आशेनें त्यांनीं अर्जुनास बोलावलें व त्याला असें सांगितलें कीं, वत्सा, तुला या लक्ष्यावर आतां प्रहार करावयाचा आहे. लक्ष्य नीट पाहून घे. माझें आज्ञार्थक वाक्य संपतें न संपतें तोंच तुला बाण सोडावा लागेल. धनुष्य सज्ज करून व तें आकृष्ट करून लक्ष्यावर दृष्टि स्थिर करीत एक मुहूर्तमात्र थांब. गरूच्या आज्ञेनुरूप अर्जुनानें धनुष्य सज्ज करून व त्यावर बाण योजून त्याचें आकर्षण केलें व लक्ष्यावर आपली दृष्टि स्थिर करून तो उभा राहिला. बरोबर एका मुहूर्तानें

आचार्यांनीं अर्जुनाला विचारलें कीं 'तुला भास, झाड आणि मी हें सर्वच दिसतें काय?' त्यावर अर्जुनानें त्यांना सांगितलें, 'आचार्य! मला आपण, वृक्ष अथवा इतर कोणीही दिसत नाहीं. मला फक्त भास दिसतो' त्याबरोबर द्रोणांना अतिशय आनंद झाला व ते पांडवांच्यामध्यें महारथ असलेल्या त्या अर्जुनाला पुन्हां मुहूर्तानंतर म्हणाले कीं, 'वत्सा आतांही तुला भासच दिसतो काय?' एकाग्र-चित्त पार्थानें सांगितलें 'मला फक्त भासाचें मस्तक दिसतें. बाकी कोणताही अवयव दिसत नाहीं.' त्याचें उत्तर ऐकतांच द्रोणांच्या अंगावर हर्षानें रोमांच उभे राहिले व ते अर्जुनाला एकदम म्हणाले 'सोड बाण' त्याबरोबर अर्जुनानें आपल्या तीक्ष्ण बाणानें त्या भासाचें मस्तक तोडून खालीं पाडलें. त्याचें तें कृत्य पहातांच द्रोणांनीं त्याला प्रेमानें घट्ट मिठी मारली. द्रुपदाचा त्याच्या सैन्या-सहित पराभव झालाच असें आचार्यांना वाटलें. एकदां शिष्यासहित द्रोणाचार्य गंगेवर स्नान करण्यासाठीं गेले असतां एका बलवान् मगरानें त्यांचा पाय पकडला. स्वतः आपली सुटका करून घ्यावयास ते पूर्णपणें समर्थ असतांही आपल्या शिष्यांची परीक्षा पहावी म्हणून त्यांनीं आपल्या शिष्यांना सांगितलें कीं, या मगराला ठार मारून मला सोडवा. पण मगरानें आचार्यांना धरलेलें पाहून ते शिष्य इतके थिजून गेले कीं, कांहींएक न सुचून ते वेड्यासारखे पहातच राहिले. अर्जुनानें मात्र तीक्ष्ण बाण काढून त्या मगराचे तुकडे उडवून दिले. आपल्या सर्व शिष्यांत कसल्याही प्रसंगीं मुळींच न डगमगतां आपलें चित्त स्थिर ठेवून अवश्य तें कार्य पार पाडण्याचें सामर्थ्य केवळ अर्जुनाच्याच ठिकाणीं आहे अशी त्यांची खात्री पटली. अत्यंत प्रसन्न होऊन आचार्य अर्जुनाला म्हणाले, 'हे महाबाहो, मी तुला अति दुर्धर व आपल्या वैशिष्ट्यानें सर्व अस्त्रांतून तळपणारें असें ब्रह्मशिर नांवाचें अस्त्र प्रयोग व उपसंहार यांसहित देतों. मात्र याचा प्रयोग तूं मनुष्यावर कधींही करूं नकोस. अल्पतेजावर जर याचा प्रयोग केला तर तें सर्व जगाचें भस्म करून टाकतें. हें अत्यंत असामान्य असें अस्त्र आहे. तूं त्याचें धारण कर व माझी एक सूचना ऐक. जर एकादा अमानुष शत्रु तुला बाधा उत्पन्न करील तर

त्याच्या वधासाठींच केवळ तूं या अस्त्राचा प्रयोग कर. अर्जुनानें हात जोडून गुरूजवळून त्या अस्त्राचा स्वीकार केला. पुनश्च गुरूनें त्याला सांगितलें कीं, हे पार्थ, जगांत तुझ्यासारखा धनुर्धर दुसरा कोणीही होणार नाहीं."

पार्थाची अलौकिक गुरुभक्ति

आचार्य द्रोणांनीं अर्जुनाला, त्याच्यावर पुत्रापेक्षांही अधिक प्रेम करून जें विद्यादान केलें होतें, त्याविषयींच्या कृतज्ञतेनें अर्जुनाचें अंतः-करण नेहमीं भारलेलें असे. ते काय गुरुदक्षिणा मागणार आहेत याचा विचारदेखील न करतां मागतील तें द्यावयाचें असें अर्जुनानें निश्चित केलेंच होतें, त्याप्रमाणें त्यानें राजा द्रुपदाचा पराभव करून आचार्य द्रोणांची अपेक्षित गुरुदक्षिणा त्यांना समर्पण केली. ही गुरुदक्षिणा देत असतांना सुद्धां त्यानें एका दगडानें दोन पक्षी मारले. नुकतेंच कर्णाचें साहाय्य मिळाल्यामुळें स्वतःच्या पक्षाच्या सबलतेविषयीं भलत्याच विपरीत कल्पना झालेला दुर्योधन व कर्ण या दोघांच्याही डोळ्यावरील भ्रामक कल्पनेचें पटल त्यानें दूर सारलें आणि आचार्यांनाही संतुष्ट केलें. 'ज्या वेळीं द्रोणांच्या आज्ञेवरून कर्णा-सहित कौरव व पांडव राजकुमार द्रुपदाच्या राजनगरीवर चालून गेले त्या वेळीं घडलेल्या वृत्तासंबंधीं महाभारतकार म्हणतातः–

पूर्वमेव तु संमन्त्र्य पार्थो द्रोणमथाऽब्रवीत् ।
दर्पोद्रेकात्कुमाराणामाचार्यं द्विजसत्तमम् ।। १२
एषां पराक्रमस्यान्ते वयं कुर्याम साहसम् ।
एतैरशक्यः पाञ्चालो ग्रहीतुं रणमूर्धनि ।। १३
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सहितोऽनघः ।
अर्धक्रोशे तु नगरादतिष्ठद् बहिरेव सः ।। १४

–महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३८

"आधींच विचारविनिमय करून व आपले सारे विरोधी कुमार स्वतःच्या पराक्रमाच्या कल्पनेनें दर्पांध झाले आहेत असें पाहून अर्जुनानें द्रोणाचार्यांना असें म्हटलें कीं, 'रणांगणांत द्रुपदाला पक-डणें या सर्वांना अत्यंत अशक्य आहे. यांनीं एकदां पराक्रम गाज-विल्यानंतर अंतीं आम्हांला जें साहस करावयाचें आहे तें आम्ही

करूं' असें म्हणून अर्जुन आपल्या बंधूंसहित द्रुपदाच्या नगराबाहेर अर्ध्या कोसावरच थांबला. कर्णासहित चालून गेलेल्या सर्व कौरवांना द्रुपदानें, त्याच्या सैन्यानें व प्रजाजनांनींही चांगलेंच झोडपून काढून पळवून लावलें. त्यांचा आर्त निनाद ऐकून नंतरच अर्जुन संग्रामांत शिरला व त्यानें द्रुपदाला पकडून आणून आचार्यांच्या पायावर लोटलें. आचार्यांचें अपार प्रेम असलेला सर्व सद्गुणसंपन्न पार्थ व आचार्य यांनाच नियतीनें एकमेकांविरुद्ध पुढें हत्यार उपसावयास लावून जें भयानक दृश्य जगताच्या रंगपटावर उभें केलें त्यांत तिचें सामर्थ्यच दिसून येतें. दुर्दैवानें आचार्यांनीं हस्तिनापुरच्या गादीचें स्वत:वरील स्वामित्व मान्य केलें. राज्याची फाळणी होतांच पांडवांच्या शत्रुपक्षाचे आश्रित म्हणून त्यांना रहावें लागलें. अर्जुनाविरुद्ध शस्त्र उपसण्याची कल्पनाही त्यांना अत्यंत दु:खद वाटे. सभापर्वांत दुर्योधन पांडवांपासून आपण आमचें संरक्षण करा म्हणून ज्या वेळीं विनवूं लागला, त्या वेळीं आचार्य त्याला म्हणतात :—

रथातिरथसङ्ख्यायां योऽग्रणीरर्जुनो युवा ॥ ४६
सृष्टप्राणो भृशतरं तेन चेत्संगमो मम ।
किमन्यद् दु:खमधिकं परमं भुवि कौरवा: ॥ ४७

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ८०

"रथ व अतिरथ यांच्या गणनेंत जो सर्वश्रेष्ठ आहे त्या तरुण अर्जुनाशीं, तो आपलें सर्व सामर्थ्य खर्च करून युद्ध करीत असतां मला प्रतिपक्षी म्हणून त्याच्याशीं गांठ घ्यावी लागणें यासारखें अधिक दु:खदायक असें मला जगांत दुसरें काय आहे?" आचार्यांची अर्जुनाविषयींची ही भावना वारंवार व्यक्त झालेली आहे. ज्या ज्या वेळीं प्रसंग पडेल त्या प्रत्येक वेळीं आचार्य द्रोणच नव्हे तर कृपाचार्य व अश्वत्थामा यांनीं देखील अर्जुनाविषयींचा आपला विलक्षण अभिमान प्रकट केलेला आहे. अर्जुनाचें देखील आपल्या गुरूवर असेंच विलक्षण प्रेम होतें. त्यांच्याशीं लढण्याची कल्पना त्याच्या अंगावर शहारे उत्पन्न करते. द्रोण हे अर्जुनाचे प्रतिपक्षी म्हणून युद्धांत उभे असतां व अर्जुनाचे नियंत्रक भगवान् श्रीकृष्ण त्याला

द्रोणांना मारणें हें तुझें कर्तव्य आहे, असें वारंवार सांगत असतां देखील द्रोणांचा वध करणें अर्जुनाच्या दृष्टीनें अत्यंत अशक्य कोटींतील आहे. ज्या वेळीं द्रोणांनीं कौरवांचें सेनापतित्व स्वीकारून युधिष्ठिरांना पकडून देण्याची प्रतिज्ञा केली त्या वेळीं अर्जुनाला युधिष्ठिरांनीं ती प्रतिज्ञा सांगून स्वतःच्या संरक्षणाची व्यवस्था करावयास सांगितलें असतां अर्जुन युधिष्ठिरांना उत्तर देतांना म्हणतोः—

यथा मे न वधः कार्य आचार्यस्य कदाचन ॥ ७
तथा तव परित्यागो न मे राजंश्चिकीर्षतः ।
अप्येवं पाण्डव प्राणानुत्सृजेयमहं युधि ॥ ८
प्रतीपो नाहमाचार्ये भवेयं वै कथञ्चन ।
त्वां निग्राहमाहवे राज्यं धार्तराष्ट्रोऽयमिच्छति ॥ ९
न स तं जीवलोकेऽस्मिन् कामं प्राप्येत्कथंचन ।
प्रपतेत् द्यौः सनक्षत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ॥ १०

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १३

"हे राजन्, ज्याप्रमाणें मला आचार्यांचा वध मुळींच करावयाचा नाहीं, त्याचप्रमाणें आपला परित्यागही करावयाचा नाहीं. द्रोणांनीं कितीही पराक्रम जरी केला तरीही त्यांना मी आपल्याला पकडूं देणार नाहीं हें जसें खरें आहे त्याचप्रमाणें प्राणत्यागाची जरी वेळ आली तरीही मीं आचार्यांशीं कृतघ्न होणें अत्यंत अशक्य आहे. तुम्हांला बंधनांत टाकून दुर्योधन राज्य मिळवूं इच्छीत आहे. पण द्यूलोक नक्षत्रासहित खालीं पडेल, कदाचित् पृथ्वीचे तुकडे पडतील पण तुम्हांला धरण्याची कोणाचीही इच्छा या जगतांत पूर्ण होणें सर्वस्वीं अशक्य आहे." अर्जुनानें आपल्या गुरूशीं नमन केल्यावांचून व त्यांचा आशीर्वाद घेतल्यावांचून कधींही युद्ध केलेलें नाहीं. त्याचें खड्ग नेहमीं न्यायार्थ उचललेलें असून गुरूचेंच खड्ग अन्यायी असल्यामुळें युद्धांत त्याच्या जयाची इच्छा करण्यावांचून गुरूलाही दुसरें कांहीं करतां येणें शक्य झालें नाहीं.

भारतांतील महायुद्धांत भाग घेणारे सर्व क्षत्रिय द्रोणाचार्यांचे शिष्य असल्यामुळें आचार्यांचा वध करूं नये व आपण जिवंत

असतांना आचार्यांचा वध होऊं नये अशी अर्जुनाची पहिल्यापासून उत्कट इच्छा होती. आचार्यांना न मारतां केवळ धरून आणावें म्हणजे प्रतिपक्ष्याला त्यांच्या सामर्थ्याचा उपयोग करतां येणार नाहीं असें अर्जुन म्हणत असे. शेवटीं द्रोणाचार्य 'अश्वत्थामा मारला गेला' या कल्पनेनें ज्या वेळीं न्यस्तशस्त्र होऊन व समाधि साधून स्वस्थ बसले तेव्हां हातांत खड्ग घेऊन त्यांचा शिरच्छेद करण्याच्या इच्छेनें धृष्टद्युम्न त्यांच्या अंगावर धांवून गेला असतां अर्जुनानें आपल्या रथावरून त्याला ओरडून सांगितलें कीं,

उक्तवांश्च महाबाहुः कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।। ६५
जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीर्द्रुपदात्मज ।
न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सैनिकाश्च ह ।। ६६

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९२

"हे द्रुपदात्मजा! आचार्यांना जिवंत अवस्थेंत आण. त्यांना ठार मारूं नकोस." अंतःकरणांत अपार गुरुप्रेम उचंबळून येऊन अर्जुन "मारूं नकोस, मारूं नकोस" म्हणून ओरडूं लागला. पण पंचाल राजपुत्रानें कार्याकार्याचा यत्किंचित्‌ही विवेक न करतां समाधि-मग्न द्रोणाचार्यांचें मस्तक आपल्या खड्गाच्या फटकाऱ्यानें तोडून तें कौरवसैन्याच्या समोर भिरकावून दिलें. आपण समर्थ शिष्य पहात असतां द्रोणाचार्यांच्या जवळूनच शस्त्रास्त्रविद्येचें शिक्षण घेतलेल्या त्यांच्या एका शिष्यानें इतक्या क्रूरपणें त्यांचा वध केला या जाणिवेनें अर्जुनाचें अंतःकरण करपून गेलें. आपण गुरुवधाला पर्यायानें कारण आहोंत असें वाटून तो अत्यंत शोकमग्न झाला व द्रोणवधानंतर क्रुद्ध झालेल्या अश्वत्थाम्यानें नारायणास्त्राचा प्रयोग केल्यानंतर त्याच्या प्रभावानें पांडवांच्या सैन्याचा नाश होऊं लागलेला पाहून युधिष्ठिरानें जेव्हां अर्जुनाला द्रोणवधानें घाबरलेल्या कुरुसैन्याला कोण नेता मिळाला म्हणून विचारलें तेव्हां त्याला उत्तर देतांना अर्जुनाचा हा सर्व शोक खळाळून बाहेर पडला. तो म्हणालाः—

उद्यम्यात्मानमुग्राय कर्मणे वीर्यमास्थिताः ।। २६
धमन्ति कौरवाः शङखान्यस्य वीर्यं समाश्रिताः ।
यत्र ते संशयो राजन् न्यस्तशस्त्रे गुरौ हते ।। २७

धार्तराष्ट्रानवस्थाप्य क एष नदतीति हि ।
ह्रीमन्तं तं महाबाहुं मत्तद्विरदगामिनम् ।। २८
वाघ्रास्यमुग्रकर्माणं कुरूणामभयंकरम् ।
यस्मिञ्जाते ददौ द्रोणो गवां दशशतं धनम् ।। २९
ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यः सोऽश्वत्थामैष गर्जति ।
जातमात्रेण वीरेण येनोच्चैःश्रवसा यथा ।। ३०
ह्रेषता कम्पिता भूमिर्लोकाश्च सकलास्त्रयः ।
तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतं नाम तस्याकरोत्तदा ।। ३१
अश्वत्थामेति सोऽद्यैष शूरो नदति पाण्डव ।
यो ह्यनाथ इवाक्रम्य पार्षतेन हतस्तथा ।। ३२
कर्मणा सुनृशंसेन तस्य नाथो व्यवस्थितः ।
गुरुं मे यत्र पाञ्चाल्यः केशपक्षे परामृशत् ।। ३३
तन्न जातु क्षमेद् द्रौणिर्जानन् पौरुषमात्मनः ।
उपचीर्णो गुरुर्मिथ्या भवता राज्यकारणात् ।। ३४
धर्मज्ञेन सता नाम सोऽधर्मः सुमहान् कृतः ।
चिरं स्थास्यति चाकीर्तिस्त्रैलोक्ये सचराचरे ।। ३५
रामे वालिवधाद् यद्वदेवं द्रोणे निपातिते ।
सर्वधर्मोपपन्नोऽयं स मे शिष्यश्च पाण्डवः ।। ३६
नायं वदति मिथ्येति प्रत्ययं कृतवांस्त्वयि ।
स सत्यकञ्चुकं नाम प्रविष्टेन ततोऽनृतम् ।। ३७
आचार्य उक्तो भवता हतः कुञ्जर इत्युत ।
ततः शस्त्रं समुत्सृज्य निर्ममो गतचेतनः ।। ३८
आसीत्सुविह्वलो राजन् यथा दृष्टस्त्वया विभुः ।
स तु शोकसमाविष्टो विमुखः पुत्रवत्सलः ।। ३९
शाश्वतं धर्ममुत्सृज्य गुरुः शस्त्रेण घातितः ।
न्यस्तशस्त्रमधर्मेण घातयित्वा गुरुं भवान् ।। ४०
रक्षत्विदानीं सामात्यो यदि शक्तोऽसि पार्षतम् ।
ग्रस्तमाचार्यपुत्रेण क्रुद्धेन हतबन्धुना ।। ४१
सर्वे वयं परित्रातुं न शक्ष्यामोऽद्य पार्षतम् ।
सौहार्दं सर्वभूतेषुः यः करोत्यतिमानुषः ।। ४२
सोऽद्य केशग्रहं श्रुत्वा पितुर्धक्ष्यति नो रणे ।
विक्रोशमाने हि मयि भृशमाचार्यगृद्धिनि ।। ४३

अपाकीर्य स्वयं धर्मं शिष्येण निहतो गुरुः ।
यदा गतं वयो भूयः शिष्टमल्पतरं च नः ।। ४४
तस्येदानीं विकारोऽयमधर्मोऽयं कृतो महान् ।
पितेव नित्यं सौहार्दात्पितेव हि च धर्मतः ।। ४५
सोल्पकालस्य राज्यस्य कारणाद् घातितो गुरुः ।
धृतराष्ट्रेण भीष्माय द्रोणाय च विशाम्पते ।।
विसृष्टा पृथिवी सर्वा सह पुत्रैश्च तत्परैः ।। ४६
संप्राप्य तादृशीं वृत्तिं सत्कृतः सततं परैः ।
अवृणीत सदा पुत्रान् मामेवाभ्यधिकं गुरुः ।। ४७
अवेक्षमाणस्त्वां मां च न्यस्तास्त्रश्चाहवे हतः ।
न त्वेनं युध्यमानं वै हन्यादपि शतक्रतुः ।। ४८
तस्याचार्यस्य वृद्धस्य द्रोहो नित्योपकारिणः ।
कृतो ह्यनार्यैरस्माभिः राज्यार्थे लुब्धबुद्धिभिः ।। ४९
अहो बत महत्पापं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन द्रोणोऽयं साधु घातितः ।। ५०
पुत्रान् भ्रातॄन् पितॄन् दाराञ्जीवितं चैव वासविः ।
त्यजेत्सर्वं मम प्रेम्णा जानात्येवं हि मे गुरुः ।। ५१
स मया राज्यकामेन हन्यमानो ह्युपेक्षितः ।
तस्मादर्वाक्शिरा राजन् प्राप्तोऽस्मि नरकं प्रभो ।। ५२
ब्राह्मणं वृद्धमाचार्यं न्यस्तशस्त्रं महामुनिम् ।
घातयित्वाद्य राज्यार्थे मृतं श्रेयो न जीवितम् ।। ५३

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९६

" ज्याच्या पराक्रमाच्या भरंवशावर आतांच्या विकल स्थितींतहि उग्रकर्मासाठीं स्वतःचें अंतःकरण सिद्ध करून पराक्रमाच्या स्फूर्तीनें कौरव शंख फुंकीत आहेत, न्यस्तशस्त्र स्थितींत आचार्यांचा वध केल्यानंतर घाबरलेल्या कौरवांना स्थिर करून जो हा सिंहनाद करीत आहे त्या महाबाहू, मत्त गजेंद्राप्रमाणें गति असलेल्या, जबडा वासलेल्या वाघाप्रमाणें भयंकर, उग्रकर्में करणाऱ्या व कौरवांना अभयप्रदान करणाऱ्या रणपण्डिताला तुम्ही ओळखलें नाहीं काय ? ज्याच्या जन्माबरोबर आचार्य द्रोणांनीं ब्राह्मणांना एक सहस्र गाईंचें प्रदान केलें तो हा अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे.

ज्यानें जन्मतांच उच्चैःश्रव्याप्रमाणें गर्जना केल्यामुळें आकाशवाणीनें ज्याचें नांवच अश्वत्थामा असें ठेविलें तो हा शूर अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे. ज्याला अनाथाप्रमाणें आक्रमण करून धृष्टद्युम्नांकडून तुम्ही ठार मारविलें त्याचा हा नाथ सज्ज होऊन तुमच्यावर चालून आला आहे. अत्यंत क्रूरतापूर्वक तुम्ही माझ्या गुरूला ठार मारलें. तुम्ही नृशंसपणानें जें अकार्य केलें त्याचें फळ देण्यासाठीं अश्वत्थामा गर्जना करीत आहे. या पंचाल राजपुत्रानें माझ्या गुरूला केस धरून ओढलें. स्वतःच्या पौरुषाची पूर्णपणें कल्पना असलेला द्रोणपुत्र ही गोष्ट कधींही सहन करणार नाहीं. आपण राज्यासाठीं प्रत्यक्ष स्वतःच्या गुरूशीं खोटेपणाचें वर्तन करून त्यांना फसविलें आहे. धर्मज्ञ असूनही लोभासाठीं आपण भयानक स्वरूपाचा अधर्म केला आहे. वालीच्या वधामुळें रामाची अपकीर्ति जशी त्रैलोक्यांत चिरकाल स्थिर राहिली त्याचप्रमाणें द्रोणाचार्यांना मारून आपणही सदाच्या अपकीर्तीचे धनी होऊन राहिलां आहांत. हा पांडव सर्व प्रकारें धार्मिक असून शिवाय माझा शिष्यही आहे, हा कधींही खोटें बोलणार नाहीं अशा विश्वासानें आचार्यांनीं तुम्हांला विचारलें. पण तुम्ही सत्याचें नुसतें पांघरूण घेऊन खोटयाचा आश्रय केलात. मारलांत तुम्ही हत्ती व सांगितलें मात्र आचार्यांना अश्वत्थामा मेला म्हणून! प्रत्यक्ष गुरूशीं तुम्हीं खोटें बोलला. गुरूच्या अंतःकरणाला तुम्ही केवढें दुःख दिलें हें तुम्ही स्वतः अनुभविलेंच आहे. तुमच्या साक्षीवर विश्वास ठेवून महानुभाव आचार्य शस्त्र खालीं ठेवून अत्यंत विव्हल स्थितींत निर्मम व गतचेतन झाले. शोकानें व्याकूळ झालेले आचार्य, पुत्रावर त्यांचें अतिशय प्रेम असल्यामुळें रणविन्मुख झाले. हातीं हत्यार असतांना आचार्यांवर एकाचीही चढाई करण्याची शक्ति नव्हती. मग मात्र तुमचें शौर्य जागृत झालें ! शाश्वत धर्माचा परित्याग करून शस्त्रानें तुम्ही गुरूचाच घात केलात. न्यस्तशस्त्र गुरूचा अधर्मानें घात करणारे तुम्ही आतां क्रुद्ध झालेल्या आचार्यपुत्रानें ग्रासलेल्या गुरुघातक धृष्टद्युम्नाचें आपल्या अमात्यासहित स्वतःच्या सामर्थ्याच्या भरंवशावर खुशाल संरक्षण करावें. या गुरु-

घातकाचें संरक्षण करण्याची आमची शक्ति नाहीं. जो सर्व लोकांच्यावर अंगीं अतिमानवी शक्ति असतांना देखील प्रेम करीत असे, तो आज आपल्या पित्याच्या केशग्रहणाची वार्ता ऐकून रणांत आपल्यास जाळून टाकील. काय आश्चर्य आहे ! आचार्यांविषयीं कृतज्ञता बाळगून त्यांना मारूं नका म्हणून मी जोरजोरानें ओरडत असतां धर्म बाजूला ढकलून शिष्यानें प्रत्यक्ष गुरूचीच हत्या केली आहे ! आपलें बहुतेक वय गेल्यावर व अतिशय थोडें आयुष्य उरल्यावर आपली बुद्धि चळली व आपण महान् अधर्म केलांत. सौहार्द व धर्म या दोन्ही दृष्टींनीं जो आपला पिता होता त्याला अस्थिर व चंचल राज्याच्या लोभासाठीं ठार मारून आपण जगाच्या दृष्टीनें गुरुघातक ठरलों. धृतराष्ट्रानें भीष्म व द्रोण यांच्या पायावर सर्व पृथ्वी सर्मपण करून आपलीं मुलें त्यांच्या स्वाधीन केलीं. तींही तत्परतेनें त्यांची सेवा करीत. असें सन्मानाचें ऐश्वर्य व सतत सत्कार मिळत असतांही त्यांच्यापेक्षां तर काय, पण स्वतःच्या पुत्रापेक्षांही आचार्यांनीं माझ्यावरच अधिक प्रेम केलें. पण मी त्यांना त्याचें काय फळ दिलें ? शस्त्र खालीं ठेवल्यानंतर माझ्याकडे व आपणांकडे आचार्य पहात होते. पण आपण त्यांना न वांचवितां त्यांचा वध होऊं दिला. हे महाराज ! आपल्यामागें नव्हे, आपल्यासमोर, आपल्या संमतीनें हा वध झाला आहे. हातांत शस्त्र धरून आचार्य युद्ध करीत असतां त्यांना मारण्याचें सामर्थ्य देवेन्द्रांत तरी होतें काय? त्या आपल्या वृद्ध, नेहमीं आपल्यावर उपकार करणाऱ्या अशा गुरूचा राज्यलोभानें बुद्धि भ्रष्ट झालेल्या आम्ही अनार्यांनीं द्रोह केला आहे. केवढें भयानक पाप आम्ही केलें ! केवढें दारुण कर्म आमच्या हातून घडलें आहे ! ! राज्यासाठीं गुरूचा वध करणाऱ्या आमची धन्यच म्हटली पाहिजे! हा अर्जुन माझ्यावरील प्रेमानें आपले पुत्र, बंधु, पूर्वज, स्त्रिया इतकेंच काय पण जीवित देखील टाकील अशी आचार्यांना माझ्याविषयीं खात्री वाटत होती. पण राज्यलोभानें मी प्रत्यक्ष त्या गुरूचा वध होत असतांना देखील त्या गोष्टीची उपेक्षा केली. हे महाराज ! खालीं मस्तक लोंबत असलेल्या स्थितींत मी निश्चित नरकांत जाणार आहें. अप्रत्यक्ष रीतीनें द्रोणांच्या वधाला

कारणीभूत होऊन कोणतें पाप करावयाचें मी शिल्लक ठेवलें आहे! ब्राह्मण, वृद्ध, आचार्य, न्यस्तशस्त्र व महामुनि अशांना राज्यासाठीं ठार मारून निलाजरें जीवन जगण्यापेक्षां मृत्यु अनंतपटीनीं श्रेष्ठ आहे."

अर्जुनाचें शील

गुरुवत्सल पार्थ महान् शीलधन होता. शीलासाठीं त्यानें कठोरांतला कठोर शापदेखील सहन केला, पण आपलें चारित्र्य भ्रष्ट होऊं दिलें नाहीं. पराक्रमांत त्याच्याशीं स्पर्धा करूं इच्छिणारे कर्णासारखे लोक त्याच्या पराक्रमासमोर तर हीनतेज होतेच, पण त्याच्या देदीप्यमान अशा चारित्र्यासमोर ते अधिकच हीन भासतात. वैयक्तिक सूड म्हणून कुलस्त्रीची विटंबना करावयास प्रवृत्त होणाऱ्या लोकांची अर्जुनाशीं तुलना तरी करतां येईल काय? अर्जुनाच्या शीलसंपन्नतेची कसोटी पहाणारे दोन प्रसंग महाभारतांत वर्णन केले आहेत. एक प्रसंग वनपर्वांत असून दुसरा विराटपर्वांत आहे. ज्येष्ठ बंधूंच्या आज्ञेवरून अर्जुनानें भगवान् महादेवांना प्रसन्न करून घेऊन पाशुपतास्त्र संपादन केल्यानंतर इतर देवतांच्या जवळून त्या त्या दिव्य अस्त्रांचें ज्ञान मिळविण्याच्या इच्छेनें आपला पिता जो महेन्द्र त्याच्याबरोबर अर्जुन कांहीं वर्षें देवलोकांत राहिला. महेन्द्राच्या आज्ञेवरून सर्व देवांनीं अर्जुनाचें मोठें स्वागत केलें व त्यांच्याजवळून प्रयोग नि उपसंहारासहित अर्जुनानें महास्त्रें संपादन केलीं. नंतर चित्रसेन गंधर्वाजवळ त्यानें नृत्य व गायन शिकावें अशी इंद्रानें इच्छा प्रदर्शित केली. महास्त्रें संपादन केल्यानंतर शक्य तितक्या लवकर आपल्या बंधूंच्याकडे जावें असें अर्जुनाला वाटत होतें. वारंवार होणाऱ्या बंधूंच्या आठवणीनें स्वर्गसुखांत त्याला काडीचीही गोडी वाटेना. पण इंद्राची आज्ञा त्याला डावलतां येणें शक्य झालें नाहीं. शेवटीं तो नृत्यगायन शिकला. अर्जुनाचें औदासीन्य इंद्राच्या लक्षांत आलें. पण त्याचें कारण कांहीं त्याच्या ध्यानांत आलें नाहीं. कदाचित् त्याच्या सुखोपभोगांत कांहीं न्यून असेल अशा कल्पनेनें महेन्द्र त्याच्याकडे अधिक लक्ष देऊं लागला.

एके दिवशीं स्वर्गीय नृत्यपीठावर उर्वशीचें नृत्य चालू असतां अर्जुनाचें लक्ष तिच्यावर खिळून राहिल्याचा इंद्राला भास झाला व त्याला अर्जुनाच्या औदासीन्याचें हेंच कारण असावें असें वाटून त्यानें चित्रसेन गंधर्वाला बोलावून उर्वशीला अर्जुनाकडे पाठवावयास सांगितलें. उर्वशीला ज्या वेळीं चित्रसेनानें महेन्द्राची आज्ञा कळविली, त्या वेळीं तिला अत्यंत आनंद झाला. कारण अर्जुनाची अभिलाषा तिच्या अंतःकरणांत यापूर्वींच उत्पन्न झाली होती. रात्रींच्या चंद्रप्रकाशांत स्नान केल्यामुळें अधिकच सुंदर दिसणारी व स्वर्गीय सौंदर्याचा अत्यंत श्रेष्ठ आविष्कार असलेली सर्वाभरणभूषित उर्वशी अर्जुनाच्या महालांत आली. उर्वशीच्या सौंदर्याचें काय वर्णन करावें ! नारायणाच्या ऊरूपासून जन्म पावलेली ती सौंदर्यदेवता जगत्स्रष्टयाच्या सौंदर्यनिर्मितीच्या सामर्थ्याचें महान् प्रतीकच होती. नारायणाला तपोभ्रष्ट करण्यासाठीं आलेल्या स्वर्गीय अप्सरांचा सौंदर्यमद जिरविण्यासाठींच नारायणांनीं जिला उत्पन्न केलें, स्वर्गाचें सदाचें आभूषण म्हणूनच नारायणांनीं जिला प्रसाद म्हणून महेन्द्राच्या स्वाधीन केलें, जिच्या पृथ्वीवरील अल्पकालीन वास्तव्यांतच तिच्या विरहामुळें महेन्द्राला स्वर्गातील सौंदर्य स्मशानाप्रमाणें वाटूं लागलें, राजा पुरूरवा जिच्यापायीं राज्यत्याग करून अरण्यांत भटकत फिरला, त्या लावण्याच्या अलौकिक सम्राज्ञीचें लावण्यवैभव काय वर्णावें ? ती अर्जुनाच्या दाराशीं येतांच सेवकांनीं अर्जुनाला ती आल्याची वर्दी दिली. मध्यरात्रींच्या चंद्रप्रकाशांत उर्वशी आपणाकडे आल्याचें पहातांच अर्जुन चांगलाच गोंधळला. ती सौंदर्यदेवता आपणाकडे कशाला आली असावी हें त्याला कळेना. महाभारतकार या सर्व प्रकाराचें वर्णन करतांना म्हणतात :—

उपातिष्ठत तद्वेश्म निर्मलं सुमनोहरम् ।
स शङ्कितमना राजन् प्रत्युद्गच्छत तां निशि ।। १८
दृष्ट्वैव चोर्वशीं पार्थो लज्जासंवृतलोचनः ।
तदाभिवादनं कृत्वा गुरुपूजां प्रयुक्तवान् ।। १९

अर्जुन उवाच ।

अभिवादये त्वां शिरसा प्रवराप्सरसां वरे ।
किमाज्ञापयसे देवि प्रेष्यस्तेहमुपस्थितः ॥ २०
फाल्गुनस्य वचः श्रुत्वा गतसंज्ञा तदोर्वशी ।
गन्धर्ववचनं सर्वं श्रावयामास तं तदा ॥ २१

उर्वश्युवाच ।

यथा मे चित्रसेनेन कथितं मनुजोत्तम ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ॥ २२
उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे ।
तवागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोत्सवे ॥ २३
रुद्राणां चैव सान्निध्यमादित्यानां च सर्वशः ।
समागमेऽश्विनोश्चैव वसूनां च नरोत्तम ॥ २४
महर्षीणां च संघेषु राजर्षिप्रवरेषु च ।
सिद्धाचरणयक्षेषु महोरगगणेषु च ॥ २५
उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावतः ।
ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु अग्निसोमार्कवर्ष्मसु ॥ २६
वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वैः शक्रनन्दन ।
दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ॥ २७
सर्वाप्सरःसु मुख्यासु प्रनृत्तासु कुरूद्वह ।
त्वं किलानिमिषः पार्थ मामेकां तत्र दृष्टवान् ॥ २८
तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवौकसाम् ।
तव पित्राभ्यनुज्ञाता गताः स्वं स्वं गृहं सुराः ॥ २९
तथैवाप्सरसः सर्वा विशिष्टाः स्वगृहं गताः ।
अपि चान्याश्च शत्रुघ्न तव पित्रा विसर्जिताः ॥ ३०
ततः शक्रेण संदिष्टश्चित्रसेनो ममान्तिकम् ।
प्राप्तः कमलपत्राक्ष स च मामब्रवीदथ ॥ ३१
त्वत्कृतेऽहं सुरेशेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
प्रियं कुरु महेन्द्रस्य मम चैवात्मनश्च ह ॥ ३२
शक्रतुल्यं रणे शूरं सदौदार्यगुणान्वितम् ।
पार्थं प्रार्थय सुश्रोणि त्वमित्येवं तदाब्रवीत् ॥ ३३
ततोऽहं समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूषितुमरिंदम ॥ ३४
त्वद्गुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
चिराभिलषितो वीर ममाप्येष मनोरथः ॥ ३५

वैशंपायन उवाच ।

तां तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा भृशं लज्जावृतोऽर्जुनः ।
उवाच कर्णौ हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ॥ ३६
दुःश्रुतं मेस्तु सुभगे यन्मां वदसि भाविनि ।
गुरुदारैः समाना मे निश्चयेन वरानने ॥ ३७
यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ।
तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ॥ ३८
यच्चेक्षितासि विस्पष्टं विशेषेण मया शुभे ।
तच्च कारणपूर्वं हि शृणु सत्यं शुचिस्मिते ॥ ३९
इयं पौरववंशस्य जननी मुदितेति ह ।
त्वामहं दृष्टवांस्तत्र विज्ञायोत्फुल्ललोचनः ॥ ४०
न मामर्हसि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्सरः ।
गुरोर्गुरुतरा मे त्वं मम त्वं वंशवर्धिनी ॥ ४१

उर्वश्युवाच ।

अनावृताश्च सर्वाः स्म देवराजाभिनन्दन ।
गुरुस्थाने न मां वीर नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ४२
पुरोर्वंशे हि मे पुत्रा नप्तारो वा त्विहागताः ।
तपसा रमयन्त्यस्मान्न च तेषां व्यतिक्रमः ॥ ४३
तत्प्रसीद न मामार्तां विसर्जयितुमर्हसि ।
हृच्छयेन च संतप्तां भक्तां च भज मानद ॥ ४४

अर्जुन उवाच ।

शृणु सत्यं वरारोहे यत्त्वां वक्ष्याम्यनिन्दिते ।
शृण्वन्तु मे दिशश्चैव विदिशश्च सदेवताः ॥ ४५
यथा कुन्ती च माद्री च शची चैव ममानघे ।
तथा च वंशजननी त्वं हि मेद्य गरीयसी ॥ ४६
गच्छ मूर्ध्ना प्रपन्नोऽस्मि पादौ ते वरवर्णिनि ।
त्वं हि मे मातृवत् पूज्या रक्ष्योऽहं पुत्रवत्त्वया ॥ ४७

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्ता तु पार्थेन उर्वशी क्रोधमूर्च्छिता ।
वेपन्ती भ्रुकुटीवक्त्रा शशापाथ धनञ्जयम् ॥ ४८

उर्वश्युवाच ।

तव पित्राभ्यनुज्ञातां स्वयं च गृहमागताम् ।
यस्मान्मां नाभिनन्देथाः कामबाणवशं गताम् ।। ४९
तस्मात्त्वं नर्तनः पार्थ स्त्रीमध्ये मानवर्जितः ।
अपुमानिति विख्यातः षण्ढवद् विचरिष्यसि ।। ५०
एवं दत्वार्जुने शापं स्फुरदोष्ठी श्वसन्त्यथ ।
पुनः प्रत्यागता क्षिप्रमुर्वशी गृहमात्मनः ।। ५१

—महाभारत, वनपर्व अ. ४६

"उर्वशी आपल्या मंदिरांत आल्याचें ऐकतांच अर्जुनाच्या अंतःकरणांत शंका उत्पन्न झाली. त्यानें ताबडतोब तिची भेट घेतली. उर्वशीला पहातांच लज्जेनें व संकोचानें पार्थानें आपले नेत्र खालीं वळविले. त्यानें तिला अभिवादन केलें व गुरूची करावी तशी तिची पूजा करून पार्थ तिला म्हणाला, 'हे सर्वश्रेष्ठ अप्सरे! मी तुला साष्टांग नमस्कार करतों. हे देवि! तुझी काय आज्ञा आहे? मी आज्ञांकित सेवक म्हणून तुझ्यासमोर उभा आहे. काय आज्ञा आहे ती मला सांग.' पार्थाच्या तोंडून हें वाक्य ऐकतांच उर्वशी थिजूनच गेली. तिला कांहीं सुचेचना. चित्रसेनानें तिला जी कल्पना दिली होती, त्यावरून या गोष्टीची अर्जुनाकडून तिनें कधीं अपेक्षाच केली नव्हती. शेवटीं रसभंग होऊन चित्रसेनानें सांगितलेलें ती अर्जुनाला सांगू लागली. ती म्हणाली, 'हे नरश्रेष्ठा! चित्रसेनाच्या सांगण्यावरून मी येथें आलें आहें. त्यानें जें मला सांगितलें तें मी तुला सांगतें. तुझ्या येण्याबद्दल महेन्द्राच्या देवसभेंत मोठा उत्सव चालू असतां त्या ठिकाणीं एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, अष्ट वसु, अश्विनीकुमार, महर्षि, श्रेष्ठ राजर्षि यांचे संघ, सिद्ध, चारण, गंधर्व, यक्ष यांचे संघ, आपआपल्या स्थानावर उपस्थित असतां व सूर्य, चंद्र आणि अग्नि आपल्या संपूर्ण वैभवानें तळपत असतां नृत्य व गायन सुरू होतें. गंधर्व वीणा वाजवीत होते. दिव्य गायन चालू होतें व मुख्य मुख्य अप्सरा नृत्य करीत होत्या. अशा वेळीं तुझी दृष्टि पापणीदेखील न हालवितां एकसारखी माझ्यावरच खिळून राहिली होती. सभेचें काम संपून सर्व लोक आपापल्या स्थानीं निघून गेल्यानंतर महेन्द्रानें

चित्रसेन गंधर्वाकडून मला कांहीं आज्ञा कळविली. चित्रसेनानें मला असें सांगितलें कीं, महेन्द्रानेंच मला तुझ्याकडे पाठविलें असून तूं त्याचें, माझें व स्वतःचेंही प्रिय कर. हे सुन्दरी, सर्व श्रेष्ठ गुणांनीं सदैव युक्त असणाऱ्या व रणांत महेन्द्राप्रमाणें शूर असलेल्या पार्थाची प्रार्थना करून त्याला आनंद दे. मी तुझ्या पित्याच्या व चित्रसेनाच्या आज्ञेप्रमाणें तुझी सेवा करावयास्तव येथें आलें आहे. पण केवळ त्यांची आज्ञा म्हणूनच मी येथें आलें असें मात्र नाहीं. तुझ्या गुणांनीं चित्त आकृष्ट होऊन मी मदनाच्या स्वाधीन झालें. फार दिवसांपासून तुझ्या प्राप्तीचा मनोरथ मी माझ्या अंतःकरणांत बाळगला होता. तो पूर्ण होण्याचा शुभक्षण आज उगवला आहे. तिचें तें भाषण ऐकतांच लाजेनें व संकोचानें अर्जुन अगदीं थिजून गेला. दोन्ही हातांनीं आपले कान झाकून घेत तो म्हणाला, 'हे देवि, तुझीं वाक्यें ऐकत असतां माझ्या कानांना अतिशय दुःख होत आहे. तूं माझ्या गुरुपत्नीप्रमाणें आहेस, याचा तूं यत्किंचित् तरी विचार केला आहेस काय ? माझी माता महाभागा कुंती अथवा माझी येथील माता महेन्द्रपत्नी शची यांच्याप्रमाणेंच मी तुलाही माझी तिसरी माताच समजतों. वेगळा विचारच तुझ्याविषयीं माझ्या मनांत येत नाहीं. मी तुझ्याकडे अनिमिष नेत्रांनीं पाहिल्याचा अकारण अपसमज पसरला आहे. सत्य तेंच मी तुला सांगतों. तुला पहातांच आमचे पूर्वज सम्राट पुरूरवा यांची ही पत्नी व आमच्या पौरव वंशाला जन्म देणारी ही आमची आदिमाता म्हणून आनंदानें माझे डोळे विस्फारले गेले; व मातेच्या स्वरूपावर बालकाचे डोळे खिळून रहावे त्याप्रमाणें ते खिळून राहिले. माझ्या मनांत दुसरा कोणता विचार आला असेल अशी तूं कल्पना देखील करूं नकोस. आमचा वंश वाढविणारी तूं मला मान्य असणाऱ्या सर्व व्यक्तींच्या पेक्षांही श्रेष्ठ आहेस. हें ऐकतांच उर्वशी त्याला म्हणाली, 'अर्जुना ! उगाच मला आपल्या गुरुस्थानीं तूं बसवूं नकोस. तूं देवराज इंद्राचा पाहुणा आहेस व अप्सरा ह्या पाहुण्यांच्या उपभोग्य असतात. त्या नेहमीं अनावृत असतात. तुमच्या मानवी सृष्टींतील नातीं येथें स्वर्गांत आणण्याचें कारण नाहीं. पुरूच्या वंशांत उत्पन्न झालेले.

त्याचे पुत्र व नातू इत्यादि जे जे लोक तपाचरण करून स्वर्गांत आले त्या सर्वांनीं आम्हांला रमविलें आहे. आमचा उपभोग घेतला आहे. त्यांत त्यांना कसलेंही पाप लागलेलें नाहीं; मी आर्त आहे, मदन-बाणानें संतप्त व घायाळ झालेली आहे, व तुझ्यावर मी अत्यंत अनुरक्त आहे. तरी माझ्यावर प्रसन्न हो. माझा त्याग करणें तुला शोभणार नाहीं. माझी इच्छा पूर्ण कर. त्याबरोबर अर्जुन म्हणाला, हे वरारोहे! मी तुला पुनश्च सांगतों तें नीट ऐक. हे दिशा व विदिशांच्या अभिमानी देवतांनो! मी जें बोलत आहे तें नीट ऐका. ज्याप्रमाणें कुंती, माद्री व शची या माझ्या माता मला वंद्य आहेत, त्याचप्रमाणें आमच्या वंशाची जननी असलेली उर्वशी ही माता म्हणून मला वंद्य आहे. हे माते, मी तुझ्या पायावर आपलें मस्तक ठेवतों. मी तुला शरण आहे. तूं मला मातेप्रमाणें पूज्य आहेस. पुत्राप्रमाणेंच तूं माझें रक्षण केलें पाहिजे. पार्थानें याप्रमाणें मनोभंग करतांच उर्वशी क्रोधानें भान विसरली. तिला अतीव दुःख झालें व भृकुटि वक्र करून तिनें अर्जुनाला शाप दिला. ती म्हणाली, तुझ्या पित्यानें अनुज्ञा दिलेल्या, मदनाच्या आधीन झालेल्या, व स्वतः होऊन तुझ्या घरीं चालत आलेल्या मला तूं झिडकारून टाकतोस त्या अर्थीं हे पार्था, तूं यापुढें षंढ होऊन मानवर्जित अवस्थेंत एक नर्तक म्हणून स्त्रियांच्यामध्यें राहशील! हा शाप देऊनही उर्वशीचा राग गेला नाहीं. ती उसासे टाकीत होती व तिचे ओठ थरथरां कांपत होते. खिन्न मनानें ती आपल्या घरीं परत गेली." हा शाप ऐकतांच अर्जुनानें ताबडतोब गंधर्व चित्रसेनाची भेट घेतली व त्याला सर्व वृत्त सांगून आपल्यावरील संकटाची कल्पना दिली. चित्रसेनानें ती गोष्ट महेन्द्राच्या कानावर घातली. भाग्यशाली व्यक्तीवर आलेलीं संकटें हीं अखेरीस त्या व्यक्तीचें कल्याणच करीत असतात. महेन्द्रानें अर्जुनाला एकांतांत बोलावून आपल्या सामर्थ्यानें उर्वशीचा तो शाप केवळ एक वर्षाचा करून हा शाप पुढें अज्ञातवासांत तुमच्या उपयोगीच पडेल असें सांगितलें. पुढें बृहन्नला वेषानें अर्जुनाला या शापाचा उपयोग करून घेतां आला. महाभारतकारांनीं अर्जुनाच्या या देदीप्यमान चारित्र्यानें प्रभावित

होऊन त्याच्या जीवनांतील या महनीय प्रसंगाचें महत्त्व असें सांगितलें आहे कीं:-

इदं यः शृणुयाद् वृत्तं नित्यं पाण्डुसुतस्य वै ।
न तस्य कामः कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।। ६२

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ४६

" जो कोणी अर्जुनाच्या जीवनांतील हा प्रसंग वारंवार ऐकेल, त्याला पापकर्म करण्याबद्दल कधीं इच्छाच होणार नाहीं." अर्जुनाच्या आयुष्यांतील त्याचें चारित्र्य कसाला लागण्याचा दुसरा प्रसंग अज्ञातवासानंतर राजा विराटाच्या राजनगरींत आलेला आहे. पांडव अज्ञातवासांत एक वर्ष सेवक म्हणून आपल्या घरीं राहिले, या गोष्टीचा विराटाला इतका संकोच वाटत होता कीं, कांहींही करून त्यांचा व आपला विशेष संबंध जुळवावा असें त्याच्या मनानें घेतलें. त्यानें युधिष्ठिराला विनविलें कीं, मी अर्जुनाला माझी कन्या उत्तरा देतों. पत्नी म्हणून त्यानें तिचा स्वीकार करावा अशी माझी इच्छा आहे. युधिष्ठिरांनीं अर्जुनाकडे पाहिलें, त्याबरोबर अर्जुनानें विराटाला असें सांगितलें कीं,

प्रतिगृह्णाम्यहं राजन् स्नुषां दुहितरं तव ।
युक्तश्चावां हि सम्बन्धो मत्स्यभारतयोरपि ।। ३६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ७१

" हे राजन्, मत्स्य आणि भारत या दोन राजवंशांचा एकमेकांशीं नात्याचा संबंध यावा असें मलाही वाटतें म्हणून मी तुझ्या कन्येचा सून म्हणून स्वीकार करतों." अर्जुनाचें हें उत्तर ऐकतांच विराटाला मोठें आश्चर्य वाटून तो म्हणाला: " मी तुला माझी कन्या पत्नी म्हणून द्यावयास सिद्ध असतां सून म्हणून तिचा स्वीकार करावयाचें कारण काय ?" त्यावर अर्जुनानें जें उत्तर दिलें तें शिक्षणक्षेत्रांतील व्यक्तींनीं आजही आपल्या अंतःकरणाच्या फलकावर कोरून ठेवण्यासारखें आहे. अर्जुन म्हणाला :-

अन्तःपुरेऽहमुषितः सदा पश्यन् सुतां तव ।
रहस्यं च प्रकाशं च विश्वस्तां पितृवन्मयि ।। २
प्रियो बहुतमश्चासं नर्तको गीतकोविदः ।
आचार्यवच्च मां नित्यं मन्यते दुहिता तव ।। ३

वयस्थया तया राजन् सह संवत्सरोषितः ।
अतिशङ्का भवेत् स्थाने तव लोकस्य वा विभो ।। ४
तस्मान्निमंत्रयेऽयं ते दुहितां मनुजाधिप ।
शुद्धो जितेन्द्रियो दान्तस्तस्याः शुद्धिः कृता मया ।। ५
स्नुषायां दुहितुर्वापि पुत्रे चात्मनि वा पुनः ।
अत्र शङ्कां न पश्यामि तेन शुद्धिर्भविष्यति ।। ६
अभिशापादहं भीतो मिथ्यावादात्परंतप ।
स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुताम् ।। ७
स्वस्रीयो वासुदेवस्य साक्षाद् देवशिशुर्यथा ।
दयितश्चक्रहस्तस्य सर्वास्त्रेषु च कोविदः ।। ८
अभिमन्युर्महाबाहुः पुत्रो मम विशाम्पते ।
जामाता तव युक्तो वै भर्ता च दुहितुस्तव ।। ९

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ७२

"हे राजा, मी तुझ्या मुलीबरोबर अंतःपुरांत राहिलों. सतत मी तिला पहात आलों. एकांतांत व लोकांतांत तिचे माझे संबंध आले. पित्यावर ठेवावा असा तिनें माझ्यावर विश्वास ठेवला. कुशल नर्तक व निष्णात गायक म्हणून मी तिला अत्यंत मान्य व प्रिय होतों. गुरूच्या नात्यानें तुझी कन्या मला पहात आली. वयांत आलेल्या तुझ्या मुलीबरोबर मी संपूर्ण एक वर्ष घालविल्यानंतर व आतां मी षंढ नसून अर्जुन आहे ही गोष्ट कळल्यावर तुझ्या व लोकांच्याही अंतःकरणांत एकादी भलतीच शंका उत्पन्न होणें अत्यंत स्वाभाविक आहे. मी शुद्ध, जितेंद्रिय व इंद्रियें स्वाधीन असलेला असा असून तुझ्या कन्येचें पावित्र्य माझ्या सहवासांत पूर्णपणें संभाळलें गेलें हें स्पष्ट होणें आवश्यक आहे. सून व कन्या सारख्याच असतात. मी त्यांच्यांत फरक करीत नाहीं. त्याचप्रमाणें माझ्या मुलानें तुझ्या कन्येचा स्वीकार केला, तर ती भरताच्या कुळांत येणारच आहे. कारण, माझ्यांत व पुत्रांत कांहींच फरक नाहीं. मी सून म्हणून तुझ्या कन्येचा स्वीकार केला, तर कसल्याही मिथ्यावादाला जागाच राहणार नाहीं. मी खोटे अपसमज व अभिशाप यांना अत्यंत भितों.

सून म्हणून तुझ्या कन्येचा मी स्वीकार करीत आहें. माझा मुलगा म्हणजे तूं सामान्य समजूं नकोस. एकाद्या देवपुत्राप्रमाणें तो सुंदर असून साक्षात् श्रीकृष्णाचा तो भाचा आहे. श्रीकृष्णाचें त्याच्यावर अत्यंत प्रेम असून सर्व प्रकारच्या अस्त्रविद्येंत तो अत्यंत निष्णात आहे. माझा आजानुबाहु पुत्र अभिमन्यु तुझ्या कन्येचा पति व तुझा जामाता व्हावयास सर्वस्वीं योग्य आहे." अर्जुनाचें शील व चारित्र्य असें विलोभनीय होतें. त्याची शालीनताही त्याच्या शीलाइतकीच विलोभनीय होती. खांडववनांत श्रीकृष्णांच्या हातून अर्जुनानें मयासुराला जीवदान देवविल्यानंतर आपल्याला जीवदान देणाऱ्या व्यक्तीचें कांहीं तरी प्रिय करावें म्हणून महान् शिल्पकार असलेला मयासुर त्याला कांहींतरी मागून घे म्हणून विनवूं लागला. अर्जुनानें त्याला काय उत्तर दिलें असेल? अर्जुन त्याला म्हणाला :—

कृतमेव त्वया सर्वं स्वस्ति गच्छ महासुर ।
प्रीतिमान् भव मे नित्यं प्रीतिमन्तो वयं च ते ।। ४

—महाभारत, सभापर्व अध्याय १

"हे महासुरा, आमच्या कृत्यांची जाणीव ठेवून तूं आम्हांला कृतज्ञतेनें विचारावयास आलास यांत मला सर्व कांहीं मिळालें आहे. असेंच आमच्यावर प्रेम कर. आम्हींही तुझ्यावर प्रेम करीत राहूं. यापेक्षां आम्हांला तुझ्याकडून कोणत्याही गोष्टीची अपेक्षा नाहीं. आनंदानें तूं आपल्या निवासस्थानीं जा." अर्जुनाला आपल्या महत्तेची जाणीव नसल्यामुळें तो असें बोलत असेल असें मयासुराला वाटलें व त्यानें अर्जुनाला असें सांगितलें कीं, 'आपलें बोलणें आपल्याला शोभत असलें तरी आपल्यावरील माझ्या प्रेमाचें प्रत्यक्ष प्रतीक म्हणून कांहीं करावें अशी माझी इच्छा आहे. विश्वकर्मा जसा देवांचा, तसाच मी दानवांचा उत्कृष्ट शिल्पकार आहे.' पण असें त्यानें म्हटल्यावरही आपण त्याच्याजवळ कांहीं मागावें असें अर्जुनाला वाटेना. त्याच्या अभिजाततेला उपकाराचा मोबदला घेण्याची प्रवृत्ति अतिशय हीन वाटली. शेवटीं त्यानें मयासुराला असें सांगितलें कीं, माझ्याऐवजीं तूं श्रीकृष्णांची इच्छा पूर्ण कर म्हणजे मला त्यांत सर्व कांहीं मिळालें.

अर्जुनाची मानवता

अर्जुनाच्या अनेक विलोभनीय गुणांप्रमाणेंच त्याच्या ठिकाणीं असलेली मानवताही अत्यंत विलक्षण आहे. संग्रामांत मर्यादातीत पराक्रम प्रकट करणारा व निश्चित विजय संपादन करणारा हा महान् योद्धा अपराधाचा दंड जसा देऊं शकत असे, त्याचप्रमाणें विसरावयाचें त्या वेळीं सर्व अपराध विसरूंही शकत असे. सर्व कौरवांना ठार मारल्यानंतर म्हाताऱ्या व अंध धृतराष्ट्रानें पूर्वीं आपले कितीही अपराध केले असले तरी कुळांतील सर्वांत वडील मनुष्य म्हणून अगतिक अवस्थेंत तो आपल्या आश्रयाला आल्यावर त्याच्याशीं आपलें वैर चालवीत बसावें असें भीमाप्रमाणें अर्जुनाला कधींही वाटलें नाहीं. श्राद्धासाठीं धृतराष्ट्र पांडवांना धन मागूं लागला असतां भीमाप्रमाणें त्याला त्या भावनानिष्ठ परिस्थितींत मागचीं पापें काढून दुरुत्तरें करीत बसणें त्याला मुळींच योग्य वाटलें नाहीं. दुरुत्तरें करणाऱ्या भीमालाच समजावीत असतां उलट तो म्हणतो :—

किरीटी किञ्चिदानम्य तमुवाच नरर्षभम् ।
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ॥ ९
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ।
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ॥ १०
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ।
दिष्टया त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचते ॥ ११
याचितो यः पुराऽस्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ।
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ॥ १२
परैर्विनिहतामात्यो वनं गन्तुमभीप्सति ।
मा तेऽन्यत् पुरुषव्याघ्र दानाद् भवतु दर्शनम् ॥ १३
अयशस्यमतोऽन्यत् स्यादधर्मश्च महाभुज ।
राजानमुपशिक्षस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ॥ १४
अर्हस्त्वमपि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
एवं ब्रुवाणं बीभत्सुं धर्मराजोऽप्यपूजयत् ॥ १५

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय ११

"हे भीमसेना, आपला वृद्ध पिता राजा धृतराष्ट्र वनवासी होण्यासाठीं बद्धपरिकर झाला असून तत्पूर्वीं आपल्या सर्व सुहृदांचें और्ध्वदेहिक करण्याची त्याची इच्छा आहे. भीष्मादिकांच्या नांवानें, तुम्ही जिंकलेलें धन तो दान करूं इच्छितो. पूर्वीं आपण ज्याच्याजवळ याचना करीत होतों तो धृतराष्ट्र आज भाग्याच्या प्रभावानें आपल्याजवळ याचना करीत आहे. एकदां एकछत्री साम्राज्याचा अधिपति असलेल्या व्यक्तीवर आमच्याजवळ याचना करण्याची पाळी यावी हा काळाचा केवढा महिमा आहे! त्याचे सारे अमात्य व सहायक आपण ठार मारलेले आहेत. वनांत जाण्याचीच इच्छा आतां त्याला उरलेली आहे. अशा स्थितींत त्याला द्रव्यसाहाय्य देणें, यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही इच्छेचा उदयच तुमच्या अंतःकरणांत होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. या वेळीं यावांचून दुसरा कोणताहि विचार मनांत आणणें म्हणजे आपण फार मोठ्या अधर्माचे व अपकीर्तीचे धनी होण्यासारखें आहे. आपले ज्येष्ठ बंधु व राजे युधिष्ठिर यांचीही तशीच इच्छा आहे. आपण त्यांच्याच इच्छेनुसार वागावें असें मला वाटतें. यावेळीं उसनें फेड-ण्याच्या कल्पनेपेक्षां उदार अंतःकरणानें देणें हेंच आपल्याला योग्य आहे. अर्जुन याप्रमाणें बोलल्यावर युधिष्ठिरांनीं देखील त्याचें अभिनंदन केलें." पण क्रोधी भीमसेनावर त्याचा कांहींएक परिणाम न होऊन त्यानें अर्जुनाला जें कठोर उत्तर दिलें तें मी भीमसेनाच्या व्यक्तिचित्रांत उल्लेखिलेंच आहे. अर्जुनाच्या अभिजात सुसंस्कृततेला भीमाचा हा कठोरपणा मुळींच आवडला नाहीं. या कटु क्रौर्याबद्दल भीमाला चांगलें सणसणीत उत्तर ऐकवावें, असा विचार त्याच्या मनांत चमकून गेला पण कांहींही झालें तरी भीम त्याचा वडील बंधु होता व वडील म्हणून ज्याप्रमाणें धृतराष्ट्राचे अपराध पोटांत घालून त्याच्याशीं माणसासारखें वागणें त्याला आवश्यक वाटत होतें, त्याचप्रमाणें ज्येष्ठ बंधु म्हणून भीमसेनाला दुरुत्तरें एकविणें अथवा त्याचा अवमान करणें हेंही त्याच्या अभि-जाततेला मुळींच पटणारें नव्हतें. त्यानें भीमाला इतकेंच म्हटलें कीं,

भीमो ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद् वक्तुमुत्सहे।
धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ।। १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतान्यपि ।
असंभिन्नार्यमर्यादः साधवः पुरुषोत्तमाः ।। २

—महाभारत, आश्रमवासिक पर्व अध्याय १२

"हे भीमसेना, तुम्ही माझे ज्येष्ठ बंधु असून मला सर्वस्वीं मान्य आहांत. त्यामुळेंच तुमच्या या बोलण्यावर मी कांहीं बोलूं इच्छीत नाहीं. पण काय वाटेल तें झालें तरी राजा धृतराष्ट्राला आपण सर्वस्वीं मान दिलाच पाहिजे असें मला वाटतें. जगांतील श्रेष्ठ व सज्जन पुरुष व आर्यांच्या मर्यादा न सोडणारे लोक दुसऱ्यांचे नुसते अपकारच वारंवार उगाळीत बसत नसून त्यांच्या सुकृतांचें व इतर संबंधांचेंही स्मरण ठेवीत असतात." शेवटीं तर अर्जुनानें भीमसेनाच्या कटुभाषणाबद्दल विदुराच्या तोंडीं राजा धृतराष्ट्राची क्षमाही मागितली.

दीर्घदर्शिता व अभिजात शालीनता

अर्जुनाची दीर्घदर्शिता अनेक प्रसंगीं व्यक्त झालेली आहे. महायुद्धासाठीं साहाय्य मागावयास्तव भगवान् श्रीकृष्णांच्याकडे अर्जुन ज्या वेळीं गेला त्या वेळीं नियतीनें त्याच्यासमोर एक मोठा विलक्षण स्वरूपाचा पेंच उत्पन्न केला होता. त्याला असें आढळून आलें कीं, राजा दुर्योधनही युद्धाचेंच साहाय्य मागावयास्तव श्रीकृष्णांच्याचकडे आलेला असून तो आपल्या आधीं आलेला आहे. तत्कालीन क्षत्रियांत रूढ असलेल्या नियमांनुसार ज्याचें साहाय्यार्थ आधीं बोलावणें येईल त्याच्याकडे जाणें हें कर्तव्य मानलें जात असे. दुर्योधन आधीं आलेला असल्यामुळें पुढें काय होईल याची अर्जुनाला चिंता वाटणें स्वाभाविकच होतें. भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याचा तो पेंच सोडविला. त्यांनीं दुर्योधनाला असें सांगितलें कीं, तूं जरी माझ्याकडे प्रथम आलेला असलास तरी अर्जुनाला मीं प्रथम पाहिलें आहे. त्यामुळें तुम्हां दोघांचाही माझ्यावर सारखाच हक्क लागू झाला आहे. त्यांतल्या त्यांत अर्जुन तुझ्यापेक्षां लहान असल्यामुळें

त्याच्या मागणीकडे प्रथम लक्ष देणें धर्मशास्त्रानुसारच आवश्यक आहे. या संग्रामाच्या बाबतींत मी असा निर्णय घेतला आहे कीं, एका बाजूला मी स्वतः जाईन व दुसऱ्या बाजूला माझ्यासारखेच पराक्रमी असे नारायण नांवाचे दहा सहस्र योद्धे गोप देईन. हें गोप-सैन्य प्रत्यक्ष लढावयास उपयोगी पडेल. मी मात्र मुळींच युद्ध करणार नाहीं. एका बाजूला न्यस्तशस्त्र मी व दुसऱ्या बाजूला दहा सहस्र योद्धयांचें खडें सैन्य यांपैकीं तुम्हांला काय हवें आहे तें तुम्ही ठरवावें. प्रथम मी अर्जुनालाच असें विचारतों कीं, त्याला काय हवें आहे तें त्यानें सांगावें. महाभारतकार म्हणतात :—

एवमुक्तस्तु कृष्णेन कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
अयुध्यमानं सङ्ग्रामे वरयामास केशवम् ।। २१

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७

"याप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्णांनीं सांगतांच कुंतीपुत्र धनंजयानें युद्ध न करणाऱ्या श्रीकृष्णालाच आपल्या बाजूला येण्याची विनंती केली." दुर्योधनाला आपला मोठा भार उतरल्यासारखें वाटलें व निरुपयोगी श्रीकृष्ण टाकून उपयुक्त सैन्य वांटयाला येण्यांत आपल्या दैवानें अर्जुनावर मातच केली असें त्याला वाटलें. येथें दोघांच्या मनोरचनेंत अत्यंत मोठा फरक होता. दुर्योधन दुसऱ्यांच्या भरवंशावर पांडवांशीं युद्ध करूं इच्छीत होता. पण दिव्यास्त्रवेत्त्या अर्जुनाला शत्रूंना मारण्यासाठीं दुसऱ्यांच्या साहाय्याची आवश्यकता मुळींच वाटत नव्हती. दुर्योधन गेल्यावर भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला असा प्रश्न केला कीं "चांगले लढणारें पराक्रमी सैन्य सोडून देऊन मुळींच न लढणाऱ्या मला पत्करून तूं काय मिळविलेंस? त्यावर उत्तर देतांना अर्जुन म्हणतो :—

भवान् समर्थस्तान् सर्वान् निहन्तुं नात्र संशयः ।
निहन्तुमहमप्येकः समर्थः पुरुषर्षभ ।। ३५
भवांस्तु कीर्तिमान् लोके तद् यशस्त्वां गमिष्यति ।
यशसां चाहमप्यर्थी तस्मादसि मया वृतः ।। ३६
सारथ्यं तु त्वया कार्यमिति मे मानसं सदा ।
चिररात्रेप्सितं कामं तद् भवान् कर्तुमर्हसि ।। ३७

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७

"आपण जर युद्ध केलें तर त्या सर्वांना ठार मारावयास पूर्णपणें समर्थ आहांत यांत संशयच नाहीं. पण हे पुरुषश्रेष्ठा! मी देखील त्या सर्वांना ठार मारावयास पूर्णपणें समर्थ आहे. पण कीर्ति ज्याचें नित्य अनुगमन करते असे आपण असल्यामुळें आपण जेथें जाल तेथें यशाची प्राप्ति झाल्याविना कधींच राहणार नाहीं. मला यशाचीच इच्छा आहे, म्हणून न्यस्तशस्त्र स्थितींतही मी आपणांसच वरिलें. आपण माझें सारथ्य करावें ही माझी फार दिवसांची इच्छा आहे ती मात्र आपण या वेळीं पूर्ण करावी." त्यावर भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याचें अभिनंदन करून त्याला असें म्हटलें कीं, 'माझ्याशीं स्पर्धा करण्याचा तुझा नेहमीं बाणा आहे ही फारच चांगली गोष्ट आहे. मी सारथ्य करावें अशी जर तुझी इच्छाच आहे तर मी तें अवश्य करीन." श्रीकृष्ण युद्ध करीत नाहीं म्हणाले तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावानें शत्रुपक्षांतील अतिश्रेष्ठ धनुर्धरांचाही धीर खचून जाऊन त्यांचा आत्मप्रत्यय नष्ट होईल याची अर्जुनाला पूर्णपणें कल्पना होती. बाहुबल, पराक्रम व अस्त्रविद्या यांच्या विषयांत अर्जुनाला स्वतःसंबंधींच इतका विलक्षण आत्मविश्वास होता कीं त्याला सैन्याच्या साह्याचें कांहींच महत्त्व वाटत नव्हतें. पण श्रीकृष्णांचें विभूतिमत्त्व व त्यामुळें होणारे लाभ मात्र फारच महत्त्वाचे होते. त्यांचें मार्गदर्शन, त्यांची दिव्य प्रतिभा व त्यांचें परमेश्वरी सामर्थ्य या सर्वांचा न्यस्तशस्त्र स्थितींत त्याला अधिक लाभ मिळण्यासारखा होता. म्हणून दूरदर्शितेनेंच त्यानें श्रीकृष्णांना हातचें जाऊं दिलें नाहीं. ज्यासाठीं तो श्रीकृष्णांना सोडावयास सिद्ध नव्हता ते सर्व लाभ त्याला किती मोठ्या प्रमाणांत मिळाले हें भारतीय युद्धांतील अनेक घटनांनीं व विशेषतः अंतिम निर्णयानें सिद्धच केलें आहे. श्रीकृष्ण नसते तर कपटपटु धृतराष्ट्राच्या उद्योगपर्वांतील कारस्थानांना पाण्डव बळी पडल्याविना राहते ना! श्रीकृष्ण नसते तर कौरवांच्या धुरंधर सेनानींचा आत्मप्रत्यय नष्ट करून त्यांच्या विशाल सैन्याच्या सेनानींची फळी कोणीही फोडूं शकलें नसतें. श्रीकृष्ण नसते. तर भीष्म, भगदत्त व अश्वत्थामा

यांच्या दिव्यास्त्रसमूहांत अर्जुन दग्ध झाल्याविना राहिला नसता. सर्वांत श्रेष्ठ गोष्ट म्हणजे कृष्णाच्या अभावीं अर्जुनाला रणांगणावर वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या व्यामोहापासून कोण वांचवूं शकलें असतें? अपूर्व दूरदर्शितेनेंच श्रीकृष्णांसारख्या पुरुषोत्तमाला अर्जुनानें सदाचें अंकित करून घेतलें. विराटपर्वांतील उत्तर गोग्रहणाच्या प्रकरणांतही अशीच दीर्घदर्शिता त्यानें प्रकट केली आहे. वनवासापूर्वीचा पार्थ व वनवासानंतरचा पार्थ यांच्यांत सामर्थ्याच्या दृष्टीनें अतिशय फरक पडलेला होता. वनवासापूर्वीच्या पार्थाचें निवारण करण्याचें सामर्थ्य भीष्मद्रोणादिकांत होतें. आपल्या सभेंतील वर्तनाचें स्पष्टीकरण करतांना व कौरवांचें अजिक्यत्व वर्णन करतांना युधिष्ठिरांनीं भीमाजवळ केलेला या गोष्टीचा उल्लेख आपण युधिष्ठिराच्या व्यक्तिचित्रणांत पाहिलेला आहे. त्या जाणिवेनेंच व्यासांच्या संकेतानुसार अर्जुनाला देवतांजवळून अस्त्रप्राप्ति करून घेण्यासाठी तपश्चर्येला पाठविण्यांत आलें होतें. वनवासानंतरचा पार्थ मात्र भीष्मद्रोणांनाही अजिक्य वाटत होता. हें आपलें वाढलेलें प्रचंड सामर्थ्य सर्व शत्रूंच्या समोर एकदम प्रकट करावयाची संधि उत्तर गोग्रहणाचीच होती. आपल्या सामर्थ्याच्या दीप्तीनें शत्रूंचे डोळे दिपवून भरंवशाच्या वीरांसंबंधींचाही त्यांचा विश्वास भंगून टाकावा म्हणूनच अर्जुनानें प्रकट होण्याची ही संधि साधली व सूर्य ज्याप्रमाणें आपल्या किरणजालांनीं अंधकाराचा नायनाट करीतच प्रकट होतो त्याप्रमाणें अर्जुनही आपल्या महास्त्रजालांनीं शत्रुसंघ नष्ट करीतच प्रकट झाला. त्याच्या त्या पराक्रमाची पकड कौरवांच्या पराक्रमी सेनापतींच्या व योद्धयांच्याही मनावर केवढी विलक्षण बसली होती याची साक्ष उद्योगपर्वांत ठिकठिकाणीं मिळते. अशीच दीर्घदर्शिता अर्जुनानें धर्मराजाच्या अश्वमेध यज्ञाच्या वेळींही प्रकट केलेली आहे. यज्ञीय अश्वाच्या संरक्षणाच्या मिषानें सर्व पृथ्वीचा दिग्विजय केल्यानंतर अर्जुन ज्या वेळीं राजधानीकडे परत यावयास निघाला त्या वेळीं त्यानें युधिष्ठिरांना आपला म्हणून जो निरोप पाठविला आहे तो या दृष्टीनें अतिशय महत्त्वाचा आहे. तो म्हणतो :—

आगमिष्यन्ति राजानः सर्वे वै कौरवर्षभ ।
प्राप्तानां महतां पूजा कार्या ह्येतत्क्षमं हि नः ।। १५
इत्येतद्वचनाद्राजा विज्ञाप्यो मम मानद ।
यथा चात्ययिकं न स्याद्यदर्घाहरणेऽभवत् ।। १६
कर्तुमर्हति तद्राजा भवांश्चाप्यनुमन्यताम् ।
राजद्वेषान्न नश्येयुरिमा राजन् पुनः प्रजाः ।। १७

—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय ८६

" आपल्या यज्ञासाठीं अनेक मोठमोठे राजे येतील त्या सर्वांचा सन्मान करणें हें आपलें कर्तव्य आहे. मान्यांचा सन्मान हा केलाच पाहिजे. पण हे श्रीकृष्णा, राजसूय यज्ञांत अग्रपूजेच्या वेळीं जो प्रकार घडला त्याची मात्र अश्वमेधांत पुनरावृत्ति होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. महाराज युधिष्ठिरांनीं तर ही काळजी घ्यावीच पण आपणही त्याला अनुमोदन द्यावें अशी माझी विनंति आहे. राजे लोकांच्या आपआपसांतील वैमनस्यानें व द्वेषानें प्रजांचा पुन्हां विनाश होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे." हा निरोप त्यानें भगवान् श्रीकृष्णांबरोबरच युधिष्ठिरांना पाठविलेला आहे. भगवान् श्रीकृष्णांना हा निरोप देऊन युधिष्ठिराकडे पाठविण्यांत अर्जुनानें केवढें मोठें धोरण पार पाडलें आहे. राजसूयांतील शिशुपाल-वधाचा भीषण प्रसंग केवळ श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेमुळेंच उद्भवला. त्यामुळें त्यांच्याचकडून युधिष्ठिरांना हा निरोप पोहोंचला म्हणजे ज्याची अग्रपूजा व्हावयाची ती व्यक्ति व जिनें अग्रपूजा करावयाची ती व्यक्ति या दोघांनाही अर्जुनाचा आशय त्यामुळें आपोआपच कळला. भारतीय युद्धांत क्षत्रियांचा केवढाही संहार झाला असला तरी शूरांचें उष्ण रक्त कांहीं त्यामुळें भारतवर्षांतून अजिबात लुप्त झालेलें नव्हतें. अशा स्थितींत नुकताच त्या उष्ण रक्ताचा अश्व-संरक्षणाच्या मिषानें प्रत्यक्ष अनुभव आलेल्या पार्थानें स्वाभाविकच पुढील संहार टाळण्याची ही खटपट केली. त्यांत त्यानें जगाचे आशीर्वाद घेतले, युधिष्ठिरांचें अंतःकरण पुन्हां न दुखविण्याची व्यवस्था केली व भगवान् श्रीकृष्णांच्या पट्टशिष्याला अवश्य तो धोरणीपणा राखून त्यानें त्यांच्याही हृदयाला संतोष दिला. सभा-

पर्वामध्यें असाच धोरणीपणा त्यानें व्यक्त केला आहे. अत्यंत विपरीत प्रसंगींही मनावर त्याचा किती विलक्षण ताबा राहूं शके याचें सभापर्व हें एक निदर्शनच होय. दुःशासन द्रौपदीला केस धरून हिसडे देत असतां संतापलेला भीमसेन युधिष्ठिराचेच हात जाळून टाकावयास ज्या वेळीं प्रवृत्त झाला त्या वेळीं अर्जुनाला आभाळ फाटल्यासारखें वाटलें. काय वाटेल तें झालें तरी पांडवांच्या अभेद्य एकीचा भंग होऊं नये अशी त्याची धारणा होती व त्यामुळें केवढ्याही भयानक महाप्रसंगांत आपलें मन स्थिर ठेवून युधिष्ठिराचें नेतृत्व न झुगारून देणेंच योग्य होय असें त्यानें ठरविलें. त्यानें भीमसेनाला असें सांगितलें कीं :—

न पुरा भीमसेन त्वमीदृशीर्वदिता गिरः ।
परैस्ते नाशितं नूनं नृशंसैर्धर्मगौरवम् ।। ७
न सकामाः परे कार्या धर्ममेवाचरोत्तमम् ।
भ्रातरं धार्मिकं ज्येष्ठं कोऽतिवर्तितुमर्हति ।। ८

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ६८

"हे भीमसेना, यापूर्वीं तूं अशी वाणी केव्हांही उच्चारली नाहींस. नृशंस दुष्टांनीं तुला तुझा तोल सोडावयास लावून धर्माविषयींचा तुझा अंतःकरणांतील आदरभाव तर नष्ट केला नाहीं ना ! काय वाटेल तें झालें तरी धर्मानुसार वागणें हेंच तुझें कर्तव्य आहे. परकीयांना आपल्यांत भेद उत्पन्न होणें हितावह वाटतें. त्यांची ती इच्छा आपण कधींही पूर्ण होऊं न दिली पाहिजे."

अभिजात शालीनता

अर्जुनाच्या या दीर्घदर्शित्वाप्रमाणेंच अभिजात शालीनता व विनयनम्रता हे त्याचे अतिशय महत्त्वाचे असे विशेष होते. त्याच्याशीं नेहमीं स्पर्धा करणारा कर्ण जितका आत्मश्लाघी इतकाच अर्जुन स्वतःविषयीं अतिशय थोडें बोलणारा होता. आत्मस्तुति व परनिन्दा या गोष्टी त्याला विषतुल्य वाटत असून असे प्रसंग आल्यास त्याला मरणप्राय दुःख होत असे. अर्जुनाच्या जीवनांत असे प्रसंग कधीं उद्‌भवल्यास त्याची कशी विलक्षण अवस्था होत असे याचें महाभारतांत एक उदाहरण आलें आहे. ज्या वेळीं कर्णानें युधिष्ठिराचा पराभव करून त्याचें सारें शरीर आपल्या बाणांनीं तासून

काढलें व ते आपल्या शिबिरांत विश्रांति घ्यावयास जेव्हां परतले त्या वेळीं त्यांचें दर्शन घ्यावयास म्हणून श्रीकृष्ण व अर्जुन त्यांच्या शिबिरांत आले. त्यांना पहातांच युधिष्ठिराची अशी समजूत झाली कीं कर्णाला मारूनच अर्जुन आपल्याकडे आला आहे. म्हणून त्यानें त्याबद्दल अर्जुनाचें अभिनंदन चालविलें. अर्जुनानें त्यांना असें सांगितलें कीं, मी अजून कर्णाला मारलें नसून आतां जाऊन मारणार आहें. हें ऐकतांच युधिष्ठिराच्या हर्षाची जागा तीव्र क्रोधानें घेतली व त्यांनीं अर्जुनाला गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्या कुणाला तरी देऊन टाकावयास सांगितलें. अर्जुनाची अशी प्रतिज्ञा होती कीं, जो कोणी गाण्डीव दुसऱ्या कुणाला द्यावयास सांगेल त्याला ताबडतोब ठार करावयाचें. युधिष्ठिराच्या तोंडून हें वाक्य ऐकतांच आपल्या प्रतिज्ञेच्या रक्षणार्थ अर्जुनानें आपलें खड्ग उपसलें. तें पाहातांच भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याची समजूत घालून प्रत्यक्ष शब्दशः आपली प्रतिज्ञा पार न पाडतां ती पर्यायानें पार पाडावी असें सुचविलें. गुरूचा वध प्रत्यक्ष न करतां त्याची निन्दा करणें हाच त्याचा वध होय असें धर्मशास्त्र असल्यामुळें या पर्यायाचा आश्रय कर असें श्रीकृष्ण त्याला म्हणाले. अर्जुनाला युधिष्ठिरांची निन्दा करणें अत्यंत जड गेलें. कसेंबसें त्यानें आपलें कर्तव्य पार पाडलें व त्या गोष्टीची त्याला इतकी लाज वाटली कीं महाभारतकार म्हणतातः

> **एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु रूक्षाः ।**
> **बभूवासौ विमना धर्मभीरुः कृत्वा प्राज्ञः पातकं किञ्चिदेवम् ।। २२**
> **तदानुतेपे सुरराजपुत्रो विनिःश्वसंश्चासिमथोद्बबर्ह ।**
> **तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विकोशमाकाशनिभं करोत्यसिम् ।।२३**
>
> —महाभारत, कर्णपर्व अध्याय ७०

"याप्रमाणें युधिष्ठिरांना अत्यंत कठोर व रुक्ष अशीं वाक्यें ऐकविल्यानंतर धर्मभीरु अर्जुन अत्यंत विमनस्क झाला. कांहींतरी भयंकर पातक केलें असें त्याला वाटूं लागलें. युधिष्ठिराची निंदा करून जगांत तोंड दाखविण्यापेक्षां मृत्यु बरा असें त्याला वाटून त्यानें आपलें खड्ग उपसलें व तो जोरजोरानें निःश्वास टाकूं लागला. त्याबरोबर भगवान् श्रीकृष्ण त्याला पुनश्च म्हणाले, 'अर्जुना, हें रे

काय ! पुन्हां तूं आपलें खड्ग कशासाठीं नग्न केलेंस ?' त्याबरोबर अर्जुनानें त्यांना असें सांगितलें कीं,

> अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रसह्य येनाहितमाचरं वै ।
> निशम्य तत् पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ २५
>
> —महाभारत, कर्णपर्व अ. ७०

"ज्या या माझ्या शरीरानें ही गुरुनिंदेसारखी अत्यंत लाजिरवाणी गोष्ट केली तें शरीर जिवंत ठेवण्याची माझी इच्छा नाहीं." अर्जुनाचें हें विलक्षण वाक्य ऐकून भगवंतांनीं त्याला पुन्हां असा पर्याय सुचविला कीं, ज्याप्रमाणें गुरूची निंदा करणें हा त्याचा वध होय, त्याचप्रमाणें स्वतःची स्तुति करणें हा आपला वध होय असें शास्त्र असल्यामुळें पर्यायानें युधिष्ठिरांची निंदा करून जसा तूं त्यांचा वध केलास त्याचप्रमाणें स्वतःची स्तुति करून तूं आपलाही वध करून टाक म्हणजे तूं दोषापासून मुक्त होशील." अर्जुनाला स्वतःची स्तुति करतांना मरणप्राय दुःख झालें. शेवटीं आपली स्तुति करीत असतां तो इतका शोकाकुल झाला व लाजला कीं, मध्येंच थांबून त्यानें युधिष्ठिरांचे पाय धरले व त्यांची क्षमा मागितली.

विलोभनीय आत्माभिमान

अर्जुन हा अत्यंत विनयसंपन्न असल्यामुळें आपली महात्मता तो जरी कधींही प्रकट करीत नसला तरी देखील त्याच्या आत्माभिमानाला जर कुणी डिवचण्याचा प्रयत्न केला तर तो उफाळून उठल्याखेरीज राहात नसे. याचें अतिशय महत्त्वाचें उदाहरण महाभारताच्या उद्योगपर्वांत आलें आहे. कौरवांशीं युद्ध करावयाचें निश्चित ठरल्यानंतर व त्यांच्याकडे ११ अक्षौहिणी सैन्य एकत्रित झाल्याचें कळल्यावर पांडवांना सेनेची व साहाय्याची अत्यंत गरज वाटूं लागणें स्वाभाविकच होतें. अशा स्थितींत जितके सहायक येतील तितक्यांचा संग्रह करणें व कोणालाही न दुखवितां सर्वांना संभाळून घेणें हेंच धोरण फलदायी ठरणारें होतें. अशा स्थितींत पांडवांच्याकडे भगवान् श्रीकृष्णांचा पराक्रमी शालक व भोज-

कटाचा राजा रुक्मी आपलें एक अक्षौहिणी सैन्य घेऊन आला. युधिष्ठिरानें त्याचें मोठें स्वागत केलें. तो महा गर्विष्ठ होता. पांडवांनीं केलेल्या स्वागताचा स्वीकार करून सर्व योद्धे व श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर यांच्या समक्ष तो अर्जुनाला असें म्हणाला कीं :–

सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पाण्डव ।
करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः ।। २१
न हि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
हनिष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पाण्डव ।। २२
अपि द्रोणकृपौ वीरौ भीष्मकर्णावथो पुनः ।
अथवा सर्व एवैते तिष्ठन्तु वसुधाधिपाः ।। २३
निहत्य समरे शत्रूंस्तव दास्यामि मेदिनीम् । २४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १५८

" हे पांडवा, तूं जर भ्याला असशील तर युद्धांत मी तुझें साहाय्य करावयास सिद्ध आहें. भिण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तुझ्या शत्रूंना असह्य वाटेल असें साहाय्य मी तुला करीन. येथें माझ्या तोडीचा कोणीही वीर नाहीं. कुरु सैन्याच्या ज्या भागावर तूं मला जावयास सांगशील त्या संपूर्ण विभागाचा मी विध्वंस करीन. द्रोणाचार्य, कृपाचार्य, भीष्म अथवा कर्ण या विख्यात योद्धयांपैकीं तूं म्हणशील त्यांचा वध करून मी तुझें कार्य पूर्ण करीन किंवा असें करावयास काय अडचण आहे ? तुझ्या साहाय्यार्थ येथें जमलेल्या सर्व राजांना येथें स्वस्थ आपापल्या जागीं विश्रांति घ्यावयास सांग. मी एकटाच तुझ्या सर्व शत्रूंचा निःपात करून पृथ्वीचें राज्य तुला मिळवून देतों." त्याचें हें बोलणें ऐकतांच महापराक्रमी पार्थानें त्याचा अनुनय केला असेल काय ? महाभारतकार म्हणातात :—

शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ।
वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पाण्डवम् ।। २५
उवाच धीमान् कौन्तेयः प्रहस्य सखिपूर्वकम् ।
कौरवाणां कुले जातः पाण्डोः पुत्रो विशेषतः ।। २६
द्रोणं व्यपदिशन् शिष्यो वासुदेवसहायवान् ।
भीतोऽस्मीति कथं ब्रूयां दधानो गाण्डिवं धनुः ।। २७

युध्यमानस्य मे वीर गन्धर्वैः सुमहाबलैः ।
सहायो घोषयात्रायां कस्तदासीत् सखा मम ।। २८
तथा प्रतिभये तस्मिन् देवदानवसंकुले ।
खाण्डवे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाऽभवत् ।। २९
निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ।
तत्र मे युध्यमानस्य कः सहायस्तदाऽभवत् ।। ३०
तथा विराटनगरे कुरुभिः सह सङ्गरे ।
युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ।। ३१
उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं वैश्रवणं यमम् ।
वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ।। ३२
धारयन् गाण्डिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं दृढम् ।
अक्षय्यशरसंयुक्तो दिव्यास्त्रपरिबृंहितः ।। ३३
कथमस्मद्विधो ब्रूयाद् भीतोऽस्मीति यशोहरम् ।
वचनं नरशार्दूल वज्रायुधमपि स्वयम् ।। ३४
नास्मि भीतो महाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ।
यथाकामं यथायोगं गच्छ वाऽन्यत्र तिष्ठ वा ।। ३५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १५८

"सर्व लोकांसमक्ष रुक्मीचें हें गर्वोद्धत भाषण ऐकून अर्जुनानें एकवार युधिष्ठिर व श्रीकृष्ण यांच्याकडे पाहिलें व किंचित् हंसून मित्रभावानेंच पण स्पष्ट शब्दांत पार्थ रुक्मीला म्हणाला कीं, 'हे राजा, तूं भलतीच गोष्ट आपल्या तोंडानें उच्चारलीस. कौरवांच्या विख्यात कुळांत उत्पन्न झालेला, पिता म्हणून राजा पांडूचें नांव सांगणारा, आचार्य द्रोणांसारख्या व्यक्तीचा शिष्य म्हणविणारा, ज्याला श्रीकृष्णासारखा सहायक आहे असा व गांडीवासारखें धनुष्य हातांत धारण करणारा माझ्यासारखा पुरुष, भ्यालों असें कधींतरी म्हणेल काय ? मला साहाय्याची काय आवश्यकता आहे ? घोषयात्रेंत अत्यंत बलवान् अशा गंधर्वांशीं मी युद्ध करीत असतां कोणत्या माझ्या मित्रानें मला साहाय्य केलें ? खांडवांत अत्यंत भयानक अशा देवदानवांशीं मी युद्ध करीत असतां कोणी मला साहाय्य केलें ? निवातकवच व कालकेय या भयानक दानवांशीं मी युद्ध करीत असतां कोण माझा सहायक होता ? नुकताच विराट नगरींत उत्तर गोग्रहण प्रसंगीं मी एकट्यानें सर्व कौरवांशीं

ज्या वेळीं भयानक संग्राम केला त्या वेळीं माझा सहायक कोठें कोण होता? भगवान् महारुद्र, इंद्र, कुबेर, यमधर्म, वरुण, अग्नि, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य व भगवान् श्रीकृष्ण यांचा मी शिष्य आहे. माझ्या हातीं दैवी तेजानें युक्त असलेलें दृढ गांडीव धनुष्य असून माझ्याजवळ अक्षय्य भाते आहेत. अनंत दिव्य अस्त्रें माझ्याजवळ आहेत. वज्र हातांत घेऊन साक्षात् देवेंद्र जरी आमच्यासमोर येऊन उभा राहिला व भ्यालों असें यशाचें अपहरण करणारें वाक्य उच्चारावयास सांगूं लागला, तरी आम्ही असें भलतेंच कसें बोलूं? मी मुळींच भ्यालों नाहीं व मला साहाय्याची कांहीं एक आवश्यकता नाहीं. तुझ्या इच्छेप्रमाणें तुला वाटलें तर रहा नाहींतर खुशाल जा." अर्जुनाच्या या उत्तरानंतर रागावून रुक्मी निघून गेला. अर्जुनानें त्याची यत्किंचित्‌ही गय केली नाहीं. अथवा अनुनय करण्याच्या भरीस तो पडला नाहीं. भय हा विषय नरोत्तम पार्थाच्या कक्षेबाहेर होता. स्वतःच्या पौरुषाचा विश्वास त्याला इतका विलक्षण आहे कीं, त्याच्या भरंवशावर कसल्याही प्रसंगीं भीतीचा लवलेश देखील पार्थाच्या अंतःकरणाला शिवूं शकत नाहीं. लाक्षागृह दाहानंतर पांडव वनांतून भटकत असतां बकासुर वधाच्या प्रसंगानंतर ज्या वेळीं ते द्रुपदनगराकडे जाऊं लागले त्यावेळीं रस्त्यांत अंगारपर्ण नांवाच्या गंधर्वाशीं त्यांची गांठ पडली. पांडव सर्वस्वी साहाय्यहीन होते, तर मानवी शक्तीपेक्षां अधिक शक्तिसंपन्न असलेला गंधर्व आपल्या बळाच्या गर्वांत होता. त्यानें पांडवांना अडविल्यानंतर व भलत्या वेळीं गंगेवर येण्याचा तुम्हांला अधिकार नाहीं म्हणून तो त्यांना दरडावूं लागल्यानंतर अर्जुनानें त्याला जें उत्तर दिलें, तें त्याच्या या निर्भयतेचेंच द्योतक आहे. अर्जुन म्हणतो :—

> **समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्यां च दुर्मते ।**
> **रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ।। १६**
> **भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो रात्रावहनि खेचर ।**
> **न कालनियमो ह्यस्ति गङ्गां प्राप्य सरिद्वराम् ।। १७**
> **वयं च शक्तिसम्पन्ना अकाले त्वामधृष्णुम ।**
> **अशक्ता हि रणे क्रूर युष्मानर्चन्ति मानवाः ।। १८**
>
> —महाभारत, आदिपर्व अध्याय १७०

" हे दुर्बुद्धे, समुद्र, हिमाचलाचा पार्श्वभाग व या गंगानदीचें तीर येथें दिवसरात्र व संध्याकाळ यांचा कांहीं एक नियम नसतो. दिवस आहे कीं रात्र आहे, कोणी भुक्त स्थितींत आहे कीं अभुक्त स्थितींत आहे हे नियम गंगेला लागू नाहींत, आणि सगळ्यांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, अशक्तासाठीं हे सारे नियम असतात. आम्ही शक्तिसंपन्न आहोंत व तूं ज्याला अकाल समजतोस त्याच वेळीं आम्ही तुझें धर्षण करीत आहोंत. हे क्रूरा, जे लोक अशक्त असतात ते तुमची पूजा करीत बसतात." अर्जुनानें ज्या वेळीं हें उत्तर दिलें, त्या क्षणापर्यंत केवळ मानवी योद्ध्यांचाच त्याला परिचय होता. अतिमानवी शक्तींशीं त्याचा कांहींही संबंध आलेला नव्हता, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. त्या वेळीं त्याच्याजवळची अस्त्रविद्या ही पुढें जशी दैवी व अलौलिक झाली तशीही नव्हती. आचार्य द्रोणाजवळ तो जें काय शिकला, तेवढेंच काय तें त्याच्याजवळ होतें. अशा स्थितींत गंधर्वासारख्या अतिमानवी शक्तीशीं पडलेल्या पहिल्याच प्रसंगांत हृदयाचा स्वाभाविक आविष्कार म्हणून त्यानें काढलेले हे उद्‌गार त्याचा दुर्दान्त आत्मप्रत्ययच व्यक्त करतात. त्याचें हें उत्तर ऐकतांच अंगारपर्णानें क्रुद्ध होऊन एकाहून एक तीक्ष्ण बाणांनीं त्याच्यावर प्रहार करावयास प्रारंभ केला. प्रतिकारासाठीं धनुर्धर पार्थाजवळ साधें धनुष्य देखील नव्हतें. त्या वेळीं तो गाण्डीवधारी तर नव्हताच. कारण गांडीव धनुष्य त्याला खांडववनदाह प्रकरणानंतर पुढें अग्नीच्या प्रसादानें मिळालें आहे. त्या वेळीं त्याच्या हातांत होतें फक्त कोलताड. पण युद्धकुशल पार्थानें आपल्या हातांतील केवळ कोलताडानेंच गंधर्वाचे सर्व बाण हाणून पाडले. स्वतःच्या अस्त्रांच्या ज्ञानाचा त्याला इतका विलक्षण प्रत्यय होता कीं हंसत हंसत तो गंधर्वाला म्हणाला :—

बिभीषिका वै गन्धर्व नास्त्रज्ञेषु प्रयुज्यते ।
अस्त्रज्ञेषु प्रयुक्तेयं फेनवत् प्रविलीयते ।। २७
मानुषानतिगन्धर्वान् सर्वान् गन्धर्व लक्षये ।
तस्मादस्त्रेण दिव्येन योत्स्येऽहं न तु मायया ।। २८

पुरास्त्रमिदमाग्नेयं प्रादात्किल बृहस्पतिः ।
भरद्वाजाय गन्धर्व गुरुर्मान्यः शतक्रतोः ।। २९
भरद्वाजादग्निवेश्य अग्निवेशाद् गुरुर्मम ।
साध्विदं मह्यमददद् द्रोणो ब्राह्मणसत्तमः ।। ३०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १७०.

"हे गंधर्वा, 'अस्त्रज्ञांना कोणी छलकपटानें भय दाखवूं शकत नसतात. अस्त्रज्ञावर जर कोणी भीतीच्या हुलकावण्यांचा प्रयत्न केला तर त्या हुलकावण्या थोड्याच वेळांत फेसाप्रमाणें जागच्या जागीं जिरून जात असतात. मी माझ्या दिव्य अस्त्राच्या भरंवशा-वर मनुष्य, गंधर्व व त्याच्याहीपेक्षां अधिक अतिमानवी सामर्थ्याशीं गांठ घेऊं शकेन. तुझ्यासारखा मी कपटानें युद्ध करणार नसून केवळ दिव्य अस्त्रानेंच लढणार आहें. ज्या आग्नेय अस्त्राचा मी आतां तुझ्यावर प्रयोग करणार आहें, तें महेन्द्राचा गुरू जो बृह-स्पति त्यानें पूर्वी भरद्वाजाला दिलें. त्यानें तें अग्निवेश्याला दिलें. त्यानें तें द्रोणाचार्यांना दिलें व ब्राह्मणश्रेष्ठ द्रोणाचार्यांपासून तें अस्त्र माझ्याकडे आलें आहे." असें बोलून अर्जुनानें अग्न्यस्त्राचा प्रयोग करून गंधर्वाची पूर्णपणें खोडकी जिरवली. अर्जुनाच्या निर्भय वृत्तीनें व शुद्ध क्षात्रधर्मानुसार त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या अलौकिक धर्मानेंच त्यानें दिव्य सामर्थ्य मिळवलेलें होतें. सामान्य गंधर्वाचा त्याच्यासमोर पाडच काय? पण धनुर्वेदाची देवता अस-लेल्या भगवान् महादेवांनाही त्यानें या आपल्या अलौकिक धैर्यानेंच प्रसन्न करून घेतलें. आपल्या ज्येष्ठ बंधूच्या आज्ञेवरून, वनवासांत असतां अर्जुनानें अस्त्रप्राप्तीसाठीं हिमाचलावर भगवान् महादेवांना प्रसन्न करून घेण्याच्या इच्छेनें मोठी तपश्चर्या केली असें महाभारतांत वर्णन आहे. या तपश्चर्येच्या सामर्थ्यानें प्रभावित झालेल्या महर्षींनीं भगवान् शंकरांना अर्जुनाला वरदान देऊन कृतार्थ करावें अशी प्रार्थना केली. अर्जुन कशासाठीं ही तपश्चर्या करीत आहे याची ऋषींना कल्पना नसली तरी श्रीशंकरांना ती होतीच. एकादी भोग्य वस्तू अथवा वैभव मागण्यासाठीं अर्जुनानें ही तपस्या केली असती तर त्याची इच्छा देवाधिदेवांनीं तत्काळ

पूर्ण केली असती. पण त्याला पाहिजे होतें पाशुपतास्त्र. येवढें महान् अस्त्र धारण करण्यासारखें अलौकिक धैर्य अर्जुनाच्या ठिकाणीं आहे कीं नाहीं याची पूर्णपणें परीक्षा घेतल्यावांचून अस्त्र अर्जुनाला द्यावें असें भगवंतांना वाटेना. नुसत्या तपश्चर्येनें या धैर्याची परीक्षा होणारी नव्हती. शेवटीं आपण स्वतःच परीक्षा घ्यावी असें ठरवून महादेवांनीं किराताचा वेष घेतला. व जेथें पार्थ तपश्चर्या करीत होता तेथें ते येऊन पोहोंचले. ते आले त्याच वेळीं मूक नांवाचा एक दानव वराहवेषानें अर्जुनाच्या अंगावर चालून येत होता. त्याला येतांना पाहतांच अर्जुनानें त्याला ठार मारण्यासाठीं आपलें धनुष्य सज्ज करून त्यावर बाण लाविला. त्याच्या धैर्याची परीक्षा पहावयास हीच उत्कृष्ट संधि आहे हें पाहून भगवान् महादेवांनीं अर्जुनाला दरडावीत म्हटलें, "थांब थांब. ही माझी शिकार आहे. तुला ती मारण्याचा अधिकार नाहीं." पण अर्जुनानें त्यांना सामान्य किरात समजून दुर्लक्ष केलें व वराहाच्या रोखानें आपला बाण सोडला. किरातरूपी शंकरांनींही त्याचवेळीं त्या वराहावर बाणवृष्टि केली व दोघांच्याही बाणप्रहारांनीं त्या वराहाचे केव्हांच तुकडे उडाले. वराहाला ठार केल्यावर अर्जुन त्या किराताकडे वळला. अनेक स्त्रियांनीं परिवेष्टित अशा त्या एका सामान्य किरातानें आपल्यासारख्या श्रेष्ठ क्षत्रियाला दरडावून 'थांब' म्हणावें, इतकेंच नव्हें तर आपल्या शिकारीवर आघात करून उपमर्द करावा ही गोष्ट अर्जुनाला अत्यंत अपमानास्पद वाटली व त्याच्या अपकृत्याचें फळ त्याला भोगावयास लावावें या इच्छेनें अर्जुन त्याला म्हणाला, "या अत्यंत घोर अरण्यांत अनेक स्त्रियांना बरोबर घेऊन निर्भयचित्तानें फिरणारा तूं कोण आहेस रे ? माझ्या या वराहावर प्रहार करण्याचें तुला काय कारण ? मनाच्या लहरीनुसार वागण्याचें प्रायश्चित्त मी आतां तुला देणार आहें. माझा उपमर्द करून तूं स्वतःचा मृत्यूच ओढवून घेतलेला आहेस. दुसऱ्याच्या सावजावर स्वतः आघात करणें हा मृगयाधर्म नाहीं. तूं जें धर्माचें उल्लंघन केलेंस त्याचें फळ म्हणून तुला मी ठार करणार आहें. त्याच्या त्या धमकावणीला यत्किंचितही भीक न घालतां किरात

त्याला विचारूं लागला, " आम्ही नेहमींच अरण्यांत रहात असल्या-मुळें तूं जो मला अरण्यांत राहण्याविषयीं प्रश्न केलास तो अगदींच निरर्थक आहे. पण तूं मात्र अरण्यांतील दिसत नाहींस. तुझ्या-सारख्या सुकुमार व सुखोपभोगांना सर्वस्वी उचित अशा व्यक्तीनें अशा घोर अरण्यांत राहणें मात्र आश्चर्यकारक आहे." स्वतःला सुकुमार हें लाविलेलें विशेषण अर्जुनाला निश्चितच आवडलें नाहीं. तो चिडून त्याला धाक दाखविण्यासाठीं म्हणाला, "अग्नीसारखे तेजस्वी बाण व गांडीवासारखे धनुष्य यांच्या आश्रयानें या घोर अरण्यांत मी एकाद्या अग्नीप्रमाणें तळपत रहात आहें. तूं ज्याला वराह समज-तोस तो वराह नसून एक घोर राक्षस या रूपानें मला मारण्यासाठीं आला होता. मी त्याला ठार मारलें." किरात पार्थाला म्हणूं लागला, " काय थापा मारतोस रे ! तुझ्या आधीं या वराहाला माझे बाण लागले आहेत. माझ्याच बाणांनीं याचे प्राण हरण करून याला भूमीवर सदाचें लोळविलें. वस्तुतः ही माझी शिकार व माझ्याच प्रहारानें ती मारली गेली आहे. जी चूक तूं स्वतः केलीस तिच्या-बद्दल लाज वाटण्याऐवजीं आपल्या सामर्थ्याच्या अहंकारानें स्वतःची चूक तूं दुसऱ्यावर लादूं पहात आहेस. पण तुझा भलताच अन्यायी मूर्खपणा मी चालू देईन असें तुला वाटतें काय ? माझ्या दृष्टीसमोर तूं अधिक वेळ जिवंत राहूं शकणार नाहींस. हे मूर्खा ! तूं फार दर्पांध आहेस. माझ्या वज्रासारख्या समर्थ बाणांचा मी तुझ्यावर प्रहार करणार आहें; स्थिर रहा. नुसता बडबड काय करतोस ? प्रत्यक्ष बाणप्रहार कर व तुझें जें काय सामर्थ्य असेल तें दाखव." किरा-ताच्या या उत्तरानें अर्जुनाचा स्वाभिमान चांगलाच दुखावला व त्याच्या जीविताचा अंत करण्याच्या इच्छेनें भयंकर बाणांचा त्यानें त्याच्यावर वर्षाव करावयास प्रारंभ केला. हिमाचलाच्या पायथ्याशीं त्रिपुरांतक महादेव व खांडव वनदाह प्रसंगांत देव दानवांनाही धूळ चारणारा पार्थ या दोघांचें भयंकर युद्ध सुरू झालें. या युद्धाचें व त्यांत प्रकट झालेल्या पार्थाच्या अलौकिक धैर्याचें वर्णन करतांना महाभारतकार म्हणतात :—

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा किरातस्यार्जुनस्तदा ।
रोषमाहारयामास ताडयामास चेषुभिः ।। ३२
ततो हृष्टेन मनसा प्रतिजग्राह सायकान् ।
भूयो भूय इति प्राह मन्दमन्देत्युवाच ह ।। ३३
प्रहरस्व शरानेतान्नाराचान्मर्मभेदिनः ।
इत्युक्तो बाणवर्षं स मुमोच सहसार्जुनः ।। ३४
ततस्तौ तत्र संरब्धौ राजमानौ मुहुर्मुहुः ।
शरैराशीविषाकारैस्ततक्षाते परस्परम् ।। ३५
ततोऽर्जुनः शरवर्षं किराते समवासृजत् ।
तत्प्रसन्नेन मनसा प्रतिजग्राह शंकरः ।। ३६
मुहुर्तं शरवर्षं तत् प्रतिगृह्य पिनाकधृक् ।
अक्षतेन शरीरेण तस्थौ गिरिरिवाचलः ।। ३७
स दृष्ट्वा बाणवर्षं तु मोघीभूतं धनंजयः ।
परमं विस्मयं चक्रे साधु साध्विति चाब्रवीत् ।। ३८
* अहोऽयं सुकुमाराङ्गो हिमवच्छिखराश्रयः ।
गाण्डीवमुक्तान्नाराचान् प्रतिगृह्णात्यविव्हलः ।। ३९
कोऽयं देवो भवेत्साक्षाद् रुद्रो यक्षः सुरोऽसुरः । *
विद्यते हि गिरिश्रेष्ठे त्रिदशानां समागमः ।। ४०
न हि मद्बाणजालानामुत्सृष्टानां सहस्रशः ।
शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम् ।। ४१
देवो वा यदि वा यक्षो रुद्रादन्यो व्यवस्थितः ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यमसादनम् ।। ४२
ततो हृष्टमना जिष्णुर्नाराचान् मर्मभेदिनः ।
व्यसृजच्छतधा राजन् मयूखानिव भास्करः ।। ४३
तान् प्रसन्नेन मनसा भगवाँल्लोकभावनः ।
शूलपाणिः प्रत्यगृह्णाच्छिलावर्षमिवाचलः ।। ४४
क्षणेन क्षीणबाणोथ संवृत्तः फाल्गुनस्तदा ।
भीश्चैनमाविशत्तीव्रा तं दृष्ट्वा शरसंक्षयम् ।। ४५
चिन्तयामास जिष्णुस्तु भगवन्तं हुताशनम् ।
पुरस्तादक्षयौ दत्तौ तूणौ येनास्य खाण्डवे ।। ४६
किं नु मोक्ष्यामि धनुषा यन्मे बाणाः क्षयं गताः ।
अयं च पुरुषः कोऽपि बाणान् ग्रसति सर्वशः ।। ४७

हत्वा चैनं धनुष्कोट्या शूलाग्रेणेव कुञ्जरम् ।
नयामि दण्डधारस्य यमस्य सदनं प्रति ।। ४८
प्रगृह्याथ धनुष्कोट्या ज्यापाशेनावकृष्य च ।
मुष्टिभिश्चापि हतवान् वज्रकल्पैर्महाद्युतिः ।। ४९
संप्रयुद्धो धनुष्कोट्या कौन्तेयः परवीरहा ।
तदप्यस्य धनुर्दिव्यं जग्राह गिरिगोचरः ।। ५०
ततोऽर्जुनो ग्रस्तधनुः खड्गपाणिरतिष्ठत ।
युद्धस्यान्तमभीप्सन् वै वेगेनाभिजगाम तम् ।। ५१
तस्य मूर्ध्नि शितं खड्गमसक्तं पर्वतेष्वपि ।
मुमोच भुजवीर्येण विक्रम्य कुरुनन्दनः ।। ५२
तस्य मूर्धानमासाद्य पफालासिवरो हि सः ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च योधयामास फाल्गुनः ।। ५३
तदा वृक्षान् महाकायः प्रत्यगृह्णादथो शिलाः ।
किरातरूपी भगवाँस्ततः पार्थो महाबलः ।। ५४
मुष्टिभिर्वज्रसंकाशैः धूममुत्पादयन् मुखे ।
प्रजहार दुराधर्षे किरातसमरूपिणि ।। ५५
ततः शक्राशनिसमैर्मुष्टिभिर्भृशदारुणैः ।
किरातरूपी भगवानर्दयामास फाल्गुनम् ।। ५६
ततश्चटचटाशब्दः सुघोरः समपद्यत ।
पाण्डवस्य च मुष्टीनां किरातस्य च युध्यतः ।। ५७
सुमुहूर्त तु तद्युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
भुजप्रहारसंयुक्तं वृत्रवासवयोरिव ।। ५८
जघानाथ ततो जिष्णुः किरातमुरसा बली ।
पाण्डवं च विचेष्टन्तं किरातोप्यहनद् बली ।। ५९
तयोर्भुजविनिष्पेषात् संघर्षेणोरसोस्तथा ।
समजायत गात्रेषु पावकोऽङ्गारधूमवान् ।। ६०

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३९

"किराताचें तें बोलणें ऐकून अर्जुनाला अतिशय राग आला व त्यानें त्याच्यावर बाणप्रहार करावयास प्रारंभ केला. किरातानें सारे प्रहार शांतपणें स्वीकारले ; इतकेंच नव्हे तर 'आणखी, आणखी' म्हणून तो त्याला हेटाळणीनें चिडवूं लागला. जों जों अर्जुन किरातावर बाणप्रहार करी तों तों त्यानें म्हणावें, "अरे

मूर्खा, हे मर्मभेदक बाण आणखी टाक, तेवढ्यानें काय झालें !" चिडून अर्जुनानें बाणांची अधिक वृष्टि करावयास प्रारंभ केला. किरातानेंही आपले कांहीं बाण अर्जुनाच्या अंगावर टाकले. दोघांचेही सर्पाकृति बाण एकमेकांचें अंग तासून काढण्यासाठींच जणूं स्पर्धा करीत होते. अर्जुनानें जों जों बाणवृष्टि केली तों तों भगवान् शंकरांनीं प्रसन्न चित्तानें तिचा स्वीकार केला. मुहूर्तभर एकसारखी अर्जुनाची बाणवृष्टि चालू होती. पण एकाद्या पर्वताप्रमाणें भगवान् शंकर स्थिर उभे होते. त्यांच्या शरीरावर ओरखडा देखील उठला नाहीं. आपला सारा बाणवर्षाव व्यर्थ गेला असें पाहून अर्जुनाला मोठें आश्चर्य वाटलें व त्यानें 'साधु साधु' असें म्हणून किराताची प्रशंसा केली. तो मनाशीं म्हणूं लागला कीं, हा हिमाचलाच्या शिखराचा आश्रय करून राहिलेला अत्यंत सुकुमार शरीराचा किरात मुळींच विव्हल न होतां गांडीव धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणांचा आघात सहन करीत आहे हें केवढें आश्चर्य आहे? हा कोण असेल बरें? हा मनुष्य असणें तर शक्य नाहीं. हा कुणी तरी देवच असला पाहिजे. साक्षात् भगवान् शंकर तर या रूपानें येथें आले नसतील ना! किंवा यक्ष, देव अथवा दानव यांपैकीं तर हा कुणी नसेल ना! हिमालयावर वारंवार देवांच्या गांठी पडतात असें म्हणतात. एरव्हीं माझ्या सहस्रशः बाणांचा वेग सहन करावयाचें सामर्थ्य पिनाक धनुष्य हातांत धारण करणाऱ्या भगवान् शंकरांवांचून दुसऱ्या कुणांतही नाहीं. केवळ भगवान् महादेव सोडून हा दुसरा कुणीही देव किंवा यक्ष असला तरी मी माझ्या तीक्ष्ण बाणांनीं त्याला यमलोकीं नेल्यावांचून रहाणार नाहीं असें म्हणून अर्जुनानें सूर्यानें किरणजाल टाकावें त्याप्रमाणें मर्मभेदी बाणांची एकसारखी वृष्टि चालविली. ज्याप्रमाणें पर्वत गारांचा वर्षाव सहन करतो त्याप्रमाणें भगवान् शंकरांनीं आनंदानें ती सारी वृष्टि सहन केली. ती बाणवृष्टि चालू असतां आपले बाण कधीं संपणें शक्य आहे अशी शंका देखील अर्जुनाच्या मनांत आली नाहीं. कारण त्याचे भाते अक्षय्य होते व अग्नीनें ते त्याला दिलेले होते. पण कधीं नाहीं तें आश्चर्य त्या वेळीं घडून आलें. आपले बाण संपत

आल्याचें अर्जुनाच्या दृष्टोत्पत्तीस आलें. ती अपूर्व गोष्ट पहातांच त्याला आश्चर्य वाटलें व त्याच्या अन्तःकरणांत भय उत्पन्न झालें. तो मनांत म्हणूं लागला कीं खाण्डव वनाच्या दाहानें संतुष्ट होऊन अग्नीनें मला हे भाते ज्या वेळीं दिले त्या वेळीं त्यांतील बाण कधींही संपणार नाहींत असें त्यानें मला अभिवचन दिलें होतें. देवाचें हें वरदान खोटें व्हावें हें मोठें आश्चर्य आहे. बाणच जर संपले तर गाण्डीव धनुष्य केवढेंही दिव्य असलें तरी त्याचा उपयोग काय? मी आतां ह्या धनुष्यांतून सोडूं काय? हा किरात मात्र अतिशयच आश्चर्यकारक आहे. हा सारखे माझे बाणच गिळंकृत करीत आहे. पण या चिंतामग्न स्थितींतही युद्धांत माघार घेण्याचा विचार देखील अर्जुनाच्या मनांत आला नाहीं. तो म्हणूं लागला, बाण संपले तरी हरकत नाहीं. मी माझ्या धनुष्याच्या कोटीनेंच त्याच्यावर प्रहार करीन. शूलाच्या प्रहारानें हत्तीला ठार मारावें त्याप्रमाणें धनुष्यप्रहारानें मीं ह्याला ठार मारल्याखेरीज रहाणार नाहीं. लगेच अर्जुनानें किरातावर धनुष्य मारून प्रत्यंचेनें त्याला ओढलें व वज्रासारख्या तीक्ष्ण मुष्टिप्रहारांनीं तो त्याला मारूं लागला. हंसत हंसत भगवान् शंकरांनीं त्याचें तें दिव्य धनुष्यही गुप्त करून टाकलें. गाण्डीवासारखें धनुष्य व अक्षय्य भात्यांतील बाणांसारखे बाण नाहींसे झाल्यावर अर्जुनाऐवजीं कर्ण असता तर त्यानें पलायनाचा मार्ग निश्चित अवलंबिला असता. पण अर्जुनाच्या मनांतही तो विचार आला नाहीं. आतां त्याच्याजवळ एकच हत्यार उरलें होतें, व तें म्हणजे खड्ग. त्यानें आपलें खड्ग उपसलें व युद्धाचा अंत करून टाकावा म्हणून वेगानें तो किराताच्या अंगावर धांवून गेला. तें तीक्ष्ण खड्ग बाहूंतील सर्व बळ खर्च करून त्यानें किराताच्या मस्तकावर मारलें. त्याचा परिणाम काय झाला? किराताच्या मस्तकाचे तुकडे पडले काय? छे, छे, उलट अर्जुनाच्या खड्गाचे मात्र तुकडे उडाले. तरीही माघार घेण्याची कल्पना देखील क्षात्रधर्माच्या त्यां मूर्त आविष्काराच्या अंतःकरणाला शिवली नाहीं. त्यानें दिसतील ते वृक्ष व शिलाखंड उचलून त्यांनींच किरातावर

प्रहार करावयास प्रारंभ केला. पण किरातरूपी भगवंतांनीं बाणांप्रमाणें त्याही सर्वांचा ग्रास करून टाकला. शेवटीं अर्जुनानें किराताशीं अंगावर रोमांच उत्पन्न करणारें भीषण मुष्टियुद्ध आरंभिलें. भगवंतांनींही त्याच्यावर मुष्टींचे उलट आघात करावयास सुरुवात केली. दोघांच्याही मष्टींचा मोठमोठा शब्द होऊं लागला. एकमेकांच्या आघातांनीं व त्यांच्या भुजांच्या आणि मांड्यांच्या मल्लयुद्धांतील परस्परघर्षणानें ठिणग्या बाहेर पडूं लागल्या." इतकें भीषण महायुद्ध करून शेवटपर्यंत मागें न हटण्याचें व्रत चालविणारा पार्थ भगवान् शंकरांना आपल्या महास्त्रासाठीं योग्य शिष्य वाटला असल्यास नवल नाहीं. शेवटीं सायंपूजेच्या वेळीं पार्थिवाला वाहिलेलें पूजासाहित्य किराताच्या मस्तकीं पाहून अर्जुनाला भगवंतांची ओळख पटली व त्यानें शंकरांना साष्टांग नमस्कार घातला. श्रीशंकर त्याच्यावर इतके प्रसन्न झाले कीं त्यांनीं त्याच्या धैर्याची मुक्तकंठानें प्रशंसा चालविली, इतकेंच नव्हे तर स्वतःशींही त्याची तुलना करावयास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. भगवान् म्हणालेः—

भो भो फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।
शौर्येणानेन धृत्या च क्षत्रियो नास्ति ते समः ।। ६८
समं तेजश्च वीर्यं च ममाद्य तव चानघ ।
प्रीतस्तेऽहं महाबाहो पश्य मां भरतर्षभ ।। ६९

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ३९

" हे अर्जुना, तुझ्या ह्या अप्रतिम कर्मानें, शौर्यानें व धैर्यानें मी अत्यंत प्रसन्न झालों आहें. तुझ्यासारखा कुणीही क्षत्रिय नाहीं. तुझें तेज, वीर्य व पराक्रम माझ्यासारखाच आहे. हे महाबाहो मी तुझ्यावर अत्यंत प्रसन्न आहें. तूं मला पहा." अर्जुनानें भगवान् शंकराचें मोठें स्तवन केलें. भगवंतांनीं त्याला गाढ आलिंगन देऊन त्याची भुक्त केलेलीं सर्व शस्त्रास्त्रें त्याला परत दिलीं व वर मागावयास सांगितलें. अर्जुनानें त्यांचें पाशुपतास्त्र त्यांना मागितलें. भगवान् शंकर त्याला म्हणाले :—

ददामि तेऽस्त्रं दयितमहं पाशुपतं विभो ।
समर्थो धारणे मोक्षे संहारे चासि पाण्डव ।। १५

नैतद्वेद महेन्द्रोऽपि न यमो न च यक्षराट् ।
वरुणोप्यथवा वायुः कुतो वेत्स्यन्ति मानवाः ।। १६
न त्वेतत्सहसा पार्थ मोक्तव्यं पुरुषे क्वचित् ।
जगद्विनाशयेत्सर्वमल्पतेजसि पातितम् ।। १७
अवध्यो नाम नास्त्यत्र त्रैलोक्ये सचराचरे ।
मनसा चक्षुषा वाचा धनुषा च निपातयेत् ।। १८

—महाभारत, वनपर्व अध्याय ४०

" हे पार्था, मी तुला माझें अत्यंत प्रिय असें जें पाशुपतास्त्र तें देतों. तें अस्त्र धारण करावयास, तें सोडावयास व त्याचा उपसंहार करावयास तूं सर्वस्वीं योग्य आहेस. महेन्द्र, यमधर्म, कुबेर, वरुण अथवा वायु या देवतांनाही हें अस्त्र माहीत नाहीं. मग मानवांची कथाच काय? पण पार्था, या अस्त्राच्या बाबतींत मी तुला एक महत्त्वाची चेतावणी देतों. ती ही कीं वाटेल त्या माणसावर या अस्त्राचा विचार न करतां तूं प्रयोग करूं नकोस. अल्पसामर्थ्याच्या व्यक्तीवर या अस्त्राचा प्रहार केला तर तें संपूर्ण जगाचा विनाश केल्याशिवाय रहाणार नाहीं. या अस्त्राला या सर्व त्रैलोक्यांत अवध्य अशी कोणतीही शक्ति नाहीं. याचा प्रयोग केवळ धनुष्यबाणांनींच होतो असेंही नाहीं. नुसत्या मानसिक संकल्पानें, डोळयांनीं, वाणीनें व धनुष्यबाणांनींही या अस्त्राचा प्रयोग करून शत्रूला मारतां येतें." भगवान् शंकरांनीं नंतर गुरु म्हणून अर्जुनाला अस्त्रोपदेश केला. अर्जुनाचें केवढें हें अलौकिक भाग्य आहे कीं भगवान् शंकरांसारखा त्रैलोक्याचा स्वामी गुरू म्हणून त्याला लाभला. केवळ आत्मविश्वास व धैर्य यांच्या भरंवशावर त्यानें हें अलौकिक सामर्थ्य मिळविलें. इतका हा त्याचा गुण देदीप्यमान होता. मोठमोठ्या संकटांच्या प्रसंगींही न डगमगणारा आत्मविश्वास ही अर्जुनाची नैसर्गिक देणगी होती. उत्तरगोग्रहणाच्या वेळीं उत्तर ज्या वेळीं अर्जुनाला असें म्हणूं लागला कीं,

एकस्त्वं पाण्डवश्रेष्ठ बहूनेतान् महारथान् ।।
कथं जेष्यसि सङ्ग्रामे सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।। ३३
असहायोऽसि कौन्तेय ससहायाश्च कौरवाः ।
अत एव महाबाहो भीतस्तिष्ठामि तेऽग्रतः ।। ३४

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ४५

"हे पांडवश्रेष्ठा, तूं एकटा आहेस व हे अनेक महारथी येथें जमले आहेत. तूं एकटा या शस्त्रास्त्रपारंगत अशा सर्व महारथ्यांना कसा जिंकू शकशील ? तुला कोणाचेंही साहाय्य नाहीं व कौरव तर अत्यंत मोठ्या सैन्यानिशीं येथें आले आहेत. म्हणून मला अत्यंत भीति वाटते." त्याबरोबर हसून अर्जुनानें त्याचें आश्वासन केलें व रुक्मीला जें उत्तर दिलें होतें तेंच त्यालाही देऊन त्यानें त्याचें भय संपूर्णपणें नष्ट करून टाकलें. त्याच्या धैर्याची व विलक्षण आत्मप्रत्ययाची महाभारताच्या द्रोणपर्वांत एक प्रकारें कसोटीच लागण्याचा प्रसंग वर्णिलेला आहे. अभिमन्यूच्या वधानंतर शोकसंतप्त झालेल्या अर्जुनानें त्याचा वध झाला कसा म्हणून व मुलगा मरत असतां तुम्ही भीरूप्रमाणें रणांगणाच्या बाहेर कां राहिलांत म्हणून ज्या वेळीं आपल्या बंधूंची निर्भर्त्सना चालविली, त्या वेळीं युधिष्ठिरांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, आम्ही सर्व अभिमन्यूनें केलेल्या चक्रव्यूहाच्या प्रवेश मार्गांतून आंत जात असतां भगवान् महादेवाच्या वरदानानें प्रबल झालेल्या सिंधुराज जयद्रथानें आम्हांला अडविलें व त्यामुळें अभिमन्यूला साहाय्य करणें आम्हांला शक्य झालें नाहीं. हें ऐकतांच जयद्रथ हाच आपल्या पुत्राच्या वधाचें कारण होय असें अर्जुनाच्या मनानें घेतलें व पुत्राचा सूड घेण्यासाठीं त्याला ठार करावें अशी प्रबळ इच्छा त्याच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाली. क्रोध व शोक या संमिश्र भावनांनीं तळहातावर तळहात घाशीत जोरजोरानें निःश्वास टाकीत व डोळ्यांतून अश्रूधारा वाहवीत त्यानें अशी प्रतिज्ञा केली कीं,

सत्यं वः प्रतिजानामि श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ।
न चेद् वधभयाद्भीतो धार्तराष्ट्रान् प्रहास्यति ॥ २०
न चास्मान् शरणं गच्छेत् कृष्णं वा पुरुषोत्तमम् ।
भवन्तं वा महाराज श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २१
धार्तराष्ट्रप्रियकरं मयि विस्मृतसौहृदम् ।
पापं बालवधे हेतुं श्वोऽस्मि हन्ता जयद्रथम् ॥ २२
रक्षमाणाश्च तं सङ्ख्ये ये मां योत्स्यन्ति केचन ।
अपि द्रोणकृपौ राजन् छादयिष्यामि ताञ्छरैः ॥ २३

यद्येतदेवं सङ्ग्रामे न कुर्यां पुरुषर्षभाः ।
मा स्म पुण्यकृतां लोकान् प्राप्नुयां शूरसंमतान् ।। २४
ये लोका मातृहन्तॄणां ये चापि पितृघातिनाम् ।
गुरुदारगतानां ये पिशुनानां च ये सदा ।। २५
साधूनसूयतां ये च ये चापि परिवादिनाम् ।
ये च निक्षेपहर्तॄणां ये च विश्वासघातिनाम् ।। २६
धर्मादपेता ये चान्ये मया नात्रानुकीर्तिताः ।
ये चानुकीर्तितास्तेषां गतिं क्षिप्रमवाप्नुयाम् ।। ४५
यदि व्युष्टामिमां रात्रिं श्वो न हन्यां जयद्रथम् ।
इमां चाप्यपरां भूयः प्रतिज्ञां मे निबोधत ।। ४६
यद्यस्मिन्नहते पापे सूर्योऽस्तमुपयास्यति ।
इहैव संप्रवेष्टाऽहं ज्वलितं जातवेदसम् ।। ४७
असुरसुरमनुष्याः पक्षिणो वोरगा वा
पितृरजनिचरा वा ब्रह्मदेवर्षयो वा ।
चरमचरमपीदं यत्परं चापि तस्मात्
तदपि मम रिपुं तं रक्षितुं नैव शक्ताः ।। ४८
यदि विशति रसातलं तदग्र्यं वियदपि देवपुरं दितेः पुरं वा ।
तदपि शरशतैरहं प्रभातेभृशमभिमन्युरिपोः शिरोऽभिहर्ता ।। ४९
एवमुक्त्वा विचिक्षेप गाण्डीवं सव्यदक्षिणम् ।
तस्य शब्दमतिक्रम्य धनुःशब्दोऽस्पृशद् दिवम् ।। ५०

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७३

"मी आपणांसमोर अशी प्रतिज्ञा करतों कीं, उद्यां मी जयद्रथाला ठार मारीन. जर जयद्रथ भिऊन दुर्योधनाचा पक्ष सोडून पळून न गेला; जर तो आम्हांला, महाराज युधिष्ठिरांना अथवा पुरुषोत्तम श्रीकृष्णाला शरण न आला, तर मी उद्यां खात्रीनें त्याला ठार मारीन. आमचें सारें सौहार्द विसरून दुर्योधनाचें प्रिय करण्यासाठीं त्या पाप्यानें बालवध घडविला आहे. मी त्याला निश्चित ठार करीन. जे कोणी त्याचें संरक्षण करण्यासाठीं माझ्याशीं युद्ध करावयास प्रवृत्त होतील, ते प्रत्यक्ष माझे गुरु द्रोण व कृप जरी असले तरीही मी त्यांना माझ्यां बाणजालांनीं झाकून टाकीन. हे पुरुषर्षभांनो, उद्यांच्या संग्रामांत मी हें कृत्य जर न केलें तर शूर व

पुण्यवान् लोकांची गति मला कधींही प्राप्त होणार नाहीं. उलट मातृघातकी, पितृघातकी, गुरुपत्नीच्या इभ्रतीवर डोळा ठेवणारे, पिशुन, सज्जनांचा मत्सर करणारे, निंदक, दुसऱ्याची ठेव दडपून टाकणारे व विश्वासघातकी अशा लोकांची गति मला प्राप्त होईल. मी ज्यांचा उच्चार केला नाहीं अशाही पापी लोकांची गति भ्रष्टप्रतिज्ञ होणाऱ्या मला निश्चित प्राप्त होईल. आणखी दुसरी प्रतिज्ञा मी करतों. उद्यां सूर्यास्तापर्यंत या पाप्याचा जर मी वध केला नाहीं, तर तुम्हा सगळ्यांसमक्ष मी अग्नींत प्रवेश करून स्वतःला दग्ध करून घेईन. दैत्य, देव, मनुष्य, पक्षी, सर्प, पितृदेवता, राक्षस, ब्रह्मर्षि, देवर्षि, अथवा चराचरांत कोणतीही अशी शक्ति नाहीं कीं, जी माझ्या शत्रूचें संरक्षण करूं शकेल. तो जगांत कोठेंही गुप्त राहिला तरी मी रसातलापासून स्वर्गापर्यंत सर्व चराचराचा माझ्या बाणांनीं वेध करून त्याचा शिरच्छेद करीन, असें म्हणून त्यानें गांडीव धनुष्याचा टणत्कार केला.'' तो ऐकतांच भगवान् श्रीकृष्ण त्या वेळीं त्याला कांहीं बोलले नाहींत, पण त्यानंतर रात्रीं अर्जुनाची गांठ घेऊन त्यांनीं त्याला म्हटलें कीं :–

भ्रातॄणां मतमज्ञाय त्वया वाचा प्रतिश्रुतम् ।
सैन्धवं चास्मि हन्तेति तत्साहसमिदं कृतम् ॥ २
असंमन्त्र्य मया सार्धमतिभारोऽयमुद्यतः ।
कथं तु सर्वलोकस्य नावहास्या भवेमहि ॥ ३
धार्तराष्ट्रस्य शिबिरे मया प्रणिहिताश्चराः ।
त इमे शीघ्रमागम्य प्रवृत्तिं वेदयन्ति नः ॥ ४
स राज्ञा स्वयमाचार्यो भृशमभ्यर्थितोऽर्जुन ।
संविधानं च विहितं रथाश्च किल सज्जिताः ॥ २५
कर्णो भूरिश्रवा द्रौणिर्वृषसेनश्च दुर्जयः ।
कृपश्च मद्रराजश्च षडेतेऽस्य पुरोगमाः ॥ २६
शकटः पद्मकश्चार्धो व्यूहो द्रोणेन निर्मितः ।
पद्मकर्णिकमध्यस्थः सूची पार्श्वे जयद्रथः ॥ २७
स्थास्यते रक्षितो वीरैः सिन्धुराट् स सुदुर्मदः ।
धनुष्यस्त्रे च वीर्ये च प्राणे चैव तथौरसे ॥ २८

अविषह्यतमा ह्येते निश्चिताः पार्थ षड्रथाः ।
एतानजित्वा षड्रथान्नैव प्राप्यो जयद्रथः ।। २९
तेषामेकैकशो वीर्यं षण्णां त्वमनुचिन्तय ।
सहिता हि नरव्याघ्र न शक्या जेतुमञ्जसा ।। ३०
भूयस्तु मंत्रयिष्यामि नीतिमात्महिताय वै ।
मन्त्रज्ञैः सचिवैः सार्धं सुहृद्भिः कार्यसिद्धये ।। ३१

—महारभात, द्रोणपर्व अध्याय ७५

"हे अर्जुना, आपल्या बंधूंचें मत मुळींच न घेतां जयद्रथाच्या वधाची तूं जी ही प्रतिज्ञा केली आहेस ती करण्यांत तू फार मोठें साहस केलें आहेस. माझ्याशीं कांहींएक विचारविनिमय न करतां केवढा मोठा भार तूं अकारण उचललास! जर प्रतिज्ञा खोटी ठरली तर आपण सर्व लोकांत हास्यास्पद ठरल्याखेरीज राहाणार नाहीं. आपण हास्यास्पद कसे ठरणार नाहीं हाच विचार माझ्या मनांत एकसारखा घोळत आहे. दुर्योधनाच्या शिबिरांत मी ठेविलेल्या माझ्या हेरांनीं मला आतांच येऊन असें सांगितलें कीं, तुझी प्रतिज्ञा आपल्या सेनेंतील गर्जनांनीं कौरवांच्या शिबिरांत कळली असून ती ऐकून घाबरलेल्या जयद्रथानें व त्याच्यासहित दुर्योधनानेंही द्रोणाचार्यांची प्रार्थना केली व द्रोणांनींही संरक्षणाचें त्यांना आश्वासन दिलें. द्रोणाचार्यांनीं त्याच्या संरक्षणासाठीं योजना केली असून सिद्धता केली आहे. शकट व पद्म यांचे मिश्र व्यूह त्यांनीं निर्माण केले असून पद्मव्यूहाच्या कर्णिकेच्या मध्यभागीं राजा जयद्रथ राहावयाचा आहे. कर्ण, भूरिश्रवा, अश्वत्थामा, वृषसेन व कृपाचार्य हे सहा महारथी त्याच्या संरक्षणासाठीं फळी उभारून् उभे राहणार आहेत. हे सहाही महारथी धनुष्य, अस्त्र, पराक्रम, शारीरिक बल इत्यादि सर्व बाबतींत अत्यंत श्रेष्ठ असून त्यांचा पराक्रम सहन करावयास अत्यंत कठिण आहे. या सहा महारथ्यांना जिंकल्यावांचून जयद्रथापर्यंत जाऊन पोहोंचतां येणें अशक्य आहे. यांपैकीं एकेकालाही सहज जिंकून बाजूला करणें कठीण असतां या सहा जणांची शक्ति एकवटल्यावर त्यांना जिंकणें किती कठिण आहे हें सांगावयासच नको. या सर्व गोष्टींचा तूं कांहीं विचार केला आहेस

काय? धैर्य देण्याऐवजीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाशीं हें बोलावयास प्रारंभ करतांच शोकमग्न मनःस्थितींत त्याचा उत्साह वास्तविक खचून जावयास पाहिजे. पण त्याऐवजीं श्रीकृष्णांना उत्तर देतांना अर्जुन म्हणतो :–

षड्रथान् धार्तराष्ट्रस्य मन्यसे यान् बलाधिकान् ।
तेषां वाय ममार्धेन न तुल्यमिति मे मतिः ॥ १
अस्त्रमस्त्रेण सर्वेषामेतेषां मधुसूदन ।
मया द्रक्ष्यसि निर्भिन्नं जयद्रथवधैषिणा ॥ २
द्रोणस्य मिषतश्चाहं सगणस्य विलप्यतः ।
मूर्धानं सिन्धुराजस्य पातयिष्यामि भूतले ॥ ३
यदि साध्याश्च रुद्राश्च वसवश्च सहाश्विनः ।
मरुतश्च सहेन्द्रेण विश्वेदेवाः सहेश्वराः ॥ ४
पितरः सह गन्धर्वाः सुपर्णाः सागरादयः ।
द्यौर्वियत् पृथिवी चेयं दिशश्च स दिगीश्वराः ॥ ५
ग्रामारण्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
त्रातारः सिन्धुराजस्य भवन्ति मधुसूदन ॥ ६
तथापि बाणैर्निहतं श्वो द्रष्टाऽसि रणे मया ।
सत्येन च शपे कृष्ण तथैवायुधमालभे ॥ ७
यस्य गोप्ता महेष्वासस्तस्य पापस्य दुर्मतेः ।
तमेव प्रथमं द्रोणमभियास्यामि केशव ॥ ८
तस्मिन् द्यूतमिदं बद्धं मन्यते स सुयोधनः ।
तस्मात् तस्यैव सेनाग्रं भित्वा यास्यामि सैन्धवम् ॥ ९
द्रष्टाऽसि श्वो महेष्वासान् नाराचैस्तिग्मतेजितैः ।
शृङ्गाणीव गिरेर्वज्रैः दार्यमाणान् मया युधि ॥ १०
नरनागाश्वदेहेभ्यो विस्रविष्यति शोणितम् ।
पतद्भ्यः पतितेभ्यश्च विभिन्नेभ्यः शितैः शरैः ॥ ११
गाण्डीवप्रेषिता बाणा मनोऽनिलसमा जवे ।
नृनागाश्वान् विदेहासून् कर्तारश्च सहस्रशः ॥ १२
यमात् कुबेराद् वरुणादिन्द्राद् रुद्राच्च यन्मया ।
उपात्तमस्त्रं घोरं तद् द्रष्टारोऽत्र नरा युधि ॥ १३
ब्राह्मेणास्त्रेण चास्त्राणि हन्यमानानि संयुगे ।
मया द्रष्टासि सर्वेषां सैन्धवस्याभिरक्षिणाम् ॥ १४

शरवेगसमुत्कृत्तै राज्ञां केशव मूर्धभिः ।
आस्तीर्यमाणां पृथिवीं द्रष्टाऽसि श्वो मया युधि ।। १५
क्रव्यादांस्तर्पयिष्यामि द्रावयिष्यामि शात्रवान् ।
सुहृदो नन्दयिष्यामि प्रमथिष्यामि सैन्धवम् ।। १६
बह्वागस्कृत्कुसंबन्धी पापदेशसमुद्भवः ।
मया सैन्धवको राजा हतस्वान् शोचयिष्यति ।। १७
सर्वक्षीरान्नभोक्तारं पापाचारं रणाजिरे ।
मया सराजकं बाणैर्भिन्नं द्रक्ष्यसि सैन्धवम् ।। १८
तथा प्रभाते कर्ताऽस्मि यथा कृष्ण सुयोधनः ।
नान्यं धनुर्धरं लोके मंस्यते मत्समं युधि ।। १९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं योद्धा चाहं नरर्षभ ।
त्वं च यन्ता हृषीकेश किं नु स्यादजितं मया ।। २०
तव प्रसादाद् भगवन् किं नावाप्तं रणे मम ।
अविषह्यं हृषीकेश किं जानन्मां विगर्हसे ।। २१
यथा लक्ष्म स्थिरं चन्द्रे समुद्रे च यथा जलम् ।
एवमेतां प्रतिज्ञां मे सत्यां विद्धि जनार्दन ।। २२
मावमंस्था ममास्त्राणि मावमंस्था धनुर्दृढम् ।
मावमंस्था बलं बाह्वोर्मावमंस्था धनञ्जयम् ।। २३
तथाभियामि सङ्ग्रामं न जीयेयं जयामि च ।
तेन सत्येन सङ्ग्रामे हतं विद्धि जयद्रथम् ।। २४

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७६

"हे श्रीकृष्णा, दुर्योधनाच्या ज्या सहा महारथ्यांना तूं बलवान् समजतोस, त्यांची माझ्या अर्ध्या बळाइतकी देखील योग्यता नाहीं. जयद्रथाच्या वधाची इच्छा करणाऱ्या माझ्याकडून त्या सर्वांच्या अस्त्रांचें अस्त्रप्रयोगानेंच निखंदन केलेलें तूं पहाशील. द्रोणाचार्य पहात असतां व गणांसहित विलाप करीत असतां जयद्रथाचें मस्तक तोडून मी निश्चित जमिनीवर पाडीन. साध्य, रुद्र,, वसू, अश्विनी-कुमार, मरुद्गणांसहित इंद्र, महेश्वरांसहित विश्वेदेव इत्यादि जगतांतील यच्चयावत् शक्ति जयद्रथाचें रक्षण करावयास पुढें आल्या तरी देखील माझ्या बाणांनीं मी जयद्रथाला ठार केल्याचें तूं पहाशील. मी शपथपूर्वक प्रतिज्ञा करतों. आम्हां क्षत्रियांचें दैवत जें

आयुध त्याला स्पर्श करून मी पुन्हां प्रतिज्ञा करतों कीं, मी उद्यां जयद्रथाला निश्चित ठार मारीन. महान् धनुष्य हातांत घेऊन द्रोण त्याचें संरक्षण करणार आहेत ना ? उद्यां प्रथम मी द्रोणांचीच गांठ घेईन. दुर्योधनानें या युद्धाची भिस्त द्रोणाचार्यांच्यावर ठेवली आहे. म्हणून प्रथम त्यांच्या सैन्याचेंच विदारण करून मी जयद्रथावर चालून जाईन. उद्यां वज्रानें पर्वताचीं शिखरें तोडावीं त्या प्रमाणें मोठमोठ्या धनुर्धरांना मी आपल्या बाणांनीं तोडलेले तूं पहाशील. गांडीवापासून निघालेल्या व मन आणि वायूप्रमाणें वेगवान् असलेल्या माझ्या बाणांनीं उद्यां रणांगणावरून रक्ताचे पूर वाहविले जातील व प्रेतांचे खच पडतील. यम, कुबेर, वरुण, इंद्र व महारुद्र यांच्यापासून मी जीं घोर अस्त्रें मिळविलीं त्यांचा प्रभाव उद्यां लोकांना दिसेल. मी माझ्या ब्रह्मास्त्रानें जयद्रथाचें रक्षण करणाऱ्या लोकांचीं सर्व अस्त्रें नष्ट करीत असतां तूं पहाशील. माझ्या बाणांनीं तोडून जमिनीवर पाडलेलीं राजांचीं मस्तकें सारी पृथ्वी व्यापितील. उद्यां मी रक्त व मांसावर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्यांना तृप्त करीन; शत्रूंना पळवून लावीन; सुहृदांना आनंद देईन; व सिंधु राजाचें प्रमथन करीन. उद्यां सकाळीं मी असें कर्म करीन, कीं ज्यामुळें दुर्योधनाला माझ्यासारखा दुसरा कोणीही धनुर्धर नाहीं असें निश्चित वाटेल. हे हृषीकेशा गाण्डीवासारखें दिव्य धनुष्य, माझ्यासारखा योद्धा, व तुझ्यासारखा सारथि असतां जगांत न जिंकलें जाण्यासारखें काय असूं शकेल ? हे भगवन्, तुझ्या प्रसादानें मला रणांत आजपर्यंत अलभ्य असें काय राहिलें आहे ? माझा पराक्रम माहीत असतां देखील जाणून बुजून तूं माझा उपहास कां करीत आहेस ? ज्याप्रमाणें चंद्रामध्यें शोभा व समुद्रामध्यें जल स्थिर आहे त्याचप्रमाणें माझी प्रतिज्ञाही स्थिर आहे, व ती सत्य होईल. माझ्या अस्त्रांचा, दृढ धनुष्याचा, बाहुबलाचा व व्यक्तिमत्त्वाचा तूं अवमान करूं नकोस. आजपर्यंत मी संग्रामांत कधींही जिंकला न जातां जर केवळ विजयच संपादन केला असेल तर त्या सत्यानें मी जयद्रथाला निश्चित ठार मारीन." केवढा हा विलक्षण आत्मप्रत्यय आहे ! या आत्मप्रत्ययाला साजेसाच अलौकिक

पराक्रम अर्जुनाच्या ठिकाणीं होता. त्याच्या पराक्रमाच्या घोषानें सारें महाभारत निनादित झालें आहे. अर्जुनाची विख्यात अशीं जीं दहा नांवें आहेत त्यांतलीं बहुतेक सर्व नांवें त्याच्या पराक्रमानें त्याला मिळालीं आहेत. अर्जुन, फाल्गुन, जिष्णु, किरीटी, श्वेत-वाहन, बीभत्सु, विजय, कृष्ण, सव्यसाची, धनंजय हीं अर्जुनाचीं दहा नावें होत. ह्यांतलीं सात नांवें तरी केवळ पराक्रमानें अर्जुनाला मिळालीं आहेत. आपल्या ह्या विविध नांवांची उपपत्ति सांगत असतां विराट पर्वांत अर्जुन उत्तराला म्हणतो कीं: --

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ।। १३
अभिप्रयामि सङ्ग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ।। १४
श्वेताः काञ्चनसन्नाहा रथे युज्यन्ति मे हयाः ।
सङ्ग्रामे युध्यमानस्य तेनाहं श्वेतवाहनः ।। १५
उत्तराभ्यां फल्गुनीभ्यां नक्षत्राभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फाल्गुनं विदुः ।। १६
पुरा शक्रेण मे दत्तं युध्यतो दानवर्षभैः ।
किरीटं मूर्ध्नि सूर्याभं तेनाहुर्मां किरीटिनम् ।। १७
न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथञ्चन ।
तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ।। १८
उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे ।
तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः ।। १९
पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णो मे दुर्लभः समः ।
करोमि कर्म शुक्लं च तस्मान्मामर्जुनं विदुः ।। २०
अहं दुरापो दुर्धर्षो दमनः पाकशासनिः ।
तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामास्मि विश्रुतः ।। २१
कृष्ण इत्येव दशमं नाम चक्रे पिता मम ।
कृष्णावदातस्य ततः प्रियत्वाद् बालकस्य वै ।। २२

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ४४

"हे उत्तरा, सर्व जनपदांना जिंकून व त्यांच्या जवळून खंडणी म्हणून केवळ वित्त घेऊन मी धनौघाच्या मध्यभागीं उभा राहतों

म्हणून मला धनंजय म्हणतात. जर संग्रामांत युद्धदुर्मद लोकांवर मी चालून गेलों तर त्यांना जिकल्यावांचून कधींही परत फिरत नाहीं म्हणून मला विजय असें म्हणतात. खोगिरांवर सोन्याचें काम केलेले असे पांढरे शुभ्र अश्व संग्रामांत युद्ध करीत असतां माझ्या रथाला जुंपलेले असतात म्हणून मला श्वेतवाहन म्हणतात. हिमाचलाच्या पायथ्याशीं दिवसां उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रावर माझा जन्म झालेला असल्यामुळें फाल्गुन असें माझें नांव पडलें आहे. पूर्वीं मोठमोठ्या दानवांशीं युद्ध करीत असतां इंद्रानें माझ्या मस्तकावर सूर्यासारखा तेजस्वी किरीट घातला म्हणून किरीटी असें माझें नांव पडलें आहे. युद्ध करीत असतां बीभत्स (घाणेरडें) कर्म मी कधींही करीत नाहीं. त्यामुळें मला सर्व लोक बीभत्सु असें म्हणतात. उजव्या व डाव्या हातांनीं मी गाण्डीव धनुष्याचें सारखेंच विकर्षण करीत असल्यामुळें मला सव्यसाची असें म्हणतात. माझ्या अंगकान्तीसारखी कान्ति अत्यंत दुर्लभ आहे व मी नेंहमीं विशुद्ध कर्मेंच करीत असतों म्हणून मला अर्जुन असें म्हणतात. मी दुराप, दुर्धर्ष व शत्रूंचें दमन करणारा आहे म्हणून मला जिष्णु असें म्हणतात. माझे वडील देवेन्द्र यांचें नांवही जिष्णु असल्यामुळें मला तेंच नांव वापरलें जातें. मी माझ्या वडिलांचा अत्यंत लाडका होतों त्यामुळें आकर्षण करणारा म्हणून व माझा वर्णही कृष्ण असल्यामुळें कृष्ण असें पित्यानेंच माझें नांव ठेवलें आहे."

अर्जुनाच्या पराक्रमासंबंधीं एक मोठी विलक्षण शंका अथवा विलक्षण स्वरूपाचा अपसमज सर्वत्र पसरलेला आढळतो. अर्जुन स्वतः विशेष पराक्रमी नसून केवळ भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यामुळेंच तो यशस्वी ठरलेला आहे हा तो अपसमज होय. याच्या जोडीला दुसराही एक अपसमज आहे, व तो म्हणजे कर्ण अर्जुनापेक्षां अधिक पराक्रमी होता हा होय. महेन्द्रानें जर कर्णाचीं कवचकुंडलें हरण करण्याची वंचकता केली नसती व आयत्या वेळीं भूमींत त्याचें रथचक्र अडकलें असतां युद्धधर्म सोडून श्रीकृष्णांच्या सूचनेनुरूप अर्जुनानें त्याच्यावर भ्याडपणाचा प्रहार केला नसता, तर सरळ व शुद्ध द्वंद्वयुद्धांत झाला त्यापेक्षां उलटा परिणाम झाला

असता. कवच-कुंडलांच्या अपहरणानंतरही वंचनेनेंच अर्जुनाला त्यास मारावें लागलें ही घटना कर्णाच्या प्रभावाची व अर्जुनाच्या निष्प्रभतेचीच द्योतक आहे. तसेंच अर्जुनाचा प्रभाव भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावर अवलंबून आहे. भीष्म, कर्ण, भूरिश्रवा, भगदत्त इत्यादि मोठमोठ्या पराक्रमी व्यक्तींना अर्जुनानें जिंकिलें अथवा ठार मारलें तें श्रीकृष्णाच्याच प्रभावानें होय. हेंच वेगळ्या शब्दांत मांडावयाचें म्हणजे अर्जुन हा कर्णाप्रमाणें स्वायत्तसिद्धि नसून तो परायत्तसिद्धि आहे. श्रीकृष्ण अर्जुनांच्या जीवनांतून काढून टाका व मग पहा त्या जीवनांत काय उरतें तें. अर्जुनाला श्रीकृष्णांनीं मोठें करावयाचें ठरविलें म्हणून तो मोठा भासला. यापेक्षां त्याचें स्वतंत्र कर्तृत्व कांहीं नाहीं. हे दोन्ही अपसमजच असून महाभारत संहितेचें त्यांना पुढीलप्रमाणें उत्तर आहे :—

अर्जुनानें केलेले कर्णाचे पराभव

वस्तुतः पहिल्या अपसमजाचें उत्तर याच व्याख्यानमालेंतील कर्णाच्या व्यक्तिचित्रणांत बरेंचसें आलें आहे. महाभारताच्या उपलब्ध संहितेकडे सूक्ष्मतेनें पाहिल्यास असें आढळून येतें कीं अर्जुनाबरोबर झालेल्या एकाही द्वंद्व वा संकुल युद्धांत कर्णानें अर्जुनाचा पराभव केलेला नसून उलट अर्जुनासमोर कर्णाला हार खाऊन प्रत्येक वेळीं पळून जावें लागलेलें आहे. इतकेंच नव्हे तर ज्या युद्धांत कर्णाचा पराभव होऊन त्याला त्याच्या सैन्यासहित व सहायकांसहित पळून जावें लागलें त्या प्रत्येक युद्धांत कोणाचेंही साहाय्य न घेतां एकट्या अर्जुनानें निर्विवादपणें विजय संपादन केला आहे. द्रोणाचार्यांच्या जवळून अस्त्रविद्या संपादन केल्यानंतर त्यांना द्यावयाची गुरुदक्षिणा म्हणून द्रुपदावर जेव्हां कुरु-पांडवांनीं स्वारी केली त्या वेळीं कुरुसैन्यांत कर्ण होता असा महाभारताच्या आदिपर्वांत उल्लेख आहे.

दुर्योधनश्च कर्णश्च युयुत्सुश्च महाबलः ।
दुःशासनो विकर्णश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ ६

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३८

हा कर्ण महारथी कर्ण नसून दुर्योधनाचा कर्ण नांवाचा बंधु असावा असें एकादा निरीक्षक म्हणण्याचा संभव आहे. कारण महा-

भारताच्या आदिपर्वांत (अ. ११७–३) दुर्योधनाच्या बंधूंच्या नांवांची जी यादी दिलेली आहे तिच्यांत कर्ण असें नांव आहे. पण द्रुपदावर हल्ला चढविणाऱ्या योद्धयांत ज्याचा उल्लेख येतो तो कर्ण दुर्योधनाचा बंधु नसून महारथी कर्णच असला पाहिजे असें महाभारतांतील (आदिपर्व अ. १३८–२१) या उल्लेखावरून वाटतें. कारण या श्लोकांत कर्णाच्या मागें 'महाबल' असें विशेषण आहे. दुर्योधनाचा बंधु जो कर्ण त्याचा उल्लेख महाभारतांत नांवांच्या यादीनंतर केवळ भीमानें ठार मारल्यावेळींच काय तो येतो व त्याला महाबल म्हणण्याचें कांहींच कारण नाहीं इतका तो अनुल्लेखनीय आहे. या युद्धांत पांडव बुद्धयाच मागें राहिले हें मी सांगितलेंच आहे. द्रुपदानें कर्णासहित कौरवांचा खरपूस समाचार घेऊन त्यांना घाबरें केलें होतें. त्यानंतर पांडव युद्धांत पडले व अर्जुनानेंच द्रुपदाचा संपूर्णपणें पराजय करून त्याला बंदिस्त केलें.

> **सबालवृद्धास्ते पौराः कौरवानभ्ययुस्तदा ।**
> **श्रुत्वा सुतुमुलं युद्धं कौरवानेव भारत ॥ २४**
> **द्रवन्ति स्म नदन्ति स्म क्रोशन्तः पाण्डवान् प्रति ।**
> **पाण्डवास्तु स्वनं श्रुत्वा आर्तानां लोमहर्षणम् ॥ २५**
> **तत उत्सृज्य तच्चापमाददानं शरावरम् ।**
> **खड्गमुद्धृत्य कौन्तेयः सिंहनादमथाकरोत् ॥ ५६**
> **पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत् ।**
> **पाञ्चालरथमास्थाय अवित्रस्तो धनञ्जयः ॥ ५७**
> **विक्षोभ्याम्भोनिधिं पार्थस्तं नागमिव सोऽग्रहीत् ।**
> **ततस्तु सर्वपञ्चाला विद्रवन्ति दिशो दश ॥ ५८**
>
> —महाभारत, आदिपर्व अध्याय १३८

याच तऱ्हेचा दुसरा प्रसंग घोषयात्रा प्रकरणांतील आहे. घोषयात्रेच्या प्रकरणांत बनवासी पांडवांना आपल्या ऐश्वर्याच्या प्रदर्शनानें लाजविण्यासाठीं कौरव गेले असतां त्यांच्याबरोबर कर्ण होता. मार्गांत चित्रसेन गंधर्व व कौरव यांचें भयंकर युद्ध जुंपलें असतां त्या युद्धांत कौरवांचा सेनापति कर्णच होता. पण त्याचा चित्रसेन गंधर्वानें पूर्णपणें पराजय करून त्याला पळ काढावयास लाविलें व दुर्योधनाला बंदी करून तो घेऊन गेला.

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
सम्प्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।। १
तान् दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् ।
दुर्योधनो महाराजो नासीत् तत्र पराङ्मुखः ।। २
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ।। ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात् पर्यवारयन् ।। ४
युगमीषां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।
अश्वांस्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशो व्यधमच्छरैः ।। ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ।। ६

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २४२

शेवटीं अगतिक व लाजेनें तोंड काळें ठिक्कर पडलेले दुर्योधनाचे अमात्य युधिष्ठिराला शरण गेल्यानंतर त्याच्या आज्ञेनें अर्जुनानेंच गंधर्व चित्रसेनाचा सपशेल पराभव करून त्याला शरण आणलें व दुर्योधनाची सुटका करून त्याला त्या प्राणसंकटांतून वांचविलें.

स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
ततोऽस्य दर्शयामास तदाऽऽत्मानं प्रियः सखा ।। २७
चित्रसेनस्तथोवाच सखायं युधि विद्धि माम् ।
चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्बलम् ।। २८
सञ्जहारास्त्रमथ तत् प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहृतास्त्रं धनञ्जयम् ।। २९

——महाभारत, वनपर्व अध्याय २४५

अर्जुन उवाच ।

उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्राताऽस्माकं सुयोधनः ।
धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ।। ९

चित्रसेन उवाच ।

पापोऽयं नित्यसंतुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनञ्जय ।। १०

नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ।। ११

वैशंपायन उवाच ।

ते सर्व एव राजानमभिजग्मुर्युधिष्ठिरम् ।
अभिगम्य च तत् सर्वं शशंसुस्तस्य चेष्टितम् ।।१२
अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
मोक्षयामास तान् सर्वान् गन्धर्वान् प्रशशंस च ।। १३

—महाभारत, वनपर्व अध्याय २४६

तेषां शराणां वेगेन शितानां तिग्मतेजसाम् ।
विमुह्यमानो राधेयो यत्नात्तमनुधावति ।। ११
ततोऽर्जुनस्य भुजयोर्वीर्यमप्रतिमं भुवि ।
ज्ञात्वा वैकर्तनः कर्णः संरब्धः समयोधयत् ।। १४
एवमुक्तस्तु राधेयो युद्धात् कर्णो न्यवर्तत ।। २२

——महाभारत, आदिपर्व अध्याय १९०

या उल्लेखिलेल्या दोन उदाहरणांपैकीं पहिल्या द्रुपदाच्या उदाहरणांतील कर्ण 'तुष्यतु दुर्जनः' या न्यायानें दुर्योधनाचा बंधु होता असें म्हटलें तरी घोषयात्रेंतील पळणारा कर्ण हा महारथी, राधेय, आधिरथ कर्णच होय याविषयीं कोणालाही संशय असूं शकत नाहीं. घोषयात्रेंतील वर्तनाचा कर्णाच्या साऱ्या चारित्र्यावर परिणाम झालेला असून विराट पर्वांतील उत्तरगोग्रहण प्रसंगीं कृपाचार्य व कर्णपर्वांत सारथ्य करीत असतां शल्य त्याचा पाणउतारा करीत असतां या प्रसंगाचें त्याला हेतुतः स्मरण देत आहेत.

ज्या ज्या वेळीं कर्ण व अर्जुन यांची द्वंद्व युद्धांत गांठ पडली त्या प्रत्येक वेळीं कर्णाचा पराभव होऊन तो पळून गेलेला आहे. कर्णानें अर्जुनाचा पराभव करून त्याला पळवून लावल्याचें साऱ्या महाभारतांत एकही उदाहरण नाहीं. कर्ण व अर्जुन यांची द्वंद्व युद्धांत पहिली गांठ द्रौपदी स्वयंवरानंतर झालेल्या भीषण युद्धांत पडली. या युद्धांत अर्जुनानें कर्णाचा पराभव करून त्याला पळ काढावयास लाविलें. कर्णानें या प्रसंगीं युद्धांतून निवृत्त होण्याचें कारण म्हणून जो युक्तिवाद केला तो किती फुसका होता याचें विवेचन कर्णाच्या

व्यक्तिचित्रणावरील भाषणांत मी केलेंच आहे. त्यामुळें येथें नुसता उल्लेख केला तरी पुरें होईल. दुसरा कर्णाची अगदीं फटफजिती करण्यासारखा पराजय अर्जुनानें उत्तर गोग्रहणांत केलेला आहे. व विशेषतः कर्णाच्या मर्यादातीत आत्मश्लाघेची पार्श्वभूमि त्याच्या त्या पराजयाला लाभलेली असल्यामुळें तर त्याचा पराजय अधिकच डोळयांत भरतो. या मोठ्या युद्धांत एकदां नव्हे तर तीनदां कर्णाचा पराजय होऊन त्याला पळावें लागलें. रणांगणांत कर्णाच्या पहिल्याच गांठीच्या वेळीं अर्जुनानें त्याच्यासमोर त्याच्या भावाला ठार मारून त्याला पराजित करून पळ काढावयास लाविलें. महाभारतकार म्हणतात :—

> तथा सपत्नान् विकिरन् किरीटी चचार संख्येऽतिरथो रथेन ।
> शोणाश्ववाहस्य हयान् निहत्य वैकर्तनभ्रातुरदीनसत्त्वः ॥
> एकेन सङ्ग्रामजितः शरेण शिरो जहाराथ किरीटमाली ॥ १८
> तस्मिन् हते भ्रातरि सूतपुत्रो वैकर्तनो वीर्यमथाददानः ।
> प्रगृह्य दन्ताविव नागराजो महर्षभं व्याघ्र इवाभ्यधावत् ॥ १९
> स पार्थमुक्तैरिषुभिः प्रणुन्नो गजो गजेनेव जितस्तरस्वी ।
> विहाय सङ्ग्रामशिरः प्रयातो वैकर्तनः पाण्डवबाणतप्तः ॥ ३६
>
> —महाभारत, विराटपर्व अध्याय ५४

"नंतर अर्जुनानें कर्णाच्या भावाच्या रथाचे घोडे मारून एका बाणानें त्याचा शिरच्छेद केला. आपल्या भावाला ठार केलेलें पाहून दांत उगारून हत्ती धांवावा किंवा बैलांच्या अंगावर क्रुद्ध वाघानें झडप घालावी त्याप्रमाणें अर्जुनाच्या अंगावर कर्ण चालून आला. पण अर्जुनाच्या बाणप्रहारांनीं तो व्यथित व भग्न झाला. एका गजानें दुसऱ्या गजाला भग्न करावें तशीच अर्जुनानें कर्णाची अवस्था करून टाकिली व त्याच्या बाणांनीं तप्त होऊन संग्राम सोडून कर्ण पळून गेला." त्याच युद्धांत पुढें कृप व द्रोण यांचा अर्जुनानें पराभव केल्यानंतर कर्णानें पुनश्च त्याच्याशीं गांठ घेऊन द्वंद्वयुद्ध केलें. पण त्याचा परिणाम काय झाला? महाभारतकार म्हणतात :—

ततः पार्थो महाबाहुः कर्णस्य धनुरच्छिनत् ।
स शक्ति प्राहिणोत्तस्मै तां पार्थो व्यधमच्छरैः ।। २२
ततोऽनुपेतुर्बहवो राधेयस्य पदानुगाः ।
तांश्च गाण्डीवनिर्मुक्तैः प्राहिणोद् यमसाधनम् ।। २३
ततोऽस्याश्वाञ्छरैस्तीक्ष्णैर्बीभत्सुर्भारसाधनैः ।
आकर्णमुक्तैरभ्यघ्नंस्ते हताः प्रापतन् भुवि ।। २४
अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा ।
विव्याध कर्णं कौन्तेयस्तीक्ष्णेनोरसि वीर्यवान् ।। २५
तस्य भित्वा तनुत्राणं कायमभ्यगमच्छरः ।
ततः स तमसाऽविष्टो न स्म किञ्चित् प्रजज्ञिवान् ।। २६
स गाढवेदनो हित्वा रणं प्रायादुदङमुखः ।
ततोऽर्जुन उदक्रोशदुत्तरश्च महारथः ।। २७

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ६०

"नंतर महाबाहू पार्थानें कर्णाचें धनुष्य तोडून टाकलें. कर्णानें त्याच्यावर शक्ति नांवाचें आयुध टाकलें; पण पार्थानें आपल्या बाणांनीं त्याचे तुकडे उडविले. त्यानंतर कर्णाचे कित्येक अनुचर, त्याच्यावर तुटून पडले. पण पार्थानें आपल्या बाणाघातांनीं त्यांना यमनगरीचा मार्ग दाखविला. नंतर आकर्ण ओढलेल्या आपल्या तीक्ष्ण बाणांच्या प्रहारांनीं त्यानें कर्णाचे घोडे मारले. नंतर एका अत्यंत तेजस्वी तळपत्या बाणानें त्यानें कर्णाच्या वक्षःस्थळावर प्रहार केला. अर्जुनाचा तो बाण कर्णाचें कवच फोडून इतका खोलवर कर्णाच्या शरीरांत रुतून बसला कीं, डोळ्यासमोर अंधारी येऊन त्याची ज्ञानशक्ति बधिर होऊन गेली. गाढ वेदनेनें विव्हल होऊन व समरांगण सोडून देऊन उत्तरेकडे तोंड करून तो पळून गेला. त्याबरोबर अर्जुन व उत्तर मोठमोठ्यानें गर्जना करूं लागले." याच युद्धांतील अखेरच्या क्षणीं तर अर्जुनानें संमोहनास्त्रानें सारें कुरुसैन्य मोहित केलें. त्यांत कर्ण होताच. त्या अस्त्राच्या मोहांत सारें कुरुसैन्य सांपडलें असतां ज्यांचीं वस्त्रें अर्जुनाच्या आज्ञेनें उत्तरानें हिरावून घेतलीं त्यांतही कर्ण होताच. इतकेंच नव्हे तर महारथांच्या वस्त्रांचें वर्णन करीत असतां कर्णाचें जें वस्त्र हिरावून घ्यावयास अर्जुनानें उत्तराला आज्ञा केली, त्याचा रंग

पीत होता असें महाभारताच्या विराट पर्वांत वर्णन आहे. प्रत्यक्ष भारतीय युद्धांतही ज्या ज्या वेळीं कर्ण व अर्जुन यांची गांठ पडली त्या त्या प्रत्येक क्षणीं अर्जुन विजेताच ठरला आहे तर कर्ण पलायन-वीरच ठरला आहे. शेवटच्या संग्रामांत कर्णासमोर पार्थानें संरक्षिलेल्या भीमसेनानें दुःशासनाचा कंठ फोडून त्यांतील उष्ण रक्त प्राशन केलें, पण दुःखानें उसासे टाकण्यापलीकडे कर्ण त्या क्षणीं कांहीं एक करूं शकला नाहीं. इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या अनुपस्थितींत अभिमन्यूला मूर्च्छित अवस्थेंत अधर्मानें ठार केल्याची आठवण देऊन आव्हानपुरस्सर अर्जुनानें कर्णाचा मुलगा ठार मारला तरीही कर्ण त्याचें संरक्षण करूं शकला नाहीं. अशा स्थितींत अर्जुन व कर्ण यांची पराक्रमाच्या बाबतींत तुलना तरी कशी होणार? पराक्रमी अर्जुनानें कर्णाला शेवटीं वंचनेनें कां ठार मारलें एवढा एकच प्रश्न शेवटीं शिल्लक उरतो. त्याचें उत्तर इतकेंच आहे कीं अडचणींत सांपडलेल्या शत्रूच्या संकटांचा लाभ न उठविणारा मनुष्य शेवटीं राजनीतिशास्त्राच्याच दृष्टीनें मूर्ख ठरत असतो. अंतीं काळाचेंच बळ सर्वश्रेष्ठ असल्यामुळें लहान देखील अडचणींचा फायदा घ्यावा, व अत्यंत क्षुद्र शत्रूची देखील उपेक्षा करूं नये, असेंच राजनीतिशास्त्र सांगतें. मग त्यानें कर्णासारख्या नीतिभ्रष्ट शत्रूची तरी उपेक्षा कां करावी? त्यावरून एक दुसऱ्यापेक्षां अधिक पराक्रमी होता हें ठरत नाहीं. जन्मभर वंचकताच केलेल्या शत्रूंच्या बाबतींत नीतिशास्त्राचे नियम लागू पडत नाहींत. अशा शत्रूंशीं वंचना करणें अधर्म नसून कुशल नीतिज्ञतेचेंच तें द्योतक आहे. व्यक्तिगत सामर्थ्याचा निर्णय करण्याचा प्रश्नच त्यांतून उद्‌भवूं शकत नाहीं. एकट्या कर्णानें कोणताही दिव्य पराक्रम केल्याचें महाभारतांत वर्णन नाहीं. जरासंधाचा त्यानें एक वेळ पराभव केला यावांचून जगाला स्तिमित करणारा त्याचा दुसरा पराक्रम दाखवितां येणार नाहीं. अर्जुनाच्यासंबंधीं महाभारतांत अशा कितीतरी गोष्टी दाखवून देतां येण्यासारख्या आहेत. कर्णाच्या तोंडावरच कृपाचार्यांनीं कर्ण व अर्जुन यांची तुलना करतांना या गोष्टीवर उत्कृष्ट प्रकाश टाकलेला आहे. ते म्हणतात :—

परिचिन्त्य तु पार्थेन संनिपातो न नः क्षमः ।
एकः कुरूनभ्यगच्छदेकश्चाग्निमतर्पयत् ।। ५
एकश्च पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमधारयत् ।
एकः सुभद्रामारोप्य द्वैरथे कृष्णमाह्वयत् ।। ६
एकः किरातरूपेण स्थितं रुद्रमयोधयत् ।
अस्मिन्नेव वने पार्थो हृतां कृष्णामवाजयत् ।। ७
एकश्च पञ्च वर्षाणि शक्रादस्त्राण्यशिक्षत ।
एकः सोऽयमरिं जित्वा कुरूणामकरोद् यशः ।। ८
एको गन्धर्वराजानं चित्रसेनमरिंदमः ।
विजिग्ये तरसा सङ्ख्ये सेनां प्राप्य सुदुर्जयाम् ।। ९
तथा निवातकवचाः कालखञ्जाश्च दानवाः ।
दैवतैरप्यवध्यास्ते एकेन युधि पातिताः ।। १०
एकेन हि त्वया कर्ण किं नामेह कृतं पुरा ।
एकैकेन यथा तेषां भूमिपाला वशे कृताः ।। ११

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ४९

"एकटचा अर्जुनानें कौरवांशीं गांठ घेतली. त्यानें एकटचानें खांडववनांत अग्नीचें संतर्पण केलें. त्यानें पांच वर्षें एकनिष्ठेनें उग्र ब्रह्मचर्य पालन केलें. एकटचानेंच सुभद्राहरण करून द्वंद्वयुद्धांत यदुपतीला आव्हान दिलें. किरातरूपी शंकराशीं त्यानें एकटचानें द्वंद्वयुद्ध केलें. एकटचानेंच जयद्रथाच्या तावडींतून याच वनांत द्रौपदीची सुटका केली. त्यानें एकटचानेंच महेंद्रासारख्याजवळून दिव्य अस्त्रें संपादन केलीं. एकटचानेंच राजसूयाच्या वेळीं शत्रूंना जिंकून कौरवांचें यश दिगंतांत पसरविलें. अजिक्य अशा ससैन्य चित्रसेन गंधर्वाला त्यानें एकटचानें जिंकलें. देवतांना देखील अवध्य असे कालखंज व निवातकवच नांवाचे दानव त्यानें एकटचानेंच ठार मारले. तूं एकटचानें कधीं काय केलें आहेस तें तर आम्हांला सांग. त्यांच्यापैकीं प्रत्येकजणानें एकेकटचानें जो पराक्रम केला आहे तो कांहीं तूं केलेला नाहींस."

कर्ण व अर्जुन यांच्या पराक्रमासंबंधीं अपसमज निर्माण होण्याचें केवळ एकच कारण आहे व तें म्हणजे आपली प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठीं स्वतःचीच प्रशंसा करण्याची कर्णाला जशी खोड

आहे, तशी अर्जुनाला मुळींच नाहीं. या संवयीच्या कारणाची मीमांसा मी कर्णावरील माझ्या व्याख्यानांत केलेली आहे. भगवान् श्रीकृष्णांसारखे अलौकिक विभूतिमत्त्व मित्र म्हणून चिर-सहवासांत असल्यामुळें, युधिष्ठिरासारख्या अत्यंत चारित्र्यसंपन्न अशा ज्येष्ठ बंधूचा आदर्श सहवास नेहमीं लाभल्यामुळें व बाल्या-पासून श्रेष्ठ पुरुषांच्या सहवासाची नि अध्ययनाची सतत संधि लाभल्यामुळें अर्जुनाच्या ठिकाणीं स्वाभाविक नम्रता व अभिजातता उत्पन्न झालेली होती. अत्यंत विलक्षण स्वरूपाच्या प्रसंगीं देखील मर्यादातीत संयम राखून अर्जुन वागलेला आहे. क्रिया हेंच त्याचें बोलणें आहे. द्रौपदीच्या विटंबनेच्या प्रसंगीं सूडाच्या एकामागून एक प्रतिज्ञा करणाऱ्या भीमसेनाला इषारा म्हणून अर्जुन जें सूचक वाक्य बोलला त्यावरून त्याचा स्वभाव व्यक्त होतो. तो म्हणतो :—

नैवं वाचा व्यवसितं भीम विज्ञायसे सताम् ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे द्रष्टारो यद् भविष्यति ।। ३०

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७७

“ हे भीमसेना, मोठ्या लोकांना जें करावयाचें असतें तें त्यांच्या बोलण्यांतून कधीं व्यक्त होत नाहीं. आजपासून १४ व्या वर्षीं जें काय होईल तें आपण प्रत्यक्षच पाहूं.” शेवटीं अगदीं असहनीय वाटलें तेव्हां त्या अंतःकरण खवळून टाकणाऱ्या परिस्थितींत एक-दांच काय तें अर्जुन बोललेला आहे. तो म्हणतो :—

असूयितारं द्रष्टारं प्रवक्तारं विकत्थनम् ।
भीमसेन नियोगात्ते हन्ताहं कर्णमाहवे ।। ३२
अर्जुनः प्रतिजानीते भीमस्य प्रियकाम्यया ।
कर्णं कर्णानुगांश्चैव रणे हन्तास्मि पत्रिभिः ।। ३३
ये चान्ये प्रतियोत्स्यन्ति बुद्धिमोहेन मां नृपाः ।
तांश्च सर्वानहं बाणैर्नेतास्मि यमसादनम् ।। ३४
चलेद्धि हिमवान् स्थानान्निष्प्रभः स्याद् दिवाकरः ।
शैत्यं सोमात्प्रणश्येत मत्सत्यं विचलेद् यदि ।। ३५
न प्रदास्यति चेद् राज्यमितो वर्षे चतुर्दशे ।
दुर्योधनोऽभिसत्कृत्य सत्यमेतद्भविष्यति ।। ३६

—महाभारत, सभापर्व अध्याय ७७

"नेहमीं आमची असूया करणारा, अत्यंत वाईट कृत्यासाठीं दुसऱ्यांना प्रेरणा देणारा, वाटेल तें बडबडणारा व आपली प्रौढी गाण्यांत सदैव निमग्न अशा या कर्णाला, हे भीमसेना, तुझ्या आज्ञेनें मी ठार मारीन. भीमाचें प्रिय व्हावें म्हणून कर्ण व त्याचे अनुचर यांना मी युद्धांत माझ्या बाणांनीं ठार मारीन, अशी मी अर्जुन प्रतिज्ञा करीत आहें. बुद्धीला मोह उत्पन्न झाल्यामुळें आणखी जे कोणी राजे माझ्याशीं युद्ध करावयास येतील त्या सर्वांना मी ठार मारीन. मी बोललेल्या या शब्दांत जर अंतर पडेल तर हिमाचल स्थानभ्रष्ट होईल, सूर्य निष्प्रभ होईल व शीतलता चंद्राला सोडून जाईल. आजपासून १४ व्या वर्षीं दुर्योधन सन्मानपूर्वक आमचें राज्य जर आम्हांला परत देणार नाहीं तर हें सत्य झाल्यावांचून राहणार नाहीं." अर्जुनानें ह्या भाषणांत कर्णाला जीं विशेषणें लावलेलीं आहेत तीं संपूर्णपणें खरीं आहेत हें मीं माझ्या कर्णावरील भाषणांत दाखवून दिलेंच आहे. अर्जुन हीं वाक्येंही बोलला तो एकदाच व तेंही आपण इतकें सगळें बोलत असतां अर्जुन मात्र कांहींही बोलत नाहीं, हें पाहून भीमसेन खट्टू होऊं नये म्हणूनच काय तें होय. भीमसेनाच्या खिन्न होण्याचा प्रश्न जर नसता तर हींही वाक्यें अर्जुन बोलला नसता. जें कांहीं करून दाखवावयाचें होतें तें त्यानें प्रत्यक्षच करून दाखविलें असतें. महाभारतांत अर्जुन व कर्ण या दोघांच्याचकडे पाहिलें तर आत्मप्रशंसेचें कर्णाला एक प्रकारचें वेड लागलेलें होतें असें दिसून येईल. प्रत्यक्ष पराक्रमा-पेक्षांही दुसऱ्यांना तिटकारा येईल इतकीं आत्मप्रौढीचीं भाषणें करणें हा कर्णाचा स्वभाव बनून गेला आहे. त्यामुळें उगाच त्याच्या संबंधांत एक विलक्षण भ्रम निर्माण होतो. अनेकवार तें त्याचें फजितखोर पलायन पाहूनही दुर्योधनासारखा राज्यशकट चालवि-णारा सम्राट् देखील त्याच्या प्रौढीच्या भाषणांनीं शेवटपर्यंत त्याच्यावर विश्वासून फसलेला आहे. अगदीं कवचकुंडलें असतांना देखील निर्विवादपणें अर्जुनानें कर्णाचा पराभव केल्यामुळें या प्रश्नाचें प्रयोजनच उरत नाहीं. नुसत्या पराक्रमांतच नव्हे तर अस्त्रज्ञतेंतही कर्णापेक्षां अर्जुन श्रेष्ठ होता. त्यानें त्या त्या देवतांना

प्रसन्न करून मिळविलेलीं महास्त्रें कौरवांपैकीं एक भीष्मांचा अपवाद सोडला तर दुसऱ्या कोणालाही येत नव्हतीं. कर्णाची विद्या शापित होती, तर अर्जुनाची विद्या गुरूच्या संतोषांतून निर्माण झाली होती. चित्रसेनाच्या दिव्यास्त्राशीं संबंध येतांच कर्णाचीं मानुष अस्त्रें त्याच्या उपयोगी पडूं शकलीं नाहींत व त्याचा पराभव झाला असें घोषयात्रा प्रकरणांत वर्णन आहे. अर्जुनासमोर कोणाच्याही दिव्यास्त्रांचा असा प्रभाव चालूं शकला नाहीं. कारण दिव्य व मानुष अशा दोन्ही अस्त्रांचें त्याचें ज्ञान केवळ अद्वितीय होतें. तात्पर्य, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे शत्रूंनीं ज्याची पाठ कधींच पाहिली नाहीं, त्या अर्जुनासारख्या लोकोत्तर व्यक्तीशीं प्राणभयानें प्रत्येक वेळीं पळून जाणाऱ्या कर्णाची तुलना कधींही होऊं शकत नाहीं. उपलब्ध महाभारतसंहितेनुसार याहून वेगळें तात्पर्य निघूं शकणार नाहीं.

श्रीकृष्ण व अर्जुन

एका अपसमजाच्या बाबतींत असलेली वस्तुस्थिति आपण पाहिल्यावर दुसऱ्या अपसमजाकडे वळूं. श्रीकृष्ण सहायक होते म्हणूनच केवळ अर्जुनाचे पराक्रम गाजले हें खरें नसून पराक्रमाच्या बाबतींत पार्थ पूर्णपणें स्वायत्तसिद्धि, कर्तृत्ववान् व लोकोत्तर पुरुष होता. भगवान् श्रीकृष्णांच्या त्याच्यावरील अलौकिक प्रेमाच्या अनेक महत्त्वपूर्ण कारणांपैकीं हेंही एक कारण होतें हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. अर्जुन व श्रीकृष्ण यांची प्रथम भेट जी झाली व ते समवयस्क असल्यामुळें मित्रत्वाचे जे संबंध प्रस्थापित झाले ते द्रौपदीस्वयंवरांत अर्जुनानें मत्स्ययंत्राचा भेद केल्यानंतर झालेले आहेत. त्याच्यापूर्वी पांडवांचा व भगवान् श्रीकृष्णांचा कांहीं एक प्रत्यक्ष असा संबंध उत्पन्न झालेला नाहीं. फार तर एकमेकांना एकमेकांचें नांव माहीत असेल इतकेंच. त्या रात्रींच भगवान् श्रीकृष्णांनीं स्वतः हून पांडवांची भेट घेतली व त्यांच्याशीं आपले संबंध प्रस्थापित केले. समवयस्क असल्यामुळें अर्जुनाशीं त्यांचें मित्रत्व उत्पन्न झालें व त्याच्या अनेक विलोभनीय

सद्‌गुणांनीं तो श्रीकृष्णांचा बहिश्चर प्राण बनला. पण या घटनेच्या कितीतरी पूर्वीं अर्जुनानें स्वतंत्ररीत्या देदीप्यमान पराक्रम गाजविलेले आहेत. त्यांत श्रीकृष्णांचा काडीइतकाही संबंध नाहीं. गुरुदक्षिणा म्हणून द्रुपदाचा पराभव करून पंचाल देशाचा राजा व राज्य त्यानें स्वतःच्याच पराक्रमानें आचार्य द्रोणांच्या पायावर समर्पण केलें. श्रीकृष्णांचा संबंध येण्यापूर्वीं जें अत्यंत अल्पकालीन यौवराज्य युधिष्ठिरानें केलें त्या काळांत अर्जुनानें केलेल्या पराक्रमाचें वर्णन करीत असतां महाभारतकार म्हणतात :—

न शशाक वशे कर्तुं यं पाण्डुरपि वीर्यवान् ।
सोऽर्जुनेन वशं नीतो राजासीद्यवनाधिपः । २१
अतीव बलसंपन्नः सदा मानी कुरून् प्रति ।
विपुलो नाम सौवीरः शस्तः पार्थेन धीमता ।। २२
भीमसेनसहायश्च रथानामयुतं च सः ।
अर्जुनः समरे प्राच्यान् सर्वानेकरथोऽजयत् ।। २४
तथैवैकरथो गत्वा दक्षिणामजयद् दिशम् ।।
धनौघं प्रापयामास कुरुराष्ट्रं धनञ्जयः ।। २५

—महाभारत, आदिपर्व अ. १३९

"वीर्यवान् राजा पाण्डूही ज्याला जिंकून मांडलिक करूं शकला नाहीं, त्या यवनाधिपाला अर्जुनानें जिंकून स्वाधीन करून घेतलें. अत्यंत बलसंपन्न व कुरुराज्याशीं सदैव गर्वोद्धतपणें वागणाऱ्या विपुल नांवाच्या सौवीर देशाच्या राजाला अर्जुनानें युद्धांत ठार मारलें. भीमसेनाच्या साहाय्यानें पूर्वेच्या बाजूच्या दहा सहस्र योद्धयांवर त्यानें विजय संपादन केला. एकटयानेंच दक्षिण दिशेचा विजय करून कुरुराष्ट्रांत त्यानें धनाचा ओघ आणला." लाक्षागृह प्रकरणानंतर द्रौपदीस्वयंवरापूर्वीं मार्गांत अंगारपर्ण नांवाच्या गंधर्वावर अर्जुनानें आपल्या अस्त्रप्रतापानें विजय संपादन केलेला आहे. श्रीकृष्णांशीं त्याचा संबंध येण्यापूर्वींचे त्याचे हे पराक्रम आहेत. स्वतःच्या पराक्रमानेंच त्यानें दैवी शक्तींना प्रसन्न करून घेतलें आहे. त्याच्या पराक्रमाविषयीं श्रीकृष्णांची असलेली खात्री सुभद्राहरणाच्या प्रसंगीं यादवांच्या राजसभेंत केलेल्या भाषणांत

त्यांनीं व्यक्त केलेली आहे. श्रीकृष्णांशीं संबंध आल्यावर दोघांनीं मिळून केलेला मोठा पराक्रम खाण्डववनप्रसंगींचा होय. चक्रपाणि श्रीकृष्ण व अग्नीच्या प्रसादानें मिळालेलें गाण्डीव धनुष्य धारण करणारा अर्जुन या दोघांनीं या युद्धांत दिव्य पराक्रम केला. पण दोघांनीं दोन दिशांनीं स्वतंत्रपणेंच पराक्रम केलेला आहे. तरी पण या युद्धांत भगवान् श्रीकृष्ण उपस्थित असल्यामुळें त्यांचें अर्जुनाला साह्य झालें असें म्हणतां येईल. पण त्यानंतर युधिष्ठिराच्या राजसूययज्ञाच्या वेळीं अर्जुनानें जो दिग्विजय केलेला आहे त्या वेळीं श्रीकृष्ण त्याच्याबरोबर नव्हते. संपूर्ण उत्तर दिशेचा अर्जुनानें स्वतःच्याच भरंवशावर विजय केलेला आहे. तत्कालीन राजांत सर्वश्रेष्ठ पराक्रमी असलेल्या भगदत्ताला त्यानें याच वेळीं जिंकलें. त्याच्या या विजयासंबंधीं लिहितांना महाभारतकार म्हणतात :–

तत्र राजा महानासीद् भगदत्तो विशांपते।
तेनासीत् सुमहद् युद्धं पाण्डवस्य महात्मनः। ८
स किरातैश्च चीनैश्च वृतः प्राग्ज्योतिषोऽभवत्।
अन्यैश्च बहुभिर्योधैः सागरानूपवासिभिः॥ ९
ततः स दिवसानष्टौ योधयित्वा धनञ्जयम्।
प्रहसन्नब्रवीद् राजा संग्रामविगतक्लमम्॥ १०
उपपन्नं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन।
पाकशासनदायादे वीर्यमाहवशोभिनि॥ ११
अहं सखा महेन्द्रस्य शक्रादनवरो रणे।
न शक्ष्यामि च ते तात स्थातुं प्रमुखतो युधि॥ १२
त्वमीप्सितं पाण्डवेय ब्रूहि किं करवाणि ते।
यद् वक्ष्यसि महाबाहो तत्करिष्यामि पुत्रक॥ १३

—महाभारत, सभापर्व अ. २६

"त्या ठिकाणीं प्राग्ज्योतिष पुराचा राजा भगदत्त व अर्जुन यांचा मोठा संग्राम झाला. किरात, चीन देशांतील योद्धे व इतर अनेक वेगवेगळ्या जमातींचें सैन्य त्याच्या जवळ होतें. आठ दिवसांच्या घनघोर युद्धानंतर भगदत्त अर्जुनाला म्हणाला: 'हे कौरवनंदना, तुझ्यासारख्या व्यक्तीच्या अंगीं रणांगणाला अपूर्व शोभा आणणारें असें शौर्य असावें हें योग्यच आहे. महेन्द्राच्या पुत्राला शोभेल असाच

तुझा पराक्रम आहे. मी महेन्द्राचा मित्र असून त्याच्यासारखाच पराक्रमी आहे. पण तुझ्यासमोर युद्धांत उभें राहण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत नाहीं. तूं माझ्या मुलासारखाच आहेस. तुझी इच्छा काय आहे तें सांग. तूं जें म्हणशील तें करावयास मी सिद्ध आहें."

श्रीकृष्ण सहायक नसतांना एकट्या अर्जुनाच्या पराक्रमाचें भगदत्तानें दिलेलें हें एकप्रकारचें प्रशस्तिपत्रकच नव्हे काय? वनवासांत कांहीं पांडवांच्या बरोबर श्रीकृष्ण नव्हते. हिमाचलावर तपस्या करीत असतां किरातरूपी शंकराशीं धैर्य न खचूं देतां युद्ध करून अर्जुनानें जें अपूर्व पौरुष प्रकट केलें, व भगवान् शंकरांजवळून पाशुपत नांवाचें दिव्य अस्त्र संपादन केलें, त्या वेळींही भगवान् श्रीकृष्ण त्याचे सहायक नव्हते. त्याच्या एकट्याच्याच पराक्रमाची ही स्वार्जित संपदा आहे. शंकरावर त्यानें हा जो अपूर्व विजय संपादन केला, त्यामुळें सर्व लोकपाल त्याच्यावर प्रसन्न झाले व त्यांनीं आपलीं महास्त्रें अर्जुनाला समर्पण केलीं. प्रत्यक्ष महेन्द्राच्या अर्ध्या आसनावर बसण्याचा मान केवळ आपल्या कर्तृत्वानें अर्जुनानें संपादन केलेला आहे. त्यानंतर महेन्द्राच्या आज्ञेवरून देवांनाही अजिक्य असलेलें पौलोम व कालकेय, निवातकवचादि मोठमोठे दानवयोद्धे त्यानें जिंकले व ठार मारले, तेही स्वतःच्या अस्त्रज्ञानाच्या व पराक्रमाच्या भरंवशावरच होय. तेथेंही श्रीष्कृण त्याचे सहायक नव्हते. घोषयात्रेंत चित्रसेन गन्धर्वावर त्यानें जो विजय संपादन केला तोही श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावांचून स्वतःच्या बाहुबलाच्या भरंवशावरच होय. आणि या सर्वांवर तळपणारा त्याचा तो विख्यात विजय व त्यांत निर्विवादपणें प्रकट झालेलें धनुर्धर पार्थाचें तळपतें तेज विस्मयानें कुणाचें नेत्र स्तिमित करणार नाहीं ! तो त्याचा अपूर्व विजय उत्तरगोग्रहणांतील होय.

उत्तरगोग्रहण

उत्तरगोग्रहणाच्या प्रकरणांत अर्जुनाला नुसतें श्रीकृष्णांचें साह्य नव्हतें, इतकेंच नव्हे तर ज्याचें साहाय्य होतें त्याचें तें उलटें उपद्रवकारक होतें. आपल्या सर्व महारथांसहित कौरवांनीं जेव्हां उत्तरेच्या

बाजूनें विराटनगरावर स्वारी केली त्या वेळीं त्यांचा प्रतिकार करावयास्तव विराटनगरांत कोणीही योद्धा शिल्लक नव्हता. दक्षिणेच्या बाजूनें एक दिवसच आधीं त्रिगर्त देशाचा राजा सुशर्मा यानें त्या राज्यावर स्वारी केलेली असल्यामुळें त्याच्याशीं करावयाच्या युद्धांत स्वतः राजा विराट, त्याचें सारें सैन्य व चारही पाण्डव गुंतलेले होते. नगरींत केवळ नुकताच तारुण्याच्या दारवंठ्यांत प्रवेश केलेला राजपुत्र उत्तर होता. कौरवांच्या हातून मार खाऊन पळत आलेल्या गोपानें या राजपुत्राला कौरवांच्या चढाईची वार्ता सांगितली. त्या वेळीं राजपुत्र अंतःपुरांत बसला होता. तो कांहीं तशाही वयांत भीषण पराक्रम करणारा अभिमन्यु नव्हता. अंतःपुरांतील स्त्रियांसमोर आपली बढाई मारण्याच्या हेतूनें व कांहींशा बालिशपणानें तो असें म्हणूं लागला कीं मीं आतांच गाईंना सोडविण्यासाठीं गेलों असतों. पण काय करावें ? मला कोणी सारथीच नाहीं. पूर्वीं मी केलेल्या घोर युद्धांत माझा सारथि मारला गेला. आज जर मला कुणी चांगला सारथि मिळेल तर मी कौरवांची चांगलीच खोडकी जिरविल्यावांचून राहाणार नाहीं. ज्याप्रमाणें वज्रधारी महेन्द्र दानवांना थरकांपवितो त्याप्रमाणें मी कौरवांना रणांगणांत कंपित करून माझ्या गाई परत आणीन. दुर्योधन, भीष्म, कर्ण, कृपाचार्य, अश्वत्थामा व द्रोण या सर्वांचाच उन्माद मी नष्ट करीन. माझा पराक्रम पाहतांच कौरवांना प्रत्यक्ष अर्जुनाशींच आपली गांठ पडली असें वाटल्याविना राहाणार नाहीं." वारंवार त्याच्या तोंडून ही वाक्यें बाहेर पडतांच अर्जुनाच्या मनांत प्रकट होण्याची ही चालून आलेली संधि साधावी असा विचार चमकून गेला. व द्रौपदीला बोलावून त्यानें असें सांगितलें कीं तूं सारथ्यासाठीं माझें नांव उत्तराला सुचव. त्याला असें सांग कीं बृहन्नला दिसायला जरी षंढ आहे तरीही तिच्या पाठीशीं कर्तृत्वाची मोठी परंपरा आहे. बृहन्नला अर्जुनाचें सारथ्य करीत होती. अर्जुनाच्या सहवासांत तिनें अनेक महायुद्धें पाहिलीं आहेत. आपली इच्छा असली तर ती आपलें सारथ्य करील. द्रौपदीनें तो निरोप उत्तराला कळविला व उत्तरेच्या मध्यस्थीनें बृहन्नलावेषधारी अर्जुन पुष्कळ दिखाऊ

आढेवेढे घेऊन सारथ्यास्तव सिद्ध झाला. उलटें कवच घालून त्यानें आपल्या षंढत्वाची बतावणीही योग्य प्रकारें केली. नंतर रथी उत्तराला घेऊन सारथी अर्जुन समरांगणावर जात असतां राजकन्या उत्तरा त्याला असें म्हणूं लागली कीं समरांगणावर विजय संपादन केल्यावर शत्रुपक्षाकडील महारथ्यांची सुंदरसुंदर वस्त्रें तुम्ही आमच्या खेळासाठीं आणा. तुझा भाऊ जर बोलल्याप्रमाणें युद्धांत विजय संपादन करील तर मी तूं म्हणतेस तशीं वस्त्रें अवश्य आणीन असें सूचक उत्तर तिला देऊन अर्जुनानें रणांगणाकडे आपला रथ चालविला. प्रत्यक्ष रणांगणावर रथ येऊन ठेपला मात्र. अंतःपुरांतील वाचिवीर उत्तराच्या अंगाला कांपरेंच भरलें. महाभारतांतील उत्तराचें हें प्रकरण हास्यरसाचें एक अपूर्व निदर्शन असून भारतचम्पूकार अनन्तभट्ट, कविवर्य मुक्तेश्वर, व महाराष्ट्र कविवर्य मोरोपंत यांच्या प्रतिभेला या प्रकरणांत विलक्षण फुलोरा आलेला आहे. मोरोपंतांचें आर्याभारत पुष्कळसें कण्ठस्थ करणाऱ्या लोकांना या प्रकरणांतील पंतांच्या आर्या घोळून घोळून म्हणतांना चर्वणेचा अलौकिक आनंद उपभोगावयास मिळतो. महाभारतांतही या प्रकरणाचें मोठें विलक्षण वर्णन आहे. महाभारतकार म्हणतात कीं:

तदनीकं महद् दृष्ट्वा गजाश्वरथसंकुलम् ।
कर्णदुर्योधनकृपैर्गुप्तं शान्तनवेन च ॥ ८
द्रोणेन च सपुत्रेण महेष्वासेन धीमता ।
हृष्टरोमा भयोद्विग्नः पार्थं वैराटिरब्रवीत् ॥ ९

उत्तर उवाच ।

नोत्सहे कुरुभिर्योद्धुं रोमहर्षं हि पश्य मे ।
बहुप्रवीरमत्युग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ १०
प्रतियोद्धुं न शक्ष्यामि कुरुसैन्यमनन्तकम् ।
नाशंसे भारतीं सेनां प्रवेष्टुं भीमकार्मुकाम् ॥ ११
रथनागाश्वकलिलां पत्तिध्वजसमाकुलाम् ।
दृष्ट्वैव हि परानाजौ मनः प्रव्यथतीव मे ॥ १२
यत्र द्रोणश्च भीष्मश्च कृपः कर्णो विविंशतिः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ १३

दुर्योधनस्तथा वीरो राजा च रथिनां वरः।
द्युतिमन्तो महेष्वासाः सर्वयुद्धविशारदाः ॥ १४
दृष्ट्वैव हि कुरूनेतान् व्यूढानीकान् प्रहारिणः।
हृषितानि च रोमाणि कश्मलं चागतं मम ॥ १५

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ३८

" कौरवांचें तें कर्ण, दुर्योधन, कृपाचार्य, भीष्म, अश्वत्थामा, व द्रोणाचार्य यांनीं संरक्षिलेलें भयंकर चतुरंग सैन्य पहातांच उत्तर भयानें उद्विग्न झाला व त्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. तो थरकांपत अर्जुनाला म्हणाला, बृहन्नले कौरवांशीं मी युद्ध करूं इच्छीत नाहीं. माझ्या अंगावरचे हे रोमांच पाहिलेस काय? ह्या कौरवांच्या सैन्यांत अत्यंत प्रबल योद्धे असून हें सैन्य देवांना देखील जिंकण्यास अत्यंत कठीण आहे. या अफाट कौरवांच्या सैन्याशीं युद्ध करण्याची माझी छाती नाहीं. युद्ध तर लांबच राहिलें, भयानक धनुष्य घेतलेल्या योद्ध्यांच्या या सेनेंत प्रवेश करण्यासही मी धजूं शकत नाहीं. भावी भयाच्या कल्पनेनें माझें मन थरकांपून उठलें आहे. द्रोण, भीष्म, कृप, कर्ण, विविंशति, अश्वत्थामा, विकर्ण, सोमदत्त, बाह्लीक, दुर्योधन,इत्यादि हे सारे योद्धे आपल्या पराक्रमानें आजवर जगांत तळपलेले असून हे युद्धविशारद मोठमोठीं धनुष्यें हातांत घेऊन उभे आहेत. त्यांना पहातांच माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहून डोळ्यांसमोर अंधारी आली आहे. अशा स्थितींत मी त्यांच्याशीं काय लढणार?" तात्पर्य या युद्धांतील अर्जुनाचा सहायक भगवान् श्रीकृष्णांप्रमाणें संकटांतून त्याचें संरक्षण करणारा, व प्रसंगविशेषीं त्याचा मोह नष्ट करून त्याचा उत्साह वर्धन करणारा नसून उलट त्यालाच ज्याला वारंवार संभाळून घ्यावें लागलें अशा प्रकारचा एक भ्याड आहे. अर्जुनानें त्याचा विलाप ऐकून त्याला धीर देण्याचा प्रयत्न केला. पण तें काम चांगलेंच कठीण होतें.महाभारतकारांनीं त्याचें जें शब्दचित्र चित्रित केलें आहे, तें या दृष्टीनें पहाण्यासारखें आहे. भारतकार म्हणतातः—

बृहन्नलोवाच।

भयेन दीनरूपोऽसि द्विषतां हर्षवर्धनः।
न च तावत्कृतं कर्म परैः किंचिद् रणाजिरे ॥ १९

स्वयमेव च मामात्थ वह मां कौरवान् प्रति ।
सोऽहं त्वां तत्र नेष्यामि यत्रैते बहुला ध्वजाः ।। २०
मध्यमामिषगृध्राणां कुरुणामाततायिनाम् ।
नेष्यामि त्वां महाबाहो पृथिव्यामपि युध्यताम् ।। २१
तथा स्त्रीषु प्रतिश्रुत्य पौरुषं पुरुषेषु च ।
कत्थमानोऽभिनिर्याय किमर्थं न युयुत्ससे ।। २२
न चेद् विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि ।
प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरा नार्यश्च संगताः ।। २३
अहमप्यत्र सैरन्ध्र्या ख्याता सारथ्यकर्मणि ।
न च शक्ष्याम्यनिर्जित्य गाः प्रयातुं पुरं प्रति ।। २४
स्तोत्रेण चैव सैरंध्र्यास्तव वाक्येन तेन च ।
कथं न युध्येयमहं कुरून् सर्वान् स्थिरो भव ।। २५

उत्तर उवाच ।

कामं हरन्तु मत्स्यानां भूयांस कुरवो धनम् ।
प्रहसन्तु च मां नार्यो नरा वाऽपि बृहन्नले ।। २६
संग्रामे न च कार्यं मे गावो गच्छन्तु चापि मे ।
शून्यं मे नगरं चापि पितुश्चैव बिभेम्यहम् ।। २७

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्राद्रवद् भीतो रथात् प्रस्कन्द्य कुण्डली ।
त्यक्त्वा मानं च दर्पं च विसृज्य सशरं धनुः ।। २८

बृहन्नलोवाच ।

नैष शूरैः स्मृतो धर्मः क्षत्रियस्य पलायनम् ।
श्रेयस्तु मरणं युद्धे न भीतस्य पलायनम् ।। २९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
तमन्वधावत् धावन्तं राजपुत्रं धनञ्जयः ।। ३०
दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रक्ते च वाससी ।
विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा । ३१
सैनिकाः प्राहसन् केचित् तथा रूपमवेक्ष्य तम् ।
तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।। ३२
क एष वेषसंच्छन्नो भस्मन्येव हुताशनः ।
किञ्चिदस्य यथा पुंसः किञ्चिदस्य यथा स्त्रियः ।। ३३

सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ।
तदेवैतच्छिरोग्रीवं तौ बाहू परिघोपमौ ।।
तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनञ्जयात् ।। ३४
अमरेष्विव देवन्द्रो मानुषेषु धनञ्जयः ।
एकः कोऽस्मानुपायायादन्यो लोके धनञ्जयात् ।। ३५
एकः पुत्रो विराटस्य शून्ये संनिहितः पुरे ।
स एष किल निर्यातो बालभावान्न पौरुषात् ।। ३६
सत्रेण नूनं छन्नं हि चरन्तं पार्थमर्जुनम् ।
उत्तरः सारथिं कृत्वा निर्यातो नगराद् बहिः ।। ३७
स नो मन्यामहे दृष्ट्वा भीत एव पलायते ।
तन्नूनमेष धावन्तं जिघृक्षति धनञ्जयः ।। ३८
इति स्म कुरवः सर्वे विमृशन्तः पृथक् पृथक् ।
न च व्यवसितुं किञ्चिदुत्तरं शक्नुवन्ति ते ।। ३९
छन्नं तथा तं सत्रेण पाण्डवं प्रेक्ष्य भारत ।
उत्तरं तु प्रधावन्तमभिद्रुत्य धनञ्जयः ।।
गत्वा पदशतं तूर्णं केशपक्षे परामृशत् ।। ४०
सोऽर्जुनेन परामृष्टः पर्यदेवयदार्तवत् ।
बहुलं कृपणं चैव विराटस्य सुतस्तदा ।। ४१

उत्तर उवाच ।

श्रुणुयास्त्वं हि कल्याणि बृहन्नले सुमध्यमे ।
निवर्तय रथं क्षिप्रं जीवन् भद्राणि पश्यति ।। ४२
शातकुम्भस्य शुद्धस्य शतं निष्कान् ददामि ते ।
मणीनष्टौ च वैदूर्यान् हेमबद्धान् महाप्रभान् ।। ४३
हेमदण्डप्रतिच्छन्नं रथं युक्तं च सुव्रतैः ।
मत्तांश्च दशमातङ्गान् मुञ्च मां त्वं बृहन्नले ।। ४४

वैशंपायन उवाच ।

एवमादीनि वाक्यानि विलपन्तमचेतसम् ।
प्रहस्य पुरुषव्याघ्रो रथस्यान्तिकमानयत् ।। ४५
अथैनमब्रवीत्पार्थः भयार्तं नष्टचेतसम् ।
यदि नोत्सहसे योद्धुं शत्रुभिः शत्रुकर्षण ।।
एहि मे त्वं हयान् यच्छ युध्यमानस्य शत्रुभिः ।। ४६
प्रयाह्येतद्रथानीकं मद्बाहुबलरक्षितः ।।
अप्रधृष्यतमं घोरं गुप्तं वीरैर्महारथैः ।। ४७

मा भैस्त्वं राजपुत्राग्र्य क्षत्रियोऽसि परंतप ।
कथं पुरुषशार्दूल शत्रुमध्ये विषीदसि ।। ४८
अहं वै कुरुभिर्योत्स्ये विजेष्यामि च ते पशून् ।
प्रविश्यैतद्रथानीकमप्रधृष्यं दुरासदम् ।। ४९
यन्ता भव नरश्रेष्ठ योत्स्येऽहं कुरुभिः सह ।
एवं ब्रुवाणो बीभत्सुर्वैराटिमपराजितः ।
समाश्वास्य मुहूर्तं तमुत्तरं भरतर्षभ ।। ५०
तत एनं विचेष्टन्तमकामं भयपीडितम् ।
रथमारोपयामास पार्थः प्रहरतां वरः ।। ५१

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ३८

"अर्जुन म्हणालाः तूं भयानें अत्यंत दीन झाला आहेस. तुझा हा चेहरा पाहतांच शत्रूंचा हर्ष वाढणार आहे. अजून शत्रूंनीं कांहीं एक कर्म केलें नसतांना इतकें घाबरावयास काय झालें? तूं स्वतःच आग्रह करून मला कौरवसैन्यासमोर तुला घेऊन यावयास भाग पाडलें आहेस. आतां मी तुला या पद्धतीनें कधींही रणविन्मुख होऊं देणार नाहीं. जेथें हे अनंत ध्वज दिसत आहेत त्या ठिकाणीं मी तुला नेणार. गिधाडांचें भक्ष्य व्हावयासच केवळ योग्य अशा या आततायी कौरवांच्या मध्यभागीं मी तुला नेणार. अन्तःपुरांतील स्त्रिया व नोकरचाकर ह्यांच्या समोर तूं हवें तें बोललास, इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्यासमोर युद्धासाठीं म्हणून तूं बाहेरही पडलास. मग आतांच युद्ध कां करीत नाहींत ? जर तूं गाई न जिंकतां व युद्ध न करतां घरीं परत गेलास तर हे सर्व वीर तर तुला हंसतीलच; पण नगरांतील सर्व पुरुष व स्त्रिया तुझा उपहास केल्यावांचून राहणार नाहींत. मी अत्यंत कुशल सारथि आहे, असें सैरंध्रीनें तुझ्याजवळ माझें वर्णन केलें आहे. गाई जिंकिल्यावांचून मला राजधानींत कधींही परत जातां येणार नाहीं. सैरंध्रीच्या स्तुतीनें व तुझ्या बोलण्यानें मला प्रेरणा मिळाली. स्थिर हो, कौरवांशीं युद्ध केल्या-वांचून आतां मला तरी दुसरी गति नाहीं." हें ऐकतांच आधींच घाबरलेला उत्तर म्हणालाः 'हे बृहन्नले मत्स्यांचें वाटेल तितकें धन कौरवांनीं खुशाल हरण करूं दे. नगरांतील स्त्रीपुरुषांनीं माझा

वाटेल तितका उपहास केला तरी चालेल. माझ्या गाई खुशाल जावोत. मला संग्रामाशीं कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. नगरांत कुणी नाहीं व मी एकटा इकडे निघून आलों म्हणूनच बाबा रागावतील.' नुसतें एवढें बोलूनच उत्तर राहिला नाहीं; तर भिऊन त्यानें रथावरून खालीं उडी मारली व स्वाभिमान, ताठा, धनुष्यबाण रथांतच टाकून देऊन तो नगराकडे पळूं लागला. बृहन्नला त्याला म्हणाली, 'शूर क्षत्रियांचा पळून जाणें हा धर्म नव्हे. युद्धांतून पळून जाण्यापेक्षां मरण पत्करणें बरें.' पण ऐकतो कोण? तो एकसारखा पळूंच लागला. अर्जुनानेंही रथांतून खालीं उडी मारली. त्याची लांबसडक वेणी धांवण्याच्या वेगानें पाठीवर इकडून तिकडे व तिकडून इकडे रुळत होती, व त्याचें लाल रंगाचें वस्त्र वाऱ्यानें उडत होतें. एवढ्या मोठ्या कुरुसैन्यासमोर एक छोटा राजपुत्र एका षंढाला सारथि करून आला, व तो भिऊन पळत असतां तो षंढ त्याला धरण्याचा प्रयत्न करीत आहे, हें पाहतांच सारें कौरवसैन्य हंसूं लागलें. पण कोणी म्हणूं लागले,' कां हो, भस्मांत ज्याप्रमाणें अग्नि झांकलेला असावा त्याप्रमाणें हा या क्लीब वेषांत असलेला कोणी महापुरुष तर नसेल? याचीं कांहीं वैशिष्ट्यें पुरुषासारखीं आहेत तर कांहीं स्त्रीसारखीं आहेत. दिसायला जरी हा क्लीब दिसत असला तरी एकंदर शरीरयष्टि व आकृति यांवरून अर्जुनासारखेंच याचें रूप दिसतें. ही मान, हें शिर, तें परिघाप्रमाणें पुष्ट असे आजानुबाहु हात, ती गति यावरून खात्रीनें हा अर्जुनच असला पाहिजे असें वाटतें. महेन्द्र ज्याप्रमाणें देवांत, त्याचप्रमाणें अर्जुन मनुष्यांत प्रसिद्ध आहे. त्याला कोण ओळखणार नाहीं? आणि आमच्यावर एकटें चालून येण्याची एका अर्जुनावांचून दुसऱ्या कुणाची छाती आहे? हा विराटाचा पुत्र एकटाच नगरांत होता असें दिसतें. आम्हांला पाहूनच तो पळून जात आहे त्याअर्थीं पौरुष अंगीं होतें म्हणून तो येथें आलेला नसून केवळ बालिशपणानेंच तो रणांगणांत आला असला पाहिजे. क्वचित् त्यालाही अर्जुनाची ओळख नसेल. पण अज्ञानानें गुप्त वेषानें राहणाऱ्या पार्थालाच सारथि करून हा नगरा-

बाहेर निघाला आहे. आम्हांला पाहून भीतीनें हा पळत असून बहुधा हा अर्जुनच त्याला पकडून आणण्यासाठीं धांवत असला पाहिजे." ह्याप्रमाणें अर्जुनाविषयीं शंका येऊन कौरव सैन्यांतील योद्धे एकमेकांशीं बोलत होते. पण ह्या बाबतींत त्यांच्या बुद्धीचा निश्चय कांहीं होत नव्हता. इकडे पळणाऱ्या उत्तरामागोमाग जाऊन अर्जुनानें शंभराव्या पावलावर त्याला पकडलें व त्याचे केस धरून त्याला जागच्या जागीं उभें केलें. अर्जुनानें पकडतांच अत्यंत दीन होऊन उत्तर रडूं लागला. विलाप करीत तो म्हणाला, "हे कल्याणि बृहन्नले! मला येवढी भीक दे. शक्य तितक्या लवकर आपला रथ राजधानीकडे वळव. फुकट मरण्यांत काय अर्थ आहे? मी तुला शुद्ध सोन्याचे शंभर निष्क देईन. सोन्याचें काम केलेलीं आठ अत्यंत तेजस्वी रत्नें देईन. सुवर्णदंडानें युक्त असा उत्कृष्ट रथ व गंडस्थळांतून मदधारा वहाणारे दहा गजराज मी तुला देईन; पण मला सोड." याप्रमाणें आर्त प्रलाप काढीत उत्तर एकसारखा विलाप करीत होता. युद्धाच्या नुसत्या कल्पनेनेंच त्याची सारी चेतना नष्ट झाली होती. तरीही अर्जुनानें एकवार जोरानें हंसून त्याला रथाजवळ आणलें. त्याचा थरकांप पाहून हंसत हंसत अर्जुन त्याला म्हणाला, "जर तुला शत्रूंशीं प्रत्यक्ष लढण्याचें धैर्य होत नसेल तर मी त्यांच्याशीं लढेन. तूं निदान माझें सारथ्य तर कर. लोकांनीं धर्षण करावयास अशक्य वाटणारें व मोठमोठ्या महारथ्यांनीं संरक्षिलेलें हें सैन्य तुला केवढेंही भयंकर वाटत असलें तरी माझ्या बाहूंनीं आतां तुला संरक्षण दिलेलें आहे. निःशंक मनानें तूं या सैन्यांत प्रवेश कर. हे राजपुत्रा! भिऊं नकोस, तूं क्षत्रिय आहेस. शत्रूच्यासमोर उभें राहून आपल्या दुर्बलतेचें असें प्रदर्शन करीत विषाद करणें तुला शोभतें काय? मी या कौरवांशीं युद्ध करून तुझें गोधन तुला परत मिळवून देतों. याप्रमाणें अर्जुनानें त्याला समजाविलें, पण तरीही तो भयानें थरथरां कांपत पळून जाण्याची धडपड करीतच होता. तथापि अर्जुनानें त्याला तसेंच रथावर बसविलें." पुढें अर्जुनानें त्याला शमी वृक्षावरचीं आपलीं शस्त्रास्त्रें काढावयास लावून जेव्हां आपली ओळख करून दिली व

त्यानेंही हा अर्जुनच आहे यासंबंधींची आपली पूर्ण खात्री करून घेतली तेव्हांच त्याचें कांपरें गेलें. तरीही पहिल्या दोन शंखनादांतच त्याची मूर्च्छित होण्याची वेळ आली होती असें महाभारतांत वर्णन आहे. तात्पर्य, अशा या अननुभवी व घाबरलेल्या सहायकाचा संभाळ करीत अर्जुनानें या रणक्षेत्रावर भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व कर्ण अशा महारथांचा द्वंद्व व संकुल अशा दोन्ही प्रकारच्या युद्धांत पराभव केला. इतकेंच नव्हे तर एकटे पितामह भीष्म सोडून इतरांचीं तर त्यानें वस्त्रेंही हिरावून घेऊन त्यांची पूर्णपणें फटफजिती केली. दातीं तृण धरून महारथ्यांना पळतां भुई थोडी झाली. मग सैनिकांची कथाच काय ? शेवटीं साऱ्या गुरुजनांना बाणांचें अभिवादन करून त्यानें त्या साऱ्यांसमक्ष सम्राट दुर्योधनाचा किरीट आपल्या बाणांनीं उडवून दिला व या साऱ्या सहायकांनाही तुझें संरक्षण करतां येणें केवळ अशक्य आहे असें सुचवीत नि आपल्या विजयाच्या दुंदुभिध्वनांनीं दशदिशा दणाणून सोडीत पार्थ परतला. अर्जुनाचा हा अपूर्व विजय श्रीकृष्णांच्या साहाय्यावांचून झालेला आहे. केवळ भारतीय युद्धांत भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाचें सारथ्य करावयास आले, व त्या १८ दिवसांच्या युद्धांतच काय तें त्यांचें प्रत्यक्ष साह्य अर्जुनाला मिळालेलें आहे. श्रीकृष्णांच्या परमेश्वरी विभूतिमत्त्वानें अनेक जिवावरच्या संकटांतून अर्जुनाचें संरक्षण केलें ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. भगदत्ताच्या मंत्रित अंकुशांपासून श्रीकृष्णांनींच अर्जुनाला वांचविलें. अश्वत्थाम्याच्या नारायणास्त्रापासून श्रीकृष्णांमुळेंच अर्जुन वांचला. तक्षकाच्या दंशापासून श्रीकृष्णांच्या कुशल सारथ्यकर्मामुळेंच अर्जुन वांचलेला आहे. याप्रमाणें कांहीं आणीबाणीच्या प्रसंगीं भगवंतांनीं त्याला वांचविलें व त्याचें संरक्षण केलें हें जरी खरें असलें तरी केवळ श्रीकृष्णांमुळें अर्जुनाला युद्ध चालवितां आलें व तो म्हणजे केवळ मातीचा पुतळा असून श्रीकृष्ण होते म्हणूनच तो पराक्रमी दिसला, हें मात्र साफ खोटें आहे. श्रीकृष्ण अर्जुनाहून सर्वच बाबतींत अनंतपटींनीं श्रेष्ठ होते यांत शंका नाहीं. आणि म्हणूनच तर ते नारायण आहेत. अर्जुनानें त्यांचें दास्य मान्य केलें तरी त्याला

त्यांनीं स्वतःचा सखा मानण्याइतके सद्गुण व पराक्रम त्याच्या ठिकाणीं निश्चित होते. पराक्रमाच्या बाबतींतही तो श्रीकृष्णांशीं स्पर्धा करून स्वतः तसें होण्याचा आटोकाट प्रयत्न करी. या गोष्टीची श्रीकृष्णांना जाणीव होती. अर्जुनानें जेव्हां त्यांना स्वतःचें सारथ्य करावयास सांगितलें तेव्हां त्यांनीं स्पष्ट शब्दांत असें म्हटलें आहे कीं,

उपपन्नमिदं पार्थ यत्स्पर्धसि मया सह।
सारथ्यं ते करिष्यामि कामः सम्पद्यतां तव ॥ ३८

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ७

"हे पार्था, तूं माझ्याशीं स्पर्धा करतोस ही गोष्ट योग्यच आहे. तुझीच इच्छा सफळ होवो. मी तुझें सारथ्य करीन." पण मोठ्या व अनंत श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त अशा व्यक्तीची स्पर्धा करून ते सद्गुण आपल्या अंगीं यावे म्हणून आटोकाट प्रयत्न करणें यांत दोषास्पद असें कांहींच नाहीं. या स्वरूपाच्या स्पर्धेला सात्त्विक स्पर्धा असें म्हणतात. तिनें थोर विभूतिमत्त्व क्रुद्ध होण्याऐवजीं प्रसन्नच होत असतें. कर्णानें अर्जुनाशीं स्पर्धा केली, पण तिचें स्वरूप शुद्ध तामसी होतें. या दोन स्पर्धांतच पहा केवढा फरक आहे! अर्जुना-इतकें स्वतःला मोठें होतां येत नाहीं म्हणून त्यानें मत्सरग्रस्त होऊन त्याच्या विनाशाचेच प्रयत्न केले, व त्यासाठीं सगळ्या प्रकारच्या हीन मार्गांचा अवलंब करून शेवटीं साऱ्या जगाचीच होळी पेटविली. पार्थानें श्रीकृष्णाशींच स्पर्धा केली पण त्यांच्या विभूतिमत्त्वाचा प्रभाव पहातांच "शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" असें म्हणून शिष्य होऊन दासभावानें तो त्यांना शरण गेला, व त्यांची कृपा त्यानें संपादन केली. तात्पर्य, अर्जुन हा परायत्तसिद्धि नसून स्वायत्तसिद्धि होता; व त्याचा पराक्रम सर्वांनीं मान्य करण्याइतका सर्वश्रेष्ठ होता हें निर्विवाद आहे.

अर्जुनाचा प्रभाव

अर्जुनाच्या प्रतापाचा प्रभाव तत्कालीन सर्व व्यक्तींवर पडलेला आढळून येतो. सत्यसंध लोकांत सर्वश्रेष्ठ असे भीष्म त्याच्यासंबंधीं उद्गार काढतांना म्हणतात :—

न तु पश्यामि योद्धारमात्मनः सदृशं भुवि ।
ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुन्तीपुत्राद् धनञ्जयात् ।। १८
स हि वेद महाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः ।
न तु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पाण्डवः ।। १९

—महाभारत उद्योगपर्व अध्याय १५६

"हे राजा दुर्योधना, सर्व जगांत एकटचा कुंतीपुत्र, नरव्याघ्र धनंजयावांचून माझ्यासारखा योद्धा मला दुसरा कुणीही आढळत नाहीं. तो अत्यंत बुद्धिमान असून अनेक दिव्य अस्त्रें त्याला माहीत आहेत. पण तो माझ्याशीं मन लावून युद्ध करील असें वाटत नाहीं." भीष्मांनीं हे उद्गार केव्हां काढले तेंही लक्षांत घेण्यासारखें आहे. ज्या वेळीं राजा दुर्योधनानें त्यांना सेनापतित्वाचा अभिषेक करून त्यांच्या सामर्थ्याचें महत्त्व वर्णन केलें त्या वेळीं भीष्मांनीं काढलेले हे सहजोद्गार आहेत. उभय पक्षांतील रथि व अतिरथि यांच्या संख्येचें वर्णन करीत असतां व राजा दुर्योधनाला प्रत्येक योध्याच्या पराक्रमाची कल्पना देत असतां भीष्म म्हणतात:—

ते स्मरन्तश्च संग्रामे चरिष्यन्ति च रुद्रवत् ।
लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायणसहायवान् ।। १६
उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः ।
न हि देवेषु वा पूर्वं मनुष्येषूरगेषु च ।। १७
राक्षसेष्वथ यक्षेषु नरेषु कुत एव तु ।
भूतोऽथवा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः ।।१८
समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः ।
वासुदेवश्च संयंता योद्धा चैव धनञ्जयः ।।१९
गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वान् वातरंहसः ।
अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी ।। २०
अस्त्रग्रामश्च माहेन्द्रो रौद्रः कौबेर एव च ।
याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चोग्रप्रदर्शनाः ।। २१
वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च ।
दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् ।। २२
हतान्येकरथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ।
एष हन्याद्धि संरंभी बलवान् सत्यविक्रमः ।। २३
तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ।
अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनञ्जयम् ।। २४

न तृतीयोऽस्ति राजेन्द्र सेनयोरुभयोरपि ।
य एनं शरवर्षाणि वर्षन्तमुदियात् रथी ।। २५
जीमूत इव घर्मान्ते महावातसमीरितः ।
समायुक्तस्तु कौन्तेयो वासुदेवसहायवान् ।।
तरुणश्च कृती चैव जीर्णावावामुभावपि ।। २६

—महाभारत उद्योगपर्व अध्याय १६९

"लाल नत्राचा व नारायणाचें साह्य असलेला अर्जुन इतका पराक्रमी आहे कीं तुझ्या व पांडवांच्या अशा दोन्ही सैन्यांत त्याच्या योग्यतेचा रथी दुसरा कुणीही नाहीं. किंबहुना अर्जुनाच्या पराक्रमाचें मी तुझ्याजवळ काय वर्णन करूं ? देव, मनुष्य, नाग, राक्षस, यक्ष, यांच्यामध्येंही आजवर असा कुणीही रथी ऐकला नाहीं. सर्व प्रकारच्या दिव्य सामर्थ्यानें युक्त असा रथ, भगवान् श्रीकृष्णांसारखा सारथि, धनंजयासारखा अप्रतिम योद्धा, गाण्डीवासारखें सामर्थ्यशील धनुष्य, ते वाऱ्याशीं स्पर्धा करणारे घोडे, तें दिव्य अभेद्य कवच व ज्यांच्यांतील बाण कधींही संपत नाहींत असे ते अक्षय्य भाते, महेश्वर, महेन्द्र, कुबेर, यम, वरुण या सर्वांचीं एकवटलेलीं दिव्य अस्त्रें, अत्यंत उग्र अशा गदा व नाना प्रकारचीं वज्रादिक आयुधें, या सर्व गोष्टींचा बोध एकटचा अर्जुन या शब्दानें होतो. हिरण्यपुरांत राहणारे सहस्रावधि दानव ज्या एकटयानें ठार मारले, त्याच्यासारखा रथी दुसरा कोण असूं शकेल ? हा बलवान्, सत्यपराक्रमी व खवळलेला पार्थ तुझी सेना ठार मारील व स्वतःच्या सैन्याचें संरक्षण करील. उन्हाळयानंतर प्रचंड झंझावातानें प्रेरिलेला मेघ ज्याप्रमाणें पावसाची वृष्टि करतो त्याप्रमाणें बाणांचा अविरत वर्षाव करणाऱ्या अर्जुनावर तुझ्या व पाण्डवांच्या अशा दोन्हीही सैन्यांत मी किंवा आचार्य द्रोण हे दोघे सोडून तिसरा कोणीही चालून जाऊं शकणार नाहीं. पण अर्जुन तरुण, कृतकर्मा, सर्व साधनांनीं युक्त व श्रीकृष्णांचें साहाय्य असलेला आहे, तर आम्हीं दोघेही आतां अत्यंत वृद्ध झालेलों आहोंत. अशा स्थितींत आमच्यापेक्षां निश्चितच तो श्रेष्ठ ठरणार. पितामह भीष्मांना जलप्रदान करून अर्जुनानें ज्या वेळीं त्यांना तृप्त केलें, त्या वेळीं भीष्मांनीं

त्याच्यासंबंधीं जे सहजोद्‌गार काढले आहेत ते त्याच्या श्रेष्ठतेचे निश्चित द्योतक ठरतात. ते म्हणतात :—

कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युते ।
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।। ३१
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ।
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।। ३२
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ।। ३३
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतगेश्वरः ।
सरितां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ।। ३४
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान् वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ।। ३५

—महाभारत भीष्मपर्व अध्याय १२१

" हे अर्जुना, तूं नर नांवाचा ऋषि आहेस असें नारदांनीं मला पूर्वींच सांगितलें आहे. भगवान् श्रीकृष्णांच्या साहाय्यानें तूं असें महत्कर्म करशील कीं जें देवेंद्रालाही करतां येणार नाहीं. तत्त्ववेत्ते लोक जगांतील सर्व क्षत्रियांचा अंत करण्यासाठींच तूं उत्पन्न झाला आहेस असें म्हणतात. सर्व जगांतील धनुर्धारी लोकांत तूं सर्वश्रेष्ठ आहेस. जगांतील प्राणिमात्रांत मनुष्य श्रेष्ठ, पक्ष्यांमध्यें गरुड श्रेष्ठ, जलसंचयांत समुद्र श्रेष्ठ, चतुष्पाद प्राण्यांत गाय श्रेष्ठ, तेजस्वी पदार्थांत सूर्य श्रेष्ठ, पर्वतांत हिमाचल श्रेष्ठ, जातींत ब्राह्मण श्रेष्ठ, त्याचप्रमाणें सर्व धनुर्धारी लोकांत तूं श्रेष्ठ आहेस." सत्यासाठीं आपलें सर्व जीवन समिधा म्हणून आपत्तीच्या अग्नींत जाळून टाकणारे महाभाग भीष्म, जे प्रत्यक्ष भार्गवरामासारख्या क्षत्रियांतकासमोरही नमले नाहींत ते मुक्तकंठानें अर्जुनाच्या गुणांचें हें वर्णन करीत आहेत. यावरून त्याचा त्यांच्या मनावर केवढा विलक्षण प्रभाव असला पाहिजे हें स्पष्टच होतें. आचार्य द्रोणांचें तर अर्जुन हा सर्वस्वच होता. त्याच्या धनुष्याच्या नुसत्या टंकारानें द्रोणांचें अंतःकरण विकसित होऊन उठत असे. विराटपर्वांत अर्जुनाच्या आगमनाबरोबर आचार्य द्रोणांनीं अपशकुनांचें वर्णन करून पराभवाचे दुर्योधनाला जे इषारे दिले आहेत ते या सर्व दृष्टींनीं त्यांच्या

मनावरील अर्जुनाचा प्रभाव व्यक्त करतात. अर्जुनाचे मित्र ज्याप्रमाणें त्याच्या विलक्षण प्रभावानें प्रभावित झाले आहेत त्याचप्रमाणें त्याचे शत्रूही त्याच्या सामर्थ्यानें प्रभावित झालेले दृष्टीस पडतात. अश्वत्थामा अर्जुनाचें वर्णन करीत असतां कर्णाला म्हणतो :

नैष देवान् न गन्धर्वान् न सुरान् न च राक्षसान् ।
भयादिह न युध्येत कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।। १७
यं यमेषोऽतिसंक्रुद्धः संग्रामे निपतिष्यति ।
वृक्षं गरुत्मान् वेगेन विनिहत्य तमेष्यति ।। १८
त्वत्तो विशिष्टं वीर्येण धनुष्यमरराट्समम् ।
वासुदेवसमं युद्धे तं पार्थं को न पूजयेत् ।। १९
देवं देवेन युध्येत मानुषेण च मानुषम् ।
अस्त्रं ह्यस्त्रेण यो हन्यात् कोऽर्जुनेन समः पुमान् ।। २०
पुत्रादनन्तरं शिष्य इति धर्मविदो विदुः ।
एतेनापि निमित्तेन प्रियो द्रोणस्य पाण्डवः ।। २१
यथा त्वमकरोर्द्यूतमिन्द्रप्रस्थं यथाऽहरः ।
यथाऽऽनैषीः सभां कृष्णां तथा युध्यस्व पाण्डवम् ।। २२
अयं ते मातुलः प्राज्ञः क्षत्रधर्मस्य कोविदः ।
दुर्द्यूतदेवी गान्धारः शकुनिर्युध्यतामिह ।। २३
नाक्षान् क्षिपति गाण्डीवं न कृतं द्वापरं न च ।
ज्वलतो निशितान् बाणास्तांस्तान् क्षिपति गाण्डिवम् ।। २४
न हि गाण्डीवनिर्मुक्ता गार्ध्रपक्षाः सुतेजनाः ।
नान्तरेष्ववतिष्ठन्ते गिरीणामपि दारणाः ।। २५
अन्तकः पवनः मृत्युस्तथाग्निर्वडवामखः ।
कुर्युरेते क्वचिच्छेषं न तु क्रुद्धो धनञ्जयः ।। २६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ५०

" देव, गंधर्व, असुर वा राक्षस यांपैकीं कुणाच्याही भयानें अर्जुन युद्धापासून निवृत्त होणें केवळ अशक्य आहे. ज्याच्या ज्याच्यावर युद्धांत हा तुटून पडेल त्याला हा, गरुड आपल्या पंखांच्या वेगानें झाडें मुळापासून उखडून टाकतो त्याप्रमाणें नष्ट केल्या-वांचून रहाणार नाहीं. महेंद्राप्रमाणें पराक्रमी अर्जुन पराक्रमानें तुझ्यापेक्षां निःसंशय श्रेष्ठ आहे. श्रीकृष्णांशींच ज्याची तुलना होऊं शकते, त्या अर्जुनाविषयीं आदरभाव कोण दाखविणार नाहीं ?

अर्जुन ज्याप्रमाणें अस्त्रांचा अस्त्रांनींच कुशलतेनें नाश करतो, तसें कौशल्य कुणाच्या अंगीं आहे? पुत्रानंतर शिष्यच असें शास्त्रें सांगतात. मग द्रोणांना हा सद्गुणसंपन्न शिष्य प्रिय असला तर त्यांत काय नवल आहे? तूं जसें द्यूत खेळलास, पांडवांच्या राजधानीचें हरण करण्यांत व द्रौपदीला सभेंत आणण्यांत जसा पुढाकार घेतलास तसाच आतां अर्जुनाशीं लढण्यांतही घे. हा तुझा महापंडित, क्षत्रधर्माचा दाता व कपटद्यूत खेळण्यांत प्रवीण असा शकुनि आतां पुढें येऊं दे. पण एक मात्र लक्षांत असूं दे. गाण्डीव धनुष्यांतून उलटसुलट पडणाऱ्या फाशांचें दान पडत नाहीं. त्यांतून तळपते व तीक्ष्ण बाण फक्त बाहेर पडतात. चांगले पाजळलेले गार्धपत्र नांवाचे गाण्डीव धनुष्यापासून सुटणारे बाण मध्यें मुळींच न थांबतां केवळ लक्ष्यवेध करतात. पर्वतांचेंही विदारण करण्याचें त्यांच्यांत सामर्थ्य आहे. अंतक, पवन, मृत्यु व वडवाग्नि हे देखील नाश करतांना कांहीं शिल्लक ठेवतील; पण अर्जुन कांहींही शिल्लक ठेवावयाचा नाहीं." अर्जुनाचें नांव ऐकतांच शत्रुसैन्याचा थरकांप होऊन त्याचा आत्मविश्वास प्रत्येक वेळीं नष्ट झालेला आहे. जीवनाच्या अंतापर्यंत त्याच्याशीं स्पर्धा करणारा व स्वतःचें श्रेष्ठत्व नि सामर्थ्य त्याच्यापेक्षां अधिक असल्याचें वारंवार उद्घोषून सांगणारा कर्ण देखील कृष्णशिष्टाईनंतर श्रीकृष्णाशीं झालेल्या महत्त्वपूर्ण संवादांत युद्धाचें भवितव्य सांगतांना असें म्हणतो कीं :-

आध्वर्यवं च ते कृष्ण ऋतावस्मिन् भविष्यति ।
होता चैवात्र बीभुत्सुः सन्नद्धः स कपिध्वजः ।। ३०
गाण्डीवं स्रुक् तथा चाज्यं वीर्यं पुंसां भविष्यति ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं स्थूणाकर्णं च माधव ।
मन्त्रास्तत्र भविष्यन्ति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ।। ३१

—महाभारत, उदघोगपर्व अध्याय १४१

अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमण्डलम् ।
गाण्डीवाग्निं प्रवेक्ष्याम इति मे नास्ति संशयः ।। ४५

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १४३

"हे श्रीकृष्णा! या रणयज्ञाचा अध्वर्यु तूं आहेस. सिद्ध असलेला वानरध्वज अर्जुन हा या यज्ञांतील होता असून गाण्डीव

धनुष्य हीच स्रुक्, योद्धयांचा पराक्रम हेंच आज्य व अर्जुनानें प्रयोगिलेलीं ऐंद्र, पाशुपत, ब्राह्म व स्थूणाकर्ण हीं महास्त्रें हेच या रणयज्ञांतील मंत्र होत. मी, सर्व राजे, इतकेंच नव्हे तर युद्धांत भाग घेणारें समस्त क्षत्रियमंडल गाण्डीव धनुष्याच्या अग्नींत भस्मसात् होणार आहे यांत मला तिळमात्र शंका नाहीं." कर्णासारख्या आत्मकेन्द्रित व आत्मप्रौढीचें केवळ आगर असलेल्या व्यक्तीच्या तोंडून तिच्या प्रांजल मानसिक अवस्थेंत बाहेर पडलेले हे उद्‌गार त्याच्या शत्रूच्या मनावर देखील, त्याचा केवढा विलक्षण प्रभाव होता याचेंच द्योतक नाहींत काय ?

त्याच्या कर्तृत्वाचा विश्वास

अर्जुनाच्या प्रभावाप्रमाणेंच त्याच्या कर्तृत्वाचा त्याच्या सर्व सुहृदांना विलक्षण विश्वास असल्याचें आढळून येतें. भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य व कर्ण या धनुर्धरांशीं आपल्याला कसें युद्ध करतां येईल या चिंतेंत निमग्न असणाऱ्या युधिष्ठिरांना तिच्यांतून मार्ग काढतांना, भीमसेनावर त्यांचें अतोनात प्रेम असतांनाही केवळ अर्जुनावरच भरंवसा ठेवण्याची इच्छा झाली. महादेवादि सर्व देवांना प्रसन्न करून घेऊन अपार सामर्थ्य मिळवूं शकणारा, पांचही भावांत केवळ पार्थच आहे अशी त्यांची पूर्ण कल्पना होती. भगवान् श्रीकृष्णांची सुद्धां अर्जुनाविषयीं अशाच प्रकारची निश्चिति असल्याचें आढळून येतें. नवव्या दिवशींच्या रात्रीं पांडवांच्या युद्धसमितीची बैठक भरली असतां त्यांत भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनासंबंधीं पुढील उद्‌गार काढले आहेत :—

> अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशय ।
> अथवा फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।। ३७
> स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरञ्जयम् ।
> अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।। ३८
> त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः ।
> निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ।। ३९

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय १०७

" अर्जुन जर मला अनुज्ञा देईल तर मी कोणतेंही कार्य करावयास सिद्ध आहे. त्यानें अनुज्ञा द्यावी म्हणजे मी तुमच्या सेनापतित्वाचा स्वीकार करून आव्हानपुरःसर भीष्मांना ठार मारतों. पण खरें सांगावयाचें म्हणजे एकटा अर्जुनच ही गोष्ट करावयास पूर्णपणें समर्थ आहे. पार्थ भीष्मांना युद्धांत ठार मारूं शकेल. त्यानें जर मनांत आणलें तर अशक्य गोष्टी देखील तो रणांगणांत निश्चित करूं शकतो. दैत्य व दानवांचे संघ एकत्रित आले तरी देखील त्यांना ठार करण्याचें ज्याचें सामर्थ्य, त्याच्यासमोर भीष्मांची कथा काय ? उद्योगपर्वांत कर्णाशीं बोलतांनाही श्रीकृष्ण अगदीं असेंच सांगतात. ते म्हणतात :—

ध्रुवो जयः पाण्डवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ।
जयध्वजो दृश्यते पाण्डवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ॥ ३
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
ऐन्द्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभे चाप्यग्निमारुते ॥ ६
गाण्डीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ ७
यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शान्तनवं कृपम् ।
सुयोधनं च राजानं सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ १२
युद्धायापततस्तूर्णं वारितान् सव्यसाचिना ।
न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ॥ १३

—महाभारत, उदद्योगपर्व अध्याय १४२

" हे कर्णा, या युद्धांत पांडवांना जयश्री माळ घालणार ही गोष्ट निश्चित आहे. कारण अर्जुनाचा उग्र वानरध्वज जयाचीं चिन्हें सुचवीत आहे. मी सारथ्य करीत असतांना श्वेतवाहन पार्थ अग्न्यस्त्र, वाय्वस्त्र व ऐंद्र अस्त्रांचा प्रयोग करीत असतांना जेव्हां तूं पाहशील व अशनिपाताप्रमाणें भयानक असा गाण्डीव धनुष्याचा घोष तूं ऐकशील त्या वेळीं हें युद्ध आहे, द्यूत नव्हे अशी तुझी खात्री होईल. महायुद्धांत अर्जुन ज्या वेळीं भीष्म, द्रोण, कृपाचार्य, राजा जयद्रथ व दुर्योधन इत्यादि तुमच्याकडच्या सर्व राजांचें निवारण करील त्या वेळीं युद्ध व द्यूत यांत काय भिन्नता

असते याची तुला कल्पना आल्यावांचून राहणार नाहीं. दुर्योधनाच्या सभेंत त्याच्या तोंडावर बजावीत असतां श्रीकृष्ण म्हणतात :--

अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः ।
भूरिश्रवाः सौमदत्तिरश्वत्थामा जयद्रथः ॥ ४९
अशक्ताः सर्व एवैते प्रतियोद्धुं धनञ्जयम् ।
अजेयो ह्यर्जुनः संख्ये सर्वैरपि सुरासुरैः ॥
मानुषैरपि गन्धर्वैर्मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ५०
दृश्यतां वा पुमान् कश्चित् समग्रे पार्थिवे बले ।
योऽर्जुनं समरे प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद् गृहान् ॥ ५१
किं ते जनक्षयेणेह कृतेन भरतर्षभ ।
यस्मिञ्जिते जितं तत्स्यात् पुमानेकः सदृश्यताम् ॥ ५२
यः सदेवान् सगन्धर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् ।
अजयत् खाण्डवप्रस्थे कस्तं युध्येत मानवः ॥ ५३
तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतम् ।
एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५४
युद्धे येन महादेवः साक्षात् संतोषितः शिवः ।
तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतम् ।
आशंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितम् ॥ ५५
मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ।
युद्धे प्रतीपमायान्तमपि साक्षात् पुरंदरः ॥ ५६
बाहुभ्यामुद्वहेद् भूमिं दहेत् क्रुद्ध इमाः प्रजाः ।
पातयेत् त्रिदिवाद् देवान् योऽर्जुनं समरे जयेत् ॥ ५७

--महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय १२४

" हे भीष्म, द्रोण, हा कर्ण, कृपाचार्य, भूरिश्रवा, सौमदत्ति, अश्वत्थामा, जयद्रथ हे सर्व अर्जुनासमोर अत्यंत अशक्त आहेत. देव, दैत्य, मनुष्य, गंधर्व या सर्वांनाच अर्जुन युद्धांत अजिंक्य आहे. मला या संपूर्ण राजांच्या सैन्यांत असा एक तरी योद्धा दाखवून द्या कीं जो समरांत अर्जुनाची गांठ घेऊन सुखानें पुन्हां आपल्या घरीं जाऊं शकेल. हे भरतर्षभा, व्यर्थ इतक्या मनुष्यांचा वध करून काय उपयोग ? एकट्या अर्जुनावर तुम्ही विजय मिळविला तरी सर्व पांडव सैन्यावर तुम्ही विजय मिळविल्यासारखें होईल. पण

असा एक तरी मनुष्य दाखवून द्या कीं जो अर्जुनाला जिंकूं शकेल. देव, गंधर्व, यक्ष, असुर, पन्नग या सर्वांना खांडवप्रस्थांत ज्यानें जिंकलें त्याच्याशीं कोणता मानव युद्ध करूं शकेल? नुकतेंच विराटनगरांत अर्जुनानें तुम्हांला जिंकून जें पळावयास लावलें त्यावरून तुम्ही व अर्जुन यांच्यांतील सामर्थ्याचें अंतर केवढें मोठें आहे हें स्पष्टच होत नाहीं काय? ज्यानें साक्षात् भगवान् महादेवांना संतुष्ट केलें त्या अजेय, अनाधृष्य व कधींही पराभव माहीत नसलेल्या अशा वीरश्रेष्ठ अर्जुनाशीं युद्धांत गांठ घेण्याची कल्पनाच किती मूर्खपणाची आहे? एकटच्या अर्जुनाशीं युद्ध करणें हें जर इतकें कठीण आहे तर आतां तर मी त्याचा साहायक आहे. आम्हां दोघांचें सामर्थ्य एकवटल्यावर त्या सामर्थ्याशीं कोण धडक घेऊं शकेल? देवेंद्राचें तरी असें सामर्थ्य आहे काय? हातानें पृथ्वी उचलण्याची इच्छा करणें, क्रुद्ध होऊन यच्चयावत् प्रजांना जाळून टाकणें व स्वर्गस्थ देवांना खालीं पाडणें आणि अर्जुनाला जिंकणें ह्या गोष्टी सारख्याच आहेत." पाशुपतास्त्र मिळविल्यानंतर अपार वाढलेल्या अर्जुनाच्या सामर्थ्याचें भगवान् श्रीकृष्णांनीं वर्णन केलें असलें तर तें ठीकच आहे. पण त्याच्या आधीं सुभद्राहरणाच्या वेळींच बलरामाच्या आधिपत्याखालीं संक्रुद्ध झालेलें सर्व यादव सैन्य अर्जुनावर चालून जाण्याच्या गोष्टी बोलत असतां श्रीकृष्ण त्याचा सामर्थ्याचें वर्णन करतांना म्हणतातः—

न च पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात् ।
वर्जयित्वा विरूपाक्षं भगनेत्रहरं हरम् ।। ८
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ।
तमभिद्रुत्य सान्त्वेन परमेण धनञ्जयम् ।। १०

—महाभारत, आदिपर्व अध्याय २२१

"आपल्या सामर्थ्याच्या भरंवशावर अर्जुनाला जिंकूं शकणारी व्यक्ति एकटच्या भगवान् महादेवांवांचून दुसरी कोणतीही मला दिसत नाहीं. पार्थ हा अत्यंत शीघ्रास्त्र असा योद्धा आहे. त्याच्यासारखा कोणीही येथें मला दिसत नाहीं. त्यामुळें युद्धाच्या गोष्टी करण्याऐवजीं सामोपचारानेंच त्याला वळविणें व समजावून परत

आणणें हा एकच प्राप्त परिस्थितींत मार्ग आहे. ज्याप्रमाणें सुहृदांना अर्जुनाच्या कर्तृत्वाविषयीं गाढ विश्वास असे त्याचप्रमाणें शत्रूनांही त्याच्या कर्तृत्वाचा विलक्षण स्वरूपाचा धाक असे. अभिमन्यूच्या वधानें संतप्त झालेल्या अर्जुनानें ज्या वेळीं जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केली त्यावेळीं ती नुसती वार्ता ऐकतांच आपलें आयुष्य संपल्याची जयद्रथाची खात्री होऊन गेली. महाभारतकार वर्णन करतात:——

श्रुत्वा तु तं महाशब्दं पाण्डूनां जयगृद्धिनाम् ।
चारैः प्रवेदिते तत्र समुत्थाय जयद्रथः ॥ १
शोकसंमूढहृदयः दुःखेनाभिपरिप्लुतः ।
मज्जमान इवागाधे विपुले शोकसागरे ॥ २
जगाम समितिं राज्ञां सैन्धवो विमृशन् बहु ।
स तेषां नरदेवानां सकाशे पर्यदेवयन् ॥ ३
अभिमन्योः पितुर्भीतः सव्रीडो वाक्यमब्रवीत् ।
योऽसौ पाण्डोः किल क्षेत्रे जातः शक्रेण कामिना ॥ ४
स निनीषति दुर्बुद्धिर्मां किलैकं यमक्षयम् ।
तत् स्वस्ति वोऽस्तु यास्यामि स्वगृहं जीवितेप्सया ॥ ५
वधो नूनं प्रतिज्ञातो मम गाण्डीवधन्वना ।
तथा हि हृष्टाः क्रोशन्ति शोककाले स्म पाण्डवाः ॥ १०
तत्र देवा न गन्धर्वा नासुरोरगराक्षसाः ।
उत्सहन्तेऽन्यथाकर्तुं कुत एव नराधिपाः ॥११
तस्मान्मामनुजानीत भद्रं वोऽस्तु नरर्षभाः ।
अदर्शनं गमिष्यामि न मां द्रक्ष्यन्ति पाण्डवाः ॥ १२

——महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७४

"पाण्डवांच्या सैन्यांतील जयघोषणा व आपल्या हेरांनीं सांगितलेल्या वार्ता ऐकून रात्रीं झोपलेला जयद्रथ आपल्या शय्येचा परित्याग करून उठला. अर्जुनानें आपल्या वधाची प्रतिज्ञा केली आहे हें नुसतें ऐकतांच त्याची जीवनाची सारी आशा संपून गेली होती. शोकानें त्याचें हृदय मूढ बनलें होतें. दुःखांत जणूं तो बुडाला होता. अगाध व विपुल शोकसागरांत तळापर्यंत बुडालेला जयद्रथ स्वतःच्या मनाशीं पुष्कळ विचार करूं लागला. पण त्याला स्वतःचा प्राण

वांचविण्याचा कोणताही मार्ग सांपडेना. शेवटीं विलाप करीत तो राजे लोकांच्या सभेंत गेला. आपल्या भयाचें प्रदर्शन करीत असतां त्याला विलक्षण लाज वाटत होती. पण मृत्यूचें भय लज्जेपेक्षां अधिक तीव्र असल्यामुळें ती गुंडाळून ठेवून तो म्हणाला: 'काम-लंपट इंद्रानें राजा पांडूच्या क्षेत्रांत ज्याला उत्पन्न केलें तो दुर्बुद्धि, अभिमन्यूच्या वधाचें कारण झालेल्या तुम्हां सर्वांना सोडून केवळ मला एकटयालाच ठार माणार आहे. मला माझें जीवित अत्यंत प्रिय आहे म्हणून तुमचा निरोप घ्यावयास मी येथें आलों आहें. तुम्हां सर्वांचें कल्याण असो ! जगण्याच्या इच्छेनें मीं आतां माझ्या घरीं जातों. युद्धाची इच्छा व सामर्थ्य माझ्यांत उरलेलें नाहीं. वास्तविक आज अभिमन्यूचा वध झालेला असल्यामुळें पाण्डवांनीं दुःखांत रहावयास पाहिजे; पण या वेळीं ते आनंदानें गर्जना करीत आहेत. याचा अर्थच असा आहे कीं, माझ्या वधाची अर्जुनानें निश्चित प्रतिज्ञा केली आहे. त्रैलोक्यांतील दैवी शक्ति देखील अर्जु-नाची प्रतिज्ञा मिथ्या करूं शकत नाहींत. मग मानवांची कथाच काय? म्हणून तुम्ही सगळे मला निरोप द्या. मला पाण्डव पाहूं शकणार नाहींत अशा ठिकाणीं मीं जातों."

महारथ पार्थाचा, जन्मभर विद्वेष करणाऱ्या कर्णानें, त्याचें रथ-चक्र भूमीनें गिळलें असतां थोडा वेळ थांबण्यासाठीं अर्जुनाची प्रार्थना करतांना त्याचें जें वर्णन केलें आहे तें त्याची महात्मता स्पष्ट करावयास पुरेसें आहे. विख्यात, रणकर्मांत विशिष्ट, शूरतम, साधुवृत्त, युद्धधर्मांत अभिज्ञ, वेदांताच्या अवभृथानें स्नान केलेला, दिव्यास्त्रवेत्ता, रणांगणांत कार्तवीर्याप्रमाणें पराक्रम करणारा, हीं कर्णानें अर्जुनाला लावलेलीं विशेषणें त्याची महात्मताच व्यक्त करतात. कोणत्याही भावनेंत असो, पण मत्सरहीन अवस्थेंत गेल्या-वर तत्कालीन महापुरुषाच्या तोंडून स्वाभाविकपणें अर्जुनाविषयीं कोणते उद्गार बाहेर पडतात, याचेंही कर्णानें अर्जुनाला लावलेलीं विशेषणें म्हणजे पर्याप्त निदर्शनच होय.

अर्जुनाच्या महाभारतांतील पराक्रमाचे दिव्य व मानुष असे दोन भाग पडतात. खाण्डववनापासून महादेवांवरील विजय, स्वर्गांतील

वास्तव्यांत पोलोम, निवातकवच, कालकेय इत्यादि हिरण्यपुरवासी दैत्यांवर त्यानें संपादन केलेले विजय हे सारे त्याचे दिव्य पराक्रम असून उत्तरगोग्रहण, द्रौपदी स्वयंवरांतील युद्ध, उत्तर दिशा दिग्विजय,भारतीय युद्धांतील पराक्रम हे सारे त्याचे मानुष पराक्रम होत. त्याच्या दिव्य पराक्रमांत हिमाचलावर किरात वेषधारी भगवान् शंकरांशीं त्यानें केलेलें युद्ध सर्वश्रेष्ठ असलें तर त्याच्या मानुष पराक्रमांत अभिमन्यूच्या वधानंतर जयद्रथवधाच्या दिवशीं सर्व कुरुसैन्याशीं त्यानें केलेलें अत्यंत भीषण युद्ध सर्वश्रेष्ठ आहे. आधुनिक मनाला अर्जुनाचा स्वर्गवास, महादेवांशीं झालेलें त्याचें युद्ध,खाण्डववनदाह प्रकरण, इत्यादि दैवी गोष्टींवर विश्वास ठेवणें कठिण जातें. दैवी सृष्टि आहे किंवा नाहीं व तिच्याशीं मानवाला संबंध प्रस्थापित करतां येणें शक्य आहे किंवा नाहीं हे सारे प्रश्न स्वतंत्र आहेत. भारतीय वाङ्मयाची निर्मिति ह्या सर्व गोष्टींवरील श्रद्धेंतूनच झालेली आहे हें तें वाङ्मय वाचीत असतां ध्यानांत ठेवणें अवश्य आहे. महाभारतांतील सर्वच वीर पुरुषांच्या जीवनांत त्यांच्या पराक्रमाचे दैव व मानुष असे दोन भाग पडलेले आढळून येतील. त्यांचीं एकमेकांपासून फारकत करणें कठिण आहे, इतके ते एकजीव व एकरूप आहेत. पण पार्थाच्या महान् जीवनांतील दैवी भाग सोडून त्याच्या निव्वळ मानुष पराक्रमांकडे पाहिलें तरी तत्कालीन सर्व महापुरुषांत पराक्रम, प्रभाव व व्यक्तिमत्त्व या सर्व दृष्टींनीं एक भगवान् श्रीकृष्णांचा अपवाद सोडला तर तो सर्वश्रेष्ठ होता असें महाभारतकारांचें मत आहे हें स्पष्ट होतें व तेवढेंच मला येथें दिग्दर्शित करावयाचें आहे. अर्जुनानें महादेवांशीं युद्ध केलें असो अथवा नसो, तो स्वर्गांत राहिलेला असो अथवा नसो, त्यानें अमानुष शक्तींशीं संग्राम केलेला असो अथवा नसो, अस्त्रज्ञान, युद्धकौशल्य, सामर्थ्य, सद्‍गुण व पराक्रम या दृष्टींनीं तो सर्वश्रेष्ठ होता ही गोष्ट निर्विवाद सत्य आहे. त्याच्या मानुष पराक्रमांवरून देखील ही गोष्ट पूर्णपणें सिद्ध होते. दैवी पराक्रम हे या गोष्टीला फुलोरा आणतात इतकेंच. माझा दैवी गोष्टींवर विश्वास आहे; पण ज्यांचा नसेल व तो भाग प्रक्षिप्त म्हणून ज्यांना निकालांत

काढावयाचा असेल त्यांना देखील पार्थ हा नरोत्तम होता ही गोष्ट मान्य करणें भाग आहे, एवढेंच मला येथें दाखवून द्यावयाचें आहे.

श्रीकृष्णांचें पार्थावरील अलौकिक प्रेम

द्रौपदी स्वयंवराच्या रात्रीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं आपल्या धर्म-संस्थापनेच्या कार्यांतील महान् साधनयंत्र म्हणून पांडवांचा उपयोग होईल अशी निश्चिति वाटल्यावरून स्वतः होऊन त्यांची भेट घेतली व त्यांना आश्रय देऊन त्यांच्याशीं आपले संबंध प्रस्थापित केले याचा उल्लेख मागें केलेलाच आहे. कुंती ही त्यांची आत्या असल्या-मुळें पांडव हे त्यांचे आतेबंधु होते. पांडवांपैकीं युधिष्ठिर व भीम-सेन हे वयानें त्यांच्यापेक्षां वडील असल्यामुळें त्यांना मान्य होते, तर नकुल व सहदेव हे त्यांच्यापेक्षां धाकटे होते. अर्जुन वयानें त्यांच्या बरोबरीचा असल्यामुळें त्याच्याशीं त्यांनीं मित्रत्व केलें. भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनापेक्षां सर्वच बाबतींत श्रेष्ठ असल्यामुळें त्या युगपुरुषासमोर तो विनम्र झाला असला तर त्याच्या लोकोत्तर गुणांनीं श्रीकृष्णांचेंही त्याच्यावर अलौकिक प्रेम बसलें आहे. थोड्याच कालावधींत हें मित्रत्व सखिभावांत परिणत होऊन अर्जुन त्यांचा बहिश्चर प्राण झाला. कृष्णार्जुनांची प्रगाढ मैत्री हें महा-भारतकाळीं देखील उपमान होऊन राहिलें होतें. धर्माच्या बलि-वेदीवर स्वतःच्या पुत्राचें देखील बलिदान द्यावयास सिद्ध झालेले शोकमोहातीत पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाच्या व्यक्तिमत्त्वांत आपल्या अंतःकरणाच्या साऱ्या कोमल भावना गुंतवूं लागले हा केवढा अद्भुत चमत्कार आहे! व तो ज्याच्या विलोभनीय व्यक्ति-मत्त्वानें घडवून आणला त्याची महत्ता तरी केवढी असली पाहिजे! भीष्मांशीं युद्ध चालूं असतां नवव्या दिवशींच्या रात्रीं पांडवांच्या शिबिरांत युद्धसमितीसमोर भाषण करीत असतां भगवान् श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाविषयींच्या आपल्या सर्व भावना अत्यंत उत्कटतेनें व्यक्त केल्या आहेत. ते म्हणतात :—

तव भ्राता मम सखा सम्बन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फाल्गुनार्थे महीपते ॥ ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ॥ ३४

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय १०७

"हे राजन्! हा तुझा बंधु अर्जुन माझा सखा, संबंधी व शिष्य आहे. तुला अधिक काय सांगूं? अर्जुनासाठीं मी माझ्या मांसाचे देखील लचके तोडून देईन. हा देखील माझ्यासाठीं आपलें जीवित देईल. एकमेकांचें संरक्षण करावयाचें हा आमचा संकेतच ठरलेला आहे." अश्वत्थामा ज्यावेळीं श्रीकृष्णांकडे सुदर्शनचक्राचें दान मागावयास आला त्यावेळीं त्याला उत्तर देतांनाही भगवंतांच्या तोंडून अर्जुनासंबंधींच्या त्यांच्या उत्कट भावनांचा असाच आविष्कार झालेला आहे. ते म्हणतात :—

यः सदैव मनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः ।
गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ॥ २६
यः साक्षात् देवदेवेशं शितिकण्ठमुमापतिम् ।
द्वन्द्वयुद्धे पराजिष्णुस्तोषयामास शंकरम् ॥ २७
यस्मात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि ।
नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुतास्तथा ॥ २८
तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यस्त्वं मामभिभाषसे ॥ २९

—महाभारत, सौप्तिकपर्व अध्याय १२

"जो नेहमींच मनुष्यांतील सर्वश्रेष्ठत्वाचें अंतिम मानचिन्ह म्हणून दाखवितां येण्यासारखा आहे, गांडीवधन्वा, श्वेताश्व, वानरध्वज म्हणून लोक ज्याला ओळखतात, देवदेवांचेही ईश्वर उमापति महादेवदेखील द्वंद्वयुद्धांत पराजित करण्याच्या हेतूनें धडक घेऊन ज्यानें संतुष्ट केले, ज्याच्यावांचून मला जगांत दुसरे कोणीही अधिक प्रिय नाहीं, स्त्रीपुत्रांसहित काय वाटेल तें जरी ज्यानें मागितलें तर मला न देण्यासारखें असूं शकत नाहीं त्या, माझ्या विशुद्धशील व परमसुहृद पार्थानें देखील मला जें कधीं मागितलें नाहीं तें तूं

माझ्याजवळ मागत आहेस ! भगवंतांचें हे अर्जुनाविषयींचे उद्‌गार त्यांच्या शोकमोहातीत अंतःकरणांत अर्जुनानें कोणतें स्थान मिळविलें होतें याची पूर्णपणें साक्ष देतात. अर्जुनाविषयीं त्यांच्या भावना किती कोमल होत्या, त्याच्या संकटप्रसंगीं त्यांना कशी तगमग लागून राही, ते स्वतः त्याची काळजी घेण्यासाठीं किती खपत व त्याचें संरक्षण करण्यासाठीं किती तत्परतेनें झटत याचें प्रत्यंतर जयद्रथवधाची अर्जुनानें ज्या रात्रीं प्रतिज्ञा केली त्या रात्रीच्या त्यांच्या हालचालींत पहावयास मिळतें. अर्जुनानें शोकावेगांत ही भीषण प्रतिज्ञा केल्यानंतर एकांतांत त्याची भेट घेऊन श्रीकृष्णांनीं त्या प्रतिज्ञेच्या पूर्तीच्या आड येणाऱ्या सर्व संकटांची त्याला पूर्णपणें कल्पना दिली. व कुणाचाही विचार न करतां भलतेंच दुष्कर कर्म करावयाचा निश्चय करण्याबद्दल त्याला ठपका दिला. आत्मविश्वासानें अर्जुन त्यांना स्वतःच्या पराक्रमाचें वर्णन करून निश्चित रहावयास सांगूं लागला. पण तेवढ्यानें त्यांचें समाधान झालें नाहीं. ते साऱ्या रात्रभर जागे होते. स्वतः पार्थाचें शिबिर तपासून त्यांनीं तेथें स्थंडिल करून पार्थाची पुष्पालंकृत शय्या सिद्ध केली. अर्जुनाच्या प्रतिज्ञेची वार्ता कौरवांच्या शिबिरांत पोहोचलेली असल्यामुळें त्याला रात्रीं एकाद्या संकटाला बळी पडावें लागूं नये म्हणून त्यांनीं आयुधें हातांत घेतलेल्या दक्ष रक्षक गणांचे पहारे अर्जुनाच्या शिबिराभोंवतीं बसविले. स्वतःच्या शिबिरांत आल्यावर श्रीकृष्णांनीं पुष्कळ वेळ विचार केला. एकट्या पार्थाच्यानें दुसऱ्या दिवशींच्या सूर्यास्तापर्यंत हें काम तडीस जाईल असें त्यांना वाटेना. शेवटीं आपला आवडता सारथी जो दारुक त्याला श्रीकृष्ण सांगूं लागले.

स्मृत्वा प्रतिज्ञां पार्थस्य दारुकं प्रत्यभाषत ।
अर्जुनेन प्रतिज्ञातमार्तेन हतबन्धुना ॥ २१
जयद्रथं वधिष्यामि श्वोभूत इति दारुक ।
तत्तु दुर्योधनः श्रुत्वा मन्त्रिभिर्मन्त्रयिष्यति ॥ २२
यथा जयद्रथं पार्थो न हन्यादिति संयुगे ।
अक्षौहिण्यो हि ताः सर्वा रक्षिष्यन्ति जयद्रथम् ॥ २३

द्रोणश्च सहपुत्रेण सर्वास्त्रविधिपारगः ।
एको वीरः सहस्राक्षो दैत्यदानवदर्पहा ।। २४
सोऽपि तं नोत्सहेताजौ हन्तुं द्रोणेन रक्षितम् ।
सोऽहं श्वस्तत् करिष्यामि यथा कुन्तीसुतोऽर्जुनः ।। २५
अप्राप्तेऽस्तं दिनकरे हनिष्यति जयद्रथम् ।
न हि दारानमित्राणि ज्ञातयो न च बान्धवाः ।। २६
कश्चिदन्यः प्रियतरः कुन्तीपुत्रान्ममार्जुनात् ।
अनर्जुनमिमं लोकं मुहूर्तमपि दारुक ।। २७
उदीक्षितुं न शक्तोऽहं भविता न च तद्यथा ।
अहं विजित्य तान् सर्वान् सहसा सहयद्विपान् ।। २८
अर्जुनार्थे हनिष्यामि सकर्णान् ससुयोधनान् ।
श्वो निरीक्षन्तु मे वीर्यं त्रयो लोका महाहवे ।। २९
धनञ्जयार्थे समरे पराक्रान्तस्य दारुक ।
श्वो नरेन्द्रसहस्राणि राजपुत्रशतानि च ।।३०
साश्वद्विपरथान्याजौ विद्रविष्यामि दारुक ।
श्वस्तां चक्रप्रमथितां द्रक्ष्यसे नृपवाहिनीम् ।। ३१
मया क्रुद्धेन समरे पाण्डवार्थे निपातिताम् ।
श्वः सदेवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।। ३२
ज्ञास्यन्ति लोकाः सर्वे मां सुहृदं सव्यसाचिनः ।
यस्तं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्तं चानु स मामनु ।। ३३
इति संकल्प्यतां बुद्धया शरीरार्धं ममार्जुनः ।
यथा त्वं मे प्रभातायामस्यां निशि रथोत्तमम् ।। ३४
कल्पयित्वा यथाशास्त्रमादाय व्रज संयतः ।
गदां कौमोदकीं दिव्यां शक्ति चक्रं धनुः शरान् ।। ३५
आरोप्य वै रथे सूत सर्वोपकरणानि च ।
स्थानं च कल्पयित्वाऽथ रथोपस्थे ध्वजस्य मे ।। ३६
वैनतेयस्य वीरस्य समरे रथशोभिनः ।
छत्रं जाम्बूनदैर्जालैरर्कज्वलनसप्रभैः ।। ३७
विश्वकर्मकृतैर्दिव्यैरश्वानपि विभूषितान् ।
बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च ।। ३८
युक्तान् वाजिवरान् यत्तः कवची तिष्ठ दारुक ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषमार्षभेणैव पूरितम् ।। ३९

श्रुत्वा च भैरवं नादमुपेयास्त्वं जवेन माम् ।
एकाह्नाऽहममर्षं च सर्वदुःखानि चैव ह ।। ४०
भ्रातुः पैतृष्वसेयस्य व्यपनेष्यामि दारुक ।
सर्वोपायैर्यतिष्यामि यथा बीभत्सुराहवे ।। ४१
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां हनिष्यति जयद्रथम् ।
यस्य यस्य च बीभत्सुर्वधे यत्नं करिष्यति ।।
आशंसे सारथे तत्र भविताऽस्य ध्रुवो जयः । ४२

--महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७९

" हे दारुका ! पुत्रवधानें आर्त झालेल्या पार्थानें उद्यां जयद्रथाच्या वधाची प्रतिज्ञा केलेली आहे. ही प्रतिज्ञा कळल्यावर आपल्या मंत्र्यासहित विचार करून अर्जुन उद्यां जयद्रथाला मारूं शकणार नाहीं अशी खटपट केल्याविना दुर्योधन कधींही राहणार नाहीं. दुर्योधनाचें तें विशाल सैन्य उद्यां जयद्रथाचें सर्व तऱ्हेनें रक्षण करील. अस्त्रविद्येंत अत्यंत पारंगत असलेले द्रोणाचार्य आपल्या पुत्रासहित जयद्रथाच्या रक्षणासाठीं प्राणपणानें झटतील. दैत्यदानवांचा मद हरण करणारा महेन्द्र देखील द्रोणाचार्यांनीं ज्याला संरक्षण दिलें आहे अशा व्यक्तीला मारूं शकणार नाहीं इतकें त्याचें सामर्थ्य प्रभावी आहे. तरी पण दारुका ! उद्यां सूर्य अस्ताला जाण्याच्या आंत कुंतीपुत्र अर्जुन जयद्रथाचा वध करूं शकेल असें सारें कांहीं मी केल्याविना राहणार नाहीं. कारण तसें न झालें तर भ्रष्टप्रतिज्ञ अर्जुन अग्नींत प्रवेश केल्यावांचून राहणार नाहीं. माझ्या स्त्रिया, मित्र, ज्ञाति व बांधव या सर्वांत अर्जुनाइतकें प्रिय मला दुसरें कोणीच नाहीं. हे दारुका ! अर्जुन नष्ट झालेल्या स्थितींत हें जग एक मुहूर्तभरही पाहण्याची माझी इच्छा नाहीं व असें मी होऊं देणारही नाहीं. अर्जुनाऐवजीं उद्यां मीच युद्ध करून कौरवांच्या चतुरंग सैन्यावर विजय संपादन करून कर्ण व दुर्योधनासहित कुरुवीरांना ठार मारतों. त्रैलोक्यांतील सर्व लोकांनीं उद्यां एकदां माझा पराक्रम पहावाच. अर्जुनासाठीं उद्यां मी माझें युद्धकौशल्य व सामर्थ्य अवश्य प्रकट करीन. सहस्त्रावधि राजे व राजपुत्र यांचा मी उद्यां संहार करीन. क्रुद्ध होऊन अर्जुनासाठीं मीं माझ्या सुदर्शन चक्रानें विध्वस्त केलेलें

कुरुसैन्य उद्यां सारे लोक पहातील. उद्यां देव, गंधर्व, पिशाच, नाग, राक्षस, मनुष्यें अथवा ही सर्व चराचर सृष्टीच खरें सौहार्द कसे असतें व मी अर्जुनाचा खरा सुहृद् कसा आहे हें ओळखतील. दारुका, तुला खरें सांगूं. जो अर्जुनाचा द्वेष करतो तो माझाच द्वेष करतो व जो पार्थावर प्रेम करतो तो माझ्यावर प्रेम करतो हें तूं निश्चित समज. अर्जुन म्हणजे माझें अर्धें शरीरच होय. आतां प्रभातसमय झालाच आहे. तूं माझा रथ सर्वप्रकारें सिद्ध करून दक्ष व सज्ज रहा. माझी कौमोदकी गदा, दिव्यशक्ति, चक्र, धनुर्बाण इत्यादि सर्व आयुधें व रणसाहित्य रथांत सिद्ध ठेव. माझा गरुडध्वज उभारून ठेव. माझें सूर्याप्रमाणें तेजस्वी रत्नांनीं युक्त असें सुवर्णाचें छत्र रथावर योजून शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प व बलाहक हे चार अश्व रथाला जुंपून व कवच अंगांत घालून तूं अगदीं सज्ज रहा. पांचजन्याचा भैरवनाद मी केला कीं तीच खूण समजून तूं ताबडतोब रणांगणांत मी असेन तेथें ये. क्षणमात्रही वेळ न घालवितां त्यावेळीं तूं शक्य तितक्या वेगानें रथ हांक. तशी वेळच आली तर मी उद्यांच्या एकाच दिवसांत माझ्या या आतेभावाचीं सर्व दुःखें व क्रोध संपूर्णपणें नष्ट करीन. दारुका ! माझा अगदीं निश्चय ठरलेला आहे. उद्यां सारे धार्तराष्ट्र पहात असतां अर्जुन जयद्रथाचा वध करूं शकेल असें सारें कांहीं मी अवश्य करीन. फार काय ? ज्याच्या ज्याच्या वधासाठीं अर्जुन प्रयत्न करील त्या त्या गोष्टीसाठीं करावयाच्या प्रत्येक युद्धांत मी त्याच्या विजयाचीच अपेक्षा करतों. त्यासाठीं मी कांहींही करावयास सिद्ध आहें." श्रीकृष्णांचे हे उद्गार ऐकतांच दारुक सद्गदित झाला व म्हणाला कीं, 'हे पुरुषश्रेष्ठा, तूं स्वतः ज्याच्या सारथ्यासाठीं प्रवृत्त झालास त्याचा पराभव होणारच कसा ? त्याचा सर्वत्र विजयच होणार. आणि अर्जुनाच्या विजयासाठीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं काय करावयाचें शिल्लक ठेवलें ? शोकानें उद्विग्न झालेल्या पार्थाच्या स्वप्नांत प्रवेश करून त्यांनीं भगवान् महादेवाचें त्याला दर्शन घडवून दिलें, व त्यांच्याकडून प्रत्यक्ष पाशुपत त्याला देवविलें, व या कृत्यानें त्याच्या अंतःकरणांत धैर्य उत्पन्न केलें. रणांगणांत पार्थाचें त्यांनीं अनेक प्रकारें साहाय्य केलेंच, पण निघतां-

नाही त्यांनीं त्याच्या मनांत अपूर्व उत्साह निर्माण केला. द्रोणांशीं करावयाच्या युद्धांत उगाच अर्जुनाचा वेळ गुंतून राहूं नये म्हणून श्रीकृष्णांना इतकी काळजी लागली कीं, त्यांनीं मध्यंतरींच अर्जुनाला सुचविलें, 'आपल्या कार्याच्या दृष्टीनें वेळ गमाविणें अनिष्ट असल्यामुळें आपण त्यांना सोडून निघून जाऊं.' द्रोणाचार्य आव्हान देत असतांही त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांनीं आपला रथ पुढें काढला· इतकेंच नव्हे तर शेवटीं सहस्रावधि सैनिक ठार मारून देखील जयद्रथ दिसत नाहीं असें पाहून स्वतःच्या सामर्थ्यानें अंधार उत्पन्न करून त्यांनीं अर्जुनाकडून जयद्रथाचा वध करविला. जयद्रथाला असें वरदान होतें कीं, त्याचें मस्तक जो कोणी जमिनीवर पाडी त्याच्या मस्तकाचे शतशः तुकडे होतील. श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला या गोष्टीची जाणीव देऊन त्याच्याकडून तें मस्तक नेमकें जयद्रथाच्या पित्याच्या मांडीवरच उतरविलें, व एका दगडानें दोन पक्षी मारून अर्जुनाचा प्राण वांचविला. एकाद्या धनलोभी वृद्धानें आपल्या धनकोषाला जपावें, त्याहूनही अधिक दक्षतेनें ते अर्जुनाला जपत. ल

कृष्णांसारख्या इतिहासाच्या ओघांत केवळ अद्वितीय असलेल्या पूर्णावतार युगपुरुषाचें अंतःकरण पार्थानें आपल्या गुणगणांनीं इतकें व्यापून टाकलें होतें; तरीही पण पार्थाला पूर्णपुरुष म्हणतां येणार नाहीं. तो नरोत्तम असला तरी श्रीरामचंद्रांप्रमाणें मर्यादापुरुषोत्तम कांहीं नव्हे. मानवी जीवन हें नेहमीं अपूर्ण असतें. तें कितीहि परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला तरी शेवटीं अपूर्णच कसें रहातें, याचें चित्रणच महर्षि व्यासांनीं पार्थाच्या रूपानें केलेलें आहे.

नरोत्तम पार्थाची अपूर्णता

श्रीमद् भगवद्गीतेच्या उपदेशानंतर 'नष्टो मोहः' 'माझा मोह पूर्णपणें नष्ट झाला आहे' असें उद्घोषून सांगणाऱ्या अर्जुनासारख्या दृढ निश्चयी व्यक्तीलाही दुःखाच्या विलक्षण आघातांनीं मोह उत्पन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर, त्या मोहांत त्याचा तोलही जातो असें दिसतें. अभिमन्यूच्या वधानें शोकाकुल झालेला पार्थ त्याच्या स्मृतींनीं जेव्हां विव्हल झाला, तेव्हां श्रीकृष्णांना त्याला आवरावें

लागलें. त्याचें त्या वेळचें स्वरूप इतकें विलक्षण होतें कीं, कोणी त्याच्याशीं बोलावयास देखील धजेना. महाभारतकार म्हणतातः—

तमन्तकमिव क्रुद्धं निःश्वसन्तं मुहुर्मुहुः ।
पुत्रशोकाभिसंतप्तमश्रुपूर्णमुखं तथा ।। ८५
न भाषितुं शक्नुवन्ति द्रष्टुं वा सुहृदोऽर्जुनम् ।
अन्यत्र वासुदेवाद्वा ज्येष्ठाद्वा पाण्डुनन्दनात् ।। ८६
सर्वास्ववस्थासु हितावर्जुनस्य मनोनुगौ ।
बहुमानात् प्रियत्वाच्च तावेनं वक्तुमर्हतः ।। ८७

——महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७२

"पुत्रशोकानें संतप्त होऊन नेत्रांतून वाहणारे सारे अश्रू तोंडभर झालेल्या व अंतकाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन उसासे टाकणाऱ्या अर्जुनाशीं भाषण करणें तर दूरच राहिलें, पण त्याच्याकडे नुसतें पाहण्याची सुद्धां कोणाची छाती होईना. केवळ भगवान् श्रीकृष्ण व ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिर हे दोघेच काय. ते त्याच्याशीं बोलूं शकत होते. त्यांच्याविषयीं अर्जुनाच्या मनांत अपार आदर असल्यामुळें व त्यांचेंही त्याच्यावर अलौकिक प्रेम असल्यामुळें ते त्याच्याशीं बोलूं शकत होते." या स्थितींत अर्जुनाच्या तोंडून त्याला मान्य असलेल्या भीमसेनादि सर्व योद्धयांविषयीं जे उद्गार बाहेर पडले, ते शोकानें त्याचा तोल गेल्याचेच निदर्शक आहेत. तो म्हणतोः—

कथं च वः कृतास्त्राणां सर्वेषां शस्त्रपाणिनाम् ।
सौभद्रो निधनं गच्छेद् वज्रिणापि समागतः ।। ७८
यद्येवमहमज्ञास्यमशक्तान् रक्षणे मम ।
पुत्रस्य पाण्डुपञ्चालान् मया गुप्तो भवेत् ततः ।। ७९
कथं च वो रथस्थानां शरवर्षाणि मुञ्चताम् ।
नीतोऽभिमन्युर्निधनं कदर्थीकृत्य वः परैः ।। ८०
अहो वः पौरुषं नास्ति न च वोऽस्ति पराक्रमः ।
यत्राभिमन्युः समरे पश्यतां वो निपातितः ।। ८१
आत्मानमेव गर्हेयं यदहं वै सुदुर्बलान् ।
युष्मानाज्ञाय निर्यातो भीरूनकृतनिश्चयान् ।। ८२
आहोस्विद् भूषणार्थाय वर्म शस्त्रायधानि वः ।
वाचस्तु वक्तुं संसत्सु मम पुत्रमरक्षताम् ।। ८३

——महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय ७२

"तुमच्यासारखे कृतास्त्र वीर हातांत शस्त्रें धारण करून उभे असतां प्रत्यक्ष देवेन्द्राशीं संग्रामाचा प्रसंग आला तरी माझ्या अभिमन्यूला मरण कसें यावें? तुम्ही सारे पांडुपांचाल इतके अशक्त आहांत, हें जर मला आधीं माहीत असतें तर मीच माझ्या पुत्राचें संरक्षण केलें असतें. आपआपल्या रथांत बसून तुम्ही बाणांचा वर्षाव करीत असतां तुम्हांला तुच्छ लेखून शत्रूंनीं अभिमन्यूला कसें मारलें? ज्या अर्थी तुमच्या डोळ्यासमोर अभिमन्यूला ठार मारण्यांत आलें त्या अर्थी तुमच्यांत पौरुषही नाहीं व पराक्रमही नाहीं हें अगदीं स्पष्ट झालें आहे. अथवा तुम्हांला तरी दोष देऊन काय उपयोग!" तुमच्यासारख्या अत्यंत दुर्बल, अस्थिर बुद्धीच्या व भ्याड लोकांच्या भरंवशावर युद्ध सोपवून मी निघून गेलों हा माझाच मूर्खपणा आहे. तुमचीं आयुधें व चिलखत केवळ भूषणासाठीं व गप्पा मारण्यासाठीं आहेत हें मला आधींच माहीत असतें तर किती बरें झालें असतें!" पार्थासारख्या अलौकिक व्यक्तीवर देखील शोकाचा इतका पगडा बसूं शकतो हीच मानवी जीवनांची खरी अपूर्णता होय. अर्जुनाच्या या अपूर्णतेचें सर्वांत मोठें निदर्शन महाभारताच्या आश्वमेधिक पर्वांत मिळतें. गीतेच्या शेवटीं 'तूं एकाग्रतेनें सारें ऐकलेंस काय?' असें वारंवार श्रीकृष्ण विचारीत असतां 'हो' असें उत्तर देऊन मोह नष्ट झाल्याची कबुली देणारा पार्थ येथें स्वच्छ असें म्हणूं लागला कीं, आपण मला जें काय तत्त्वज्ञान रणांगणांत सांगितलें तें सारें मी पूर्णपणें विसरलों आहें. आतां चांगलीं शांतवेळ आहे तेव्हां आपण तें तत्त्वज्ञान मला पुन्हां सांगा. आपला उपदेश त्यानें किती लक्षपूर्वक ऐकला असेल याची श्रीकृष्णांना यावरून चांगलीच कल्पना आली व ते म्हणाले:–

अबुद्धया नाग्रहीर्यस्त्वं तन्मे सुमहदप्रियम् ।
न च साऽद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे संभविष्यति ।। १०
नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधा ह्यसि पाण्डव ।
न च शक्यं पुनर्वक्तुमशेषेण धनञ्जय ।। ११

'—महाभारत, आश्वमेधिकपर्व अध्याय १६

" हे अर्जुना, मुळींच लक्ष न दिल्यामुळें त्या उपदेशाचें तूं ग्रहण केलें नाहींस, हें ऐकून मला अत्यंत वाईट वाटलें. मलाही आतां मीं काय सांगितलें होतें त्याची आठवण नाहीं. तें सारें तत्त्वज्ञान तुला पुन्हां सांगतां येणें अशक्य आहे. हे पांडवा, तूं अत्यंत मंद बुद्धीचा व अश्रद्धावान आहेस यांत कांहीं शंका नाहीं." याप्रमाणें त्याला दूषणें देत कां होईना पण मनांत त्याच्याविषयीं अपार कळकळ असल्यामुळें अनुगीता या नांवाखालीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं त्याला पुनश्च तें तत्त्वज्ञान थोडक्यांत सांगितलें. पूर्णावताराच्या अंतःकरणांत अर्जुनाविषयींच येवढी अपार कळकळ कां उत्पन्न झाली असेल ? पण ती कां उत्पन्न होऊं नये ? चकोर दिसल्यावर चंद्र अमृतवर्षाव करणारच, पार्थानें आपली तशीच पात्रता सिद्ध केली होती. पार्थानें श्रीकृष्णांच्या म्हणण्यासाठीं काय करावयाचें शिल्लक ठेवलें होतें ? कर्तृत्वाची व आत्मप्रत्ययाची प्रचंड ऊर्मि असलेल्या अपार सामर्थ्यशाली अर्जुनानें भगवान् श्रीकृष्णांच्या महात्मतेची ओळख पटतांच त्यांच्या इच्छाशक्तींत आपलें जीवनसर्वस्व विरवून टाकून तो त्यांच्या कार्याचें एक साधनयंत्र बनून राहिला होता. श्रीरामायणांतील लक्ष्मणानंतर पार्थानेंच हें विलक्षण साहस करून दाखविलें. लक्ष्मणानंतर एकनिष्ठ शिष्य व अनुचर म्हणून पार्थाचेंच नांव घेतां येण्यासारखें आहे. या दृष्टीनें पार्थाच्या जीवनपटाचें विश्लेषण न केलें तर त्याचें वर्णन अपुरें राहील.

पार्थाचें अपूर्व आत्मसमर्पण

आपलें संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व श्रीमद्भगवद्गीतेच्या उपदेशानंतर अर्जुनानें भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत पूर्णपणें विरवून टाकलें. भगवद्गीतेच्या उपदेशापर्यंत अर्जुन श्रीकृष्णांशीं स्पर्धा करीत होता. त्याला श्रीकृष्ण हे महापुरुष वाटत होते पण ते सर्वसमर्थ भगवान् आहेत अशी कांहीं त्याची तोंवर श्रद्धा नव्हती. त्यामुळें भगवद्गीतेपूर्वींच्या व नंतरच्या अर्जुनाच्या श्रीकृष्णाशीं असलेल्या वागणुकींत विलक्षण फरक वाटतो. गीतोपदेशापूर्वीं श्रीकृष्ण हे अर्जुनाचे मित्र आहेत. पण गीतेंतील विश्वरूपदर्शनानंतर मात्र त्यांच्या पूर्णावतारत्वाची खात्री पटून अर्जुन त्यांना म्हणतो :—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ।। ४१
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ।। ४२

---महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय ३५

"हे भगवंता, मी तुला माझा सखा समजून आजवर एकेरी नांवानें हे कृष्णा, हे यादवा, हे सख्या असें जें प्रमादानें अथवा प्रेमानें म्हटलें तें केवळ तुझी महात्मता माहीत नसल्यामुळेंच होय. सहज थट्टा म्हणून विहार, शय्या, आसन, भोजन इ. प्रसंगीं एकांतांत अथवा लोकांतांत मी जो कांहीं तुझा अवमान केला असेल त्याबद्दल मला क्षमा कर." इतकेंच नव्हे तर अर्जुन पुढें म्हणतोः—

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभावः ।।४३
तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ।। ४४

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय ३५

'तूं चराचर विश्वाचा पिता असून तूंच सर्व विश्वाचा गुरु व सर्वांना पूज्य आहेस. या त्रैलोक्यांत तुझ्यासारखा अप्रतिम प्रभावशाली दुसरा कोणीही नाहीं. मग तुझ्याहून अधिक योग्यतेचा दुसरा कोण कसा असूं शकेल ? म्हणून हे स्तुत्य ईश्वरा ! मी तुला साष्टांग वंदन करतों. पित्यानें पुत्राचें, सख्यानें सख्याचे अथवा प्रियानें प्रियेचे अपराध पोटांत घालावे त्याचप्रमाणें माझे सर्व अपराध पोटांत घालून तूं मला क्षमा कर. बुद्धीला धर्माधर्माचा व्यामोह उत्पन्न झाल्यानंतर "शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्" मी तुझा शिष्य असून तुला शरण आलों आहे, असें म्हणून श्रीकृष्णांना गुरु म्हणून अर्जुन शरण गेला व थोड्याच वेळांत ते प्रत्यक्ष धर्माचेंही उपास्य दैवत असणारे भगवान् आहेत असा प्रत्यय येऊन तो त्यांना दासभावानें वंदन करूं लागला. शेवटीं तर भगवंतांनीं त्याला

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ।। ६५

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ।। ६६
— महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय ४२

" आपलें मन तूं माझ्यांत समर्पण कर, माझा भक्त होऊन माझें भजन कर व मलाच वंदन कर. तूं मला प्रिय आहेस. मी तुला प्रतिज्ञेवर सांगतों कीं, तूं माझ्या स्वरूपांत विलीन होऊन जीवनाचें अंतिम प्राप्तव्य हस्तगत झाल्यानें कृतार्थ होशील यांत शंका नाहीं. अर्जुना ! शोक करूं नकोस. चिंतेचें तुला कारणच नाहीं. इतर सर्व मार्गांचा परित्याग करून तूं मला शरण ये. सर्व पापांपासून मी तुझी सुटका करीन " असें गंभीर आश्वासन दिलें. पूर्णावतार भगवंतांच्या विभूतिमत्त्वाची पूर्णपणें ओळख पटल्यामुळें धर्माधर्माचें सर्व दायित्व त्यांच्याचवर टाकून त्यांच्या या उपदेशानुसार अर्जुनानें स्वात्मसमर्पणयोगाच्या या मार्गाची पूर्णपणें कांस धरली. धर्माधर्म, कर्माकर्म, पापपुण्य, भावाभाव सारेंसारें कांहीं त्यानें श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत विलीन करून टाकलें. अशा आत्मसमर्पणाच्या योगोपासनेंत त्याच्यासारख्या प्रचंड सामर्थ्याच्या व अपार कर्तृत्व-शक्तीच्या व्यक्तीला स्वतःच्या मनोवृत्तीशीं केवढा विलक्षण संग्राम करावा लागला असेल याची नुसती कल्पनाच केलेली बरी. त्या संग्रामांत लक्ष्मणाच्या खालोखाल अर्जुनच यशस्वी ठरला आहे. म्हणून स्वात्मसमर्पणयोगाच्या महान् उपासकांत लक्ष्मणाचा क्रमांक पहिला असला तर अर्जुनाचा दुसरा आहे. लक्ष्मणाला या योगो-पासनेच्या " हा अग्निप्रवेशुचि नित्य नवा । भ्रतारेवीण करावा । तो हा योगू । कां घोटे कढत विख । डोंगर गिळितां मुख । न फाटे काई ।।" अशा एकाहून एक कठिणतम परीक्षेंत कधींच अपयश आलें नाहीं. माझ्या श्री रामायणावरील व्याख्यानमालेंत मीं तें दाखवून दिलेंच आहे. अर्जुनाला मात्र कांहीं क्षणीं असें भासमान होण्यासारखे प्रसंग आले. पण नरोत्तम अर्जुन शेवटीं या कठिणतम योगोपासनेंत उत्तीर्ण झालाच. त्याला करावा लागलेला अंतःप्रवृतींचा संघर्ष अत्यंत विलक्षण स्वरूपाचा आहे. मनांतल्या अनेक पवित्र श्रद्धा व कोमल भावना यांच्याशींच तो संघर्ष आहे. त्याचीं कांहीं उदाहरणेंच मी येथें देतों :—

(१) श्रीमद्भगवद्गीतेच्या प्रारंभीं अर्जुनाच्या मनांत आपल्या बंधूंना, सुहृदांना व गुरुजनांना कसें मारावें असा विकल्प उत्पन्न होऊन तें अधर्माच्या, अनीतीच्या व मानवताविरोधाच्या कल्पनेनें व्याकुल होऊन गेलें होतें असें वर्णन आहे. तो श्रीकृष्णांना म्हणतो:

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस्तथा ।। ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।। ३५
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ।। ३७
यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ।। ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ।। ३९
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद् राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।। ४५

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय २५

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ।। ४
गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ।। ५

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय २६

"मातुल, श्वशुर, पौत्र, मेव्हणे व इतर संबंधी लोक यांना मारण्याची माझी इच्छा नाहीं. त्यांनीं मला मारलें तरी मी त्यांना मारणार नाहीं. आचार्य, वडीलधारे लोक, पितामह, पुत्र यांना कोण मारील ? सामान्य पृथ्वीची तर कथाच काय, पण त्रैलोक्याचें राज्य मिळत असलें तरी मी यांचा वध करणार नाहीं. धार्तराष्ट्रांना मारणें म्हणजे स्वजनांचाच वध करणें आहे. स्वजनांचा वध करून आम्ही तरी कसे सुखी होऊं ? लोभाविष्ट झाल्यामुळें कुलक्षयाचा दोष व मित्रद्रोहाचें पातक, काय असतें याची यांना जाणीव नसली तरी आम्हांला ती आहे. आम्ही यांच्यासारखें वागून कसें चालेल ?

हे पापाचरणास प्रवृत्त झाले म्हणून आम्हीही तसेंच करावें काय ? अहो आम्हीं हें केवढें मोठें पाप करावयास उद्युक्त झालों आहोंत ! राज्यसुखाच्या लोभानें आमच्या स्वजनांनाच आम्ही मारूं इच्छीत आहोंत! मी प्रतिकार करीत नसतांना व निःशस्त्र स्थितींत असतांना धृतराष्ट्रपुत्रांनीं मला ठार मारलें तरी तें मला अधिक कल्याण-कारक वाटेल. हे मधुसूदना, भीष्म व द्रोण या अत्यंत पूज्य अशा व्यक्तींना युद्धामध्यें मी बाणांनीं कसा मारूं ? या महानुभाव गुरूंना न मारतां व त्यांच्या रक्तानें बरबटलेले उपभोग भोगण्याची इच्छा न बाळगतां भिक्षा मागून पोट भरणें देखील अत्यंत श्रेयस्कर आहे. " भगवान् श्रीकृष्णांनीं गीतातत्त्वज्ञानाच्या उपदेशानें त्याचा मोह नष्ट केला व तो युद्धासाठीं सज्ज झाला. पण तत्त्वज्ञान पटल्याची व स्वात्मसमर्पणाची द्यावी लागणारी परीक्षा आपल्या कल्पनेपेक्षांही अधिक कठोर असू शकेल याची मात्र त्याला कल्पनाही नसेल! त्याला वाटलें असेल कीं भीष्मांना युद्धाच्या घनघोर धुम-श्चक्रींत त्यांचे प्रहार अंगावर झेलीत व रणमदाच्या धुंदींत उलट त्यांच्यावर प्रहार करीत मारावयाचें असेल. पण त्यापेक्षांही त्याला कठिण परीक्षा द्यावी लागली. शूर अर्जुनाला ज्यांत भ्याड ठरावें लागेल, प्रतिकाराची भूमिका घेतलेल्या अर्जुनाला ज्यांत निःशस्त्रावर आक्रमण केल्याचें व प्रतिकारशून्य व्यक्तीला ठार मारल्याचें पातक करावें लागेल अशी भूमिका त्याला पत्करावी लागली. शिखंडीला पुढें करून मला ठार मारावें, स्त्रीपूर्व शिखंडी-वर मी मुळींच प्रहार करणार नाहीं, या स्थितींतही केवळ अर्जुनच मला मारूं शकेल असें भीष्मांनीं सांगितलें. षंढाला पुढें करून आपल्या अत्यंत चारित्र्यसंपन्न पितामहाला त्याच्या वार्धक्याच्या अवस्थेंत या पद्धतीनें मारण्याचा आलेला प्रसंग पाहून अर्जुनाला केवढें दुःख झालें असेल! नवव्या दिवशींच्या रात्रीं भीष्मांच्या शिबिरांतून परत येतांना रस्त्यांत अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणाला :—

यथोक्तवति गांगेये परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसन्तप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ९०

गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन संग्रामे कथं योद्धाऽस्मि माधव ।। ९१

—महाभारत, भीष्मपर्व अध्याय १०७

"याप्रमाणें परलोकासाठीं दीक्षाबद्ध होऊन भीष्म बोलल्यानंतर अत्यंत दु:खी झालेला अर्जुन मनांत लाजला व श्रीकृष्णांना म्हणाला : हे माधवा, गुरु, सर्व कौरवांत वृद्ध, कृतप्रज्ञ व अत्यंत बुद्धिमान अशा पितामहांशीं मी कसा संग्राम करूं ? लहानपणीं माझ्या अंगावरील धुळीनें यांच्या मांडीवर लोळत असतां यांचें शरीर मीं अनेकवार मळवून टाकलें आहे. वास्तविक हे राजा पांडूला पित्यासारखे असतांना मी माझ्या लहानपणीं यांच्या अंकावर बसून त्यांना बाबा म्हणून हांक मारावी व त्यांनीं मला म्हणावें कीं छे, छे, मी तुझा तात नाहीं. तुझ्या बापाचा बाप आहे. आज त्यांनाच मी माझ्या हातांनीं ठार मारूं काय ? माझें सैन्य खुशाल मारलें जावो. या युद्धांत माझा जय होवो किंवा वध होवो, पण मी या महानुभावाशीं मुळींच युद्ध करणार नाहीं. या बाबतींत आपलें काय मत आहे ?" कसोटीच्या या पहिल्याच क्षणीं आपल्या शिष्याची अशी अवस्था झालेली पाहून श्रीकृष्णांना काय वाटलें असेल ? त्यांनीं अर्जुनाला सांगितलें कीं 'पूर्वीं भीष्मांच्या वधाची प्रतिज्ञा करून तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला त्या प्रतिज्ञेपासून भ्रष्ट कसें होतां येईल ! तुला त्यांना ठार मारावेंच लागेल. भीष्म म्हणजे कृतान्ताचा संहारासाठीं वासलेला जबडाच होय. तुलाच तो फाडला पाहिजे.' स्वात्मसमर्पणाच्या भूमिकेवरून आपले सारे मनोविकार आवरून अखेरीस अर्जुनाला मनांत अपकृत्य वाटणारें देखील हें कृत्य करावेंच लागलें. कीर्तीच्या, धर्माच्या, व मानव्याच्या हृदयाशीं बाळगलेल्या सर्व कल्पनांविरुद्ध आपल्या नेत्याच्या इच्छेसाठीं केवढें विलक्षण द्वंद्व त्याला करावें लागलें असेल ! पण त्यांत तो यशस्वी ठरला.

(२) अर्जुनाची दुसरी कसोटीची परीक्षा जयद्रथाच्या वधाच्या दिवशींच्या युद्धांत भगवंतांनीं घेतली. कर्माकर्म व धर्माधर्म या सर्वांचा भार स्वत:च्या मस्तकीं घेऊन 'तूं केवळ माझी

आज्ञा पाळ !' असें श्रीकृष्णांनीं त्याला सांगितलें होतें. व त्यानेंही होकार भरला होता. याचीच ही दुसरी कसोटी होय. धर्मशास्त्राचें ज्ञान नसलेला तो कोणी असता तर गोष्ट वेगळी होती. पण येथील आज्ञापरिपालनांत स्वतःच्याच मनाविरुद्ध त्याला संग्राम करावयाचा होता. द्रोणाचार्यांचा व्यूह भेदून अर्जुन सैन्यसागरांत प्रविष्ट झाल्यानंतर त्याचीच वार्ता जेव्हां ऐकूं येईना तेव्हां युधिष्ठिरांनीं सात्यकीला त्याचा शोध करून त्याचें कुशल आहे कीं नाहीं तें कळवावयास सांगितलें. सात्यकि द्रोणांच्या सैन्यांत प्रविष्ट झाल्यानंतर कौरवांकडील एक महान् योद्धा सौमदत्ति भूरिश्रवा हा सात्यकीवर चालून आला. आतांपर्यंत युद्ध करून सात्यकि अगदीं थकून गेला होता व भूरिश्रवा ताज्या दमाचा होता. त्यानें सात्यकीला केश धरून जमिनीवर आपटलें व खड्गानें त्याचें मस्तक तोडून टाकण्यासाठीं एका बाजूला त्याला फरफरां ओढत भूरिश्रव्यानें आपलें खड्ग उपसून तें वर उचललें. त्यांचा तो संग्राम पहात असतां भूरिश्रव्याच्या पराक्रमाबद्दल अर्जुन स्वतःच्या मनांत प्रशंसा करीत होता. सात्यकीसारख्या महापराक्रमी वीरावर भूरिश्रव्यानें केलेली ही मात पाहून त्याच्या शौर्यपूर्जक अंतःकरणाला अत्यंत आनंद झाला होता. पण सात्यकीसारखा खंदा वीर बळी पडणार असें पाहून श्रीकृष्णांनीं अर्जुनाला असें सांगितलें कीं, येथून आपल्या बाणानें भूरिश्रव्याचा हात तोडून टाक.' अर्जुनाला या द्वंद्वयुद्धांत पडून लक्ष नसलेल्या शत्रूचें असावध स्थितींत हनन करणें बरें वाटलें नाहीं. भूरिश्रव्याबद्दल त्याला एक प्रकारें कौतुकच वाटत होतें. पण श्रीकृष्णांची आज्ञा ऐकतांच मनांतल्या मनांत भूरिश्रव्याचीच प्रशंसा करीत पण त्यानें श्रीकृष्णांच्या आज्ञेनुरूप त्याचा हात तोडून त्याला मृत्युपंथास पाठविलें. महाभारतकार म्हणतातः

तं तथा परिकृष्यन्तं दृष्ट्वा सात्वतमाहवे ।
वासुदेवस्ततो राजन् भूयोऽर्जुनमभाषत ।। ६३
पश्य वृष्ण्यन्धकव्याघ्रं सौमदत्तिवशं गतम् ।
तव शिष्यं महाबाहो धनुष्यनवरं त्वया ।। ६४

एवमुक्तो महाबाहुर्वासुदेवेन पाण्डवः ।
मनसा पूजयामास भूरिश्रवसमाहवे ।। ६६
विकर्षन् सात्वतश्रेष्ठं क्रीडमान इवाहवे ।
संहर्षयति मां भूयः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ।। ६७
प्रवरं वृष्णिवीराणां यन्न हन्याद्धि सात्यकिम् ।
महाद्विपमिवारण्ये मृगेन्द्र इव कर्षति ।। ६८
एवं तु मनसा राजन् पार्थः संपूज्य कौरवम् ।
वासुदेवं महाबाहुरर्जुनः प्रत्यभाषत ।। ६९
सैन्धवे सक्तदृष्टित्वान्नैनंपश्यामि माधवम् ।
एतत्त्वसुकरं कर्म यादवार्थे करोम्यहम् ।। ७०
इत्युक्त्वा वचनं कुर्वन् वासुदेवस्य पाण्डवः ।
ततः क्षुरप्रं निशितं गाण्डीवे समयोजयत् ।। ७१
पार्थबाहुविसृष्टः स महोल्केव नभश्च्युता ।
सखड्गं यज्ञशीलस्य साङ्गदं बाहुमच्छिनत् ।। ७२

—महाभारत द्रोणपर्व अध्याय १४२

"याप्रमाणें भूरिश्रवा सात्यकीला ओढीत असतां श्रीकृष्ण अर्जुनाला पुन्हां म्हणाले, 'पार्था, पहा, पहा, हा वृष्णि व अन्धकांतील व्याघ्र, तुझ्यासारखाच धनुर्धारी असलेला तुझा शिष्य सात्यकि भूरिश्रव्याच्या ताब्यांत गेला आहे. तुझ्याचसाठीं हा येथें आला. ह्याला सोडविण्यासाठीं आवश्यक तें तूं केलें पाहिजेस. याप्रमाणें भगवान् श्रीकृष्ण अर्जुनाशीं बोलल्यावर मनांतल्या मनांत तो भूरिश्रव्याचीच प्रशंसा करूं लागला. तो म्हणूं लागला, 'या सात्वतश्रेष्ठ सात्यकीला याप्रमाणें ओढीत असतां कौरवांच्या कीर्तींत भर घालणारा हा भूरिश्रवा माझ्या हृदयाला अत्यंत आनंद देत आहे. गजेंद्रावर झडप घालून सिंहानें त्याला फरफरां ओढावें त्याप्रमाणें हा सात्यकीला ओढीत आहे. वृष्णिप्रवर सात्यकीला हा ठार मारणार नाहीं असें आतां केलेंच पाहिजे.' याप्रमाणें मनांत त्याची प्रशंसा करीत महाबाहु अर्जुन श्रीकृष्णांना म्हणाला, 'जयद्रथाकडे माझी दृष्टि खिळून राहिल्यामुळें सात्यकीकडे माझें लक्षच गेलें नाहीं. आपण म्हणतां तें कर्म अत्यंत दुष्कर आहे. पण मी तें करतों.' असें म्हणून त्यानें एक तीक्ष्ण बाण भूरिश्रव्याच्या हाताच्या रोखानें सोडला व त्याचा खड्ग धारण केलेला हात तोडून टाकला.

(३) कठिणतम परीक्षेंत स्वतःचें मन मारून आत्मसमर्पण केलेल्या अर्जुनाची द्रोणवधाच्या वेळीं पुन्हां श्रीकृष्णांनीं परीक्षा घेतली. पण या परीक्षेंत मात्र भावनेनें चित्त विचलित झालेल्या अर्जुनाला उत्तीर्ण होतां आलें नाहीं. द्रोणाचार्य घोर संग्राम करीत असतां त्यांच्यासमोर उभे राहण्याची कुणाचीही छाती नव्हती. त्यांच्यापुढें पराक्रम चालण्यासारखा नाहीं असें पाहून वेगळ्याच युक्तीनें त्यांना संपवावें असें श्रीकृष्णांच्या मनानें घेतलें. महाभारतकार म्हणतातः—

त्रस्तान् कुन्तीसुतान् दृष्ट्वा द्रोणसायकपीडितान् ।
मतिमाञ्छ्रेयसे युक्तः केशवोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ ९
नैष युद्धे न संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन ।
सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः ॥ १०
न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः ।
आस्थीयतां जये योगो धर्ममुत्सृज्य पाण्डवाः ॥ ११
यथा न संयुगे सर्वान्न हन्याद् रुक्मवाहनः ।
अश्वत्थाम्नि हते नैष युद्धेदिति मतिर्मम ॥ १२
तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः ।
अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः ॥ १३

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९०

"द्रोणाचार्यांच्या बाणांनीं पीडलेले पाण्डव पाहून अंतिम विजयावर दृष्टि असलेले श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाले, धनुष्य हातांत घेऊन द्रोण उभे असतां महेन्द्र सैन्यासह चालून आला तरी त्याला द्रोणांचा पराभव करतां येणें शक्य नाहीं. समरांगणांत शस्त्रत्याग केला तरच द्रोणांचा वध करतां येणें शक्य आहे असें माझें मत आहे. म्हणून धर्माऐवजीं जय प्रधान समजून अधार्मिक वाटणाऱ्या देखील युक्तींचा तुम्हीं अवलंब करावा असें मला वाटतें. जर आचार्यांची तुम्ही उपेक्षा केली तर हे रुक्मरथ द्रोण सर्वांनाच ठार मारतील. पण अश्वत्थामा जर मेला तर द्रोणाचार्य पुढें युद्ध न चालवितां शस्त्रसंन्यास करतील असें माझें मत आहे. म्हणून कोणी तरी त्यांच्याजवळ जाऊन अश्वत्थामा मेला असें त्यांना खोटेंच

सांगावें व त्यांनीं शस्त्रपरित्याग केल्यावर त्यांना मारावें. ही गोष्ट इतर सर्वांना रुचली. मोठ्या कष्टानें युधिष्ठिरही या गोष्टी तयार झाले. पण भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छेसाठीं देखील आपल्या गुरूचा द्रोह करावयास अर्जुनाचें अन्तःकरण सिद्ध झालें नाहीं. त्यानें ती गोष्ट नाकारली इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष ती गोष्ट घडून आल्यावर शस्त्रन्यास करून समाधि अवस्थेंत गेलेल्या द्रोणाचार्यांचा वध करावयास्तव धृष्टद्युम्न नग्न खड्ग हातांत घेऊन त्यांच्या अंगावर चालून जाऊं लागला, त्यावेळीं महाभारतकार म्हणतातः—

> **न हन्तव्यो न हन्तव्य इति ते सर्वतोऽब्रुवन् ।**
> **तथैव चार्जुनो वाहादवरुह्यैनमाद्रवत् ।। ६४**
> **उद्यम्य त्वरितो बाहुं ब्रुवाणश्च पुनः पुनः ।**
> **जीवन्तमानयाचार्यं मा वधीरिति धर्मवित् ।। ६५**

—महाभारत, द्रोणपर्व अध्याय १९३

"आचार्यांना मारूं नकोस मारूं नकोस, असा एकच आरडा-ओरडा झाला व त्याला आवरण्यासाठीं अर्जुनानें स्वतःच्या रथावरून खालीं उडी घेतली. आपला एक हात उंच उभारून त्याच्या मागें धांवत अर्जुन जोरजोरानें ओरडूं लागला. मारूं नकोस ! गुरूचा वध करूं नकोस. आचार्यांना जिवंत पकडून आण." पण अर्जुन जवळ जाऊन पोंचण्याआधींच धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचार्यांचा वध केला. हा एकच असा प्रसंग आहे कीं, जेथें भावनेनें अर्जुनावर विजय मिळविला आहे. ती भावना विलोभनीय आहे, श्रेष्ठ आहे. पण शेवटीं ती भावना आहे. केवढीही विलोभनीय असली तरी शेवटीं कठोर कर्मयोगासमोर तिची प्रतिष्ठा असूं शकत नाहीं. सीतेला वनांत नेऊन सोडण्याची आज्ञा प्रभु रामचंद्रानें केली त्यावेळीं लक्ष्मणाचेंही अन्तःकरण असेंच विचलित झालें होतें. पण त्याचें पारडें कर्तव्या-कडेच झुकलें. अर्जुनावर मात्र येथें भावनेनें विजय संपादन केला. त्यानंतर मात्र अर्जुन सांवरला व कर्णवधाच्या प्रसंगीं असाच प्रसंग उपस्थित झाला असतां त्यानें आपलें अंतःकरण विचलित होऊं दिलें नाहीं.

(४) युधिष्ठिरांच्या नेतृत्वामुळें धर्म हा साऱ्याच पाण्डवांचा जसा स्थायी भाव होऊन राहिला होता तसाच तो अर्जुनाचाही होता. विशुद्ध धर्मनिष्ठपणांत कसल्याही प्रकारचा पर्याय व तोही स्वार्था-साठीं सुचविलेला पर्याय स्वीकारण्याची त्याच्या अंतःकरणाची तयारी नसे. या गोष्टीचें प्रत्यंतर द्रौपदीस्वयंवरानंतर त्यानें केलेल्या तीर्थयात्राप्रकरणांत पहावयास सांपडतें. द्रौपदीस्वयंवरा-नंतर महर्षि नारदांच्या सांगण्यावरून पाण्डवांमध्यें आपापसांत असा संकेत ठरला होता कीं, द्रौपदी कोणाही एकाबरोबर असतां दुसऱ्यानें जर त्या अवस्थेंत त्या दोघांना पाहिलें तर पाहणाऱ्यानें बारा वर्षें तीर्थयात्रा करावी. दुर्दैवानें हा प्रसंग एकदां अर्जुनावरच आला. एके दिवशीं एका ब्राह्मणाच्या गाई चोरांनीं पळविल्या. त्याबरोबर आरडाओरडा करीत तो पाण्डवांच्या निवासस्थानीं आला. अर्जुनाला ती गोष्ट कळतांच चोरांचा प्रतिकार करण्याच्या निश्चयानें आयुधें घेण्यासाठीं म्हणून तो शस्त्रागारांत गेला. त्याचवेळीं त्या शस्त्रागारांतच युधिष्ठिर व द्रौपदी एकांतांत होते. अर्जुनाला मोठेंच धर्मसंकट ओढवल्यासारखें वाटलें. ब्राह्मणाचें साह्य न करावें तर कर्तव्यच्युतीचा दोष लागेल व साह्य करावें तर महर्षि नारदांसमक्ष ठरलेल्या कराराचा भंग होऊन आपल्याला तीर्थयात्रेसाठीं जावें लागेल अशा पेचांत तो सांपडला. थोडा वेळ विचार करून त्यानें असें ठरविलें कीं स्वतः कष्ट भोगले तरी हरकत नाहीं पण ब्राह्मणाचें गोधन त्याला परत मिळवून द्यावें. युधिष्ठिरांना विचारून त्यानें शस्त्रागारांत प्रवेश केला व आपलीं शस्त्रें घेऊन नि चोरांचा प्रतिकार करून ब्राह्मणाचें गोधन त्यानें त्याला परत मिळवून दिलें. तो परत आल्यावर सर्वांनींच त्याचें मोठें स्वागत केलें. पण नंतर अर्जुन निर्बंधाच्या भंगामुळें तीर्थ-यात्रेस जाण्यासाठीं युधिष्ठिरांची जेव्हां आज्ञा मागूं लागला, त्या वेळीं अर्जुनाच्या वियोगाच्या कल्पनेनें व्याकूळ होऊन बंधुवत्सल युधिष्ठिर त्याला न जाण्याचा आग्रह करूं लागले. त्यांनीं त्याला असें सांगितलें कीं, मला विचारूनच तूं आंत आला असल्यामुळें तुला कसल्याही प्रकारचा दोष लागूं शकत नाहीं. शिवाय वडील

माणसानें धाकट्याच्या विहरणाच्या वेळीं तेथें जाणें जसें दोषास्पद आहे तसेंच विशिष्ट कार्यानिमित्त वडिलांच्या आज्ञेनें धाकट्यांनीं तेथें अनुप्रवेश करणें दोषास्पद नाहीं. म्हणून तुझ्या हातून धर्मलोपही घडलेला नाहीं व माझें धर्षणही झालें नाहीं. यावर अर्जुनानें जें त्यांना उत्तर दिले तें त्याच्या विशिष्ट मनोवृत्तीवर प्रकाश पाडूं शकतें. तो म्हणालाः—

न व्याजेन चरेद् धर्ममिति मे भवतः श्रुतम् ।
न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे ।। ३४

——महाभारत, आदिपर्व अध्याय २१३

" हे महाराज, कपटानें धर्माचरण करूं नये असें मी आपल्या जवळून ऐकलें आहे.. सत्यापासून मी रेसभरही विचलित होणार नाहीं. मी आयुधाला स्पर्श करून हें आपणांस सांगतों." अर्जुनाच्या अशा प्रतिज्ञा होत्या कीं युद्ध सोडून इतर वेळीं जो कोणी युधिष्ठिरांच्या शरीराचें रक्त काढील अथवा त्यांना जखम करील त्याला मी तत्काळ ठार मारीन. तसेंच कोणी गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्याला द्यावयास सांगेल तर त्यालाही मी ठार मारीन. कपटानें धर्माचरण करावयास मुळींच प्रवृत्त न होणारा पार्थ या प्रतिज्ञांच्या बाबतींत कसलाही पर्याय मान्य करणार नाहीं अशी खात्री असल्यामुळेंच विराटपर्वांत उत्तर व बृहन्नला यांच्या नगरप्रवेशाच्या वेळीं कंकानें केलेल्या बृहन्नलेच्या प्रशंसेनें रागावून विराट राजानें फेकून मारलेल्या फांशानें मस्तकाला जखम होऊन त्यांतून रक्त वाहूं लागलें असतां त्या स्थितींत केवळ उत्तरालाच प्रवेश करूं द्या, बृहन्नलेला प्रवेश करूं देऊं नका, असें युधिष्ठिरानें सुचविलें आहे. ते म्हणतातः—

क्षत्तारं कुरुराजस्तु शनैः कर्णमुपाजपत् ।
उत्तरः प्रविशत्वेको न प्रवेश्या बृहन्नला ।। ५४
एतस्य हि महाबाहो व्रतमेतत् समाहितम् ।
यो ममाङ्गे व्रणं कुर्याच्छोणितं वाऽपि दर्शयेत् ।।
अन्यत्र संग्रामगतान्न स जीवेत् कथञ्चन ।। ५५
न मृष्याद्भृशसंक्रुद्धो मां दृष्ट्वा तु सशोणितम् ।
विराटमिह सामात्यं हन्यात् सबलवाहनम् ।। ५६

—महाभारत, विराटपर्व अध्याय ६८

" उत्तराला आणावयास जाणाऱ्या दूताला कंकवेषांतील युधिष्ठिर म्हणाले : एकटया उत्तरालाच प्रवेश करूं द्या. बृहन्नलेला आंत येऊं देऊं नका. त्याचें असें व्रत आहे कीं युद्ध सोडून इतर वेळीं जो कोणी माझ्या शरीराचें रक्त काढील अथवा मला जखम करील तो कोणत्याही कारणास्तव जिवंत राहूं शकणार नाहीं. माझें हें रक्त पाहिल्यावर अत्यंत संतापून तो राजा विराटाला अमात्य व सैन्यासहित ठार मारल्याविना रहाणार नाहीं." अशा सत्यप्रतिज्ञ व प्रतिज्ञेंत पर्याय न मानणाऱ्या अर्जुनाची भगवान् श्रीकृष्णांच्या इच्छाशक्तींत त्यानें स्वात्मसमर्पण केल्यावर काय अवस्था झाली तें पहा. कर्णपर्वांत संतापलेल्या युधिष्ठिरानें गाण्डीव धनुष्य दुसऱ्याला देऊन टाक असें म्हटल्यावर आपल्या हातांत खड्ग घेऊन स्वतःची प्रतिज्ञा खरी करण्यासाठीं अर्जुन युधिष्ठिराकडे धांव घेऊं लागला. त्याबरोबर श्रीकृष्णांनीं त्याचा हात धरून त्याला विचारलें येथें शिबिरांत हें खड्ग कशासाठीं ? त्यावर अर्जुन त्यांना म्हणाला :—

अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् ।
अन्यस्मै देहि गाण्डीवमिति मां योऽभिचोदयेत् ।। ९
भिन्द्यामहं तस्य शिर इत्युपांशु व्रतं मम ।
तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ।। १०
समक्षं तव गोविन्द न तत्क्षन्तुमिहोत्सहे ।
तस्मादेनं वधिष्यामि राजानं धर्मभीरुकम् ।। ११
प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हत्वैनं नरसत्तमम् ।
एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ।। १२
सोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृण्यतां गतः ।
विशोको विज्वरश्चापि भविष्यामि जनार्दन ।। १३

—महाभारत, कर्णपर्व अध्याय ६९

" दुसऱ्याला गाण्डीव दे असें जो कोणी मला म्हणेल त्याचा शिरच्छेद करावयाचा अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. या राजानें आपल्यासमोर तसें केलें असल्यामुळें मी या धर्मभीरु राजाचा वध करणार आहे. याला ठार मारून मी माझ्या प्रतिज्ञेचें संरक्षण करीन. सत्याचें यथावत् पालन केल्यानेंच मला खरी मनःशांति लाभेल." त्याबरोबर महाभारतकार म्हणतात:—

धिग् धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाब्रवीत् पुनः ।। १५

कृष्ण उवाच ।

इदानीं पार्थ जानामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।
काले न पुरुषव्याघ्र संरंभं यद् भवानगात् ।। १६
न हि धर्मविभागज्ञः कुर्यादेवं धनञ्जय ।
यथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपण्डितः ।। १७
अकार्याणां क्रियाणां च संयोगं यः करोति वै ।
कार्याणामक्रियाणां च स पार्थ पुरुषाधमः ।। १८
त्वया चैवं व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा ।
तस्मादधर्मसंयुक्तं मौर्ख्यात् कर्म व्यवस्यसि ।। २७
त्वमित्यत्रभवन्तं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरम् ।
त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ।। ८३

——महाभारत, कर्णपर्व अध्याय ६९

" तुझा धिक्कार असो ! असें अर्जुनाला म्हणून भगवान् श्रीकृष्ण म्हणाले, हे पार्था, आज मला ही गोष्ट स्पष्टपणें कळली कीं परिणतप्रज्ञ लोकांचा तुला मुळींच सहवास घडलेला नाहीं. कारण महत्त्वाच्या प्रसंगीं तुझी बुद्धि पूर्णपणें गोंधळली. धर्माचें रहस्य जाणणारा मनुष्य तुझ्यासारखें कधींही वागणार नाहीं. तूं नुसताच धर्मभीरू नसून महामूर्ख आहेस. कार्याकार्याचा विवेक ज्याला नाहीं त्याला पुरुषाधम असें म्हणतात. एक तर तूं मूर्खपणानें ही प्रतिज्ञाच कशाला केलीस ? व शिवाय या पद्धतीनें ती पाळण्यांत तर अधर्म व मूर्खपणा यांचा तूं कळसच करीत आहेस. गुरूंना कसें मारावें याची तरी तुला कल्पना आहे काय ? ज्यांना 'तुम्ही' म्हणावयाचें त्यांना 'तूं' म्हणणें व ज्यांचा सन्मान करावयाचा त्यांची तोंडावर निर्भर्त्सना करणें हाच गुरूचा खरा वध होय. यांत प्रतिज्ञेचेंही पालन होईल व युधिष्ठिरांचेही प्राण वांचतील." अर्जुन यांवर श्रीकृष्णांना असें विचारूं शकत होता कीं, आचार्य द्रोणांच्या बाबतींत हाच न्याय लावावयास आपण सिद्ध कां झाला नाहीं ? पण तसें विचारण्याची त्यांची हिम्मत झाली नाहीं. पुढें श्रीकृष्णांच्या म्हणण्यानुसार युधिष्ठिरांची निर्भर्त्सना करून पर्यायानेंच त्यानें

आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन केलें. पुन्हा खड्ग उपसून तो उभा राहिला. भगवंतांनीं त्याला त्याचें कारण विचारलें. त्यावर तो म्हणाला, जो कोणी युधिष्ठिरांना ठार मारील त्याचा वध करावयाचा अशी माझी दुसरी प्रतिज्ञा आहे. पर्यायानें कां होईना पण मी युधिष्ठिरांचा वध केला आहे त्यामुळें स्वतःला संपवून मी माझ्या प्रतिज्ञेचें पालन करतों. श्रीकृष्णांनीं त्याला मूर्खांत काढून असें सांगितलें कीं गुरुवध हें एक भयंकर पातक असेल तर आत्महत्या त्याहूनही अधिक भयानक पाप आहे. पर्यायानें ज्याप्रमाणें तूं आपल्या एका प्रतिज्ञेचें पालन केलेंस त्याचप्रमाणें दुसऱ्याही प्रतिज्ञेचें तुला पर्यायानें पालन करतां येईल. स्वतःची स्तुति हा स्वतःचा वध आहे. तूं आतां आपल्या पराक्रमाचें स्वतःच्याच तोंडानें वर्णन कर म्हणजे तुझा वध झालाच. अर्जुनानें याही पर्यायाचा स्वीकार केला. केवढें विलक्षण आत्मसमर्पण हें! तात्पर्य अंगीं प्रचंड सामर्थ्य, सर्व प्रकारची योग्यता, त्रैलोक्याचे दिक्कोन गर्जवून टाकणारी कीर्ति, देवेंद्राच्या आसनाला भिडणारी यशोपताका, प्रखर स्वाभिमान व कर्तृत्वाची प्रचंड उर्मि असतांना देखील मनोवृत्तीशीं अपूर्व द्वंद्व करून अर्जुनानें योग्य नेतृत्व मिळतांच त्याच्या इच्छाशक्तींत धर्माधर्म' कर्माकर्म, भावाभाव, सुकृतदुष्कृत इत्यादिकांसहित जे विलक्षण आत्मसमर्पण केलें त्यामुळें तर तो अधिकच श्रेष्ठ वाटतो. पाण्डव हे तर श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्याचें साधनयंत्र आहेतच; पण अर्जुन हा त्यांतील सर्वांत महत्त्वाचा भाग होय. नरनारायणांच्या जोडींतील नराचें स्वरूप हें असें आहे.

नकुल व सहदेव

युधिष्ठिर, भीम व अर्जुन ह्या एकाहून एक श्रेष्ठ पुरुषांच्या दीप्तींत नकुल-सहदेवांचें तेज पार लोपून गेलें आहे. त्यांच्या अंगीं कर्तृत्व असलें तरी तें भीमार्जुनांइतकें देदीप्यमान नाहीं किंवा वेगळेपणानें उमटून दिसण्यासारखें स्वतंत्र असें कोणतेंही कार्य त्यांच्याकडून घडलेलें नाहीं. नाहीं म्हणावयास सहदेवानें युद्धांत शकुनीला मारलें आहे. पण शकुनि हा इतका क्षुद्र योद्धा आहे कीं त्याचें

तसें महत्त्व कांहीं नाहीं. नकुल हा सर्व पाण्डवांत अत्यंत सुन्दर होता. त्याच्यावर कुंतीचें अतोनात प्रेम असे. सौंदर्याचा त्याला अभिमानही असे. पाण्डव आपलें शेवटचें प्रस्थान करीत असतां नकुल ज्या वेळीं गळून पडला त्या वेळीं 'त्याच्या पतनाचें कारण काय?' म्हणून भीमसेनानें विचारलें असतां युधिष्ठिर म्हणतात :—

रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ।। १६

—महाभारत, महाप्रस्थानिक पर्व अध्याय २

"माझ्यासारखा रूपवान् कुणीही नाहीं असा याला मोठा गर्व असल्यामुळें याचें पतन झालें. सामान्यत: तो स्वभावाचा शांत आहे व आपले ज्येष्ठ बन्धु करतील तें विचारपूर्वकच करतील अशी त्याची भावना असल्यामुळें स्वत:च्या कुठल्याही मतांच्या बाबतींत तो आग्रही नाहीं. त्याची ही विशिष्ट मनोवृत्ति उद्योगपर्वांत श्रीकृष्णांना शिष्टाईसाठीं निरोप देत असतां त्यानें केलेल्या भाषणांत व्यक्त होते. तो श्रीकृष्णांना म्हणतो :-

सर्वमेतदतिक्रम्य श्रुत्वा परमतं भवान् ।
यत्प्राप्तकालं मन्येथास्तत्कुर्याः पुरुषोत्तम ।। ४
तस्मिंस्तस्मिन्निमित्ते हि मतं भवति केशव ।
प्राप्तकालं मनुष्येण क्षमं कार्यमरिन्दम ।। ५
अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा ।
न तथा प्रणयो राज्ये यथा सम्प्रति वर्तते ।। ८
इमान् हि पुरुषव्याघ्रानचिन्त्यबलपौरुषम् ।
आत्तशस्त्रान् रणे दृष्ट्वा न व्यथेदिह कः पुमान् ।। १०
स भवान् कुरुमध्ये तं सान्त्वपूर्वं भयोत्तरम् ।
ब्रूयाद्वाक्यं यथा मन्दो न व्यथेत सुयोधनः ।। ११

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८०

"हे श्रीकृष्णा, सर्वांचेंच म्हणणें आपण ऐकलें आहे. आपल्याला स्वत:लाही स्वतंत्र मत आहे. जें आपणांस काळाच्या दृष्टीनें योग्य वाटेल तें करावें. त्या त्या प्रत्येक प्रसंगीं काळ व प्रकरण यांच्या अनुरोधानेंच मनुष्याचीं मतें बदलतात अथवा स्थिरही राहतात.

आतां आमचेंच पहा. नुकतेंच आम्हीं वनवासांत असतां राज्या-विषयीं आम्हांला जितकी आस्था वाटत नव्हती तितकी ती आतां वाटूं लागली आहे. शस्त्रें हातांत घेऊन सिद्ध असलेल्या या अचिंत्य सामर्थ्यशाली पुरुषांना आमच्या बाजूनें रणांत उभे ठाकलेले पाह-तांच कुणाच्या अन्तःकरणाचा थरकांप उडणार नाहीं! आपण कौरवांच्या सभेंत दुर्योधनाचें अन्तःकरण व्यथित होणार नाहीं अशाच पद्धतीनें आपल्या बोलण्याचा प्रारंभ करावा. त्यानें साम दुरावतो असें वाटलें तर मग खुशाल कठोर बोलावें." नकुल हा कोणत्याही प्रश्नाचा स्वतंत्रपणें विचार करणारा होता असें दिसतें तर सहदेव हा उतावळ्या स्वभावाचा असून आपल्याला कांहींतरी विशेष समजतें अशी त्याची भावना आहे. महाप्रस्थानिक पर्वांत त्याचे दोष सांगतांना युधिष्ठिर म्हणतात : "आपल्याइतका शहाणा दुसरा कुणीच नाहीं असें याला वाटत असल्यामुळें याचें पतन झालें आहे." सहदेव हा उतावळ्या स्वभावाचा असून त्याला पोंच नाहीं. सभा-पर्वांत श्रीकृष्णांच्या अग्रपूजेच्या वेळीं त्यानें केलेलें भाषण औद्धत्या-चेंच निदर्शक आहे. पण त्याहीपेक्षां श्रीकृष्णांना शिष्टाईच्या वेळीं निरोप देतांना त्यानें जें भाषण केलें आहे तें त्याच्या उतावळेपणाचें पूर्ण निदर्शक आहे. तो म्हणतो :—

यदेतत्कथितं राज्ञा धर्म एषः सनातनः ।
यथा च युद्धमेव स्यात्तथा कार्यमरिन्दम ।। १
यदि प्रशममिच्छेयुः कुरवः पाण्डवैः सह ।
तथापि युद्धं दाशार्ह योजयेथाः सहैव तैः ।। २
कथं नु दृष्ट्वा पाञ्चालीं तथा कृष्ण सभागताम् ।
अवधेन प्रशाम्येत मम मन्युः सुयोधने ।। ३
यदि भीमार्जुनौ कृष्ण धर्मराजश्च धार्मिकः ।
धर्ममुत्सृज्य तेनाहं योद्धुमिच्छामि संयुगे ।। ४

—महाभारत, उद्योगपर्व अध्याय ८१

"युधिष्ठिरांनीं जें सांगितलें तें धर्मदृष्ट्या बरोबर आहे. पण आपण मात्र कौरवांच्या राजसभेंत जाऊन ज्यामुळें युद्धच निश्चित होईल असें करावें. कौरव पांडवांशीं संधि करूं इच्छितील तरीही

तो होऊं न देतां आपण युद्ध घडवून आणावें. द्रौपदीला सभेंत ज्यानें आणलें त्या दुर्योधनाचा वध झाल्यावांचून माझ्या मनाला शांति नाहीं. हे कृष्णा, जर भीमसेन, अर्जुन व धर्मराज हे धार्मिक असतील तर धर्म सोडून देखील युद्ध करण्याची माझी इच्छा आहे." खरोखरींच असें घडून आलें असतें तर कर्णादिकांसमोर बिचाऱ्या सहदेवाची काय स्थिति झाली असती ? भीष्मांनीं नकुल व सहदेव या दोघांचीही गणना रथ्यांमध्यें केलेली आहे. हव्या त्या प्रसंगीं आपल्या बंधूंशीं ते एकरूप होऊन गेल्यामुळें श्रीकृष्णांच्या कार्यांत त्यांचाही उपयोग झालेलाच आहे. सावत्रपणाचें नातेंही न उरूं देतां युधिष्ठिरांच्या जीवनप्रवाहांत एकरूप होऊन जाण्यांत त्यांची महात्मताच व्यक्त होते.

भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मस्थापनेच्या कार्यांतील साधनयंत्राचें अथवा पाण्डवांचें स्वरूप हें असें आहे.

---

२६. उपसंहार

माझ्या पहिल्या दोन व्याख्यानांत महाभारत हा सांस्कृतिक ज्ञानकोश होय असें मीं म्हटलें आहे. बहिरंग परीक्षण व अंतरंग परीक्षण असे ग्रंथपरीक्षणाचे दोन प्रकार आहेत. पैकी बहिरंग परीक्षणाचा व्याप मोठा असून प्रत्यक्ष जीवन उजळण्यासाठीं त्यांतून हातीं कांहींच लागत नाहीं. शिवाय बहिरंग परीक्षणाचे वाद कधींच संपण्यासारखे नसतात. महाराष्ट्रांतील व महाराष्ट्राबाहेरीलही विद्वान् मंडळींत महाभारताच्या बहिरंग परीक्षणाचे वाद आजही चालू आहेत. माझ्या कालाच्या मर्यादेंत कालनिर्णय, कर्त्याचा निर्णय, संस्करणें इत्यादि दृष्टींचा ऊहापोह करणें शक्य नव्हतें. म्हणून बहिरंग परीक्षणापेक्षां अधिक महत्त्वाच्या अशा अंतरंग परीक्षणाचीच मी कास धरली. मला ग्रंथांतील प्रतिपाद्याची ओळख करून द्यावयाची होती, व त्यांतील सौंदर्य, मांगल्य, व शुचिता यांच्या परिचयांत माझे व आपले असे दोघांचेही क्षण जावे असें वाटत होतें. म्हणून बहिरंग परीक्षणाच्या तुषाकंडनाऐवजीं अंतरंगाकडेच मी माझी दृष्टि वळविली.

महाभारताच्या अंतरंग परीक्षणाचे विविध प्रकार आहेत. अनेक दृष्टींनीं महाभारतीय विषयावर ग्रंथनिष्पत्ति होऊं शकते. मंत्रशास्त्र, तत्त्वज्ञान, काव्यविषयक दृष्टि, उपकथानकें, तत्कालीन युद्धशास्त्र, शस्त्रास्त्रांची अवस्था यांपैकीं प्रत्येक विषयावर एक मोठा ग्रंथ निर्माण होऊं शकतो. माझ्या कालमर्यादेंत कोणता तरी एक दृष्टिकोन पूर्णपणें मांडला जाणें अवश्य होतें. मी महाभारताकडे सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टिकोनांतून पाहिलें. महाभारताच्या संघर्षाची लोक जी उपपत्ति बसवितात व विशेषत: मानवी जीवनमूल्यें उखडून टाकावयास प्रवृत्त झालेले कम्युनिस्ट त्याचें जें स्वरूप मांडतात तें सर्वथैव चुकीचें आहे. पण त्यासाठीं महाभारतांतील

व्याख्यान २६ वें दि. २३ एप्रिल १९५१

संघर्षाचें खरें स्वरूप काय आहे हें समजणें आवश्यक आहे. मी माझ्या व्याख्यानमालेंत महाभारतांतील संघर्षाचें तें स्वरूपच सविस्तर मांडून दाखविलें आहे. भारतवर्षाचा इतिहास कसा उलगडावा हें यांतून दिग्दर्शित झालें आहे.

माझें प्रतिपादन अपूर्ण राहिलें आहे याची मला पूर्ण जाणीव आहे. पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांना धर्मसंस्थापनेच्या कार्यास कां प्रवृत्त व्हावें लागलें व आपल्या या कार्यासाठीं त्यांनीं कोणतें साधन वापरलें एवढ्याच गोष्टींचें पंचवीस व्याख्यानांत मी दिग्दर्शन केलें आहे. श्रीकृष्णांनीं तें कार्य कसें पूर्णावस्थेस नेलें व त्यांनीं धर्माची प्रतिष्ठापना केली म्हणजे काय केलें याचें मीं या व्याख्यानांत प्रतिपादन केलेलें नाहीं. थोडक्यांत या उपसंहारांत मी त्याचा आढावा घेणार आहे. पण मीं पत्करलेलें दायित्व तेवढ्यानें संपणारें नाहीं याची मला पूर्णपणें जाणीव आहे. प्रस्तुत व्याख्यानमाला मध्येंच तुटल्यासारखी वाटूं नये म्हणून फक्त मी येथें संक्षिप्त समालोचन करणार आहें. एक प्रकारें पुढच्या व्याख्यानमालेची ही नांदीच होय असें म्हटलें तरी चालेल. माझा विषय पूर्ण करावयास "भगवान् श्रीकृष्ण" या एकाच विषयावर मला आणखी इतकींच व्याख्यानें द्यावीं लागतील. समीपवर्ती भविष्यकाळांत हें घडून आलें तर माझें प्रतिपादन पूर्ण होईल. अशी एक दुसरी व्याख्यानमाला "श्रीकृष्णचरित्रा"वर देऊन मीं माझें प्रतिपादन पूर्ण करीन, एवढेंच येथें आश्वासन देऊन मी आतांपर्यंत झालेल्या व पुढें होणाऱ्या विषयाचें थोडक्यांत समालोचन करणार आहें.

श्रीमन्महाभारत हा आर्यांच्या जीवनशास्त्रावरील महान् ग्रंथ असून त्यांत भारतीय जीवनाच्या परमोच्चतेचें, अधःपतनाचें व पुन्हां परिस्थितीवर मात करून घडून आलेल्या पुनरुत्थानाचें महर्षि व्यासांनीं आपल्या दिव्य प्रतिभेनें दर्शन घडविलेलें आहे. महाभारताचा इतिहास हा नरनारायणांच्या विजयाचा इतिहास असून त्यांतील अधिनायक भगवान् श्रीकृष्ण हे पूर्णावतार आहेत; धर्माची संस्थापना, अधर्माचें विध्वंसन व साधूंचें परित्राण असें या

पूर्णावताराच्या कार्याचें त्रिविध स्वरूप आहे.ज्या ज्या वेळीं अधर्माचें उत्थान व धर्माची ग्लानि होते त्या त्या वेळीं श्रीकृष्णांसारख्या ईश्वरी शक्तीचा या जगांत संभव होतो. महाभारतकाळीं असें धर्माचें अधःपतन झालें होतें. पण पतन कळावयास त्याचें शुद्ध स्वरूप समजणें अवश्य आहे. महर्षि व्यासांच्या सूक्ष्मदर्शी प्रतिभेचा खरा विशेष हा आहे कीं, त्यांनीं धर्म अथवा भारतीयांच्या व्यक्ति-व समष्टिविषयक विकसनाचें परिपूर्ण स्वरूप महाभारतांत दाखवून त्याचें अधःपतन कसें झालें होतें हेंही दिग्दर्शित केलें आहे. रामायणांत फक्त विकसनाचेंच तेवढें स्वरूप दाखविलें आहे. महाभारताच्या शांतिपर्वांतही तें पूर्णपणें दिग्दर्शित केलें आहे. भीष्मांच्या तोंडून आर्य समाजाच्या व्यक्तिविषयक व समाजविषयक विकसनाच्या अंतिमाचें महर्षींनीं केलेलें दिग्दर्शन मी आपणांसमोर इतके दिवस मांडलें आहे.

राज्यसंस्था नियंत्रित पाहिजे

कोणत्याही समाजाच्या विकसनाला अथवा अधःपतनाला राज्य-संस्थाच उत्तरदायी असते असा महाभारताचा सिद्धांत आहे.

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम् ।। ७९

—महाभारत, शांतिपर्व अ. ६९

असें महाभारताचें म्हणणें आहे. राज्यसंस्था ही मानवसमाजांतील सर्व संस्थांचा आधार असून सर्व आश्रमांत गृहस्थाश्रम जसा श्रेष्ठ तशीच राज्यसंस्था सर्व संस्थांत श्रेष्ठ होय.समाजाचें धारण, पोषण व विकसन तिच्यावरच अवलंबून असतें. भारतीयांची राज्यसंस्था स्वतंत्र नसून ती नियंत्रित आहे. महाभारतानें तिचीं चार नियंत्रणें सांगितलेलीं आहेत. त्यांपैकीं पहिलें महत्त्वाचें नियंत्रण पौरजानपदांचें होय. पौर व नागर यांच्या स्वतंत्र समिति अथवा प्रतिनिधिमंडळें असून त्यांच्या संमतीविना राजाला कांहींही करतां येत नसे. प्रधानमंत्री अथवा युवराजाची नियुक्ति देखील प्रजांच्या या प्रतिनिधिमंडळाच्या संमतीनेंच झाली पाहिजे, असा शांति-पर्वाच्या ‘ राजधर्म ’ प्रकरणांत कटाक्ष असून मंत्रिमंडळानें ठरविलेले

निर्णय अंतिम मान्यतेसाठीं पौरजानपदांकडे पाठविले जात. पौरजानपदांकडे पुढील अधिकार असत : (१) पौरजानपद राज्याला वारस सुचवूं शकत. (२) असलेला वारस ते नाकारूं शकत ; व त्याच्या जागीं दुसरा बसवूं शकत. (३) कर ठरलेले होते पण विशिष्ट आपत्तीच्या प्रसंगीं राजाला ते वाढवावयाचे असल्यास पौरजानपदांची संमति घेऊन अनुनयपूर्वकच ते वाढवितां येत. राज्ययंत्राचें दुसरें मोठें नियंत्रण तपस्वी ब्राह्मणांचें असे. तिसरें नियंत्रण मंत्रिसत्तेचें व चवथें सर्वश्रेष्ठ नियंत्रण राजांचाही राजा असलेल्या धर्माचें असे. कर्तव्यविन्मुख राजाला दंड करावा असें महाभारताचें मत आहे. अशा नियंत्रित अवस्थेंत असणारे राज्यतंत्र समाजाच्या केवळ धारण–विकसनासाठींच असल्यामुळें त्याचें स्वरूप जोंवर शुद्ध राहील तोंवरच समाज राहूं शकेल. राज्यसंस्थेचें हें स्वरूप कलंकित करणाऱ्या, स्वार्थी ठरलेल्या व केवळ स्वतःच्या लहरीनुसार राज्य करणाऱ्या सुलतानाला राज्यावर बसण्याचा अधिकार तर नाहींच, पण जिवंत राहण्याचा देखील अधिकार नाहीं असें महाभारतांत स्पष्ट म्हटलें आहे. अनुशासन पर्वाच्या ६१ व्या अध्यायांत धर्मद्रोह करणाऱ्या, पापी सचिवसत्ता असलेल्या अनीतिमान राजाला ठार मारावें असें सांगितलें असून पिसाळलेल्या कुत्र्याप्रमाणें प्रजांनीं तें राजयंत्र मोडून टाकावें, अगदीं संघटितरीत्या मोडून टाकावें असा स्पष्ट निर्देश आहे.

> **अरक्षितारं हर्तारं विलोप्तारमनायकम् ।**
> **तं वै राजकलिं हन्युः प्रजाः संनह्य निर्घृणम् ॥ ३२**
> **अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिपः ।**
> **स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद आतुरः ॥ ३३**

—महाभात, अनुशासनपर्व अध्याय ६१

सारांश भारतीयांचें राज्यच काय पण साम्राज्य देखील लोकांनीं निवडलेलें असे असें महाभारताच्या आदिपर्वांत म्हटलें आहे. महाभारतकालीं हें राज्यतंत्र पूर्णपणें अधःपतित झालें असून त्याचीं सर्व नियंत्रणें गळून पडून तें अनियंत्रित, अधार्मिक, अनीतिमान् व स्वार्थी झालें होतें.

व्यक्तिचित्रांतून दिसणारें अधःपतन

या अधःपतनाचें चित्र महर्षि व्यासांनीं महाभारतांतील व्यक्तिचित्रांच्या रूपानें चित्रित केलें आहे. सर्वांचें मूळ जी तपस्वी संस्था तिचें अधःपतन द्रोणांच्या रूपानें महाभारतांत दृष्टोत्पत्तीस येतें. वसिष्ठांची व परशुरामांची तेजस्विता लुप्त होऊन सतीच्या वस्त्रहरणप्रसंगीं लाचारीनें मौन स्वीकारून ब्राह्मण्याला अधम राज्यसत्तेच्या संरक्षणाची ढाल व्हावें लागलें; इतकेंच नव्हे तर झोपलेल्या लोकांची कत्तल करण्यांत ते पुरुषार्थ मानूं लागले. अर्थात त्यांची नियंत्रक शक्ति संपली. सम्राट् जरासंधाच्या रूपानें धर्माऐवजीं पाशवी सामर्थ्य हेंच साम्राज्याचें प्रेरक ठरलें असें दाखविलेलें असून धृतराष्ट्र व दुर्योधनाच्या रूपानें महर्षि व्यासांनीं राज्यसंस्था अधमपणाच्या अंतिम टोकावर येऊन कुलस्त्रियांच्या अब्रूची देखील तिला कशी चाड राहिली नव्हती हें स्पष्ट केलें आहे. कर्ण,शकुनि व दुःशासन ह्यांच्या रूपानें अमात्यसंस्था कशी पापिष्ठ झाली होती हें महर्षींनीं दाखविलें असून महत्त्वाकांक्षी पुरुष आत्मकेंद्रित व अहंकारी बनला म्हणजे त्याच्या सद्गुणांची माती होऊन त्याचें पतन कसें होतें व तो मानवतेचा भयानक संहारक व राष्ट्राचा विध्वंसक कसा ठरतो हें महारथी कर्णाच्या रूपानें महर्षींनीं सुस्पष्ट दाखविलें आहे. राजर्षि भीष्मांच्या रूपानें भव्य जीवन देखील समष्टिनिष्ठेऐवजीं व्यक्तिगत ध्येयनिष्ठेनें व्यापलें असलें तर तें दुराचाऱ्यांचें शेवटीं संरक्षक बनून कसें निर्माल्यवत् होऊन जातें हें महर्षींनीं दाखविलें असून भीष्म, विदुर व गांधारी यांच्या रूपानें सचिवसंस्था कशी दुर्बल झाली होती हें महर्षींनीं स्पष्ट केलें आहे. आत्यंतिक धर्मश्रद्धेंतून धर्माच्या हेतूऐवजीं त्याच्या अंगावर अधिक जोर दिला तर कसें कार्पण्य उत्पन्न होतें, हें महर्षींनीं युधिष्ठिराच्या रूपानें दिग्दर्शित केलें असून अशा कार्पण्याच्या नियंत्रणामुळें प्रचंड सामर्थ्य व महनीय पौरुष, साधीं नीतिमूल्यें संरक्षण करावयाच्या बाबतींत देखील कसें दुर्बल होऊन जातें हें भीम व अर्जुनाच्या व्यक्तिचित्रांच्या रूपानें महर्षींनीं दाखविलें आहे. सभापर्वांतील द्रौपदीच्या

वस्त्रहरणाचा प्रसंग हें याचें उत्कृष्ट निदर्शन होय. तेजस्विनी द्रौपदी व राजमाता कुंती ह्या धर्मकार्पण्याचेंच बलिदान म्हणतां येतील. तात्पर्य महाभारतकाळीं राज्यसंस्था भ्रष्ट, सचिवसंस्था पापी, धर्म दुर्बळ, व तेजस्वी नि तत्त्वज्ञानी पुरुष अकर्मण्य किंवा निरुपयोगी झाले होते.

बलवान् म्हणेल तो धर्म व सत्ताधारी म्हणेल ती नीति अशी परिस्थिति उत्पन्न होऊन धर्म व तत्त्वज्ञान यांनीं सामर्थ्याला नियंत्रित करण्याऐवजीं सामर्थ्यच त्यांना नियंत्रित करूं लागलें. अधर्माचें अभ्युत्थान तें हेंच होय. हें संकट बाह्य आक्रमणाचें नसून अभ्यंतर आक्रमणाचें होतें. बाह्य आक्रमण शस्त्रांनीं परतवितां येतें व त्यासाठीं मनाची सिद्धता होणें सुलभ आहे. अभ्यंतर आक्रमण स्वकीयांचें असतें. तें नष्ट करावयास सर्व मानवी कोमल भावनांवर विजय मिळवून अंतःकरण वज्राप्रमाणें कठिण व समष्टि-जीवनाच्या आत्यंतिक कल्याणाशीं पूर्णपणें एकरूप करावें लागतें. अपूर्ण मानवी जीवनाच्या मर्यादेंत ही गोष्ट बसूं शकत नसल्या-मुळें पूर्णावताराशिवाय हें कार्य कोण करूं शकणार?

पूर्णावतार श्रीकृष्ण व त्यांचें कार्य

भगवान् श्रीकृष्ण सर्व प्रकारच्या मानवी अपूर्णतेच्या इतके वर आहेत कीं, पूर्णता व श्रीकृष्ण हे शब्द जणूं काय एकमेकांचे पर्याय-वाचक आहेत. श्रीमद्‌भगवद्‌गीतेंत सांगितलेल्या स्थितप्रज्ञाच्या महान् कर्मयोगाचें प्रात्यक्षिक म्हणजे गीतेच्या जनकाचा स्वतःचाच जीवनपट होय. आपल्या जीवनाचा हेतु सांगतांना भगवान् स्वतःच म्हणतातः—

धर्माच्या संरक्षणासाठीं व संस्थापनेसाठीं त्या त्या वेषांनीं व रूपांनीं मी त्रैलोक्यांत जेथें आवश्यक असेल तेथें जन्म घेऊन प्रत्येक युगायुगांत परिवर्तनाच्या क्षणीं धर्ममर्यादेची स्थापना करतों. प्राणिमात्रांच्या कल्याणावांचून माझ्या जन्माचा दुसरा हेतु नाहीं. जे धर्माचा लोप करणारे असतील ते मला वध्य आहेत. धर्माच्या स्थापनेसाठीं मी ही प्रतिज्ञा केली आहे. ज्ञान, सत्य, विकारावर

वजय मिळविणें, पावित्र्य, कर्तव्यनिष्ठा, अकार्याविषयीं घृणा, मनाचें वैभव, धैर्य व क्षमा ज्या ठिकाणीं नांदते तेथेंच मी रमतों. ही प्रतिज्ञा मानवी हृदयांतील स्वपरभावांना पूर्णपणें पराभूत करणारी आहे. भगनान् श्रीकृष्णांना अधर्माचें अभ्युत्थान करणाऱ्या स्वकीयांनाच कंठस्नान घालावें लागलें आहे. आर्यधर्माचें कार्पण्य नष्ट करून धर्मनिष्ठ व्यक्तींच्या अंतःकरणांत धर्माची तेजस्वी ज्योत पाजळण्यासाठीं त्यांनीं गीताधर्माचा उपदेश केला. गीतेचें तत्त्वज्ञान इतकें परिपूर्ण आहे कीं, कोणत्याही नव्या सामाजिक रचनेच्या पुरस्कर्त्याला त्याच्या आश्रयावांचून आपल्या विचारांची शास्त्रशुद्ध बैठक निर्माणच करतां येणार नाहीं. व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाचीं भारतीय मूल्यें व त्यांना असलेला अनुभवसिद्ध तत्त्वज्ञानाचा शाश्वत पाया गीताग्रंथानें दिग्दर्शित केला आहे. पण नुसतें तत्त्वज्ञान सांगून जगतांतल्या मदांध सत्ता वळत नसतात. धर्माची प्रतिष्ठापना मानवतेस स्थिर स्वरूपांत करावयाची असली तर प्रथम राज्यसंस्थेचें शुद्धीकरण अत्यंत आवश्यक ठरतें. भगवान् श्रीकृष्णांना राज्यसंस्थेच्या शुद्धीकरणासाठीं प्रथम स्वतःच्या घरापासूनच प्रारंभ करावा लागला. त्यांचा मामा कंस यानें परकीय मगधांच्या साम्राज्यसत्तेशीं संबंध जोडून यादवांचें गणराज्य पार भंगून टाकलें व पाशवी सामर्थ्यावर अधिष्ठित अशी आपली एकतंत्री सत्ता स्थापन केली. भगवान् श्रीकृष्णांनीं भरसभेंत त्याचा वध करून सत्तेचीं सूत्रें स्वतःच्या हातीं न घेतां त्या गणराज्याची पुनश्च प्रतिष्ठापना केली. प्रजा राजाचा वध करूं शकते व नेता सत्तासूत्रापासून अलिप्त राहूं शकतो ही गोष्ट तत्कालीन साम्राज्यसत्तांना व राज्यसत्तांना अभिनव होती. त्यामुळें जरासंधाच्या नेतृत्वाखालीं एकत्रित झालेल्या सर्व अनियंत्रित राज्यसंस्थांचे व राज्यसंघांचें श्रीकृष्णांशीं दारुण वैर उत्पन्न झालें. भगवान् श्रीकृष्णांनीं या बहुसंख्य नृशंसांचें आव्हान पत्करलें व आपद्धर्माच्या अवलंबावांचून शाश्वत धर्माचें संरक्षण अशक्य आहे हें ओळखून "शठे शाठ्यं समाचरेत्" व "निकृत्याभिचरन् वध्यः" या नीतीचा पुरस्कार करून या सत्तांचा अंत घडवून आणला.. जरासंध हें सर्व सत्तांचें केंद्र असल्या-

मुळें भीमाकरवीं त्यांनीं द्वंद्वयुद्धांत त्यास ठार करून राजांचा संघ फोडला. नंतर एकेका सत्तेला गांठून अवश्य होतें त्याला ठार मारलें व उरलेल्यांना स्वतःच उत्पन्न केलेल्या पांडवांच्या नव्या धर्मसाम्राज्याच्या पूर्ण नियंत्रणाखालीं आणलें. या नव्या धर्ममय राज्यतंत्राच्या विरोधकांच्या अंतःकरणांत धाक उत्पन्न करण्यासाठीं चेदिराज शिशिपालाचा त्यांनीं भरसभेंत वध केला. पांडव परिपूर्ण नाहींत हें त्यांना माहीत होतें. पण त्यांच्या संघटित नेतृत्वाची (Collective leadership) वस्तुस्थिति त्यांना मान्य झाली. पांडवांचा नेता युधिष्ठिर धर्माचें नियंत्रण स्वभावतःच मानणारा असून भीमार्जुनांच्या प्रचंड शक्ति त्याच्या नेतृत्वाखालीं असल्यामुळें त्या उन्मादी व उन्मार्गगामी नव्हत्या. म्हणून श्रीकृष्णांनीं धर्मसंस्थापनेचें साधनयंत्र या नात्यानें पांडवांचा उपयोग करून घेतला. यादवांचें गणराज्य व पांडवांचें संघटित नेतृत्वही भगवान् श्रीकृष्णांच्या धर्मसंस्थापनेच्या कार्यांतील दोन अत्यंत महत्त्वाचीं साधनें होतीं. उत्तरायुष्यांत श्रीकृष्णांना असें आढळून आलें कीं, त्यांपैकीं यादवांची सत्ता अखंड मिळालेल्या विजयामुळें व आक्रमणाचें भय पूर्णपणें नष्ट झाल्यामुळें मदांध व अहंकारी झालेली असून आपलें नियंत्रण निघून गेल्यानंतर जरासंध व कौरव यांच्याचप्रमाणें ती सत्ताही शाश्वत धर्ममूल्यांची भक्षक बनल्यावांचून राहणार नाहीं. मर्यादापुरुषोत्तम रामचंद्र गेल्यावर वानरांच्या धर्मरक्षक सामर्थ्याचें धर्मभक्षक आक्रमकांत रूपांतर झाल्याचें त्यांनीं स्वतःच अनुभविलें होतें. त्यांच्यासमोर मोठाच पेंच उत्पन्न झाला व तेथेंच त्यांचें देवत्व खरें पणाला लागलें; कारण येथें प्रश्न जरासंधदुर्योधनादि लांबच्या लोकांचा नसून प्रद्युम्न, सांब यांच्यासारख्या स्वतःच्या मुलांबाळांचाच होता; पण भगवान् श्रीकृष्णांचें खड्ग व चक्र शाल्व–शिशुपालांच्या बाबतींत जितकें प्रभावी ठरलें तितकेंच तें स्वतःच्या मुलांच्या बाबतींत देखील प्रभावी ठरल्यावांचून राहिलें नाहीं. धर्मसत्तेचें अधिराज्य जे मानतील ते आपले व तद्विरुद्ध सारे उन्मार्गवर्ती, ते आपल्या शस्त्राचें लक्ष्य होत ही त्यांची धारणा स्वतःच्या मुलांबाळांच्या बाबतींत देखील तितकीच. उग्र राहिली. आपणच

उत्पन्न केलेली यादवसत्ता त्यांनीं नामशेष करून टाकली. श्रीकृष्णांच्या चरित्राची खरी भव्यता त्यांच्या या महनीय त्यागांत आहे. जगाच्या इतिहासांत असें महनीय विभूतिमत्त्व मागें कधीं झालें नाहीं व त्यानंतरही आजवर दृष्टोत्पत्तीस आलें नाहीं. महाभारताच्या व भगवान् श्रीकृष्णांच्या जीवनकार्याचा एकच महान् संदेश आहे व तो म्हणजे शाश्वत कल्याणमार्गाच्या पथिकाला अंतीं यश निश्चित ठेवलें आहे. व्यक्तित्व व अस्मिता पूर्णपणें मानवतेशीं एकरूप केल्यावांचून जगत्कल्याणाचा विचार कोणीही करूं शकत नाहीं व त्यावांचून उत्पन्न झालेल्या योजना व नियोजनें मानवतेच्या विध्वंसक ठरल्यावांचून राहणार नाहींत. आजही आपण हेंच अनुभवीत आहोंत. जग विनाशाच्या गर्तेकडे ओढलें जात आहे. जड भौतिक वाद व त्यांतून निर्माण झालेल्या समाजसत्तावादासारख्या व साम्यवादासारख्या अनेक योजना संहाराच्या भस्मासुरांत परिणत होत आहेत, याचें खरें कारण हेंच होय. पण भारतीय संस्कृतीच्या विकसनांत अस्मिता व तिचें क्षेत्र वाढविण्याचीं साधनें यांचा विचारही नाहीं. श्रीकृष्णांनीं गीतातत्त्वज्ञानाच्या रूपानें तो मार्ग दाखविला आहे. चैतन्यवादी विश्वात्मधारणेच्या भारतीय राष्ट्रानें जगाचें वैषम्य ओळखून समर्थ, संघटित व शत्रूच्या अंतःकरणांत धाक उत्पन्न होईल इतकें पराक्रमी झालें पाहिजे, हाच माझ्या मतें महाभारताचा सन्देश आहे.

एक आक्षेप

श्रीकृष्णांच्या चरित्राचा व विशेषतः त्यांनीं घडवून आणलेल्या संहाराचा विचार करतांना नेहमींच एक आक्षेप घेतला जातो. तो असा कीं, महाभारतीय युद्धांत जो भयानक संहार घडून आला त्यामुळें कर्त्या पुरुषांची एक सबंध पिढीच्या पिढी कापली जाऊन राष्ट्राला दुबळेंपण आलें व अलेक्झांडर दि ग्रेटची स्वारी भारतवर्षावर झाली त्या वेळीं त्याला अडथळा करावयास कोणीच उरलें नाहीं. पण हें साफ खोटें आहे. श्रीकृष्णांचा काळ व अलेक्झांडरच्या स्वारीचा काळ यांतील कित्येक शतकांचें अंतर लक्षांत घेतलें तर

हा आक्षेप निर्मूल ठरतो. श्रीकृष्णांनीं धर्माचें जें पुनरुज्जीवन केलें त्याच्या परिणामाचें अलंकारिक वर्णन राजा परीक्षिताच्या कलि-विजयाच्या व कलीला हद्दपार करण्याच्या कथेच्या रूपानें भागवत पुराणांत केलेलें आहे. राजा परीक्षितापासून तर नवनंदांपर्यंत भारतीय राजवंश जे अखंड चाललेले आढळून येतात ते काय सिद्ध करतात? हेंच कीं, भारतीय राष्ट्रांतील राज्ययंत्रें या युद्धानें मोडलेलीं नव्हती. तीं मोडणार कशीं? कारण कीं त्यांच्या वारसांना पांडवांनीं मुळींच नष्ट केलेलें नसून त्यांनाच राज्यावर बसवून त्यांनीं श्रीरामचंद्रांच्या आदर्श राज्यपद्धतीचेंच श्रीकृष्णांच्या नेतृत्वाखालीं पुनरुज्जीवन केलें होतें. अलेक्झांडरच्या काळीं भारतीय राज्ययंत्र दुबळें झालें होतें ही कल्पनाही अत्यंत चुकीची आहे. जर भारतीय राज्ययंत्र अलेक्झांडरच्या काळीं खरोखरीच दुबळें झालें असतें तर अलेक्झांडरनें हिन्दुस्थान सोडून मायदेशीं प्रयाण केलें नसतें. त्याच्या प्रयाणाचें कारण त्याच्या सैनिकांनीं देश सोडून फार दिवस झाले असल्यामुळें स्वदेशी जाण्यासाठीं आग्रह धरला होता हें सांगण्यांत येतें. पण तें खरें नसून भारतीय गणराज्याच्या सैनिकांकडून या ग्रीक सैनिकांची दारुण ससेहोलपट चालली होती त्यामुळें त्यांचा धीर खचला होता हें आहे. डॉ. जयस्वाल यांनीं आपल्या 'हिंदु पॉलिटी' या ग्रंथांत या विषयावर अतिशय उत्कृष्ट प्रकाश टाकलेला आहे. स्वतः ग्रीक लेखकांनींच हल्लींच्या लाहोर नि अमृतसर यांच्या परिसरांत वस्ती करून राहिलेल्या कठगण संघासंबंधानें जें लिहिलेलें आहे तें हा गैरसमज नाहींसा करण्यास पुरेसें आहे. कठगणांतील लोक धैर्याबद्दल अत्यंत विख्यात असून ते युद्धकलेंत अत्यंत निष्णात आहेत असें त्यांनीं म्हटलें असून आंभी व पोरस या दोन राजांचा पराभव शिकंदरापूर्वीं त्यांनीं दोनदां तरी केलेला होता. भारतांत उल्लेखिलेल्या व्यूहरचनेची या लोकांना चांगलीच माहिती असून शिकंदराशीं त्यांनीं शकट व्यूहानें आपल्या सैन्याची रचना करून युद्ध केलें होतें. ग्रीक लोकांचा विजयाचा उन्माद या शकट व्यूहानें इतका जिरवला कीं शिकंदराच्या सैनिकांच्या अंतःकरणांत तेथूनच न्यूनगंड उत्पन्न झाला. या गणांतील

स्त्रिया पतिनिधनोत्तर सती जात असत, इतकेंच नव्हे तर त्यांच्या नैतिक कल्पना अत्यंत उच्च होत्या. त्यानंतर बिआस नदीच्या काठीं असलेल्या योधेयगणांच्या हातून शिकंदराच्या सैन्याला इतका मार खावा लागला कीं तेथूनच शिकंदराच्या माघारीला सुरुवात होऊन हिंदुस्थानच्या भानगडींत न पडतां त्यानें ग्रीसकडे प्रयाण केलें. डॉ. जयस्वाल लिहितात :–

When Alexander reached the Hyphasis or Beas, he heard that beyond that river, the country was " exceedingly fertile and the inhabitants were good agriculturists, brave in war and living under an excellent system of internal government; for the multitude was governed by the aristocracy, who exercised their athority with justice and moderation. (Arrian Bk. V 25). The description tallies with Kautilya's Varttasastropajivinah. They were prosperous by agriculture and kept themselves ready for war, fully depending on their own sword. It is unfortunate that the State has been left unnamed. Actual government vested in what the Greeks called an aristocracy. But their parliament consisted of five thousand representatives. The find-spot of yaudheya coins sugges s that this unnamed State on the Beas was probably of the Yaudheyas. Each member of parliament supplied one elephant to the State army. These Indians according to Arrian (V. 25), had elephants in greater number and of superior size and courage. As Alexander himself put it, the Macedonians had been fighting only against small numbers, " *Now for the first time* " they had to face really large armies. And they refused to move an inch forward amongst the nations whose very name, according to Alexander, filled his soldiers with terror. There was this unnamed Republic which covered the land on the other side of the Beas. There was also the great army of the Nandas waiting to give reception to the Macedonian, but the immediate

cause of alarm was the prospect of meeting the Republic beyond the river. Alexander's army "now began to lose heart" and "they began to hold conferences" where people "positively asserted that they would follow no further." It was from the doors of the unnamed Republic that the campaign of Alexander assumed the form of retreat.

ज्या वेळीं अलेक्झांडर बिआस नदीच्या तीरावर आला त्यावेळीं त्याला असें कळलें कीं, त्या नदीच्या पलीकडे असलेला प्रदेश अत्यंत सुपीक असून तेथील लोक उत्तम शेतकरी, धैर्यशील योद्धे, व रणपंडित असून त्यांची अंतर्गत राज्यव्यवस्था अत्यंत उत्कृष्ट होती. तेथील राज्यतंत्र न्यायनिष्ठ व उत्कृष्ट होतें. या राज्यतंत्राचें नांव दुर्दैवानें ग्रीकानें दिलेलें नाहीं. पण तें गणराज्य असून त्यांच्या संसदेमध्यें पांच हजार लोकप्रतिनिधि नांदत असत. तेथें जीं नाणीं सांपडलीं आहेत, त्यावरून हें अनामिक राज्य यौधेय गणसंघाचें असलें पाहिजे. संसदेचा प्रत्येक सभासद राज्यतंत्राचे सैन्यांत एक हत्ती पुरवीत असे. अलेक्झांडरनें स्वतःच असें म्हटलें आहे कीं, आतां-पर्यंत ग्रीक सैन्याला अल्पसंख्य सैन्याशीं लढण्याची संवय होती. या यौधेय गणसंघाशीं त्याची रणांत जी गांठ पडली तीच पहिल्या प्रथम मोठ्या सैन्याशीं गांठ पडली. या यौधेयांचें सामर्थ्य इतकें प्रचंड होतें कीं त्यांचें नांव ऐकल्याबरोबर अलेक्झांडरचें जगज्जेतें सैन्य भीतीनें थरथरां कांपूं लागलें. त्यांनीं रेसभर देखील पुढें जाण्याचें नाकारलें. बिआसच्या दुसऱ्या तीरावर असेंच एक प्रबल गणराज्य होतें. व त्यानंतर मगधांच्या नंद साम्राज्याचा सैन्यसागर मॅसिडो-नियाच्या सैन्याचें स्वागत करण्याकरितां सिद्ध होताच. पण अलेक्झांडरच्या सैन्याच्या योद्धयांचा धीर सुटण्याचें खरें कारण हें गणराज्यच होय. ग्रीक सैन्याचें धैर्य पार खचलें. तें वारंवार आपल्या सभा बोलावूं लागले व अलेक्झांडरला साथ देण्याचें त्यांनीं साफ नाकारलें.; या अनामिक गणराज्याशीं गांठ पडल्यापासूनच जगज्जेत्या शिकंदराच्या पलायनशौर्याला प्रारंभ झालेला आहे. त्यानंतर क्षुद्रक गणसंघानें त्याचा चांगलाच पराभव केला. या

क्षुद्रक गणसंघाची एक लक्ष फौज होती. तिच्याशी गांठ पडतांच त्यांची काय अवस्था झाली ? याचें पुढील वर्णन पहा :—

" The Macedonians lost their heart at the prospect of meeting this army." "When the Macedonians found that they had still on hand a fresh war in which the most war-like nations in all India would be their antagonists. They were struck with an unexpected terror, and began again to upbraid the King in the language of sedition."

या सैन्याशीं गांठ पडतांच ग्रीकांचा धीर सुटला. ज्या वेळीं आधींच खच्ची झालेल्या त्यांना पुन्हां नवें युद्ध करावें लागणार असें दिसून आलें व हिंदुस्थानांतील प्रत्येक नव्या पदन्यासांत हाच भीषण प्रसंग येणार अशी त्यांची खात्री पटली तेव्हां त्यांच्या अंत:करणांत कल्पनातीत भय उत्पन्न झालें व ते आपल्या नेत्याला दूषणें लावूं लागले. 'एकाकिभि: क्षुद्रकैर्जितम्' असें भगवान् पतंजलि आपल्या महाभाष्यांत या प्रसंगाचें वर्णन करतात. शेवटीं अलेक्झांडरनें त्यांच्याशीं तह केला. त्यासाठीं या गणराज्याकडून शंभर प्रतिनिधि आले होते. त्यांच्या स्वागतार्थ शंभर सुवर्ण सिंहासनें सिद्ध केलीं असून त्यांच्या भोंवतालीं हिरेमाणकें जोडलेले सोनेरी पडदे सोडले होते असें वर्णन आहे. महाभारतानंतर उत्पन्न झालेल्या दुबळेपणाचा हा पुरावा आहे काय? उलट त्यानंतर लवकरच उत्पन्न झालेल्या भारतसम्राट् चंद्रगुप्तानें ग्रीक क्षत्रपाचा इतका खरपूस समाचार घेतला कीं, धनकोशाबरोबरच आपलें कन्यारत्नही त्या मदांध क्षत्रपाला मौर्य चंद्रगुप्ताच्या चरणांवर समर्पण करावें लागलें. हे पुरावे हिंदु राष्ट्राच्या दुर्बलतेचे खास नाहींत. श्रीकृष्णांनीं स्थापन केलेल्या धर्मचक्रांत तपस्विसत्तेचें वाढलेलें तेजही मौर्यांच्या काळापर्यंत तसेंच तळपत असलेलें दिसतें. तक्षशिलेच्या एका प्राध्यापकाला अलेक्झांडरनें भेटावयास येण्याविषयीं निरोप पाठविला पण त्यानें येण्याचें नाकारलें. त्यावर अलेक्झांडरकडून त्याला असा निरोप गेला कीं, देवपुत्र अलेक्झांडर तुला बोलवीत आहे. न आल्यास शिरच्छेद होईल. त्यावर त्यानें इतकेंच उत्तर दिलें कीं, "अलेक्झां-

डरइतका मीही देवपुत्र आहें व शिरच्छेदाचें उत्तर द्यावयास नंद राजांचें खड्ग सिद्ध आहे." सुवर्णाच्या राशींना तुच्छ समजणारे व लावण्याकडे पाठ फिरविणारे भस्मांकित विरागी पुरुष फक्त भारतवर्षांतच आढळल्याचें ग्रीक प्रवाशानें लिहून ठेवलें आहे. मगधांत राज्यक्रांति करून व मौर्य चंद्रगुप्तांचें साम्राज्य स्थिर करून शेवटीं हिमालयांत निघून जाणारा आर्य चाणक्य तर देदीप्यमान तपस्येचा मूर्त आदर्शच आहे. तात्पर्य श्रीकृष्णांनीं उत्पन्न केलेलीं जीवनमूल्यें व राष्ट्रीय सामर्थ्य त्यांच्यानंतर दोन हजार वर्षेपर्यंत टिकून होतीं. कोणत्याही तत्त्वज्ञानाला इतकें स्थैर्य व वस्तुस्थितीला इतकें जीवन प्राप्त झाल्याचें उदाहरण जगाच्या इतिहासांत तरी दुसरें एकादें दाखवितां येईल काय? शिवाय या संस्कृतीची पचनशक्ति इतकी जबर आहे कीं, येथें राहिलेले ग्रीक वैष्णव संप्रदायांत विलीन होऊन गेले. त्यांचे स्मृतिस्तंभ अजूनही भेलसासारख्या ठिकाणीं पहावयास सांपडतील. ग्रीक म्हणून त्यांचें नांव निशाण देखील भारतांत शिल्लक राहिलें नाहीं. मग राष्ट्रीय अधःपात कां झाला असेल? श्रीकृष्णांचें तत्त्वज्ञान नि कार्य आपण विसरलों म्हणून असें माझें त्याला उत्तर आहे. हें तेजस्वी तत्त्वज्ञान मारण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न गौतम बुद्धानें केला.

अधःपाताला बुद्ध जबाबदार

आपल्या क्षणभंगुरवादाच्या व शून्यवादाच्या तत्त्वज्ञानानें गौतम बुद्धानें गीतोपदिष्ट वैदिक तत्त्वज्ञानावर आघात करून जीवनाचा नैराश्यवादी दृष्टिकोन भारतीय राष्ट्राला दिला. अलीकडे इतिहासांत कालखंड ही काय चीज असते याची कल्पना नसलेले कित्येक सर्वोदयवादी विद्वान् गीतेंत ब्रह्मनिर्वाण असा शब्द असल्यामुळें गीताकारांनीं वैदिक तत्त्वज्ञानांतील ब्रह्मवाद व बुद्धाचें निर्वाण यांचा समन्वय साधला असल्याचें प्रतिपादन करूं लागले आहेत! बुद्धाचें पिशाच्च जागविण्याचा हा प्रयत्न वेडपट आहे. निर्वाण शून्यवादी असून ब्रह्म सत् आहे. शिवाय मागाहून कित्येक शतकांनीं जन्म पावलेल्या बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा गीताकारांना समन्वय घाला-

वयास लावणें कोणत्या शास्त्रबुद्धीचें लक्षण समजावयाचें? पण आंतल्या आवाजावर भिस्त ठेवणारे नेहमीं सुसंगत तर्कशास्त्राच्या बाहेरच असावयाचे! असो. गौतम बुद्ध नुसतें हें तत्त्वज्ञान सांगून राहिला नाहीं. त्याच्या प्रसाराचा व गीतोपदिष्ट वैदिक धर्माच्या विध्वंसनाचा त्यानें पद्धतशीर प्रयत्न केला. बुद्ध स्वतः गणराज्यांत जन्म पावलेला असल्यामुळें व तो राहत असे त्या परिसराभोंवतीं सर्व गणराज्य असल्यामुळें व गणराज्यपद्धतींत तो चांगलाच रुळलेला असल्यामुळें गणराज्याच्या पद्धतीवर त्यानें आपले भिक्षु व बौद्ध संघ व धर्मसंघ स्थापन केले. जातककथांतून व बौद्धवाङ्मयांतून याला हवे तितके पुरावे मिळतात. वैदिक धर्मांत संसारांतून खऱ्या अर्थानें निवृत्त झालेल्यांनाच केवळ विशिष्ट ज्ञानमय जीवन व्यतीत करण्याची कामगिरी असलेल्या समाजरचनेंतील विशिष्ट वर्णालाच सांगितलेली 'संन्यास दीक्षा' त्यानें समाजांतील सर्व थरांना मोकळी ठेवून कर्मयोग्याचा क्षात्रधर्म व प्रवृत्तिमार्ग समाजांतून पद्धतशीरपणें ठार मारला. संघांत भिक्षु होऊन जे येत ते वैराग्यसंपन्न मुळींच नसत. भिक्षूंबरोबरच भिक्षुणीही संघांत भरती होऊन अनाचार वाढले. कांहीं थोडे ज्ञाननिष्ठ नैराश्यपूर्ण निर्वाणवादी बनले तर उरलेले बहुसंख्याक अज्ञ, आयते जगणारे, व्यक्तिसुखवादी व कमालीचे संकुचित मनोवृत्तीचे भोगवादी बनले. अहिंसा, सत्य इत्यादि अंगांवर विशेष जोर देऊन त्यानें साधनांचेंच स्तोम माजविलें खरें पण लोककल्याण व तत्त्वज्ञान यांचा या साधनमार्गाशीं कांहींच संबंध नव्हता. त्यानें ठिकठिकाणीं धर्मसंघ स्थापन करून गणराज्यांचीच पद्धत त्या संघांना लावून त्यांची एक भव्य संघटना निर्माण केली, व त्या संघटनेच्या द्वारें धर्मचक्राच्या मार्गानें एकसूत्री असे ब्रह्म व क्षत्र यांच्या विनाशाचें यंत्र उभारलें. काल्पनिक वैषम्याच्या परिभाषेनें खालच्या समाजांतील पुष्कळच अनुयायी त्यानें ओढले व तेथून या वैदिक तत्त्वज्ञानाचा अपकर्ष होऊन भारताच्या दुबळेपणाच्या व पारतंत्र्याच्या कालखंडास प्रारंभ झाला.श्रीशंकराचार्य, कुमारिलभट्ट यांच्यासारखे तत्त्वज्ञानी त्याचें खंडन करावयास पुढें सरसावले, पण बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा

भारतावरील परिणाम कधींही समूळ नष्ट झाला नाहीं. आजही नैराश्यवादी दृष्टिकोनाचा बुद्धमतसंप्रदाय राजकीय क्षेत्रापासून तर तत्त्वज्ञानापर्यंत सर्वत्र आपला प्रभाव गाजवीत असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येईल. एका बाजूला गीतेनें वर्णन केलेल्या आसुरी संपत्तीचे प्रतिनिधि असलेले मार्क्सचे जडवादी सांप्रदायिक व दुसऱ्या बाजूला बुद्धाच्या दृष्टिकोनाचे सर्वोदयी समर्थक यांच्या तावडींत आजही हिंदुसमाजाची दामटी वळत आहे. बुद्धाच्या या सांप्रदायिकांनीं राष्ट्राला आत्मप्रत्ययापासून वंचित करून त्यांच्यांत कमालीचा दुबळेपणा आणला व दुराचाऱ्यांना संरक्षणाची ढाल मिळवून दिली असली तर मार्क्सच्या जड भौतिकवादी अनुयायांनीं प्रत्येक पतनाला शास्त्राचा आधार मिळवून देण्याची खटपट चालविली आहे! ब्रह्म चैतन्यवादी व कठोर कर्मयोगाची दीक्षा देणारे भगवान् श्रीकृष्णांचें तत्त्वज्ञान व तें आत्मसात् करून संघटित होणारा सामर्थ्यसंपन्न समाजपुरुष यावांचून या परिस्थितींतही राष्ट्रीय पुनरुत्थानाचा दुसरा मार्ग नाहीं. श्रीकृष्ण ज्यांचे मार्गदर्शक नि गीता ज्यांचा राष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाचा महनीय ग्रंथ त्यांना मॉस्कोपासून अथवा शाक्यमुनीपासून तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें व जीवनाच्या दृष्टिकोनाच्या दृष्टीनें कांहींही उसनवारी करण्याचें कारण नाहीं. फक्त त्यांनीं दृष्टि साफ करून आपण व आपली परंपरा ओळखण्याची मात्र सिद्धता ठेविली पाहिजे.

जडवादाचें पर्यवसान

मी इतके दिवस जी व्याख्यानमाला दिली तिच्यांतील माझा खरा हेतु भारतीय राष्ट्राच्या आत्म्याचें स्वरूपदर्शन करविण्याचा होता. भारतीय द्रष्टयांनीं समाजजीवनाच्या प्रगतीच्या व परागतीच्या अंतिमांचें दिग्दर्शन करीत असतां कृतयुगाच्या कल्पनेनें जसें प्रगतीचें तसें कलियुगाच्या कल्पनेनें परागतीचें अथवा अधःपतनाचें चित्रण केलें आहे. आजच्या मानव समाजाची अवस्था कोणत्या श्रेणींतील आहे असें जर मला विचारलें तर मी असें म्हणेन कीं, भारतीय समाजशास्त्रज्ञ ज्याला कलियुगाची अवस्था म्हणतात त्या तमोयुगांत आजचा मानव समाज नांदत असून आजचें भारत तर

त्यांत अग्रगण्य ठरलें आहे असें म्हणावें लागेल. भारतीय द्रष्ट्यांच्याच शब्दांत आजच्या अवस्थेचें वर्णन "चोरप्राया जनपदाः हीनसत्त्वमराजकम्" असें करतां येईल. उदात्त ध्येयघोषांच्या नांवाखालीं समर्थांचा नागडा स्वार्थ तिसऱ्या महायुद्धाची भीषण आपत्ति मानवतेवर आणू पहात आहे. पहावें तेथें पशुत्वाच्या ताण्डवावांचून दुसरें कांहीं दृष्टीसच पडूं नये अशी वस्तुस्थिति उत्पन्न झालेली आहे. आजच्या जगानें जीवनाचा जडवादी दृष्टिकोन अंगिकारलेला आहे व जडवादी दृष्टिकोनाचें पर्यवसान वाढत्या पशुत्वावांचून दुसऱ्या कशांतच होऊं शकत नाहीं. जडवादी दृष्टिकोनांतून उत्पन्न झालेल्या लोकतंत्र सत्तांनीं अथवा खरें म्हटलें तर लोकतंत्राच्या नांवाखालीं मूठभर भांडवलवादी सत्ताधीपांनीं बहुसंख्य जनतेला पिळवणुकीनें जीवन अशक्य करून टाकलें म्हणून त्यांच्यावर कम्युनिझमचा तोडगा काढण्यांत आला. पण तो देखील पूर्णपणें जडवादीच असल्यामुळें त्याचेंही पर्यवसान जीवनांत पशुतेचें ताण्डव माजण्यांतच झालें. किंबहुना भांडवली सत्तेचें पशुत्व देखील या साम्यवादी व क्रांतिवादी पशुत्वाहून बरें; कारण त्यांत अकार्याचा मनाला थोडा संकोच वाटणें तरी शक्य कोटींतलें आहे. पण कम्युनिझमनें पशुत्व, अनीति, सांस्कृतिक अधःपतन व पाप यांना शास्त्राच्या पार्श्वभूमीचा पुरवठा करून या गोष्टींविषयींचा मनांतला संकोच देखील नष्ट करण्याची व्यवस्था केलेली आहे. विरोधविकासवादी तत्त्वज्ञानाचें थोतांड उभारून कम्युनिझमनें विरोधावांचून प्रगतीच अशक्य असा समाजजीवनांत सिद्धांत मांडून रक्तपात, अकारण भयानक स्वरूपाचा रक्तपात, संहार व प्रलय यांना इतिकर्तव्यतेचें स्वरूप दिलें. सृष्टीचें मूलतत्त्व गतिमान् असतां व त्यावरून समाजजीवन फक्त गतिमान् आहे येवढेंच सिद्ध होत असतां ते प्रगतिमान् असल्याचा अशास्त्रीय सिद्धांत पुढें करून खोटा आशावाद त्या संहाराची पार्श्वभूमि म्हणून निर्माण केला व अंतःकरणांतील पशुत्वावर कोणताही तोडगा न काढतां फक्त अराज्यवादाची गोंडस कल्पना पुढें मांडून इस्लामच्या स्वर्गकल्पनेचें अनुसरण केलें. स्वर्गाच्या आशेनें इस्लामच्या वधवादानें एकवार शतकानुशतकें पृथ्वीवर मानवी रक्ताचे

पाट वाहविले. आतां अराज्यवादाच्या खोट्या आशावादानें कम्युनिस्टांच्या वधवाद पुनः एकदां आग व रक्तपात यांचें भीषण थैमान् जगभर घालूं पहात आहे.

महाभारताचा संदेश

कम्युनिस्टांचा नेता स्टालिन आतां वृद्ध झालेला आहे. लेनिनच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अनुयायांचें जें झालें तेंच स्टालिनच्या मृत्यूनंतर त्याच्याही अनुयायांचें होईल. वेगवेगळे संप्रदाय आजच निघूं लागलेले पाहून आपल्या डोळ्यांदेखत स्वतःची कल्पना जगावर लादण्याची स्टालिनला घाई झालेली असून त्यासाठीं तो तिसरें महायुद्ध जगावर लादूं पहात आहे, ही राजकीय विचारवंतांची कल्पना पुष्कळच अंशीं बरोबर आहे. तात्पर्य, एका जडवादी क्रियेची ही जड साम्यवादी प्रतिक्रिया तिच्याहून अधिक हिंस्र व भीषण आहे. जगांत मांगल्य नांदायला मनुष्य, पशुत्वावर विजय संपादन केलेला संयमशील मनुष्य उत्पन्न होण्याची आवश्यकता आहे. अंतःकरणाच्या विकसनाचा मार्ग सांगणारें स्थितप्रज्ञदर्शन सांगणाऱ्या भगवद्गीतेच्या दृष्टिकोनावांचून असा मनुष्य निर्माण होणें दुरापास्त आहे. पण खास भगवद्गीतेच्या जन्मभूमीची काय अवस्था आहे? जडवादी राष्ट्रांत देखील जी नीतिमत्ता आढळेल तिचाही येथें पत्ता नाहीं! जगांत वाढीस लागलेलें पशुत्व हिंस्र असलें तरी तें निदान सामर्थ्यशील आहे. भारतांतील पशुत्व हिंसक तर आहेच; पण तें दुबळें, भित्रें व आत्मभक्षक आहे! शाश्वत जीवनमूल्यांच्या संरक्षणासाठीं प्रभास क्षेत्रांत आपल्या पुत्रांचेंही बलिदान घेणाऱ्या निर्मम पूर्णावतार भगवान् श्रीकृष्णांच्या जन्मभूमींत सत्तेचें आसन घट्ट पकडून ठेवण्यासाठीं, स्वतः संमत केलेल्या मूल्यांनाच मशाल लावण्याचा उपक्रम सुरू आहे! प्रजाजनांच्या इच्छाशक्तीसाठीं राणीचा व पुत्रांचा परित्याग करणाऱ्या श्रीरामचंद्रांच्या या भूमींत आपलें चारित्र्य लोकमताच्या चावडीवर जाऊं नये म्हणून विचार व्यक्त करण्याच्या स्वातंत्र्याच्या नरडीला नख लावण्याचे प्रयत्न चालू आहेत! ज्या भूमींत हातानें अजाणतां

अपहार केला म्हणून हात तोडून टाकणारे लिखित व त्या दुष्कृत्याची स्वत:ला जन्मभर आठवण राहावी म्हणून आपल्या अंगरख्याची बाही जन्मभर अर्धीच ठेवणारे तपस्वी दादोजी कोंडदेव उत्पन्न झाले, तेथें आज दानत व प्रामाणिकपणाच्या नांवानें सहारा वाळवंट निर्माण झालें असून दैनिक वृत्तपत्रांचीं पृष्ठें अपहरण, चोरी व हिंसा यांनीं रोज भरलेलीं आढळतात. हें तें रामांचें वा कृष्णांचें, ऋषींचें वा द्रष्टयांचें राष्ट्र आहे काय ? निश्चित नाहीं. मानवी जीवनांतील संपूर्ण पशुत्व नष्ट करून देवजीवन उत्पन्न करण्याचें कार्य इतिहासाच्या ओघांत ज्या राष्ट्रानें अनेकवार केलें व ज्याला तें इतिहाससिद्ध कर्तव्य या नात्यानें पुढेंही करावयाचें आहे तें भारतीय राष्ट्र हें निश्चितच नव्हे. मग तें राष्ट्र कोणतें? त्याचें स्वरूप काय? हें दिग्दर्शित करण्यासाठींच मी ही व्याख्यानमाला दिली. कर्तव्यासाठीं कर्तव्य, चारित्र्यासाठीं चारित्र्य व नीतिमत्तेसाठीं नीतिमत्तेचा अंगीकार करणारी निर्मम व विश्वात्म धारणेची मानवी सृष्टि हे भारतीय राष्ट्रजीवनाचें खरें स्वरूप आहे. असें राष्ट्रजीवन भारतांत निर्माण करून हें राष्ट्र अत्यंत सामर्थ्यसंपन्न केल्यावांचून मानवतेचे आजचे प्रश्न सुटावयाचे नाहींत. भारतांत हें राष्ट्रजीवन उत्पन्न करावयाचें असलें तर भारताच्या प्राचीन ऋषींनीं दिग्दर्शित केलेल्या दिव्य सांस्कृतिक मूल्यांवर आत्यंतिक निष्ठा असलेल्या, त्यांच्या संरक्षणाचा ज्वलंत दृढनिश्चय केलेल्या व त्यासाठीं अवश्य तें सर्व दिव्य करावयास सिद्ध असलेल्या लोकांनीं एकसंधपणानें कटिबद्ध झालें पाहिजे. रामायण-महाभारतांच्या आदर्शांतून आपल्या राष्ट्रजीवनाचें आत्मदर्शन घेऊन तें प्रत्यक्षांत आणण्यासाठीं आपण कटिबद्ध झालों तरच तें ऐकण्याचा खरा उपयोग आहे. मोहवश पार्थाला स्वत:च्या सिंहनादानें जागृत करून त्याच्यांतून महान् कर्मयोगी निर्माण करणारा भगवान् श्रीकृष्ण आपल्याही अंत:करणांत स्फूर्ति उत्पन्न करून चैतन्यानें रसरसलेलें कर्मयोगी हिंदुराष्ट्र निश्चित निर्माण करील असा माझा विश्वास आहे. मात्र त्यासाठीं आपण मार्क्सऐवजीं श्रीकृष्णांकडे आपली दृष्टि वळविली पाहिजे. पुनरुज्जीवनाची इच्छाच ज्या राष्ट्रांतून मरून जाते तें आपोआपच विनाशाची

पाऊलवाट चालूं लागतें. इतिहासाच्या आदर्शांतून आत्मदर्शन जें राष्ट्र घेत नाहीं त्याच्या अंतःकरणांत पुनरुज्जीवनाची इच्छाही निर्माण होत नाहीं. रामायण-महाभारताच्या दिव्य इतिहासांतून हें राष्ट्रीय आत्मदर्शन घडविण्यांत पुनरुज्जीवनाची उत्कट इच्छा या राष्ट्रांत उत्पन्न व्हावी येवढेंच माझें अभिलषित आहे.